

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

# **ІВАН ОГІЄНКО**

## **І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА**

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК**

*Серія історична*

**Випуск XIII**

Кам'янець-Подільський  
2017

УДК 001(477)(092)+378  
ББК 72(4Укр.)я434+74.58  
I-18

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:  
Серія КВ №20173-9973 ПР від 05.07.2013 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського  
національного університету імені Івана Огієнка  
(протокол № 15 від 1 грудня 2016 р.).

**Рецензенти:**

**О. П. Григоренко**, доктор історичних наук, професор;  
**В. В. Марчук**, доктор історичних наук, професор.

**Головний редактор:**

**С. А. Копилов**, доктор історичних наук, професор.

**Відповідальний редактор:**

**О. М. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор.

**Відповідальний секретар:**

**А.Л. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент.

**Редакційна колегія:**

**Л. В. Баженов**, доктор історичних наук, професор;  
**В. П. Газін**, доктор історичних наук, професор;  
**О. Є. Лисенко**, доктор історичних наук, професор;  
**В. П. Ляхоцький**, доктор історичних наук, професор;  
**В. В. Нечитайло**, доктор історичних наук, професор;  
**В. С. Степанков**, доктор історичних наук, професор;  
**І. І. Тюрменко**, доктор історичних наук, професор;  
**А. Г. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

**I-18** **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта** : науковий збірник : серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. — Вип. XIII. — 268 с.

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки»  
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 820 від 11.07.2016 р.).

УДК 001(477)(092)+378  
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

Ministry of Education and Science of Ukraine  
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

**IVAN OHIENKO**  
**AND MODERN SCIENCE**  
**AND EDUCATION**

**SCIENTIFIC COLLECTIONS**

*Historical Series*

**Issue XIII**

Kamianets-Podilsky  
2017

**Critics:**

**O. P. Hryhorenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor;  
**V. V. Marchuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

**Chief Editor:**

**S. A. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

**Executive Editors:**

**O. M. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

**Executive Secretary:**

**A. L. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Docent.

**Editorial Board:**

**L. V. Bazhenov**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**V. P. Gazin**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**V. P. Liakhotskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**V. V. Nechitailo**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**V. S. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**I. I. Tiurmenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor;

**A. G. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

**Ivan Ohienko and modern science and education** : Scientific Journal :  
Historical Series / [editorial board: S. A. Kopylov (chief editor), O. M. Zavalniuk  
(executive editors). — Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilsky Ivan  
Ohienko National University, 2017. — Issue XIII. — 268 p.

---

## ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

---

УДК 930.1(477):001(477)(092)

**С. А. Копилов, О. М. Завальнюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОГІЄНКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ІСТОРИКІВ В УКРАЇНІ (1990-І РР.)**

Досліджуються основні напрями розвитку українського історичного огієнкознавства 1990-х рр., встановлюються найбільш перспективні з них, які згодом дістали найбільшу підтримку в науково-дослідній практиці, забезпечивши дальший, вагомий розвій студій про постать Івана Огієнка і збагативши їх новими, якісними результатами.

**Ключові слова:** огієнкознавство, дослідження, вчені, наукові конференції, монографії, статті, збірники матеріалів.

У нинішніх українських реаліях огієнкознавство конституювалося як доконаний факт, як важлива складова національної гуманітаристики, що після тривалих гострих дискусій набула справедливого визнання і постійно підтримується активною працею цілої плеяди вчених України – істориків, філологів, політологів, філософів, педагогів, культурологів, які щороку наполегливо продукують десятки праць, що наповнюють і збагачують наукову сферу, пов'язану з іменем видатного вченого, державного, освітнього, церковного і громадсько-діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

У 1990-х роках ситуація щодо визнання Огієнка, як і чимало інших раніш замовчуваних тоталітарним режимом постатей значущих українців, була вкрай непростю, політизованою, поляризувала значну частину суспільства, розділену різним ставленням до українських національно-визвольних змагань у різні історичні періоди, спонукала авторитетних столичних і регіональних націонал-демократів, з-поміж яких виділялися чимало і вчених-гуманітаріїв, до широкої громадської дискусії, чесного і відкритого діалогу у науковій спільноті, який мав на меті об'єктивно розібратися у цих суперечностях, спростувати ідеологічні фальшування, надумані оцінки. Виявом цього стала низка успішно проведених науково-теоретичних конференцій, присвячених безпосередньо Іванові Огієнку. У ході форумів (Київ, Львів, Житомир, Кам'янець-Подільський та ін.) було виголошено сотні доповідей, що стосувалися різних аспектів складної і неоднозначної біографії цього діяча, його багатогранного наукового доробку, діяльності в інших сферах.

Значення тих наукових форумів, дискусій, які мали виробити науковий підхід до сприймання постаті Огієнка, його творчості, важко переоцінити. Утім поки що вчені якось обходять цю тему, хоч деякі з них у своїх працях за-

фіксували ці події як важливі з погляду життя наукової спільноти гуманітаріїв-огієнкознавців [1, с.21; 2, с.229, 232], не поодинокі використали опубліковані доповіді [3, с.406-411, 414-420, 423, 440, 441, 443-444, 448, 474].

**Метою нашої розвідки** є з'ясування основних напрямів огієнкознавчих студій українських вчених-істориків у 1990-х рр. в контексті апробації їх результатів в ході проведення всеукраїнських науково-теоретичних конференцій, присвячених духовній і науково-педагогічній діяльності Івана Огієнка в контексті українського національного відродження.

Напередодні і в перші місяці після проголошення незалежності України вчені-гуманітарії, які відчували послаблення партійно-ідеологічного контролю за вибором тематики наукових досліджень, зробили необхідні кроки до становлення наукового огієнкознавства. На Хмельниччині однією з перших на цей шлях стала доцент-філолог Кам'янець-Подільського пединституту Є. Сохацька, яка з грудня 1990 по лютий 1992 рр. кілька разів виступила на сторінках преси із невеликими матеріалами, що містили новий погляд на постать Івана Огієнка, зокрема його діяльність на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) [4-6] (у травні 1991 р. вона доповіла на республіканській міжвузівській науково-практичній конференції про роль І. Огієнка у заснуванні українського університету у Кам'янці-Подільському [7]). Це починання підтримали професор А. Копилов, який підійшов до висвітлення цієї поста-ті з історичних позицій, залучивши до цього раніш невідомий джерельний матеріал [8-9], а також О. Климчук [10]. У той же час на Львівщині ім'я І. Огієнка та його церковну діяльність вміло представив громадський С. Тіменик [11-12], на Рівненщині – С. Наконечна [13], на Тернопільщині – О. Опанасюк [14]. На всеукраїнському рівні змістовні і різнобічні матеріали про І. Огієнка оприлюднили А. Білан [15], І. Гирич [16], Н. Павловська [17], С. Соловей [18], Д. Степовик [19], О. Опанасюк [20], О. Климчук [21] та ін. Таким чином у регіональному та всеукраїнському інформаційному просторі з'явилися новітні, не заідеологізовані погляди на невідомого поки що більшості українцям яскравого представника національного відродження 1917-1920 рр. (щоправда, тоді робилися відверті спроби не допустити нового бачення поста-ті І. Огієнка, відновити призабуті радянські міфи про нього і таким чином досягти неймовірного – загальмувати/зупинити повернення цього імені до української суспільної свідомості [22-23]).

У квітні 1992 р., у перший рік державної незалежності України, зусиллями цілої низки відданих новітньому національному відродженню структур – Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка та Інституту української мови АН України, Спілки письменників України разом з Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом, Товариством української мови імені Т.Г. Шевченка «Просвіта» і Подільським братством провели першу велику науково-теоретичну конференцію «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження», присвячену 110-й річниці від дня народження цього ді-яча. У її програмі – понад 120 доповідей і повідомлень, згрупованих за такими сек-ціями: 1. Духовна і культурно-освітня діяльність Івана Огієнка; 2. Іван Огієнко як мовознавець; 3. Іван Огієнко – письменник, літературознавець і дослідник фоль-клору. Вчені непропорційно представляли столичні і львівські академічні устано-ви, а також вищі навчальні заклади Києва, Полтави, Сум, Запоріжжя, Кіровограда, Сімферополя, Житомира, Львова, Івано-Франківська, Луцька, Тернополя, Рівного, Чернівців, Ужгорода, Дрогобича, Ізмаїла, Хмельницького, Кам'янець-Подільського. Щодо останнього, то його представили 35 доповідей вчених двох місцевих інсти-тутів і обласного державного архіву. Це був прорив у становленні наукового огієн-

кознавства, гідною відповіддю тим, хто і далі намагалися чи брудними піар акціями, чи «тихою сапою» нищити масові паростки національної свідомості українців у той складний, переломний час.

Історична тематика була «у меншості» – переважали доповіді мовно-літературного характеру, що засвідчили про відповідний науковий інтерес та недостатню обізнаність істориків та суспільствознавців зі спадщиною Огієнка через існування архівних спецсховів аж до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Попри це науковій громадськості відразу були запропоновані цікаві, унікальні розвідки, присвячені, по-перше, Кам'янець-Подільському державному українському університету (К-ПДУУ) та його ректору І.І. Огієнку (А. Копилов, І. Тюрменко, Н. Варик, П. Пиріг; Л. Третяк [24-28]; по-друге, державно-управлінській діяльності Івана Огієнка в освітній сфері (О. Городецький, С. Дмитрієв, О. Завальнюк, І. Тюрменко) [29-32]; по-третє, його державній роботі на посаді головного представника Ради Народних Міністрів УНР у зносинах з польською адміністрацією на Поділлі (О. Климчук) [33]; по-четверте, дослідницьким зусиллям з висвітлення історії українського православ'я та вирішенню практичних питань функціонування Української автокефальної православної церкви (О. Шевченко, В. Плисюк, О. Козловська, Л. Филипович, А. Ткачук, В. Пащенко) [34-38]; по-п'яте, громадській роботі І. Огієнка у кам'янець-подільський період життя і діяльності (О. Головка) [39]; по-шосте, окремим питанням джерелознавства, історіографії, історії України та краєзнавства (П. Охріменко, В. Романюк, М. Алещенко, Г. Сергієнко, І. Лозинський, В. Цибульський, Л. Баженов) [40-45]. Тож, попри відносно меншу кількість доповідей, підготовлених істориками, вони мали чимале значення, по-перше, для проведення на початку 1990-х рр. своєрідного огляду рядів істориків-огієнкознавців, з'ясування їх потенціалу для подальших досліджень відповідного спрямування, по-друге, окреслилися, як видно, основні напрями огієнкознавчих історичних досліджень, хоча вони були представлені неоднаково чисельно.

У 1992-1996 рр. вчені доклали значних зусиль для збагачення і поглиблення тематики студій, присвячених І. Огієнкові. Запропоновані на згаданий конференції доповіді дали поштовх до розвитку дослідної роботи, в результаті чого накопичувався цінний фактографічний матеріал, почерпнутий як з архівних джерел, преси, так і мемуарних видань, з'явилися свіжі, багато в чому оригінальні публікації М. Жулинського, Н. Захлопаної, А.М. Колодного, М.І. Крижко, Л.О. Филипович, М. Тимошика, В. Пащенко, П. Пилявця, М. Рибачука, А. Копилова, В. Ляхощького, присвячені його загальній і творчій біографії, зокрема і в еміграційний період [46-56], С. Копилова – підготовці вченим науково-кваліфікаційної праці в університеті св. Володимира [57], Л. Ляхощької, О. Машевського – участі у відродженні народної освіти і створенню національної вищої школи [58-60], О. Завальнюка – політичній діяльності на Поділлі [61], А. Копилова, О.В. Колпакової, О. Завальнюка, Є. Сохачької – К-ПДУУ, його фундаментальній бібліотеці та першому ректорові [62-69], С. Копилова – про взаємини з науково-педагогічними працівниками Кам'янець-Подільського університету [70], С. Кармалюка, О. Завальнюка – діяльності на посаді голови управи Подільського відділу Українського товариства Червоного Хреста, створенню першої університетської профспілки [71-72], В. Майбороди, О. Завальнюка – роботі на посаді міністра освіти УНР [73-74], І. Тюрменко, М. Кудрявцева, В. Мацька, О. Завальнюка, А. Опрі – місце і ролі в процесах становлення Української автокефальної православної церкви [75-78], В. Ляхощького, М. Петрова, О. Завальнюка – роботі на посаді головноуповноваженого уряду УНР [79-80], О. Удада, А. Копилова, О. Купчинського, М. Тимошика – історіографічним та джерелознавчим аспектам його наукової спадщини та історії України [81-86],

Л. Баженова – краєзнавчим аспектам діяльності І. Огієнка [87], М. Тимошика – журналістській, видавничій і редакторській діяльності [88-89], В. Мацька – ґрунтовно-відгуку на державотворчу діяльність великого українця [90].

Словом, за час, що минув після проведення представницького форуму огієнкознавців у Кам'янці-Подільському, вчені-історики, і не тільки ті, що виступали на пленарному і секційних засіданнях того резонансного заходу, взяли участь у нових всеукраїнських і регіональних конференціях, круглих столах, наукових читаннях, видали кілька десятків наукових праць (переважно матеріали конференцій, статті у науковій періодиці і різних збірках), що переконливо засвідчили про стабільний науковий інтерес до постаті і багатогранної діяльності Івана Огієнка як в Україні, так і в еміграції. Вони були виконані на більш якісному рівні, у багатьох випадках – на основі ще не знаних досі історичних джерел, що робило їх особливо привабливими. Щоправда, окремі опубліковані невеличкі матеріали засвідчували якщо не про перші кроки науковців в огієнкознавстві, то поки що про контурне окреслення тематики, зі сподіванням на поглиблене дослідження її згодом. Незаперечним було й те, що в Україні сформувалося потужне ядро істориків, які наполегливо, крок за кроком, піднімали із небуття різні складові біографії видатного українського діяча, вибудовували нові плани, пов'язані із підготовкою більш глибоких і змістовних праць.

На цьому шляху важливе значення мала друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження», яку приурочили 115-й річниці від дня народження діяча і провели 18-19 лютого 1997 р. у Кам'янці-Подільському. Її організатори (Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, місцеві державний педінститут та відділ Держархіву Хмельницької області) врахували низку побажань, висловлених науковцями при закритті попереднього огієнкознавчого форуму. На цей раз до участі запросили перш за все вчених, які вже були відомі своєю участю в подібних заходах і опублікованим важливим доробком; до друку приймали більше за обсягом авторські тексти, відмовившись від нерационального повторення вже відомого матеріалу. Тож у другій конференції взяли участь менше доповідачів – понад 120 осіб. Серед них були й учасники, які вперше взялися за огієнкознавчу тематику, що засвідчило про збільшення прихильників постаті і творчості І. Огієнка. Історична тематика було представлена у 30 матеріалах, які були насичені новими фактами і положеннями, загалом відповідали раніш сформульованим напрямам досліджень і розширювали межі наукового пізнання. На цей раз велику увагу було приділено кам'янецькому періоду життя, освітнянській, державотворчій, духовній і громадській діяльності І.Огієнка в адміністративному центрі Поділля – офіційно невизнаній столиці УНР (тут основну увагу приділили колоритній державній співпраці і міжособистісним взаєминам С. Петлюри та І. Огієнка, І. Огієнка і представників професорсько-викладацької корпорації університету) (М. Тимошик, В. Ляхощкий, О. Завальнюк, А. Заводовський, В. Лозовий, Є. Назаренко, С. Копилов, Л. Баженов, А. Гавришук, Л. Третяк, Т. Конькова) [91-101]. Доповідачі не залишили без розгляду й інші важливі питання, зокрема пов'язані з відкриттям і функціонуванням К-ПДУУ (І. Тюрменко, Я. Козачок, С. Борисевич) [102-104], дослідженням І. Огієнком української і молдавської культури та історії (А. Філінюк, А. Шинкарюк, О. Григоренко, Є. Соханька, З. Тіменик, В. Нечитайло, П. Ткачук) [105-111], періодичним виданням, до яких приклав свій талант І. Огієнко (Ф. Погребенник, В. Ляхощкий) [112-113].

Новим напрямом, запропонованим О. Алтуховою, стала доля соратників Івана Огієнка під час проведення політики сталінських репресій в Україні у 1930-х роках [114].



Відзначення 115-річчя від дня народження І. Огієнка упродовж 1997 р. ознаменувалося появою нових історичних праць, у яких автори намагалися з'ясувати невідомі та маловідомі аспекти, пов'язані з цією постаттю, у переважній більшості розширюючи і поглиблюючи раніш започатковану тематику. Продовжили розвивати огієнкознавчі студії М. Тимошик (щодо цілісного бачення життєвого і творчого шляху І. Огієнка [115], В. Ляхоцький (про освітню діяльність великого українця [116], його співпрацю з Іваном Стешенком [117], історіографічний потенціал досліджень, вміщених в огієнківському часописі «Рідна мова» [118], коло спілкування І. Огієнка [119], останні дні та прощання канадських українців зі своїм духовним наставником у 1972 р. [120-121]), І. Тюрменко (з аналізом частини епістолярію вченого [122]), О. Завальнюк (про його державну діяльність на Поділлі в умовах польського адміністрування [123], С. Сохацька (про культурно-просвітницькі зусилля у Кам'янці-Подільському) [124].

Того ж року з'явилися перші монографічні праці, присвячені І. Огієнку, які започаткували ще один напрям огієнкознавства – комплексні дослідження, які включали цілу низку раніш зазначених аспектів. Зокрема, М. Тимошик у видавничстві «Заповіт» видав змістовну працю «Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» накладом у 2 тис. примірників [125], яка викликала значний резонанс в науковому середовищі. Як відзначив в передмові до цієї праці академік М. Жулинський, вона стала першою в Україні монографією про життя і творчість «щого видатного, реабілітованого історією, українського вченого-державотворця», виконаною на великій архівній базі, зокрема й зарубіжній [125, с.6]. І справді, це видання стало проривом у великому масиві праць, присвячених І. Огієнкові. На фоні переважно малих за формою попередніх досліджень воно вигідно виділяється великим за обсягом, добре структурованим текстом, створеним на великій джерельній та історіографічній базі, яка нараховує майже 200 позицій. У вступній частині, названій «Запізніле вороття на батьківщину», М. Тимошик називає І. Огієнка ученим-енциклопедистом, борцем за українську державність, людиною складної долі, який замість заслуженого пошанування й доброї пам'яті довелося упродовж десятиліть бути затаврованим радянською пропагандою, а згодом відновити своє заборонене режимом в Україні ім'я через справедливую реабілітацію історією. Саме антиукраїнською політикою пояснює автор відсутність у радянську добу «не лише жодної монографії, а й бодай кількох правдивих рядків у енциклопедичних та довідкових виданнях», присвячених ученому. Щоправда, він наводить приклад, як 1961 року в одній із монографічних робіт, що з'явилися в УРСР, І. Огієнка віднесли до «зарубіжних фальсифікаторів української літератури», а згодом його і ще кількох зарубіжних вчених-українців безпідставно назвали «неуками і бездарями». Спростуванням цього якраз і зайнявся М. Тимошик.

У 12 розділах він у проблемно-хронологічній послідовності досліджує дитячі і юнацькі роки Івана Огієнка; його наукову, освітню, державну і громадську діяльність у 1917-1920 рр.; життєві повневір'яння і вирішення цілої низки творчих проектів у європейській еміграції у 1920-1946 рр.; митрополичу службу в Українській православній церкві Польщі, наукову діяльність, перекладання і підготовку друку богослужбових книг (у першу чергу Біблії) українською літературною мовою напередодні, під час Другої світової війни і у перші післявоєнні роки; переїзд за океан і керівництво церковною парафією св. Покрови у Вінніпезі, а згодом Українською Греко-Православною Церквою Канади; мовознавчі аспекти доробку вченого; організацію і видавництво ним українського часопису «Рідна мова»; Огієнкову концепцію виникнення україн-

ського друкованого слова, викладену в його монографії «Історія українського друкарства»; специфіку видавничої і редакторської роботи вченого при підготовці півдесятка ним заснованих україномовних періодичних видань; поетичні, драматичні й історико-біографічні твори; уроки Івана Огієнка для наступних поколінь українців. Словом, автору вдалося охопити основні аспекти життя і багатогранної, потужної діяльності українського освітянина, вченого, державного, церковного і громадського діяча, талановитого майстра художнього слова, редактора і видавця, борця за невмирущість українського світу.

Ця монографія, попри здебільшого філологічний зміст, має багату історичну основу. Вчений послуговувався, зокрема, й методами історичної реконструкції подій та фактів, історико-біографічного аналізу та іншими, чим підсилив наукову вагу свого дослідження. Для істориків цінним стали використані і цитовані тут архівні матеріали, унікальні епістолярні джерела, добуті як в Україні, так і Канаді. Щоправда, історичні праці попередників використані обмежено. Це стосується таких важливих складових діяльності Івана Огієнка, як керівництво Кам'янець-Подільським державним українським університетом, Міністерством народної освіти та Міністерством ісповідань, виконання спеціального доручення від Ради Народних Міністрів УНР для забезпечення діалогу і вирішення низки принципових питань у зносинах з польською цивільною адміністрацією у листопаді 1919 – липні 1920 рр. Впевнені, що опертя на низку уже згаданих статей істориків дозволило б уникнути погрішностей щодо окремих фактів, їх хронологічної достовірності, могло б сприяти збагаченню в окремих частинах дослідження фактографічної бази. В цілому ж робота – добротна, оригінальна, синтетично-комплексна, стала серйозною подією в гуманітарній науці. Не випадково, її автор за вклад у розвиток новітнього огієнкознавства був удостоєний звання лауреата Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка в галузі науки.

У ювілейному доробку 1997 р. видне місце посіла монографія З. Тіменика «Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис», виконана в рубриці «Визначні діячі НТШ» і схвалена видавничою радою Наукового товариства імені Шевченка у Львові [126]. Праця складається із вступного слова, десяти розділів, коротких висновків, матеріалів до бібліографії творів І. Огієнка. Крок за кроком дослідник простежує різні складові сформованого ним предмета дослідження – відомості про життя і діяльність вченого; його місце в українській науці, відгуки еміграції та зарубіжних вчених на наукову спадщину І. Огієнка, доля його рукописів і опублікованих робіт, методологічні засади досліджень; мовознавчі дослідження; богословські студії, праці з церковної історії; філософські погляди; питання історіософії і культурології; педагогічну спадщину; художню, фольклорно-етнографічну, мистецтвознавчу спадщину і публіцистику; редакторсько-видавничу діяльність; співпрацю з Науковим товариством Шевченка та іншими інституціями. Отже, автор основну увагу приділив науковій біографії вченого, утім переважно у її еміграційний період. Для широкого з'ясування зазначених напрямів у більшій мірі використано опубліковані джерела, до яких віднесено і багато праць самого І. Огієнка, у меншій – документи і матеріали з Центрального державного історичного архіву у м. Львові, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, Державного архіву Львівської області, домашнього архіву автора. На жаль, до фактографічного тіла роботи не залучено жодного документа з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Крім того, дослідник не скористався цінним фактажем, на той час уведеним у науковий обіг працями істориків-огієнкознавців, що спричинило певні фактографічні погрішності, недоречне приписування І. Огієнкові окремих заслуг.

Дещо відмінною за характером від двох попередніх є праця Б. Андрусишина, присвячена Церкві в Українській Народній Республіці доби Директорії [127]. За анотацією видавництва, вона віднесена до жанру навчальної літератури, хоча, на наш погляд, є науковим виданням, яке спеціально присвячено питанням Української православної церкви. Щоправда, обійтися без висвітлення діяльності Івана Огієнка, який з середини вересня 1919 р. посідав в уряді посаду міністра ісповідань, автор принципово не міг. Власне це і дає нам підставу віднести представлене видання значною мірою до огієнкознавчих (найбільший третій розділ роботи, присвячений основним напрямам діяльності Міністерства ісповідань під керівництвом Івана Огієнка, нараховує 60 стор.; про нього вміщено чимало матеріалу також у двох завершальних розділах – четвертому і п'ятому). Текст густо всіяний науковим апаратом, зокрема, посиланнями на документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ф.ф.1062, 1065, 1071, 1072, 2623, 3305) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф.1), Держархіву Київської області (ф.Р-294), що дало змогу широко використати ту частину джерельної бази, яка ще не була в науковому обігу, або використовувалася дослідниками обмежено. Автор представив І.Огієнка як вдумливого, далекоглядного церковного політика, який, проте, намагався отримати і швидкі результати в українізації Служби Божої, йшов на конфронтацію з ретроgrадами і противниками справді Української церкви. Крім того, у праці висвітлено зусилля міністра ісповідань з упорядкування апарату відомства, розвитку духовної освіти, охорони пам'яток церковної старовини тощо. Загалом дослідник значно ширше і ґрунтовніше, ніж попередники, представив спектр церковної діяльності Івана Огієнка на батьківщині, показав як її позитивні результати, так і невирішені проблеми.

У завершальні роки 1990-х історики продовжували вивчати архівні і опубліковані матеріали, узагальнювали їх у нових працях з огієнкознавства. Так з'явилися цікаві синтетичні дослідження про Кам'янець-Подільський державний український університет, його науково-краєзнавче життя, взаємодію з державною та іноземною владою, зусилля, спрямовані на зміцнення основ державності, поліпшення матеріального становища викладачів, працівників і студентів, а також основні складові управлінської діяльності І. Огієнка (А. Копилов, В. Прокопчук, О. Завальнюк) [128-137]. Невідомі документи про життя Івана Огієнка виявив і опублікував В. Ляхощкий [138]. Він також проаналізував документальний вміст фонду головноуповноваженого уряду УНР з метою встановлення його джерельного потенціалу для дослідження завершального етапу вільзових змагань в Україні, бібліографічну спадщину вченого, з'ясував його роль у процесі формування українських університетів, захисті архівної спадщини українського народу [139-143]. Широке і добротне історичне полотно про основні напрями діяльності І. Огієнка від імені уряду УНР з листопада 1919 до жовтня 1920 рр. та їх результати представила І. Тюрменко [144-146]. Вона також дослідила формування суспільно-політичних поглядів і державницькі позиції вченого [147], його роботу на посаді міністра ісповідань під час еміграції у 1920-1923 рр. [148], зусилля щодо творення української державності на посаді митрополита в роки Другої світової війни [149], а також церковну діяльність в Канаді і вклад у національно-культурне життя української еміграції, проаналізувала наукову спадщину І. Огієнка щодо діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і української культурної традиції XIV-XVII і XIX ст. [150-154]. Питання реформування освітньої галузі за міністра І. Огієнка висвітлив А. Пижик [155]. Одним із нових напрямків, який започаткувався у той період і буде розвинутий пізніше, стало з'ясування вкладу І. Огієнка у вироблення політики з державної підтримки студентської молоді [156].

Утім найбільшим доробком на фініші 1990-х стала ґрунтовна монографія І.І. Тюрменко «Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)» [157], як концентрований результат її роботи над докторською дисертацією, захищеною двома роками пізніше. Структура роботи охоплює такі важливі складові теми, як умови формування державницького світогляду, участь в Українській революції, життя в еміграції, боротьба за Українську державу в роки Другої світової війни та основні напрями наукових досліджень Івана Огієнка в контексті українського державотворення. Авторка уперше цілісно дослідила проблему в широких географічних і хронологічних межах, із використанням багатого джерельного матеріалу, наукової і художньої спадщини вченого, праць українських і деяких зарубіжних істориків. Вона встановила, що ідея української державності була провідною у творчості І. Огієнка, проходить через його історіософське узагальнення української історії і культури. Ця ідея знайшла розвиток у його концепції державотворення, найбільш важливими складовими якої є положення про духовно-політичну, національну та територіальну єдність України, що узагальнювалося поняттям соборності, а також республіканська форма правління в українській державі. Великого значення вчений надавав створенню української системи освіти і культури, які формують національну свідомість і еліту – рушія поступу нації, а також церкви – осередку національно-культурного розвитку суспільства та його національного відродження.

Отже, упродовж 1990-х рр. в Україні склалося історичне огієнкознавство, яке охопило різні напрями і швидко стало надбанням сучасної української історіографії, нагромадивши понад півтори сотні різних за величиною і значенням праць, зокрема і фундаментальних. Вчені за короткий час, опанувавши раніш недоступну багату джерельну базу втчизняного і зарубіжного походження та виробивши загалом прийнятну концепцію, пов'язану як з окремими аспектами життя і діяльності Івана Огієнка, так і їхнім серйозним цілісним узагальненням, зуміли ґрунтовно проаналізувати його великий науковий спадок, що висвітлював й складні питання історичного розвитку українського народу, багатогранну діяльність вченого, що стосувалася українського державотворчого процесу, освітньо-культурного і духовного розвитку як найбільш важливих складових національного відродження.

Успішні здобутки у зазначеній сфері стали базою для подальшого розвитку цієї персоніфікованої галузі історичних знань, дали змогу вийти на більш вищий якісний рівень досліджень, які у ХХІ ст. увінчалися десятками нових праць про Івана Огієнка і його державницьку, церковну, науково-освітню і громадську діяльність, які заслуговують наукового осмислення і цілісного аналізу.

### **Список використаних джерел:**

1. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Україн. правосл. Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.
2. Прокопчук В.С. Перші кроки Центру огієнкознавства / В.С. Прокопчук // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. – Вип. II. – С. 228-235.
3. Ляхощький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П. Ляхощький. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с. : іл.
4. Сохаська Є.І. Іван Іванович Огієнко / Є.І. Сохаська // Радянський студент. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1990, 13 груд.

5. Сохацька Є.І. Творець українського Ренесансу (І.І. Огієнко) / Є.І. Сохацька // Кам'янець-Подільський вісник. – 1992, 8 січ.
6. Сохацька Є. Перший ректор / Є. Сохацька // Корчагінець. – Хмельницький, 1992, 8 лют.
7. Сохацька Є.І. До історії Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету (1918-1921 рр.) / Є.І. Сохацька // Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки та культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи: Тези республіканської міжвузівської науково-практичної конференції (29-31 травня 1991 р.). – Рівне, 1991. – С. 45-46.
8. Копилов А. І.І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / А. Копилов // Студентський меридіан. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1992, 15 квіт.
9. Копилов А.О. І слово чисте орлокриле: До 110-річчя від дня народження І.І. Огієнка // Край Кам'янецький. – Кам'янець-Подільський, 1992, 14 квіт.
10. Климчук О. В чистій любові до краю / О. Климчук // Радянське Поділля. – Хмельницький, 1991, 17, 18, 20 верес.
11. Тіменик З. Іван Огієнко / З.Тіменик // За вільну Україну. – Львів, 1991, 20, 21 лют.
12. Тіменик З. Одержимий соборністю: До 110-річчя від дня народження митрополита Іларіона (Огієнка) / З. Тіменик // Молода Галичина. – Львів, 1992, 16 січ.
13. Наконечна С. Повернення Івана Огієнка / С. Наконечна // Волинь. – Рівне, 1992, 25 січ.
14. Опанасюк О. «Петлюрівський міністр»: Про Івана Огієнка / О. Опанасюк // Заповіт. – Тернопіль, 1992, 5 бер.
15. Білан А. Іван Огієнко / А. Білан // Українська культура. – К., 1992. – №1. – С. 13.
16. Гирич І. Іван Огієнко. Хроніка життя і спадщини / І. Гирич // Старожитності. – К., 1992. – Ч. 4 (20). – С. 4.
17. Павловська Н. Перший ректор / Н. Павловська // Старожитності. – К., 1992. – Ч. 4 (20). – С. 5.
18. Соловей С. «Служити народові – то служити богові» / С. Соловей // Старожитності. – К., 1992. – Ч. 4 (20). – С. 6.
19. Степовик Д. Іван Огієнко / Д. Степовик // Літературна Україна. – К., 1992, 16 січ.
20. Опанасюк О. Повернення пророка: [Бесіда з заст. голови респ. комісії з питань святкування ювілею І. Огієнка письменником О. Опанасюком: До 110-річчя з дня народження І.І. Огієнка] / О. Опанасюк // Голос України. – К., 1992, 1 лют.
21. Климчук О. В чистій любові до краю / О. Климчук // Україна. – К., 1992. – №19. – С. 16-20.
22. Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський, 1991, 20 січ.
23. Радянський студент. – 1991, 7 бер.
24. Копилов А. Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / А. Копилов // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський : Видав. комплекс фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 3-7.
25. Тюрменко І. І.І. Огієнко – фундатор Кам'янець-Подільського державного українського університету / І. Тюрменко, Н. Варик // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. комплекс фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 9-10.
26. Пиріг П. Запрошення на відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – важливий документ для вивчення його історії / П. Пиріг //

- Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. комплекс фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 10-12.
27. Третяк Л. До історії видавничої діяльності Кам'янець-Подільського університету (1920) / Людмила Третяк // Тези науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. комплекс фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 68-70.
  28. Федоренко С. Вивчення творчої спадщини Т.Г. Шевченка у Кам'янецькому університеті / Станіслав Федоренко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 78-79.
  29. Городецький О. До питання про освітянську діяльність І. Огієнка / О. Городецький // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 12-13.
  30. Дмитрів С. Іван Огієнко — міністр народної освіти УНР / Степан Дмитрів, Олександр Завальнюк // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 13-15.
  31. Тюрменко І. І. Огієнко і відродження національної школи в Україні (1918-1920) / Ірина Тюрменко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 15-16.
  32. Завальнюк О. І. Огієнко і українізація освітнього та духовного життя в 1918-1920 рр. / Олександр Завальнюк // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 65-66.
  33. Климчук О. Діяльність І.І. Огієнка на посаді головноуповноваженого уряду УНР / Олександр Климчук // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 67-68.
  34. Шевченко О. Проблеми історії української православної церкви другої половини XVII ст. в працях І.І. Огієнка / О. Шевченко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 12992. — С. 21-23.
  35. Плисюк В. І. Огієнко — борець за відродження української церкви / В. Плисюк, О. Козловська // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж»; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. — С. 23-25.
  36. Филипович Л. І. Огієнко про національну церкву українців / Людмила Филипович // Тези науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна ді-

- ьяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 25-27.
37. Ткачук А. Деякі питання історії української автокефальної церкви в книзі Івана Огієнка «Українська культура» (К., 1918) / Анатолій Ткачук // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 29-30.
38. Пашенко В. Священослужитель і лінгвіст І. Огієнко / Володимир Пашенко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 34-36.
39. Головка О. І.І. Огієнко та Український Червоний Хрест (1919 р.) / Олексій Головка // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 36-37.
40. Охрімченко П. І.І.Огієнко як дослідник давньої української культури / Павло Охрімченко // Тези науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 70-72.
41. Романюк В. Книга І.І. Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу (Київ, 1918)» як джерело вивчення історії України / Василь Романюк, Михайло Алещенко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна та науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 54-55.
42. Сергієнко Г. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847) в інтерпретації професора І.І. Огієнка / Григорій Сергієнко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 57-58.
43. Лозинський І. Іван Огієнко про початки українського книгодрукування / Іван Лозинський // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 59-61.
44. Цибульський В. Хмельниччина в працях Івана Огієнка / Валерій Цибульський // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 63-64.
45. Баженов Л. І.І. Огієнко і краєзнавство Поділля / Лев Баженов // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ фірми «Імідж» ; Хмельницький : Вид-во «Поділля», 1992. – С. 80-81.

46. Жулинський М. «Людина невсипущої праці й обов'язку» / М. Жулинський // Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. — К. : Фірма «Довіра», 1992. — С. 5-10.
47. Захлюпана Н. Іван Огієнко. Життя і діяльність / Ніна Захлюпана // Іван Огієнко (незабутні імена української науки) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — Ч. I. — С. 81-88.
48. [Колодний А.М.] Митрополит Іларіон / [А.М. Колодний, М.І. Корюшко, Л.О. Філіпович]. — Львів : Львів. музей історії і релігії ; Видав. відділ «ЛОГОС», 1993. — 78 с.
49. Тимошик М. «Смирнений богомолець за крашу долю українського народу»: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / Микола Тимошик // Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови : підручник / І. Огієнко. — К., 1995. — С. 7-47.
50. Тимошик М. Іван Огієнко: маловідомі сторінки життя та творчості / Микола Тимошик // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 294-315.
51. Тимошик М. Огієнко Іван / М. Тимошик // Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопедичного словника. — Львів : Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника, 1995. — Вип. 2. — С. 154-157.
52. Пашенко В. Іван Огієнко / В. Пашенко // Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. — К. : Україна, 1995. — С. 289-296.
53. Пилявець П. Огієнко Іван Іванович / П. Пилявець, М. Рибачук // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К. : Довіра ; Генеза, 1996. — С. 869-870.
54. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському) / В. Ляхоцький // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1996. — №4. — С. 107-114.
55. Ляхоцький В. У вигнанні: польський період еміграції І.І. Огієнка / В. Ляхоцький // Українська еміграція в історії та літературі : матеріали міжнародної наукової конференції (18-20 верес. 1996 р.). — Тернопіль, 1996. — С. 53-56.
56. Ляхоцький В. Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. Ляхоцький // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 39-45.
57. Копилов С. Іван Огієнко — професорський стипендіат університету св. Володимира / С. Копилов // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 15-17.
58. Ляхоцька Л.Л. І.І. Огієнко і відродження української народної освіти (1918-1920 рр.) / Л.Л. Ляхоцька // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». — Одеса, 1996. — Ч. 1. — С. 145-46.
59. Машевський О. Іван Огієнко — організатор українського вищого шкільництва в 1917-1920 роках / О. Машевський // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 22-26.
60. Усатенко Т. Роль митрополита Іларіона (Івана Огієнка) у творенні українського національного шкільництва / Т. Усатенко // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених спадщині Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 27-31.
61. Завальнюк О.М. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі / О.М. Завальнюк // Велетень науки : матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 32-34.



62. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918-1921) / О.М. Завальнюк // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр [Кам'янець-Подільського державного педагогічного] інституту за 1991-1992 рр. (секція суспільних наук) : тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 12-18.
63. Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) / О.В. Колпакова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1994. – Вип. 3. – С. 20-24.
64. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до реорганізації (1917-1921 роки) / О.М. Завальнюк // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» : (матеріали пленарного та секційних засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. I. – С. 209-211.
65. Завальнюк О. Дітище Івана Огієнка / О. Завальнюк, А. Копилов // Дивокрай : науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. I: Південно-Східна Волинь. – С. 82-89.
66. Kopylov A. Starania o otwarcie uniwersytetu państwowego w Kamiencu Podolskim w 1918 roku / A. Kopylov, O. Zavalniuk // Studia historyczne: [Polska Akademia Nauk – oddział w Krakowie. Komisja historyczna]: Kwartalnik. R.XXXIX. – Krakowow : Secesia, 1996. – Zeszyt 3(154). – S. 341-356.
67. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 2. – С. 90-103.
68. Ляхощкий В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.) / В.П. Ляхощкий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 4. – С. 305-315.
69. Сохаська Є.І. Кам'янець-Подільський державний український університет – осередок національної культури / Є.І. Сохаська // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 252-255.
70. Копилов С.А. М. Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.) / С.А. Копилов // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 264-268.
71. Кармалюк С. Іван Огієнко – голова Подільського відділу Українського Товариства Червоного Хреста / С. Кармалюк // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9-11 вересня 1994 р.). – Хмельницький, 1994. – Ч. I. – С. 314-315.
72. Завальнюк О. Стілка «служачих» Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) / О. Завальнюк // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні : матеріали наукової конференції. – К., 1996. – С. 95-97.
73. Майборода В. Іван Огієнко – міністр – міністр освіти і мистецтва України / В. Майборода // Велетень науки: Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 97-105.
74. Завальнюк О. І. Огієнко у Вінниці / О. Завальнюк // Тези доповідей дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 43-44.
75. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон / І.І. Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С. 19-33.
76. Кудрявцев М. Іван Огієнко – церковний діяч на Поділлі / М. Кудрявцев, В. Мацько // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : науковий збірник. – Хмельницький ; Стара Синява, 1995. – С. 211-216.
77. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну українську православну церкву в 1919-1920 роках / О.М. Завальнюк

- нюк // Науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ» : тези доповідей та повідомлень. — К., 1992. — Ч. 1. — С. 48-51.
78. Опря А.В. Проблема автокефалії Української Православної Церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917-1920 роках / А.В. Опря // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 255-258.
79. Ляхощкий В.П. Іван Огієнко — головно уповноважений міністр уряду УНР (1919-1920) / В.П. Ляхощкий // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури» (13-16 травня 1996 р.). — Одеса, 1996. — Ч. 1. — С. 80-81.
80. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський — іррегулярний державний і політичний центр УНР в 1919-1920 рр. / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 299-303.
81. Удод О. Освіта кінця XVIII ст. — першої половини XIX ст. на Україні у праці І. Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» / Олексій Удод // Іван Огієнко (незабутні імена української науки) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — Ч. II. — С. 188-190.
82. Копилов А. Спогади Івана Огієнка «Рятування України, на службі своєму народові» — важливе джерело до вивчення історії УНР / А. Копилов // Велетень науки : матеріали всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 12996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 59-65.
83. Копилов А.О. І.І. Огієнко про польську військову присутність у Кам'янці-Подільському в 1919-1920 рр. / А.О. Копилов // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 189-194.
84. Копилов А.О. Українські державні інституції в Кам'янці-Подільському восени 1919 — влітку 1920 року (за книгою І.І. Огієнка «Рятування України») / А.О. Копилов // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 278-281.
85. Купчинський О. Іван Огієнко — дослідник і видавець пам'яток писемності / Олег Купчинський // Іван Огієнко (незабутні імена української науки) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — Ч. I. — С. 112-116.
86. Тимошик М. Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів / М. Тимошик // Велетень науки: Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 211-218.
87. Баженов Л. Іван Огієнко і розвиток краєзнавства на Правобережній Україні (1919-1920 рр.) / Л. Баженов // Тези доповідей XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (6 верес. 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 67-69.
88. Тимошик М. Іван Огієнко — журналіст, редактор, видавець / М. Тимошик // Українська періодика: історія і сучасність : доповіді і повідомлення другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Житомир, 1994. — С. 156-160.
89. Тимошик М. Редакторська і видавнича діяльність Івана Огієнка на терені українознавства / М. Тимошик // Засоби масової інформації і процеси державотворення в Україні : тези наукової конференції. — К., 1994. — С. 25-26.
90. Мацько В. Григорій Костюк про Івана Огієнка / В. Мацько // Дивослово. — К., 1996. — №5-6. — С. 62-86.
91. Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) / Микола Тимошик // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 14-16.

92. Ляхощкий В. Іван Огієнко та Кам'янець-Подільський (за маловідомими джерелами) / Володимир Ляхощкий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 17-28.
93. Завальнюк О. Державна співпраця І. Огієнка і С. Петлюри у 1919-1920 рр. / Олександр Завальнюк // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 71-74.
94. Ляхощкий В. І. Огієнко і С. Петлюра (з невидрукованого) / Володимир Ляхощкий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 75-85.
95. Заводовський А. І. Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР / Анатолій Заводовський // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 86-88.
96. Лозовий В. Діяльність І.Огієнка в кам'янецький період Директорії УНР / Віталій Лозовий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 89-90.
97. Назаренко С. Огієнко і університетська друкарня / Свєн Назаренко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 98-99.
98. Копилов С. Освітня діяльність співпраця В. Петра та І. Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / Сергій Копилов // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 100-102.
99. Баженов Л. Краснзнавство у діяльності і творчості Івана Огієнка / Лев Баженов // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 113-116.
100. Гавришук А. Кам'янець-Подільський у працях Івана Огієнка / Анатолій Гавришук // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 119-122.
101. Третяк Л. Ідея з переломленим хребтом (про кам'янецьку гімназію для дорослих) / Людмила Третяк, Тетяна Конькова // Духовна і науково-теоретична діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 325-326.

102. Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету в спогадах Микити Шаповала / Ірина Тюрменко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 р.). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 93-97.
103. Козачок Я. Вклад Івана Огієнка в розбудову системи національної освіти / Ярослав Козачок // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1979 р.). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 316-320.
104. Борисевич С. Документи держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії державного українського університету в м. Кам'янці-Подільському / Сергій Борисевич // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 130-135.
105. Філінюк А. Українська культура XVIII – початку XIX століття у працях І.І. Огієнка / Анатолій Філінюк // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 108-112.
106. Шинкарюк А. Погляди І.Огієнка на іконопис у контексті української культури та її впливу на московську культуру в XVII-XVIII ст. / Анатолій Шинкарюк // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) у контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 283-284.
107. Григоренко О. Використання І. Огієнком творчості Т. Шевченка у дослідженні вітчизняної історії / Олександр Григоренко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 126-127.
108. Сохацька Є. Ідея соборності і культурологічної спадщини Івана Огієнка / Євгенія Сохацька // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 липня 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 29-33.
109. Тіменик З. Митрополит Іларіон (Огієнко) про церковну автокефалію як процес: методологічний аспект / Зиновій Тіменик // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 67-68.
110. Нечитайло В. Іван Огієнко про «друге покращення» українського селянства (друга половина XVIII ст.) / Віталій Нечитайло // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський ; К., 1997. — С. 123-125.
111. Ткачук П. Іван Огієнко як дослідник молдавських грамот / Петро Ткачук // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті

- українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 165-167.
112. Погребенник Ф. Варшавські видання Івана Огієнка (до історії української періодики за межами України) / Федір Погребенник // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 49-50.
113. Ляхощкий В. Іван Огієнко: до витоків видавничої діяльності / Володимир Ляхощкий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 289-295.
114. Алтухова О. Репресовані соратники Івана Огієнка 1933 року / Олена Алтухова // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 136-140.
115. Тимошик М. Весь вік, весь труд віддав Україні / Микола Тимошик // Пам'ять століть. – К., 1997. – №1. – С. 70-86.
116. Ляхощкий В. Освітнянський подвиг Івана Огієнка / Володимир Ляхощкий // Початкова школа. – 1997. – №1. – С. 38-42.
117. Ляхощкий В.П. Співпраця на ниві української освіти (І. Огієнко та І. Стешенко) / В.П. Ляхощкий // Центральна Рада і український державотворчий процес : матеріали наукової конференції. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 250-272.
118. Ляхощкий В. Українознавчі студії на сторінках часопису «Рідна мова» Івана Огієнка / В. Ляхощкий // Мова і культура : матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – Т. 3. – С. 97-104.
119. Ляхощкий В. О. Нестеренко та І. Огієнко: до проблеми вивчення кола спілкувань митрополита Іларіона / В. Ляхощкий // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. – К. : Четверта хвиля, 1997. – Вип. 2. – С. 72-77.
120. Ляхощкий В. Останні дні Івана Огієнка / Володимир Ляхощкий // Початкова школа. – 1997. – №4. – С. 56-57.
121. Ляхощкий В. Прощання з Іваном Огієнком / Володимир Ляхощкий // Пам'ять століть. – К., 1997. – №5. – С. 92-94.
122. Тюрменко І. До проблеми датування деяких листів І. Огієнка до Л. Білецького / І. Тюрменко // Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. – К. : Четверта хвиля, 1997. – Вип. 2. – С. 95-98.
123. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3). – С. 137-152.
124. Сохаська Є.І. Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920 рр.) / Є.І. Сохаська // Огієнківські читання : матеріали наукових круглих столів 1991-1996 рр. – К. : Четверта хвиля, 1997. – Вип. 1. – С. 70-79.
125. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М.С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.
126. Тименик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882-1972: Життєписно-біографічний нарис / Зиновій Тименик. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – 228 с.

127. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посібник / Б.І. Андрусишин. — К. : Либідь, 1997. — 176 с.
128. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації (1918-1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. — 1999. — №4. — С. 41-50.
129. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації (1918-1921 рр.) (продовження) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. — 1999. — №5. — С. 26-36.
130. Прокопчук В.С. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / В.С. Прокопчук // Освіта, наука, культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 20-27.
131. Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920-1921 рр.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. — Т. 1. — С. 9-20.
132. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет — опора українського державотворення (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : збірник наукових праць. — Фастів : Поліфаст, 1999. — С. 163-170.
133. Завальнюк О.М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. — Т. 2 (4). — С. 245-252.
134. Завальнюк О.М. Українська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. — К. : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. — Вип. 9. — С. 200-214.
135. Завальнюк О.М. Польська влада на Поділлі і Кам'янець-Подільський державний український університет (листопад 1919 — липень 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — К., 1999. — Т. 3 (5). — С. 311-317.
136. Завальнюк О.М. Волинянин Іван Огієнко — будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : збірник наукових праць. — Житомир : Волинь, 1999. — Ч. 1. — С. 163-170.
137. Завальнюк О. І.І. Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. Завальнюк // Краєзнавство : науково-популярний журнал. — К., 1999. — №1-4. — С. 24-30.
138. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету в м. Кам'янці-Подільському) / Володимир Ляхоцький // Студії з архівної справи і документознавства. — К., 1999. — Т. 1. — С. 107-114.
139. Ляхоцький В. Фонд головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1921 рр. / Володимир Ляхоцький // Студії з архівної справи і документознавства. — К., 1998. — Т. 3. — С. 101-113.
140. Ляхоцький В. Бібліографічна спадщина Івана Огієнка / Володимир Ляхоцький // Студії з архівної справи і документознавства. — К., 1999. — Т. 2. — С. 49-57.
141. Ляхоцький В. Діяльність І.І. Огієнка по формуванню національних університетів / Володимир Ляхоцький // Студії з архівної справи і документознавства. — К., 1999. — Т. 5. — С. 157-163.
142. Ляхоцький В.П. Роль І.І. Огієнка у фундації Українського Народного Університету / В.П. Ляхоцький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. — К. : Рідний край, 1999. — Вип. 5. — С. 193-206.

143. Ляхощкий В.П. І.І. Огієнко та архівна справа / В.П. Ляхощкий // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К., 1998. – С. 199-208.
144. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Укр. іст. журнал. – 1999. – №5. – С. 101-109.
145. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С. 101-111.
146. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 256-268.
147. Тюрменко І.І. Формування суспільно-політичних поглядів і державницької позиції І. Огієнка / І.І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 44. – С. 27-31.
148. Тюрменко І.І. Діяльність І. Огієнка на посаді міністра ісповідань в 1920-1923 рр. / І.І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 44. – С. 57-60.
149. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон у боротьбі за незалежну Українську державу в роки Другої світової війни / І.І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 33-36.
150. Тюрменко І.І. Діяльність митрополита Іларіона під час еміграції в Канаді (1947-1972) / І.І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 45. – С. 39-42.
151. Тюрменко І.І. Іван Огієнко і національно-культурне життя української еміграції / І.І. Тюрменко // Бористен. – К., 1999. – №7. – С. 13-15.
152. Тюрменко І.І. Наукова спадщина Івана Огієнка в світлі кирило-мефодіївської проблематики / І.І. Тюрменко // Проблеми слов'язнавства. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – Вип. 50. – С. 36-45.
153. Тюрменко І.І. Українські культурні традиції XIV-XVII ст. у науковому доробку І. Огієнка / І.І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 48. – С. 24-27.
154. Тюрменко І.І. Тенденції розвитку української культури в XIX ст. у творчості І. Огієнка / І.І. Тюрменко // Наукові записки : збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. – К., 1999. – Вип. спец. – С. 151-158.
155. Пижик А.М. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР / А.М. Пижик. – К. : Бланк-Прес, 1998. – 40 с.
156. Завальнюк О.М. І. Огієнко і українське студентство / О.М. Завальнюк // Творчі вершини вченого : збірник наукових праць до 60-ліття від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 242-248.
157. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / І.І. Тюрменко ; передм. Н.І. Миронець. – К., 1998. – 282 с.: іл.

The following article deals with the investigation of the basic areas of development of the Ukrainian historical Ohienko studies in 1990s.; it is found out as well that the most promising of them later received the most powerful support in research practice, providing a further, significant spread of studies on the figure of Ohienko proper and enriching them with new, high-quality results.

**Key words:** Ohienko studies, researches, scientists, scientific conferences, monographs, articles, collections of materials.

*Отримано: 11.10.2016 р.*

**В. С. Прокопчук**

## **ОГІЄНКОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА О. М. ЗАВАЛЬНЮКА**

На основі наукових праць відомого українського вченого доктора історичних наук, професора О.М. Завальнюка досліджується його внесок у сучасне історичне огієнкознавство. Визначено основні напрями наукових студій історика, найбільш важливі праці, які розкривають основні аспекти життя і багатогранної державотворчої, організаторської, управлінської, науково-педагогічної, освітянської і громадської діяльності І.І. Огієнка в кам'янець-подільський період життя (1918-1920 рр.).

**Ключові слова:** О.М. Завальнюк, Кам'янець-Подільський, історичне огієнкознавство, дослідження, науковий доробок.

Повноцінно висвітлити багатогранний процес національного відродження України в 1917-1920 рр. не можливо без з'ясування ролі і різносторонньої діяльності великого українського патріота, людини, сповненої невичерпної громадської енергії, до кінця відданої національній ідеї і справі, романтика-державотворця, готового на саможертву в ім'я досягнення сформульованих на історичному переломі важливих загальнонаціональних завдань, Івана Івановича Огієнка.

Залишений ним слід в історії українства став предметом дослідження багатьох представили високопрофесійних і знаних у вітчизняних і зарубіжних колах істориків-огієнкознавців, до яких слід віднести і доктора історичних наук, професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академіка Академії наук вищої освіти України, лауреата всеукраїнської премії імені Івана Огієнка в галузі науки (2008 р.), кавалера ордена «За заслуги» III ступеня, заслуженого працівника освіти України Завальнюка Олександра Михайловича. У низці праць про вченого автори частково віддали належне його старанням щодо дослідження низки аспектів життя, державної, громадської і творчої праці І.І. Огієнка [49; 3; 2; 1]. Утім спеціального узагальнення внеску історика в наукове огієнкознавство 1990-х – 2015 рр. вони, на жаль, не зробили, що і спонукало нас до заповнення цієї лакуни напередодні 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності званого і поважного огієнкознавця.

**Метою нашої розвідки** є з'ясування внеску історика О.М. Завальнюка в дослідження невідомих і маловивчених аспектів життя і різноманітної діяльності великого українця – Івана Огієнка в добу Української революції 1917-1920 рр. як в царині розбудови молодої української держави, різних сфер (початкова, середня і вища освіта, духовність, захист інтересів простих громадян і держави тощо), якими він опікувався в ході національного відродження, так і заснування, керівництва і розбудови одного із найбільш вражаючих гуманітарних здобутків революції Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Перші зацікавлення І.І. Огієнком як історичним діячем з'явилися в Олександра Михайловича ще в студентські роки за радянської влади, коли про таких особистостей взагалі не дозволяли згадувати. У горбачовський період стали доступними раніш засекречені архівні фонди, і за спогадом самого дослідника, «мабуть, Боже проведіння, а, може, чиста Огієнкова душа з небес спрямувала мене до документів і матеріалів двох держархівів, які зробили справжню революцію у моєму світогляді і відкрили один із найбільш важливих напрямів влас-



них наукових уподобань – «Іван Огієнко і національне університетське будівництво в добу Української революції 1917-1921 років» [38, с.325].

Нами виявлено понад 30 праць О.М. Завальнюка (монографії, статті), опубліковані з початку 1990-х рр., в яких досліджено біографію Івана Огієнка, різні аспекти його діяльності на батьківщині, джерелознавчі й історіографічні складові наукових напрацювань, а також понад три десятки статей, в яких висвітлюються різні складові життя і невтомної праці цього діяча у зв'язку з висвітленням різних питань, у тій чи іншій мірі пов'язаних з його іменем. Вперше ім'я І. Огієнка Олександр Михайлович згадав 1991 р., ще до проголошення незалежності України, у статті про репресованого В.О. Гериновича [6], але більш детально про його діяльність доповів наступного року на науково-теоретичній конференції в Кам'янці-Подільському «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» [50; 51]. Інтерес до огієнкознавства лише зростає, хоча перші його дослідження були невеликими за обсягом і ґрунтувалися переважно на матеріалах Державного архіву Хмельницької області, невеликого кола матеріалів періодики і мемуарних джерел. Статистика опублікованих ним праць, пов'язаних з іменем цього діяча, була такою: 1992 р. – 3 статті, 1993 р. – 1, 1994 р. – 1, 1995 р. – 3, 1996 р. – 2, 1997 р. – 2, 1998 р. – 3, 1999 р. – 6, 2000 р. – 4, 2001 р. – 4, 2002 р. – 2, 2003 р. – 3, 2004 р. – 1, 2005 р. – 3, 2006 р. – 3, 2007 р. – 2, 2008 р. – 4, 2009 р. – 4, 2010 р. – 3, 2011 р. – 2, 2012 р. – 2, 2013 р. – 3, 2014 р. – 3, 2015 р. – 2 статті, загалом – 63 праці. Практично в кожній розвідці або узагальнюючому дослідженні про Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), його вплив на суспільно-політичну, культурну атмосферу міста і регіону автор неминує з'ясує роль Івана Огієнка у вирішенні конкретних питань, пов'язаних з діяльністю цього вишу. Це стосується праць як одноосібних (а таких переважна більшість), так і виконаних у співавторстві із знаними дослідниками.

За змістом огієнкознавчі дослідження Олександра Михайловича можна поділити на кілька груп: 1) загальна біографія діяча, 2) дослідження ним основних віх розвитку української вищої школи у XVI-XVII ст. та участь в українському національно-освітньому відродженні 1917 – навесні 1918 рр., 3) діяльність із заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, 4) керівництво першою національною вищою школою на Поділлі, 5) участь у державотворчому і політичному процесі, шкільному будівництві і громадському житті відродженої України і 6) мемуарні (мемуарно-документальні) праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії становлення національної університетської освіти в Україні в 1917-1920 рр.

До першої з них слід віднести цікаву і дуже корисну статтю «Біографія Івана Огієнка за українськими часописами 1918-1919 рр.» [39]. Її поява була на часі, бо, як встановив сам дослідник, у сучасному огієнкознавстві допускалися окремі прикрі помилки, неточності і навіть перекручення інформації, пов'язаної з висвітленням діяльності І.І. Огієнка, яка засвідчила, недостатню обізнаність окремих авторів навіть з основними, вже доведеними на той час біографічними фактами [39, с.94]. Оскільки до цього автори використовували опубліковані в пресі різні варіанти офіційної біографії діяча без критичного аналізу, то дослідник уперше провів порівняльний аналіз біографічних нарисів із п'яти видань – київського часопису «Відродження», кам'янець-подільських – «Свято Поділля», «Подольская мысль», «Освіта», «Україна», і, використавши опубліковані штрихи до біографії, вміщені у двох газетних матеріалах О.М. Пашенко [46; 47], встановив: по-перше, найбільш повними, а отже цінними з-поміж п'яти є публікації

у «Відродженні» і «Святі Поділля», по-друге, проаналізовані біографічні нариси і матеріали до біографії І.І. Огієнка, багаті за змістом, висвітлюють різні періоди життя і діяльності, хронологічно доведені до відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Їм властиві достовірна основа, яка походить від самого діяча і водночас об'єкта біографічного дослідження, набір важливих подій і фактів з його життя, які в повному обсязі, на жаль, відсутні у низці праць про нього; по-третє, періодика містить чимало суб'єктивних моментів, які зводяться, зокрема, до певного перебільшення зусиль названої особи в становленні університетського закладу в адміністративному центрі Подільського краю.

Ці висновки О.М. Завальнюка слугують дороговказом для тих дослідників, які продовжують вивчати життєвий і професійний шлях, державотворчу і громадську діяльність Івана Огієнка. Сам же автор не допустив зазначених огріхів у своїх фундаментальних монографічних працях «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)» (2006) і «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)» (2011), де найбільш ґрунтовно висвітлюється кам'янець-подільський період біографії діяча, а також у навчальному посібнику «Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.)» (2005), ґрунтовній енциклопедичній [4] та дослідницькій статтях про І.І. Огієнка [19], адресованій учительському загалу. Те ж можна сказати й про інші його публікації, вміщені у працях з історії сільськогосподарського факультету К-ПДУУ [37] і міста Кам'янця-Подільського [45].

Наступну групу склали дослідження, в яких ґрунтовно розкрито наукове вивчення Іваном Огієнком основних віх становлення та розвитку української вищої школи в попередні століття, які підводять до висновку про необхідність її відродження в нових історичних умовах [18], та його безпосередню участь у становленні національних вищих навчальних закладів у 1917 – квітні 1918 рр. (йдеться про спробу українізації університету св. Володимира через відкриття українських кафедр, теоретичні і практичні засади заснування і діяльності Київського народного українського університету – першої неофіційної вищої школи українців в добу революції, вироблення проекту мережі державних і народних українських університетів для практичного втілення Радою Народних Міністрів і Міністерством народної освіти УНР тощо) [23]. Дослідник уперше ґрунтовно проаналізував архівний документ «Про українські кафедри. На увагу Центральної Ради», підготовлений І.І. Огієнком у серпні 1917 р., напередодні нового навчального року. На думку Олександра Михайловича, ці пропозиції в значній мірі перегукуються з ідеями М.С. Грушевського, які він висловив ще 1907 року в брошурі «Справа українських кафедр і наші наукові потреби». І хоча документ був адресований керівному органу українського національно-визвольного руху, відповідної реакції, як довів вчений, на нього не було, що спростовує висловлену одним із істориків думку, ніби Центральна Рада пересувала його Генеральному секретарству освіти для практичного втілення.

Участь Івана Огієнка в реалізації проекту заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету досліджено в низці праць вченого, опублікованих у 1995-1996 рр., одна з яких (у співавторстві) з'явилася в сусідній Польщі [20; 11; 42]. Ним встановлено, що попри появу ідеї заснування університету в середовищі кам'янець-подільської інтелігенції, важливу роль у її просуванні на різних рівнях (Київський народний український університет, утворена при ньому комісія з розбудови мережі українських університетів як народних, так і класичних, Міністерство освіти Української держави, тимчасова комісія у справах вищих шкіл і наукових інститутів при цій управлінській структурі) відіграв Іван Огієнко.

Ректорську і науково-педагогічну діяльність у Кам'янці-Подільському в тій чи іншій мірі досліджували різні вчені. Усі наявні праці були проаналізовані Олександром Михайловичем у статтях «Ректор Іван Огієнко в українській історіографії» [44] та «Науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка в Кам'янець-Подільському державному українському університеті: історіографічні нотатки» [48] (аналогічну доповідь було виголошено на XII всеукраїнській науково-практичній конференції «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень», яка відбулася в м. Хмельницькому 2013 року). Частковий аналіз досліджень представлено ще в одній праці вченого – «Огієнкіана в Кам'янці-Подільському: десятилітній поступ (2003-2012 рр.)» [40].

Як аргументовано стверджує О.М. Завальнюк, дослідники створили велику, різну за обсягом, цінністю і значенням літературу, в якій висвітлено різні аспекти невтомної праці Івана Огієнка із заснування, відкриття і розвитку Кам'янець-Подільського державного українського університету. Утім, не все в діяльності ректора вдалося належним чином простежити: не з'ясованими залишаються питання, пов'язані з організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, зміцненням кадрового потенціалу, стилем керівної праці, співпрацею з студентами тощо. Що стосується історіографічного вивчення науково-педагогічної діяльності Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському, то, як переконливо довів аналітик, напрацьовано велику за обсягом серйозну наукову літературу, хоча вчені в низці випадків припустилися неточностей і фактографічних помилок (зокрема, що стосується викладацької діяльності в К-ПДУУ хворого професора К.В. Широцького восени 1918 року, діяльності І.І. Огієнка на посаді міністра освіти восени 1919 р., якої просто не могло бути через втрату цього поста ще 25 квітня 1919 р., спроб перебільшити наукові досягнення вченого під час роботи на посаді ректора, причетність Наукового товариства К-ПДУУ до видання навчальної літератури для студентів тощо). Цих та інших помилок, на думку дослідника, можна було б уникнути, якби автори, переважно неісторичного профілю, послуговувалися давно відомими в огієнкознавстві працями істориків, які «не грішать» використанням неперевіраних джерел.

Сам же вчений ретельно опрацьовував джерельну базу, виявив надзвичайно цінні архівні документи, матеріали періодики, спогади, про які частково доповідав на Х Подільській історико-краєзнавчій конференції (2000), а повною мірою виклав у статтях-хроніках про Огієнка-ректора [21; 25; 26; 27], в яких значиться 870 позицій (і це не абсолютно повний перелік!). Концентовано вони представлені у збірнику документів і матеріалів, укладеному С.А. Копиловим і О.М. Завальнюком у 2014 р. [41].

Запропонований до ужитку унікальний фактаж, на жаль, ще мало використовується дослідниками, що збіднює їх праці про керівника першого на Поділлі вишу (прикладом можуть слугувати, зокрема, статті вчених-педагогів, які висвітлюють його управлінську діяльність у Кам'янці-Подільському). Утім, сам дослідник, глибоко і вміло опрацювавши багатий інформаційний ресурс, зумів у відповідності до історичних реалій створити низку узагальнюючих, нових за змістом праць, в яких повно розкрито ректорську діяльність Івана Огієнка [7; 28; 19; 17; 43], її окремі досить важливі і актуальні для того часу аспекти (підготовка богословів, інформаційне та фінансове забезпечення вишу, підтримка його матеріально-технічної бази, забезпечення участі університетських вчених, працівників і студентської спільноти у вшануванні Тараса Шевченка в контексті державних меморіальних заходів, створення і забезпечення умов для плідної діяльності наукового товариства тощо) [5; 36; 35; 15; 8; 33]. За працями Олександра Михайловича, ке-

ривник К-ПДУУ – вдумлива, перспективно мисляча людина, вмілий, відповідальний управлінець, здатний знайти для реалізації своїх ідей і проектів необхідний матеріально-фінансовий ресурс, згуртувати навколо себе колектив однодумців, патріотів, громадських, відданих українській справі працівників, які у більшості випадків ставили на провідне місце своєї напруженої праці служіння державі, національній освіті, науці, культурі, інтересам громади. Всі, чи майже усі справи, за які брався молодий ректор, розв'язувалися успішно, примножуючи тим самим свій величезний актив справ, які він присвятив молодій державі, широкому українському загалу, улюбленому університету. Він надзвичайно вміло і наполегливо популяризував історію університету через вміщення в науково-літературному місячнику «Наша культура», який сам редагував і видавав у важких умовах еміграційного життя 1935-1936 рр., спогадів низки українських діячів, причетних до заснування, відкриття і функціонування вишу. Щоправда, читали його тоді лише в зарубіжжі, до України ці матеріали не надходили. Цей аспект діяльності вченого-видавця, колишнього ректора К-ПДУУ підмітив і широко розкрив в одній із своїх ґрунтовних і змістовних статей О.М. Завальнюк [40].

Не обійшов він увагою питання політичної діяльності Івана Огієнка, наголошуючи, за мемуарним джерелом, що він не був членом жодної політичної партії [34], діяльності на посаді міністра народної освіти УНР [16], державної співпраці з Симоном Петлюрою [10] та іншими керівниками українських державних утворень доби визвольних змагань [14], стосунки з польською адміністрацією на Поділлі у 1919-1920 рр. [22] тощо.

Широко висвітлено дослідником гуманітарні заходи Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському, які охоплювали різні важливі напрями: турботу про науково-педагогічну інтелігенцію, підтримку неможливого студентства, матеріальну допомогу військовикам, державним службовцям і різним категоріям громадян УНР, зокрема внутрішньо переміщеним особам [9; 30; 29; 12], підтримку закладів освіти неофіційної столиці Української Народної Республіки [24] участь у діяльності Кам'янець-Подільської університетської гімназії для дорослих [13], яку очолював як почесний директор. Особливо висвітлено причетність діяча до вироблення державно-церковної політики, яка надзвичайно активізувалася за міністра ісповідань І.І. Огієнка [32].

Важливе значення має дослідження мемуарних праць Івана Огієнка в контексті наповнення джерельної бази історії національної університетської освіти в революційну добу. Дослідник проаналізував чотири Огієнкові праці, які мають мемуарно-документальний характер і зафіксували події, пов'язані з творенням українських університетів. Він встановив, що в цих джерелах («Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва», «Рятування України. На тяжкій службі своєму народові», «Раз добром налите серце. Світлий пам'яті Д.Д. Огієнковий» і «Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського») вміщено чимало цікавого і змістовного матеріалу про становлення українських вищих шкіл (київських народного і державного українських університетів, Кам'янець-Подільського державного українського університету), причетність до цього процесу автора спогадів, ряду інших українських діячів. Багато фактів відтворено правдиво, чимало з них подано, на жаль, з неточностями (найбільше це стосується їх хронології, особистої участі мемуариста в тих чи інших подіях), що не змогли перевірити різні дослідники. Ми вважаємо, що надалі треба обов'язково враховувати виявлені недоліки, щоб забезпечити належну якість наукової продукції. Олександр Михайлович не лише вказав на різні неточності, а й, спираючись на документи Національного архівного фонду України [31], обґрунтував свої твердження.

Як видно, науковий доробок подільського огієнкознавця досить значний й повністю представити його в межах невеликої статті дуже складно. Надалі варто здійснити глибший аналіз праць вченого для встановлення його різностороннього внеску в історіографію порушених тут аспектів проблеми.

Отже, дослідження О.М. Завальнюка посідають значне місце в сучасному огієнкознавстві. Історикую належать десятки цікавих і змістовних праць, присвячених Іванові Огієнкові, які розкривають найважливіші складові життя і багатогранну діяльність цього діяча в 1917-1920 рр., переважно участь у державному і університетському будівництві, і базуються на великій кількості архівних джерел, матеріалів української періодики тієї доби, спогадів активних учасників революційних подій. Автор створив варті уваги розвідки про різні напрями ефективної організаторської праці І.І. Огієнка з розбудови національної вищої школи, забезпечення загалом якісного державного менеджменту на посадах міністра освіти і міністра ісповідань УНР, що, як він довів, дало змогу провадити більш відчутну політику з розвою української загальноосвітньої школи і реалізувати невідкладні заходи, спрямовані на зміцнення осередків УАПЦ, посилення ролі церкви в державному житті України. Досить глибоко висвітлено складну його діяльність на посаді Головноуповноваженого міністра уряду УНР, зокрема такі аспекти, як підтримка військовиків, біженців, українських культурних і просвітніх інституцій, студентської молоді, університетської професури, захист громадянських прав кам'ячан в умовах польського адміністрування в краї.

На наш погляд, цілком назріло є підготовка ґрунтовної монографії, присвяченої насиченому різноманітними подіями і дуже складному подільському періодові життя і діяльності Івана Огієнка. Сподіваюся, що за цю непросту роботу візьметься наш ювіляр, в активі якого є чимало серйозних напрацювань і якому під силу виконати цю відповідальну й водночас почесну місію.

#### Список використаних джерел:

1. Байдич В.Г. Історик О.М. Завальнюк: науковий внесок у національне відродження у національне відродження сучасної України / В.Г. Байдич // Духовні витоки Поділля: науковців історії краю : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 21 березня 2015 р. – Хмельницький : Заколотний М.І., 2015. – С. 43-48.
2. Григоренко О.П. Унікальна постать доктора історичних наук, професора, видатного вченого сучасності і талановитого організатора вищої школи Олександра Михайловича Завальнюка / О.П. Григоренко // Духовні витоки Поділля: педагогі в історії краю : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 21 березня 2013 р. – Хмельницький : ПП Заколотний М.І., 2013. – С. 162-168.
3. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : довід.-бібліогр. вид. / [уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Світ, 2013. – С. 21-33.
4. Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 520-521.
5. Завальнюк О. Іван Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті / Олександр Завальнюк // Наук. зб., присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка. – К. : Київ. правосл. Академія УПЦ КП, 2007. – С. 67-75.
6. Завальнюк О.М. «Винним себе визнаю...» (В.О. Гериневич) / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / [редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін.]. – К. : Рідний край, 1991. – С. 178-183.
7. Завальнюк О.М. Волинянин Іван Огієнко – будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. пр. – Житомир : Волинь, 1999. – Ч. 1. – С. 163-170.

8. Завальнюк О.М. Вшанування Тараса Шевченка колективом Кам'янець-Подільського університету в контексті державних меморіальних заходів у 1919-1920 рр. / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. – Т. 21. – С. 25-44.
9. Завальнюк О.М. Гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському: основні напрями, масштаби і результативність / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта Сер.: іст. та філ. : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 11. – С. 54-62.
10. Завальнюк О.М. Державна співпраця І. Огієнка і С. Петлюри у 1919-1920 рр. / О.М. Завальнюк // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 71-74.
11. Завальнюк О.М. Дітище Івана Огієнка / О.М. Завальнюк // Дивокрай : наук.-краєзн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. І. – С. 82-89.
12. Завальнюк О.М. Діяльність української влади із соціального захисту громадян УНР (листопад 1919 – листопад 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану проф. С.А. Копилова. – С. 387-397.
13. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і Кам'янець-Подільська гімназія для дорослих (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: іст. та філ. : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2011. – Вип. 4. – С. 148-155.
14. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і керівники української держави у 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 12. – С. 114-124.
15. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і проблема створення матеріально-технічної бази українських університетів у 1918-1920 роках / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко в діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієвому) : зб. наук. пр. – Житомир : Житом. держ. ун-т ім. І. Франка, 2010. – С. 56-64.
16. Завальнюк О.М. Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні : матеріали доп. і повідомлень всеукр. наук.-практ. конф. – Житомир, 1997. – С. 13-14.
17. Завальнюк О.М. Іван Огієнко – організатор і керівник Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 3-31.
18. Завальнюк О.М. Іван Огієнко про основні віхи творення української вищої школи в XVI-XVIII ст. / О.М. Завальнюк // Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка), міжн. конф., 7-8 чер. 2007 р. : зб. доп. – К., 2007. – С. 18-19.
19. Завальнюк О.М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. – Вип. 5. – С. 297-322.
20. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 2. – С. 5-16.
21. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Матеріали Х Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 342-356.

22. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1 (3). – С. 143-158.
23. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і становлення української вищої школи (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2003. – Вип. 1. – С. 4-13.
24. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і шкільні заклади Кам'яця-Подільського: взаємини і співпраця на ниві національного відродження (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: іст. та філ. : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 8. – С. 12-20.
25. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 5. – С. 109-145.
26. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 80-121.
27. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1920 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 98-133.
28. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко: «Працювати разом на користь рідної України» (до історії Кам'янець-Подільського державного українського університету) / О.М. Завальнюк // Українська історична наука на порозі XXI століття : міжн. наук. конгрес. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 110-115.
29. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко: турбота про українські інституції і громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: іст. та філ. : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 9. – С. 16-27.
30. Завальнюк О.М. І. Огієнко і українське студентство / О.М. Завальнюк // Творчі вершини вченого : зб. наук. пр. до 60-ліття від дня народження д.і.н., проф. М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – С. 242-248.
31. Завальнюк О.М. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: іст. та філ. : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2006. – Вип. 3. – С. 205-217.
32. Завальнюк О.М. Міністерство ісповідань УНР за І.І. Огієнка: формування і спроби реалізації державно-церковної політики (листопад 1919 – листопад 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. – Хмельницький, 2014. – Ч. 2. – С. 358-368.
33. Завальнюк О.М. Наукове товариство Кам'янець-Подільського університету – осередок наукового життя в добу Української революції (1919-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 316-326.
34. Завальнюк О.М. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі / О.М. Завальнюк // Велетень науки: матеріали наук.-пед. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 32-36.
35. Завальнюк О.М. Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-

- 1920 pp.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 289-299.
36. Завальнюк О.М. Роль І.І. Огієнка у вирішенні проблеми фінансування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 pp.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 7. – С. 49-59.
37. Завальнюк О.М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 pp.): Дослідження. Документи. Матеріали / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 29-58.
38. Завальнюк О.М. «Стан моєї душі...» / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С. 325-327.
39. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2005. – Вип. 2. – С. 93-100.
40. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 10. – С. 20-32.
41. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 pp.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / [уклад.: С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. – С. 234-365.
42. Kopylov A. Starania o otwarcie uniwersytetu panstwoweogo w Kamieniu Podolskim w 1918 roku / A. Kopylov, O. Zavalniuk // Studia historyczne / Polska Academia nauk – oddzial w Krakowie. Komisja historyczna. Kwartalnik. R.XXXIX. – Krakow : Secesya, 1996. – Zeszyt 3 (154). – S. 341-356.
43. Копилов С.А. Організаторська, управлінська, науково-педагогічна і громадська діяльність Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 pp.) / С.А. Копилов, О.М. Завальнюк // Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 pp.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. – С. 9-45.
44. Науковий збірник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К. ; Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 48-64.
45. Завальнюк О.М. Огієнко Іван Іванович / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Минувле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури і медицини: іст. нариси. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – С. 109-122.
46. Пащенко О. Справа Кам'янець-Подільського Університету в Києві / О. Пащенко // Подольская мысль. – 1918. – 22 (9) окт. – С. 1.
47. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі / О. Пащенко // Свято Поділля. – 22 жовт. – С. 6.
48. Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / Ін-т педаг. НАПН Укр.; Хмельн. гум.-пед. акад. – Хмельницький, 2013. – Вип. 15. – С. 247-251.
49. Степанков В.С. Учений, ректор, педагог: портрет особистості (до 60-річчя з дня народження Олександра Михайловича Завальнюка) / В.С. Степанков, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18. – С. 292-312.
50. Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 13-15.
51. Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 65-67.



Based on the works of the famous Ukrainian scientist Olexandr Zavalniuk, his contribution to contemporary historical Ohienko studies is being identified. The main directions of scientific studies of the historian are being outlined, as well as the most important works that reveal the most significant aspects of the multifaceted and state-organizing, administrative, scientific and pedagogical activities by Ivan Ohienko in Kamianets-Podilsky period of his biography (1918-1920) are under investigation.

**Key words:** O. Zavalniuk, historical Ohienko studies, investigation, scientific achievements.

*Отримано: 25.10.2016 р.*

УДК 001(477)(092)

**В. В. Слюсаренко**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ІВАН ОГІЄНКО ЯК ДУХОВНИЙ ЛІДЕР ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЧ**

У статті розглядається діяльність відомого церковного та освітнього діяча Івана Огієнка, який вніс великий внесок у розвиток вищої освіти України в досить непрості роки Української революції, а також аналізуються його заслуги в розвитку та дослідженні християнства в Україні.

**Ключові слова:** І. Огієнко, Українська революція, Українська Центральна Рада, народний університет, митрополит Іларіон.

Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це не випадково. Тепер цей вислів звучить штаповано, а проте перед очима одразу виникають конкретні прізвища, до яких кращої характеристики годі й шукати: Іван Франко, Юрій Шерех-Шевельов, Віктор Петров-Домонтович, Агатангел Кримський і, звісно, Іван Огієнко – людина, яка залишила досить помітний вплив в українському житті того часу [5].

Природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного та культурного діяча однаково успішно виявлявся у його діяльності і як мовознавця та літературознавця, і як перекладача та поета, і як редактора та видавця, і як ректора та міністра, і як православного митрополита та історика української церкви. Важко сказати, в якій із цих сфер діяльності Іван Огієнко (митрополит Іларіон) залишив найпомітніший слід. Одне незаперечне: він чесно й віддано служив українській справі, до останніх днів життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації, її мови та культури. Переконав в цьому хоча б той факт, що бібліографія наукових і публіцистичних праць ученого та його художніх творів, за неповними даними, складає близько півтори тисячі назв, переважна більшість яких, на жаль, і сьогодні недоступна українському читачеві [2].

Вчений-енциклопедист залишив по собі фантастичну за обсягом спадщини для вивчення якої буде замало і цілого науково-дослідного інституту; чого варті десятки ґрунтовних праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права: «Огляд українського язикознавства» (1907 р.), «Українська культура» (1918 р.), «Український стилістичний словник» (1924 р.), «Сучасна українська літературна мова» (1935 р.), «Візантія і Україна» (1954 р.), «Слово о полку Ігоревім» (1967 р.) [3].

З 1905 року починається його активна наукова та громадська робота, зокрема співробітництво в київських виданнях («Громадська думка», «Рада»), участь

у діяльності «Просвіти» та заснованому М. Грушевським Науковому товаристві імені Шевченка в Києві. В 1909 році І.І. Огієнко з відзнакою закінчує повний курс навчання в університеті, а вже в 1911 році його затверджують на кафедрі російської мови та літератури професорським стипендіатом. У 1915 році після складання магістерських іспитів Огієнко присвоюють звання приват-доцента цієї кафедри. А у квітні 1917 року І.І. Огієнко, один з перших викладачів Київського університету, переходить на викладання українською мовою і практично розпочинає читати новий курс «Історія української мови» [8].

Весною 1917 р. було створено Центральну раду. Іван Огієнко, як член ради новоствореного Центральною радою Міністерства освіти, виступив з ініціативою про заснування Українського народного університету (УНУ) в Києві. Він розробив новий курс «Українська культура» [7].

Народний університет був відкритий у жовтні 1917 року, а у серпні 1918 року перетворений на Український державний університет. До урочистого відкриття цього навчального закладу професор І.І. Огієнко розробляє новий курс лекцій «Українська нова культура». Постає гостра проблема запровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, церкву. У Києві одна за одною великими тиражами виходять навчальні книги, автором яких був Огієнко: «Рідна мова в українській школі» (1918), «Українська грамика» (1918), а також «Наглядна таблиця українського правопису» (1917) [8].

У січні 1918 р. І. Огієнко долучається до реалізації нового грандіозного проекту – організації системи вищої школи в Україні, його включено у відповідну комісію [4].

Професор з 1918 р., І. Огієнко – один із фундаторів і лекторів Української педагогічної академії, що започаткувала систему післядипломної освіти, Українського державного університету в Києві, у когорті тих перших українських учених, які розпочали справу заснування Української Академії наук. Він викладає українську мову в урядових установах, на вищих жіночих, численних педагогічних курсах. Огієнко – делегат і учасник кількох всеукраїнських демократичних форумів.

Ставши помітною фігурою національного освітянського руху, за рекомендацією члена Директорії УНР Ф. Швеця І. Огієнка призначено міністром народної освіти й мистецтва, обов'язки якого він виконував із 6 січня по 25 квітня 1919 р. На цій посаді І. Огієнко послідовно продовжує й поглиблює процес розбудови системи освіти УНР, домагається її демократизації, доступності для усіх верств населення, дбає про забезпечення навчальних закладів професійними, патріотичними кадрами, необхідними підручниками й посібниками, створення в них відповідної матеріально-технічної бази. Продовжує розробку концептуальних основ викладання рідної мови й рідномовного виховання, доктрини єдиної школи України, законопроектів, які впроваджували її засади у педагогічну практику [4].

Встиг цей учений побувати й на посаді міністра освіти (за Директорії у 1919 році), і міністра ісповідань (віровизнань), і Головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янці-Подільському після евакуації уряду до Тарнова. Перебуваючи на посаді міністра віросповідань, Огієнко визнав пріоритет української мови в церкві, заснував курси української для священнослужителів, розпочав повний переклад Біблії на сучасну мову [5].

Життя покидало сім'ю вченого по різних куточках світу. У листопаді 1921 року Огієнко з дружиною та трьома маленькими дітьми мусив назавжди полишити Україну. В Кам'янці він кинув власну величезну бібліотеку з архівом та десятками неоприлюднених рукописів. Іван Іванович намагатиметься врятувати її, проситиме про переїзд до Києва, писатиме тогочасному секретарю Академії наук радянської України А. Кримському, але відповідь так і не надійде.

Так, після перебування в Тарнові, потім у Винниках та Львові, він вирішить перебраться до Варшави. Тут у нього народжується ідея видати 30-томну «Бібліотеку українознавства», яку він послідовно втілюватиме все своє життя [5].

У квітні 1937 року, після смерті дружини Домініки Данилівни, Огієнко вирішує прийняти постриг. Сталося це 9 жовтня 1940 року в Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі. У жовтні того ж року він був висвячений на архієпископа Холмського та Підляського Української автокефальної православної церкви. А через 3 роки Іларіон був обраний митрополитом Холмсько-Підляським [6].

Так в українській культурі з'явився другий (з часів Ярослава Мудрого) митрополит Іларіон.

Водночас він дуже багато працює у напрямі, сказати б, обґрунтування і ідеологічного світоглядного, і історичного, і спеціально етнологічно-етнографічного обґрунтування Української православної Церкви в її саме цілком самостійній версії [6].

Під час війни він покидає Польщу, якийсь час живе й працює в швейцарській Лозанні, і врешті перебирається за океан.

Буремного 1942 року, коли по всій Європі вирували битви Другої Світової війни, у Празі побачило світ й невдовзі стало бібліографічною рідкістю видання двотомної праці «Українська церква». У цій книзі Іван Огієнко на основі численних історичних джерел, розповів про майже тисячолітню історію християнства в Україні. Твір, написаний чудовою літературною мовою, цікавий ще й тим, що показав усю трагічність приєднання Церкви Української до Московської і наслідки цього процесу [3].

З вересня 1947 року і до самої смерті Огієнко живе в Вінніпезі, служить у церкві, стає «митрополитом Вінніпегу і всієї Канади». Саме тут він ініціював об'єднання трьох українських автокефальних церков за кордоном [6].

З переїздом до Канади почався новий етап видавничої діяльності І. Огієнка, який тривав практично до початку 70-х років ХХ століття. Вже через два місяці після його облаштування у Вінніпезі, у листопаді 1947 року почав виходити редактований Огієнком місячник «Слово істини». З 1951 року відроджується у Вінніпезі започаткований у Варшаві часопис «Наша культура», який з 1953 року став називатися «Віра й культура», оскільки поновилося засноване Огієнком у Лозанні видавництво української книжки «Наша культура». У 1951 році його обирають першоієрархом Української Православної церкви в Канаді. Митрополит Іларіон доклав чимало зусиль для організації та розбудови українського національно-культурного та релігійного життя в Канаді. Заснував Теологічне Товариство (тепер Теологічне товариство Митрополита Іларіона), здійснив реорганізацію богословського факультету Манітобського університету, перетворивши його в Колегію імені св. апостола Андрія, очолював Науково-Богословське Товариство, розгорнув велику науково-дослідницьку та видавничу діяльність. За Іларіона було проголошено Акт об'єднання трьох українських автокефалій за кордоном [8].

В цей же час Огієнко вирішує глибше й досконаліше дослідити окремі періоди – найскладніші й найдраматичніші – історії нашої церкви. Так з'являються, майже одночасно, дві його монографії «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» (Вінніпег, 1955, 180 с.) і «Українська церква за час руїни. 1657-1687» (Вінніпег, 1956, 564 с.). Логічним продовженням розпочатої теми мало стати ще одне дослідження – «Українська церква за час гетьмана Мазепи». На жаль, цю працю Іван Огієнко написати не встиг, хоча інтенсивно добирав для неї архівний матеріал. Спільна особливість зазначених вище двох праць – у прекрасному поєднанні простоти, дохідливості, емоційності викладу з фундаментальністю і науковістю. Достатньо сказати, що лише перелік використаних під час написан-

ня «Української церкви за час руїни» джерел займає понад двадцять п'ять сторінок. Проаналізувавши, вивчивши сотні, тисячі задокументованих свідчень і фактів тої сумної доби української історії, автор написав ось такий публіцистично насичений, але правдивий висновок: «Українська православна Церква сильна своїм духом та тисячолітньою традицією, сильна і своїм міцним поєднанням з рідним народом. За час Руїни український народ, здавалося, мусив загинути як нація, але власна православна Церква спасла його. Руїна — це Голгофа Української православної церкви, а разом з тим це й найбільша слава її. Як залізо в огні перетоплюється на крицю, так і Українська православна церква крицево загартовувалася в довгу добу Руїни, і вийшла з неї — безсмертною» [5].

Справою усього свого життя Іларіон вважав канонічний переклад Біблії на українську мову. 12 червня 1962 року його мрія стала реальністю. У Лондоні було видано повний фундаментальний том (який включає і неканонічні книги) «Біблії або книг св. Письма старого і Нового Заповіту» на 1529 сторінках. Він належить до найякісніший і найцінніших перекладів у нашій історії [4].

Крім того, митрополит Іларіон займався редагуванням журналів «Слово істини», «Наша культура», «Віра і культура», заснував 30-томну «Бібліотеку українознавства» [6].

Відомою є і монографія «Дохристиянські вірування українського народу». Особливої пікантності їй додає те, що автор — церковнослужитель — описує й дає етимологію багатьох язичницьких реалій. Наприклад, Іларіон виводить етимологію слова спекатися від Пека — божества, яке, за його версією, є уособленням домовика, як і Цур, який оберігав родину, звідки пішло слово відцуратися. У випадку небезпеки на ворога посилали своїх цура й пека закляттям «цур тобі, пек!» (звідси, можливо, спекатися, тобто «позбутися неприємного за допомогою Пека», або, за першою версією, «позбутися самого Пека»); можливо, в цей ряд ідуть і слова безпека, небезпечний, тобто «без Пека», хоч це можна пояснити й згідно з першою версією — «без сутички, кровопролиття, без біди»). Ця монографія змушує неабияк замислитися над внутрішніми формами, які досі зберігають сучасні слова [5].

Помер митрополит Іларіон 29 березня 1972 року. Похований на православної частині цвинтаря Глен Іден біля Вінніпегу [5].

Після смерті Митрополита Іларіона за кордоном було опубліковано багато його книг: «Українська церква», «Українська церква і наша культура», «Хвалімо Бога українською мовою» [8].

Найголовнішим в діяльності митрополита Іларіона було те, що він усі ці свої знання віддавав на творення, принаймні, хоча б десь на майбутнє творення української нації як певної духовної і просто духовної цілості, що у ній всі ми будемо належати до якогось спільного знаменника, але в жодному разі не тоталітарного, не підкреслено секулярно-юридичного, а саме, до духовного [6].

Це була одна із тих постатей української культури, що в ній поєднуються гармонійно і секулярне, і релігійне, спеціально академічні знання і практична діяльність, діяльність політична і діяльність громадська та, нарешті, певне своє, індивідуальне зусилля, яке впродовж чи не 70 років самостійних духовних зусиль нашого героя було саме в напрямі оцього творення [3].

«Я робив, що міг, решту дороблять наступники», — писав Іларіон, завершуючи свою «ціложиттєву працю» [8].

### **Список використаних джерел:**

1. Видатні земляки. Іван Огієнко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://www.google.com.ua/url?url=http%3A%2F%2Fwww.brusilov.org.ua%2Fvydatni\\_zemlyaki%2Fogienko\\_1.html](https://www.google.com.ua/url?url=http%3A%2F%2Fwww.brusilov.org.ua%2Fvydatni_zemlyaki%2Fogienko_1.html) (дата звернення 28.04.2016). — Загол. з екрану.

2. Діяльність Івана Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ua.referat.com/Діяльність\\_Івана\\_Огієнка](http://ua.referat.com/Діяльність_Івана_Огієнка) (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану.
3. Іван Огієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://msmb.org.ua/books/thematic\\_bibliography/480/](http://msmb.org.ua/books/thematic_bibliography/480/) (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану;
4. Огієнко Іван Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://christian-culture.in.ua/content/view/81/36/> (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану.
5. Іван Огієнко – митрополит Іларіон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://aratta-ukraine.com/sacred\\_ua.php?id=121](http://aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=121) (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану.
6. Іван Огієнко як державний і церковний діяч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/957790.html> (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану;
7. Митрополит Іларіон і Українське Відродження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/ru/geninf/osobystosti/ogienko> (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану.
8. 15 січня – День народження І.І. Огієнка – українського церковного і державного діяча [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://emlab.ho.ua/Obrantsi/Ogienko,%20biografija.html> (дата звернення 28.04.2016). – Загол. з екрану.

In the article the famous church activities and educational activist Ivan Ogienko, who made a great contribution to the development of higher education in Ukraine is quite difficult years of the Ukrainian revolution and considered him credit for research and development of Christianity in Ukraine.

**Key words:** Ivan Ogienko, Ukrainian revolution, Ukrainian Central Council, People's University, Metropolitan Hilarion.

*Отримано: 17.11.2016 р.*

УДК 930.85

**В. В. Моздир**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **ДУХОВНИЙ СИКРЕТИЗМ КУЛЬТУРИ ПОДОЛЯН: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СВІТОГЛЯДУ ІВАНА ОГІЄНКА (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

У статті розглядається духовно-релігійна культура жителів Подільського краю, після включення регіону до складу Російського самодержавства у 1793 р. Описуються історичні події, які були характерні для даного часу і притаманні означеній проблематиці. Також автор доводить, що язичництво, як данина давнім традиціям, тісно переплелася з християнством, це і було релігійним синкретизмом. Хронологічні рамки дослідження: кінець XVIII – перша половина XIX ст.

**Ключові слова:** духовний синкретизм, Поділля, І. Огієнко, уніати, православ'я, язичництво, звичаї, вірування, традиції.

Після другого поділу Речі Посполитої, Поділля разом з іншими територіями, були включені до складу Російського самодержавства. Маніфест про приєднання польських областей обнародував 27 березня 1793 р. Михайло Микитович Кречетников. Документ був одночасно прочитаний в усіх церквах, записаний у міські книги і у багатолюдні місця прикріпленні [1, с.3]. Поза всяким сумнівом, нова суспільно-політична дійсність потягла за собою еволюцію

церковно-релігійного життя, яке зазнало істотних інституційних, канонічно-юридичних, етно-конфесійних перетворень [2, с.368].

**Метою нашої розвідки** є розкриття того, як поліконфесійне урізноманітнення краю та вплетені у релігійне життя давні, язичницького походження, звичаї впливали на культуру Подільської губернії від часу приєднання до Росії і до середини XIX ст. Водночас зазначимо, що ми не ставимо своїм завданням всебічно розкрити означену проблему, оскільки в межах однієї статті зробити це практично неможливо.

Проте, перш ніж перейти до безпосереднього розгляду означеної проблеми, повернемося до назви нашої статті і спробуємо з'ясувати, що ж таке «духовний синкретизм». Отже, духовний синкретизм – це результат взаємодії релігій різного рівня з утворенням нової системи вірувань і культу, що поширилася в якійсь природно-історичній спільності людей [38, с.21]. Серед різних варіантів синкретизму найбільшу історичну роль зіграла взаємодія язичницьких уявлень зі світовими релігіями. Язичництво, вплечене у життя народу, виявилось незнищеним при будь-якому ідеологічному впливі, в той же час монотеїстичні релігійні системи, які мали розвинену догматику, культ і інститути, також виявилися вельми гнучкими в цьому питанні [38, с.22]. У цьому ключі, ми поділяємо думку І. Огієнка, який стверджував, що давні вірування, як довговіковий набуток духовий, не могли легко й безслідно розвіятися перед наступом християнської віри серед народу, що в своїй переважаючій більшості був тоді неписьменний, і тому поставала мішанина вірувань, так званий синкретизм, а правильніше – двовір'я [39, с.8].

Деякі аспекти з означеного питання розглянуті у творчій спадщині І. Огієнка, В. Антоновича, М. Сімашкевича, Ю. Сіцінського, Л. Баженова, А. Філінука, Ю. Блажевича, А. Богущкої, А. Боднар, Е. Зваричука, С. Єсюніна, В. Кундельського, С. Сидорука та інших дослідників. Проте досі проблема залишається неповністю вивченою.

У вищезгаданому посланні від 27 березня, того ж 1793 р. імператриці Катерини II, яке до нових підданих зачитав генерал-аншеф Кречетников, гарантувалась повна релігійна свобода [3, с.253]. На практиці ж слова розходилися з ділом. Необхідно зазначити, що одним з найважливіших напрямків конфесійної політики Російської імперії на приєднаних територіях стала спроба впорядкувати церковну структуру і управління всіх конфесій, використовуючи, як зразок, структуру православної церкви, реформовану Петром I і його наступниками до рівня державної машини [4, с.81].

У цей час на ідеологічну зброю впровадження політики самодержавства перетворилась православна церква, яка мала впливати на свідомість народних мас, маніпулювати ними, формувати у населення покірність, вірність царю [5, с.147]. Духовенство стало залежним від держави [3, с.255], відбувається зрощення офіційної (православної) церкви з державою [2, с.369]. Закономірним виявом цих процесів було створення православної єпархії. Це була 33-я за рахунком єпархія в Російській державі. Першим її предстоятелем став єпископ Віктор Садковський, який у березні 1794 року побував в Санкт-Петербурзі, де вніс низку пропозицій щодо вирішення проблем, пов'язаних з воз'єднанням уніатів з православ'ям [4, с.83]. До слова, урядова назва уніатів – «греко-католики» з'явилась у XVIII ст. в Австрійській імперії за часів Марії Терезії [6, с.432]. Найчисельнішою, на той час у краї була якраз уніатська церква, яка нараховувала 9300 парафій, 122 василіанських монастир, близько 4,5 млн. вірян і 1258 ченців [7, с.217]. Питання віросповідання набуває політичної ваги [8, с.231]. Активно

починає пропагуватись ідея возз'єднання унії з православ'ям. На межі XVIII-XIX ст. діяльність уніатів різко обмежується [7, с.224]. Водночас, слід зазначити, що на кінець XVIII ст. уніатське віросповідання стало виявником національно-релігійних особливостей українського народу [8, с.231]. Зневажливе ставлення до греко-католицької віри демонстрували православна і католицька церкви [7, с.217]. Польські шляхтичі вважали, що унія це вчення невігласів. Називали уніатство – «собачою вірою» [9, с.339]. Відомий історик XIX ст. В. Антонович стверджує, що населення новоприданих до Росії територій, відірваних від Польщі, нібито, після возз'єднання видихнуло з полегшенням. Пішло молитися по звичаю предків у церкви, а силоміць насаджувана уніатська церква, залишалась існувати на протязі незначного часу. Тепер вона була нікому не потрібна і ніким не підтримувалась в якості політичної зброї [9, с.335]. Натомість відомий сучасний дослідник, професор А. Філінюк переконаний, що повернення уніатів у православ'я було брутальним актом. Завдяки цьому церковне життя подільського населення заповнили представники російського духовенства або русифіковане українське духовенство з Лівобережжя, що отримало можливість цілеспрямовано впливати на культуру та вірування корінних мешканців [10, с.186]. 16 травня 1794 р. вийшов наказ, який велів віднайти здібних духовних осіб, так як «в новоучрежденных Минской, Изяславской и Брацлавской губерниях жители из униатов во многом количестве объявляют желание свое присоединится к православной нашей церкви» [39 с.94].

Аргументом возз'єднання послужила, начебто, латинізація уніатів. Насправді ж уніатська церква просто заважала остаточному злиттю Поділля з Російською імперією [7, с.224]. Перші ж заходи, спрямовані на повернення населення до православ'я, дали відчутні результати [11, с.70]. У травні 1794 року в усіх приходах обнародували текст грамоти, від імені преосвященного Віктора, із закликом до возз'єднання [4, с.83]. В цьому ж році уніати почали масово переходити у православ'я. І тут, у цьому питанні, також проявляється своєрідний духовний синкретизм. Можливо селяни бачили у православній церкві своєрідний захист, щит від свавілля польських поміщиків, тому і з ентузіазмом здійснювали перехід [12, с.30]. Проте, після включення краю до Росії, православна церква зняла маску, оскільки стала опорою самодержавства проти селянства, і більше не виконувала роль союзника та захисника селянства у боротьбі з польським поневоленням, як це було до 1793 року [3, с.255]. Сприяли поверненню колишніх уніатів у православ'я соціально-економічні негаразди. Селянство наївно вірило, що перехід під православного царя й поворот до православ'я поліпшить його долю. На певну соціальну винагороду та лояльність до нової влади розраховували і частини уніатської шляхти та міщанства [11, с.70]. У рескрипті від 22 квітня 1794 року на представлення преосвященного Віктора йшлося про викорінення унії [13, с.209]. Крім того, прагнучи послабити позиції уніатів, у 1795 р. Катерина II наказала закрити василіанські монастирі, які не утримували навчальних закладів і богаділень. Тож було ліквідовано усі уніатські єпархії. Хижацьким наверненням у православ'я на межі XVIII-XIX ст. уніатська церква втратила 9 тис. парафій, 145 монастирів, 8 млн. віруючих [7, с.224]. До 1796 р. справа возз'єднання була практично завершена [14, с.89]. Заради справедливості, варто зауважити, що колишнім уніатам все-таки надавалась формальна можливість протягом п'яти років повернутись до старого обряду, щоб не утискати свободу совісті [15, с.19].

Втім, ліквідувати греко-католицьку віру одним ударом не було можливості, оскільки це загрожувало масовим збуренням населення [7, с.225]. На кінець XVIII ст., не дивлячись на політичні зміни, позиції уніатської церкви за-

лишалися сильними. У 1795 р. Лети́чівський міський суд присудив частину міських земель Головічинецькому уніатському монастирю [16, с.585]. Поляки допомагали уніатам, з допомогою суду, повернути назад Троїцький монастир в Кам'яниці-Подільському [14, с.93], який був відібраний в уніатів у листопаді 1795 р., і на момент судової тяганини перебував у віданні православних монахів [17, с.42]. Однак, загалом, всі спроби уніатів зазнали невдач. Власне, все це свідчить про те, що хоч до розколу Польщі, поляки-католики зверхньо ставились до уніатів, то тепер у спільній біді, якою було поневолення у Російській імперії, поляки-католики бачили в уніатстві союзника [14, с.93]. В 1822 р. уніати підпорядкували собі Миколаївську церкву в Кам'яниці-Подільському, що раніше належала вірменській католицькій спільноті і вели там служби, аж до остаточної ліквідації уніатської церкви в імперії у 1839 р. [14, с.94].

Також до сильної сторони уніатської церкви можна віднести – закоренілі духовно-релігійні звичаї народу. Так, до прикладу щороку, 24 червня, в м. Кам'яниці був так званий «відпуск». У місті збиралось чимало людей, а також відбувалась народна ярмарка. В народі це свято називали «Івановець». На святі переважали молдавани. Саме слово «відпуск» вказує на католицько-уніатський вплив, який продовжував залишатися. Відпуски при подільських церквах були введені уніатськими священниками і не були характерними для православ'я [18, с.151]. Зважаючи на це, благочинна інструкція 1795 р., вимагала від новоприєднаних з унії в православ'я священників знищити церковно-обрядові розбіжності [19, с.56-58]. Між тим, зміна обряду не була простою формальністю, адже тягла за собою корінні переміни у процесі богослужіння, а також у мові богослужіння. До цього, в уніатській церкві мовою богослужіння була українська. Новими ж правилами, почалось змінюватись облаштування храмів, поверталась слов'янська мова богослужіння. Духовні особи не допускались до літургії, без попереднього переконання, що священник володів обрядами і постановами Східної церкви [15, с.18]. Та не зважаючи на ряд запроваджених заходів, уніатські духовно-культурні традиції були живими, а православний обряд залишався чудим. Забігаючи наперед зазначимо, що після невдалого польського повстання, протоієрей Іоан Скворцов, об'їхавши все Поділля у 1831 р., за розпорядженням Синоду, описав недоліки, які помітив в процесі інспектування. У своєму звіті протоієрей Скворцов звертав особливу увагу на необхідність вивчення селянами православних молитов. Очевидно, що навіть у 30-х роках XIX ст., коли пройшло понад 35 років після включення Поділля до Російської імперії і гонінь на уніатство, подоляни все одно не розуміли старослов'янської мови, якою велась служба [14, с.99]. Новонавернене у православ'я, а по суті своєї старе уніатське духовенство особливо не сприяло цьому. Син священника о. Івана, майбутній протоієрей Михайло пригадавав, що хоч був малолітнім, але умів уже читати. Потрапивши на прийом до архієпископа Кіріла, разом з батьком, він тримав у руках старий, засмальцьований, потертий уніатський буквар. За що батько хлопчика отримав доброї прочуханки від архієрея, мовляв, як дитина православного священника може читати уніатський буквар. Уніатська література, ще довго використовувалась православним духовенством, насправді православні книжки були у дефіциті [20, с.7]. Офіційне приєднання уніатів до православ'я у 1839 р. нанесло серйозний удар по престижу поляків. Це приєднання, у завершеній формі, могло б відбутись на 45 років раніше, якби в листопаді 1796 р. Павло I не анулював рішення Катерини II від 22 квітня 1794 р. [21, с.497]. Не дивлячись на загальне зростання значення православ'я як опори державної політики, у Санкт-Петербурзі не були готові до рішучих дій проти католиків, які мали дуже сильні позиції в регіоні [22, с.93]. Після приєднання Поділля, римо-католицька церква перемістилась на другорядну позицію у релі-



гійному житті краю. Однак, позиції її залишалися сильними [7, с.221]. Тим часом російська бюрократія різними способами намагалася перетворити римо-католицьких священників на своїх агентів пропаганди [23, с.98]. У 1795 р. за наказом Катерини II була ліквідована Кам'янецька римо-католицька дієцезія, Кам'янецький біскуп А. Красінський виїхав до Праги [24, с.74]. 6 вересня 1795 р. було створено Летичівську римо-католицьку єпархію для віруючих Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній.

Після смерті Катерини II, царем став її син Павло I. Позиція нового імператора щодо католиків зводилася до обмеження впливу останніх та налагодження з ними партнерських стосунків. Наступник Павла, цар Олександр I вважав релігії засобом відвернення вільнодумства [7, с.222]. В цей час жодних обмежень, переслідувань чи гонінь католицьке духовенство краю не знавало [7, с.223]. Користуючись царською підтримкою, поляки стали перетягувати в католицизм колишніх уніатів і кріпосних селян. Це фіксувалось у Проскурівському, Літинському, Ушицькому повітах, а також у Кам'янець-Подільському [25, с.71]. Були випадки, коли православні церкви відбирались, а натомість відкривались костели [25, с.72]. Формально на території Правобережної України православна церква мала становище панівної, однак фактично до кінця 30-х років XIX ст. панівні позиції продовжувала зберігати римо-католицька церква [22, с.94]. Так було не довго. Внаслідок поразки польського повстання царська адміністрація вжила рішучих заходів щодо обмеження господарської чинності католицьких священників, скоротила кількість релігійних споруд та священнослужителів, реалізувала секуляризаційну реформу, яка суттєво підірвала підвалини економічної спроможності римо-католицького духовенства на Поділлі, значно обмежила його господарську діяльність та змусила священників вишукувати інші джерела доходу, окрім державного грошового утримання [26, с.391].

З 30-х років Поділля починає, принаймні зовнішньо очищуватись від атрибутів унії і католицизму. Будувались нові храми [12, с.53], які були зведені в російському архітектурному стилі. Приходи почали забезпечуватись православною літературою [12, с.54]. На початку 1832 р. на подільську кафедру був призначений преосвященний Кіріл, уродженець Московської губернії, вихованець Петербурзької духовної академії [14, с.97]. Кіріл був ярим поборником з пережитками уніатського минулого. Він виправляв уніатське богослужіння. Книги замінював православними. З церков забирали бокові престולי, монстранції, викорінювався латинський обряд, хрещення немовлят відбувалось через обливання їх [14, с.98].

Нападків від російського державного бюрократичного механізму на Поділлі зазнавали не лише католики та уніати, але й православні старообрядці [27, с.135]. Водночас до протестантських та іудейських конфесій на Поділлі, російський уряд ставився лояльно, не перешкоджаючи їх діяльності. Правда їх вплив на вірування поділян був мінімальним [7, с.224]. Головними центрами лютеранства на Поділлі були міста Немирів та Дунаївці. У Російській імперії лютеранів представляли переважно переселенці-колонізатори німці і фіни [28, с.40].

Тож, як бачимо в цілому, на територію Поділля повернулась не материнська староукраїнська віра, яка була повсюдно поширена на українських землях до 1596 р., а прийшло російське православ'я, що виконувало духовну підставу самодержавства. Православні храми, приходи та церковно-освітні заклади ставали основними осередками зросійщення українців. Запроваджувались російські канони, в церковну службу вводилась російська мова, система підготовки та призначення служителів, організація освіти та виховання дітей. Церква перетворювалась у державну структуру, відбулось зрощення держави з православною церквою, на даній території [3, с.254]. Між тим православна церква ставила своїх прихожан у

певні духовно-культурні рамки, переконувала вірян у тому, що їх звичаї і традиції, які походять від язичництва – це породження злого духа, а отже закликала відмовитись від них [29, с.39]. Будучи відірваними від своєї звичної уніатської конфесії, через велику культурну різницю, не розуміючи нової церковної мови, не знаючи молитов, селяни продовжували таємно продукувати власну етнокультуру – сповідувати віру і берегти традиції, що залишились їм у спадок від їх предків. Це проявлялось у своєрідних місцевих марновірствах, забобонах, віруваннях, обрядах, сплетених в єдине ціле на основі язичницьких і християнських мотивів.

Не можна сказати, що в своїх релігійних уявленнях, подоляни були вільними від старої закваски язичництва. Народ ревно зберігав ті повір'я, забобони, марновірства, з якими тісно зріднився ще у древності. Християнські істини іноді «одягалися» у вже готову заготовку, форму, що зберігались як святиня з часів язичницької епохи [30, с.143]. Ознак довір'я серед українського народу, як і серед інших слов'янських і неслов'янських народів, надзвичайно багато [39, с.331]. Як вважав І. Огієнко основним місцем, де вперто й довго трималися своєї власної дохристиянської віри – було село. Від того і пішла назва «поганська» (язичницька) віра, бо з латинської мови «*paganus*» перекладається як – сільський, селянин [39, с.5]. Тут то прихована вся іронія, оскільки в досліджуваному періоді, коли українська інтелігенція виразно відірвалася від свого народу [39, с.410], і разом з міщанами зневажали власну культуру, називали «мужицькою» [39, с.406], село стало тою колискою, в якій зберігалась, а пізніше відродилася духовна етнокультура. Іван Огієнко доводив, що чимало з того, що було в давнину, збереглося [39, с.20]. Наші дослідження, теж доводять, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в основі протестантських вірувань лежали дохристиянські традиції.

Так, на Поділлі існував дивний звичай «лубка», який виражався у ігрових мотивах. Забава проводилась у тій хаті, де хтось помирав. В будинку де лежав покійник, вночі, збиралась молодь, в іншій половині хати, всі сідали в коло на підлогу. Потім обирався хтось для «лубка», йому зав'язувались очі [31, с.492]. Вибраний ходив по центру кола, а гравці «озброївшись» кнутом били «лубка» по плечах, швидко передаючи джгут кому-небудь. «Лубка» мусів зловити або знайти кнут, і його били ним до тих пір, поки він не знайде цього батога. В кого буде знайдений батіг, той йде в центр кола. Розвага ця продовжувалась до ранку, супроводжувалась криком, сміхом, непристойними жартами. Тим часом в іншій частині будинку, псаломщик читав над покійником псалтир, під шалені окрики молоді, яка ніби забула, що в хаті покійник. Офіційну церкву дуже обурював такий дивний, «дикий» звичай [31, с.493]. За однією з версій, гра бере свій початок, як спомин бичувань Ісуса Христа, його страждань, коли Христа били під час хресної дороги [31, с.494].

І таких етнокультурних обрядів було чимало. До прикладу, у Вінницькому, Літинському, Гайсинському і частково Ямпільському, Брацлавському повітах існував звичай «гонити шуляка». Відзначався він у перший день посту (Петриків). І нагадував вакханалію стародавніх часів. Православне духовенство називало це стародавнє свято гульбищем, бісівськими ігрищами [40, с.2]. Народ неохоче ділився подробицями цього святкування, через гоніння на це язичницьке торжество з боку церкви, яке називалось «хлопськими забобонами» [40, с.2].

У XIX ст. під час провідної неділі, існувала традиція, з явними язичницькими коренями, яка гостро засуджувалась християнськими священнослужителями. Не встигала закінчитись панахида, як на могилі померлого родича, рідні починали галасливе частування, що перетворювалось на повальну пиятику. Пов'язане це було з тим, що у дохристиянські часи, предки мали звичку проводити на гробах покійників так звані тризни, тобто поховальний обряд, який складався з пісень, танців, бенкету і проведення змагань на честь покійного [32, с.15]. Натомість греко-російська церква навчила, що не потрібно їсти або

пити на кладовищі, особливо недопустимо лити горілку на могилу, адже цим актом ображається пам'ять покійника. Звичай залишати їжу на могилі являвся також пережитком язичництва [33, с.6]. Окремої уваги заслуговує повір'я у можливість впливати на сили природи. Поділля було землеробським регіоном і коли була засуха, то це загрожувало голодом. У 1798 р. приходський священик с. Глубочок Гайсинського повіту доповідав, що економ села зібрав в поселенні біля сотні жінок, наказав їм скупатись у воді, а потім на двох санях, склавши на них по три напівбочки, цю воду вивозили на поле і розливали, для того, щоб викликати дощ під час посухи [34, арк.6].

З глибини віків прийшло до подолян давнє повір'я у надприродних істот. Чільне місце в демонології Подільського краю займали відьми. Вважалося, що вони мали здатність затримувати дощ, прикликати засуху, накликати на людей різні біди [35, с.12]. Через забобони про відьом, 6 липня 1809 р. прикажчик села Лисець Ушицького повіту Студзинський разом із селянами, по власному марновірстві, заради виклику дощу на землю, топили жінок у місцевому ставку, чіпляючи на їх тіло залізо, з метою виявлення відьом. Згодом економ нібито впізнавши серед жінок відьом, грізно наказував їм, щоб ті викликали дощ та пригрожував розправою у разі непокори [36, арк.2].

У часи правління Миколи I, царський уряд спрямував свою політику на інтеграцію і асиміляцію єврейського населення з місцевим [8, с.239]. Паралельно з українською, на Поділлі розвивалась місцева єврейська етнорелігійна культура, яка через політику уряду починає зазнавати своїх трансформацій. До 1831-1832 років натуральна рекрутська повинність торкнулась єврейського етносу Поділля [37, с.184]. З метою захиститися від рекрутчини, деякі єврейські громади наклали на себе строгий піст, а після публікації маніфесту про введення рекрутської повинності, влаштували молитви на кладовищах, закликаючи душі праведників заступитися за них перед Всевишнім. Намагання євреїв вжити тергичних заходів задля впливу на соціально-політичний процес не на жарт налякало владу. Краєм поширювались чутки, що іудеї склали спеціальні молитви-прокляття про імператора і читають їх у кожний понеділок і четвер [37, с.186].

Таким чином, ми бачимо, що язичницькі корені надовго вкоренились в колективній свідомості подолян. Тож з давніх-давен у нашого народу мирно вживалися два початки: язичницький і християнський. Після включення території Поділля до складу Російського самодержавства, домінуючою у середовищі селянства стає Православна церква, яка перетворилася на інструмент впливу і пропаганди самодержавства і водночас намагалася через впровадження різних заходів викоринити традиційну етнокультуру українців, проте, незалежно від того давні звичаї краян залишалися живими. Поряд з тим, відбувається насильницьке об'єднання уніатської церкви з греко-російським православ'ям, хоча на той час це були зовсім різні у культурному плані конфесії, а уніатська церква на кінець XVIII ст. вже встигла стати носієм української етнокультури. Повір'я, звичаї, традиції, забобони, марновірства, обряди були своєрідною компенсацією нестачі духовних потреб, якими повністю не могла забезпечити народ Східна церква.

### Список використаних джерел:

1. Материали для истории Подольской губернии. Время Генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1792-1793 гг.). Прибавление к №5 Подольских Губернских Ведомостей, 1885. – С. 3. Материали для истории Подольской губернии: [Время генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1791-1793)]. – Б.м, 1885. – 318, X с.
2. Блажевич Ю.І. Церковне покарання «Спитимія» та його застосування для священнослужителів і причту в Подільській губернії (кінецьXVIII – середина 50-х рр.. XIX ст. ) / Ю.І. Блажевич // Вісник Кам'янець-Подільського національного уні-

- верситету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. — Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. — С. 367-373.
3. Філінюк А.Г. Православна церква в Правобережній Україні як інструмент експансіоністської політики російського самодержавства у Речі Посполитій наприкінці XVIII ст. / А.Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. — Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. — С. 244-262.
  4. Блажевич Ю.І. Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) / Ю.І. Блажевич // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. — Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». — С. 81-83.
  5. Філінюк А.Г. Особливості національно-культурного життя Правобережної України наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. / А.Г. Філінюк // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької — 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський) : науковий збірник. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. — С. 144-148.
  6. Берестейська церковна унія // Енциклопедія українознавства: Словникова частина : у 10 т. / ред. В. Кубійович ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. — Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1955-57. — Т. 4. — С. 432.
  7. Філінюк А.Г. Етнорелігійні перетворення на Поділлі наприкінці XVIII — в перших десятиліттях XIX століття / А.Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. — Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». — С. 215-229.
  8. Філінюк А.Г. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населення Поділля / А.Г. Філінюк, С.А. Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. — Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». — С. 230-244.
  9. Антонович В.Б. Монография по истории западной и юго-западной России / В.Б. Антонович. — К. : Типография Е.Я. Федорова. Крещатицкая площ. собствен. дом, 1885. — Т. 1. — 351 с.
  10. Філінюк А.Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII-XIX століть та їх особливості / А.Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. — Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». — С. 180-189.
  11. Григоренко О.П. Деякі аспекти російщення населення поділля в період становлення православної подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. / О.П. Григоренко, В.В. Чупира // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. — Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». — С. 69-78.
  12. Викул П.Ф. Прошедшее Подолии: По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией 1793-1893 / Свящ. П.Ф. Викула. — [2-е изд.]. — Каменец-Подольск, 1893. — 64 с.

13. Подолия. Историческое описание. – СПб. : Типография Высочайше утвержденного Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. – С. 209.
14. Тарнавский А.И. Столетие воссоединения Подольской губернии с Россией: С крат. историей Подолии, в вопр. и ответах / [А.И. Тарнавский]. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правл., 1892. – 116 с.
15. О воссоединении униатов с православной церковью Российской империи. – СПб. : В Синодальной типографии, 1839. – [2], 29 с.
16. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. – К. : В Университетской Типографии, 1869. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. – 94, 646 с.
17. От. Пантелеймон (Сваричевский А.В.) Православні монастирі Проскурівщини ХІ – поч. ХХ ст.: віхи історії / А.В.Сваричевський // Матеріали ІІІ науково-красназничької конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / редкол. Л.В. Баженов (голова), Ю.І. Блажевич (співголова), С.М. Єсюнін (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 40-44.
18. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского. (В память исполнившагося в 1893 году столетия воссоединения Подолии с Россией) – К. : Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисетинская ул. соб. д., 1895. – 279 с.
19. Доброловский К.С. Виктор Садковский, епископ Переяславский и Бориспольский (1793-1795 гг.), а затем архиепископ Минский, Изъяславский и Брацлавский (1793-1795 гг.): [Ист.-биогр. очерк] / [Соч.] Константин Доброловского. – Каменец-Подольск, 1893. – 69 с. – (Деятели времени воссоединения Подолии с Россией).
20. Ковальский М.И. Из Подольской старины / [М.И. Ковальский]. – СПб. : Тип. т-ва п/ф «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911 (обл. 1912). – 113 с.
21. Бовуа Д. Гордый узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа ; авторизованный перевод с французского Марии Крисань. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
22. Кундельський В.В.Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Проскурівського повіту наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / В.В. Кундельський // Матеріали ІІІ науково-красназничької конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / редкол. Л.В. Баженов (голова), Ю.І. Блажевич (співголова), С.М. Єсюнін (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 88-97.
23. Зваричук Е.О. Благодійна діяльність римо-католицької церкви на Поділлі у ХІХ ст. / Е.О. Зваричук // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський) : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 98-101.
24. Трубочанінов С.В. Політико-культурні зв'язки між Кам'янцем-Подільським і Прагою (ХVІ-ХХ ст.) / С.В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 71-75.
25. Яворовский Н.И. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н.И. Яворовский. – Каменец-Подольск : Подол. союз рус. националистов, 1912. – 88 с.
26. Єсюнін С.М. Храми римо-католицької церкви у Летичівському повіті Подільської губернії за візитациєю 1844 року / С.М. Єсюнін // Науковий вісник «Межибіж» : матеріали П'ятої науково-красназничької конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / під. ред. О.Г. Погорільця, О.А. Коляструк, А.М. Трембійського та ін. – Межибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 2. – С. 390-396.
27. Блажевич Ю.І. З історії становлення релігійних громад національних меншин Хмельниччини / Ю.І. Блажевич // Міжнародні відносини в контексті укра-

- їнського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 134-139.
28. Феодосєв С. Лютеранська церква на Поділлі / С. Феодосєв // Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. – №1- 2. – С. 40-41.
  29. Можно ли верить снам. – Почаев : Изд. Свято-Успенской Почаевской Лавры, 2005. – 64 с.
  30. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский : Типография Д. Крайза, 1876. – Вып. 2 (Из Подольских Епархиальных Ведомостей). – С. 81-182.
  31. Дикая забава «пубок» // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – №19. – С. 492-496. – Не официальная часть.
  32. Моздир В.В. Відношення православної церкви до культурних звичаїв, традицій, прикмет подільян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / В.В. Моздир // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2016. – Вип. 7. – С. 14-16.
  33. Как вести себя на кладбище. Практические советы о поведении на кладбище и поминании усопших. Лития, совершаемая мирянином дома и на кладбище. Акафис о упокоении усопших. – М. : Ковчег, 2011. – 48 с.
  34. Дело о насильственном загоне в речку ста женщин с. Глубочек, Гайсинского уезда, принуждая их вывозить на санях бочки с водой на поле, экономом помещика Ярошинского, с целью совершения суеверного «обряда вызова дождя» во время засухи 1798 г. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.315, оп.1, спр.1091. – 14 арк.
  35. Селецкий А.К. Колдовство в Югозападной Руси в XVIII ст. / [соч.] Арсения Селецкого. – К. : Ред. «Киев. старины», 1886. – 44 с.
  36. Дело о совершении суеверного обряда приказчиком села Лисца Ушицкого уезда Студзинским выразившегося в утоплении женщины с целью вызова дождя // ДАХО, ф.315, оп.1, спр.1121. – 14 арк.
  37. Сидорук С.А. До питання про вплив рекрутчини на єврейські громади Правобережної України / С.А. Сидорчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 183-191.
  38. Беляева Е.В. Исторические типы религиозного синкретизма / Е.В. Беляева // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. – 2008. – №4(35) – С. 21-26.
  39. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Іларіон, митрополит. – 2-е вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
  40. Венгрженовский С.А. Языческий обычай в Брацлавщине «гоны ты шуляка» : (Этногр. этюд) / [соч.] Сергея Венгрженовского. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – [2], 42 с.

This article describes the culture and religion of the residents Podolia in the first half of the nineteenth century. The negative attitude of the Orthodox Church to pagan traditions and customs described in Podolsk region too. In addition, the association describes the Orthodox religion and the Greek-Catholic religion sin to one denomination.

**Key words:** I. Ogienko, uniates, Orthodoxy, Paganism, customs, beliefs and traditions.

*Отримано: 11.11.2016 р.*

---

## МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

---

УДК 930.1(477)(092)«18»:327(477:438)«1648/1657»

**В. В. Верстюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА**

У статті на основі аналізу праць М. Костомарова зроблено спробу висвітлити українсько-польські відносини 1648-1657 рр., а саме: функціонування дипломатичних посольств та місій; умови укладення та наслідки Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) мирних договорів для Війська Запорозького.

**Ключові слова:** Б. Хмельницький, козацька Україна, автономія, посольство, дипломатія, відносини, угода, договір.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів діяльності уряду Б. Хмельницького. Однак, ряд проблем, зокрема відносини з Річчю Посполитою, потребують подальшого аналізу. Одним з перших це питання порушив М. Костомаров, який все своє життя присвятив вивченню постаті Богдана Великого. Окремі аспекти теми нашої розвідки отримали висвітлення у роботах В. Антоновича [1], О. Гончар [3], М. Грушевського [6; 7], Я. Козачка [9], В. Матях [17], Ю. Пінчука [18-20], В. Романцова [21], О. Яся [25] та інших учених.

М. Костомаров датував перші дипломатичні контакти між гетьманом Б. Хмельницьким та Річчю Посполитою березнем 1648 р. Тоді на Запорожжі відбулися переговори з посольством коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких козацька старшина домогалася виведення з України польських військ; усунення з полків польських командирів; «відновлення старовинних прав, дарованих польськими королями» [11, с.270; 13, с.183]. Історик не коментував ці вимоги. Лише зазначив, що Б. Хмельницький остерігався, щоб поляки не виявили його дійсні наміри; розпустив чутки, що хоче обмежити свої дії відправкою козацької делегації до короля [13, с.181].

Після перших перемог на Жовтих Водах і під Корсунем (травень 1648 р.) гетьман на початку червня відправив до Варшави посольство [13, с.213]. Воно мало домогатися скасування «Ординації» 1638 р., збільшення козацького реєстру, права самим обирати старшину, повернення православним захоплених уніатами монастирів і церков [13, с.214-215]. Уряд і сейм відхилили прохання Війська Запорозького [13,

с.245]. На думку М. Костомарова, ситуація ускладнювалася тим, що в Речі Посполитій після смерті Владислава IV наступив період міжкоролів'я; влада де-юре перебувала в руках примаса М. Лубенського та канцлера Є. Оссолінського [13, с.241]. Крім того, в середовищі правлячої еліти не було одностайності щодо розв'язання української проблеми [13, с.242-245]. Канцлер Є. Оссолінський та брацлавський воєвода А. Кисіль були «за примирення з козаками, переконували сенаторів та шляхту не доводити справу до великого кровопролиття» [13, с.245]. Князі В. Заславський, І. Вишневецький, О. Конєцпольський та їхні однодумці прагнули придушити повстання та знищити козацтво як стан [13, с.242].

Битва під Пилявцями (21-23 вересня 1648 р.) принесла нову перемогу українському війську над польською армією. Далі відбувся переможний похід на Галичину: облога Львова та Замостя [15, с.139]. М. Костомаров звернув увагу, що Б. Хмельницький свідомо не хотів переносити бойові дії в глибину Польщі, оскільки це могло призвести до втручання сусідніх держав [13, с.269]. Крім того, гетьман вважав, що «Русь (Україна – В.В.) зможе користуватися незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв'язків із королівством; ширю вірив, що Ян Казимир в якості нового польського короля задовольнить прагнення козацької України, тому сприяв його утвердженню на троні» [13, с.269].

19 листопада в український табір під Замостя прибув посланець Яна Казимира<sup>1</sup> «з наказом припинити війну і чекати королівських комісарів» [15, с.139]. На нашу думку, М. Костомаров тут недоречно використав словосполучення «з наказом припинити війну». Поляки були не в тому становищі, щоб диктувати свої умови Б. Хмельницькому. Гетьман насправді спочатку скликав старшинську, а потім – «чорну» ради для схвалення рішення про припинення воєнних дій; визнання влади нового польського короля та відхід з-під Замостя [24, с.114].

Підсумовуючи перебіг українсько-польських відносин за березень-листопад 1648 р., історик зазначив: «...Зв'язок, який з'єднував Україну з Польщею, був, очевидно, розірваний, але поворот виявився незавершеним» [13, с.298]. Ці слова Миколи Івановича заслуговують на особливу увагу, оскільки він тонко підмітив, що Б. Хмельницький все ще сподівався вибороти для українських земель автономію у складі Речі Посполитої.

В українській історіографії ХІХ ст. значне місце було відведено висвітленню переяславських переговорів Б. Хмельницького з польськими комісарами у лютому 1649 р. Як відзначив М. Маркевич, у польських дипломатів «було бажання припиляти орлу носа та кігті, обрізати йому крила» [16, с.214]. Д. Бантиш-Каменський навпаки стверджував, що саме в Переяславі королівські комісари, передавши Б. Хмельницькому гетьманські клейноди, офіційно визнали виникнення нової держави – Війська Запорозького [2, с.149]. Українська сторона вимагала збільшення реєстру до 40 тисяч, видачі Д. Чаплинського, усунення князя І. Вишневецького від військового керівництва в Польщі [2, с.149].

М. Костомаров, скориставшись описом, який залишив член польської делегації – А. М'яковський, детально проаналізував прийом польського посольства гетьманом та козацькою старшиною [13, с.303-315]. У розмові з А. Киселем, який представляв інтереси Речі Посполитої, Б. Хмельницький вперше сформулював мету своєї боротьби – «відірвати від ляхів усю Русь і Україну, звільнити з лядської неволі народ весь руський» [15, с.141]. При цьому дослідник вказав на державницькі наміри провідника українського народу, який розглядав Україну як «князівство наше по Холм, по Львів та Галич» [13, с.309].

<sup>1</sup> Королівський секретар Я. Смяровський (Див.: Смолій В. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676 pp.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 98).



Переговори показали відсутність умов для політичного компромісу. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані польською стороною умови договору (збільшення реєстру до 15-20 тисяч, наділення гетьмана новими землями, дозвіл козакам іти походом на татар і турків) [15, с. 141]. Крім того, польська еліта не хотіла мирним шляхом врегулювати українську проблему [15, с. 141].

Запеклі бої під Збаражем та Зборовом влітку 1649 р., внаслідок підступних дій кримського хана Іслам-Гірея III, закінчилися підписанням Зборівського договору (серпень 1649 р.). Він передбачав автономний статус Гетьманщини в складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з 40-тисячним козацьким реєстром, забезпечення прав православної церкви, соціально-політичних інтересів української шляхти та старшини за ігнорування вимог поспільства [13, с. 371-373].

Судячи з посилань у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.), історик для характеристики перебігу та наслідків Збаразько-Зборівської кампанії літа 1649 р. використав матеріали з бібліотеки Оссолінських, справи з Московського архіву закордонних справ, «Акти ЮЗР», додатки документів з «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського [13, с. 327-330]. Він значно розширив джерельну базу, порівняно з первісним варіантом роботи, який було видано в 1857 р.

М. Костомаров стверджував, що наприкінці жовтня 1649 р. король призначив до Б. Хмельницького комісарів на чолі з київським воєводою А. Киселем для «влаштування справ в Україні відповідно до умов Зборівського договору» [13, с. 398]. На думку вченого, основним питанням, навколо якого розгорілася суперечка, було повернення шляхти в її маєтки. Для розгляду цієї проблеми в Житомирі зібрався шляхетський сеймик, куди гетьман послав своїх представників і просив А. Киселя сприяти, щоб шляхта не поспішала зі вступом до маєтків до закінчення складання козацького реєстру [13, с. 398]. В той же час, київський воєвода вимагав «скоріше впустити дворянство» [13, с. 398].

Особливу увагу М. Костомаров приділив сейму, що відбувся у Варшаві в першій декаді січня 1650 р. Він мав затвердити українсько-польські домовленості, яких було досягнуто під Зборовом у серпні 1649 р. [13, с. 388-389]. Історик вказав на тертя, які традиційно мали місце між «шляхетством польської Корони та шляхетством Великого князівства Литовського» [13, с. 388]. Посли від литовських воєводств не хотіли «нести на собі тягар війни» [13, с. 388]. Українське посольство на чолі з М. Нестеренком та київський митрополит С. Косів представляли інтереси Війська Запорозького [13, с. 392].

Щодо самої ратифікації сеймом положень Зборівського договору, то М. Костомаров обмежився коротким коментарем: «Його було затверджено після загального галасу» [13, с. 392]. Історик детальніше описав конфлікт, який розгорівся в конфесійній сфері. Римо-католицькі єпископи заявили, що вони «не будуть сидіти поруч із схизматиком» [13, с. 393]. С. Косів відмовився від сенаторського крісла, щоб не зривати роботу сейму. Не наполягав він і на скасуванні церковної унії [13, с. 394]. Правда, 12 січня король видав «Апробацію», яка повертала у відання київського митрополита Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебську єпархії; гарантувала майнові права православної церкви [13, с. 394].

У другій декаді березня 1650 р. Б. Хмельницький у Києві провів розширену старшинську раду. На ній також був присутній київський воєвода А. Кисіль [15, с. 146]. М. Костомаров вперше в історіографії показав складність перемовин: частина радикально налаштованих старшин виступила проти допуску шляхти до маєтків і відновлення старих порядків, а «випищики навіть підняли бунт» [15, с. 146]. Правда, гетьман вчасно вжив рішучих заходів і його було придушено [15, с. 146].

Історик відзначив, що воєвода діяв двоєдушно. З одного боку, він підтримував клопотання Б. Хмельницького про те, щоб тимчасово не збирати подимне, не направляти коронне військо у прикордонні землі, обмежити на деякий час повернення панів у їх маєтки. А, з іншого боку, А. Кисіль писав Яну Казимиру, що потрібно «взятися до зброї та готуватися до війни» [13, с.407-408].

Впродовж 1650 р. король та уряд Речі Посполитої намагалися розірвати українсько-кримський союз. Як стверджував М. Костомаров, саме для цього Польща направила до Бахчисарая шляхтича Бечинського, який «мав спрямувати татарські орди на Москву» [13, с.420]. Посол у розмові з Іслам-Гіреєм III зазначив, що «гроші, які поляки заборгували хану, вже в Кам'янці» [13, с.419]. Водночас варшавський двір зробив спробу поліпшити свої відносини з Московією: наприкінці 1650 р. до царя Олексія Михайловича прибув посол А. Пражмовський, котрий повідомив про підготовку Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III до походу на російські землі [13, с.421]. В останньому особливо була зацікавлена кримська знать, яка прагнула розгромити Росію та приєднати «Астраханське царство» [13, с.420]. І лише з великими труднощами гетьману вдалося ухилитися від походу в Росію. Він навіть вдався до посередництва Стамбула, щоб «втихомирити татар» [13, с.421-422].

В листопаді 1650 р. Б. Хмельницький відправив посольство на сейм. В біографічному нарисі «Малоросійський гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький» (1874 р.) М. Костомаров зазначив, що українські депутати привезли наступні «Вимоги» до короля та сенату: «по-перше, знищити унію; по-друге, щоб найвельможніші чини Польської держави затвердили під присягою Зборівський договір; по-третє, щоб чотири найзнатніші пани: Вишневецький, Конецпольський, Любомирський і коронний обозний Калиновський – залишалися заручниками миру і жили в своїх українських помістях без придворних та асистенції; по-четверте, щоб руський народ не зазнавав ніяких утисків від панів як духовних, так і світських» [15, с.148]. В монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) слово «вимоги» замінено на «прохання» [13, с.435]. Правда, «козацькі послы вели мову про окрему лінію для Русі» [13, с.436]. Тут мова йде про визнання державних кордонів Війська Запорозького і дослідник на цьому акцентував увагу.

Варшавський сейм, який проходив у грудні 1650 р., у категоричній формі відхилив пропозиції козацької України; ухвалив рішення збільшити чисельність як польського, так і литовського війська, розпочати підготовку до війни з Гетьманщиною [13, с.436-440]. Крім того, Річ Посполита направила послів до Папи Римського та австрійського імператора Фердинанда III просити кошти на утримання «хоробрих, загартованих у битвах рубак, які сиділи без діла після завершення тридцятилітньої війни» [13, с.440].

Щоб приховати підготовку до наступу на Україну, який планувався на зиму 1651 р., а також приспати пильність її уряду, сейм вирішив послати на переговори з Б. Хмельницьким комісарів на чолі з А. Кисилем<sup>1</sup> [13, с.440-441]. Гетьман знав про справжні наміри поляків, тому на початку 1651 р. скликав генеральну раду<sup>2</sup>, щоб обговорити план можливих воєнних дій. Частина старшини вважала за краще «піти на ворожу землю, примножити славу та хоробрість козаків. . .» [13, с.441-442]. Інша «партія» висловилася за те, щоб залишитися на місці, зміцнити кордон та чекати на підхід поляків, які «від холоду та голоду під час облоги міст гинули б

<sup>1</sup> М. Костомаров тут помилився. Польську комісію мав очолити не А. Кисіль, а брацлавський воєвода. Цю посаду на той час займав або В. Мишковський, або С. Лянцкоронський (Див.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego 1386-1795 / J. Wolff. – Krakow, 1885. – S. 7-8).

<sup>2</sup> Насправді було скликано старшинську раду.

більше, ніж від зброї» [13, с.441]. Було прийнято рішення дотримуватися оборонної тактики. Лінія, на якій мали дислокуватися українські війська, проходила «між Київським та Брацлавськими воеводствами, по Бугу» [13, с.442].

Напад польської армії на Східне Поділля в лютому 1651 р. зірвав українсько-польські переговори; дипломатичні відносини стали епізодичними [15, с.148]. Учений вірно відмітив, що польська правляча верхівка «заспокоювала і улещувала козаків лише до тих пір, коли Польща буде в змозі скинути з себе зобов'язання Зборівського договору» [13, с.395]. Польний гетьман М. Калиновський та київський воевода А. Кисіль спробували перекласти відповідальність за початок бойових дій на брацлавського полковника Д. Нечая [13, с.447-448]. М. Костомаров вважав, що Б. Хмельницький навідріз відмовився у це вірити, звинуватив поляків у порушенні миру та розіслав універсали до населення України із закликами підніматися на збройну боротьбу [13, с.448].

Союзник Війська Запорозького – кримський хан Іслам-Гірей III – не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р., постійно підтримував контакти з польським командуванням [13, с.462, 467, 471, 476]. Крім того, він залишив поле бою під Берестечком, що призвело до оточення українського війська; затримав Б. Хмельницького [15, с.149-150].

За даних умов старшина в першій декаді липня вступила у переговори з королем, намагаючись досягти замирення на умовах Зборівського договору, але зазнала невдачі [15, с.149]. Як стверджував М. Костомаров, поляки вимагали видачі 16 старшин в якості заручників за Б. Хмельницького, його сина Тимоша та генерального писаря І. Виговського; повернення полонених жовнірів і шляхти; розірвання союзу із татарами; здачі усієї артилерії, корогв, барабанів та гетьманської булави [13, с.491]. Переговорний процес зірвався. Старшинська рада, яка обрала наказним гетьманом кальницького полковника І. Богуна, прийняла рішення прориватися з оточення [13, с.494]. Щоб приспати пильність поляків, з ними продовжували вести переговори [13, с.494].

Учений слухно вказав на хитке становище Б. Хмельницького після поразки під Берестечком, зазначив, що він «мав остерігатися не лише ворогів, але і власних підлеглих» [13, с.529]. Незважаючи на складні обставини, гетьман зумів швидко організувати оборону України: вже в другій половині липня розіслав універсали з розпорядженням полкам збиратися до Маслового Ставу [15, с.150]; віддав наказ чернігівському полковнику М. Небабі посилити залоги в містах, що знаходилися на кордоні з Великим князівством Литовським [13, с.511].

Уряд Туреччини та кримський хан обіцяли допомогу проти Польщі, але фактично залишалися бездіяльними, «надаючи можливість Потоцькому виграти час, ослабити бунтівну і непокірну Україну» [13, с.518]. М. Костомаров відзначив той факт, що багато селян і міщан на Київщині, між Південним Бугом і Дністром залишили свої домівки, пішли в ліси й почали партизанську боротьбу [13, с.523]. Крім того, полякам дошкуляли голод, холодне та дощове літо, різноманітні хвороби [13, с.510].

Бої під Білою Церквою (вересень 1651 р.) показали, що ні польська сторона, ні українська не мають сил для генерального наступу. М. Потоцький та Я. Радзивілл були вражені затятим спротивом українців, усвідомлювали небезпеку затягнення бойових дій до пізньої осені (бездоріжжя, голод, відірваність від баз постачання) [13, с.533]. Як наслідок, польсько-литовське командування змушене було відновити контакти з Б. Хмельницьким [15, с.151]. Поляки наполягали на зменшенні козацького реєстру до 12 тис., звільненні шляхетських маєтностей від перебування в них козаків, розірванні союзницьких від-

носин Війська Запорозького з Кримським ханством [7, с.222]. Уряд козацької України вимагав підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р. [13, с.535]. Замирилися ж на умовах Білоцерківського договору, який було укладено 28 вересня 1651 р. Він обмежував козацький реєстр 20 тис. осіб, причому поіменне оформлення реєстру мало завершитися до кінця поточного року. Виписки були зобов'язані повернутися до попереднього соціального стану. Козацькою територією визнавалися землі Київського воєводства, де козаки мали право жити лише в королівщинах. З Брацлавського та Чернігівського воєводств реєстрові козаки повинні були виселитися. Шляхта отримала дозвіл повернутися до своїх маєтків. Український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався не підтримувати контактів із Кримом. Правда, договір передбачав збереження прав і свобод православної церкви, амністію шляхтичам, котрі воювали за Україну [13, с.545-548; 5, с.343-366].

М. Костомаров, посилаючись на свідчення польського дипломата С. Маховського, який брав безпосередню участь в українсько-польських переговорах під Білою Церквою, звернув увагу на зростання політичного впливу І. Виговського на початку 50-х рр. XVII ст. [13, с.535-536]. На думку дослідника, поєднання енергії, організаторських та військових здібностей, величезного авторитету Б. Хмельницького та політичного, правового досвіду, дипломатичної майстерності генерального писаря забезпечувало сприятливі можливості для успішної реалізації складних завдань як внутрішньої, так і зовнішньої політики [13, с.536].

Щодо Білоцерківського миру, то він «став новим джерелом розбрату» [13, с.552]. Його умови викликали гостре невдоволення в різних прошарках українського народу. Взимку 1652 р. польський сейм відмовився від ратифікації угоди, а через це Б. Хмельницький мав право вважати її недійсною [13, с.561]. Переможна для українців битва під Батогом (червень 1652 р.) дала змогу остаточно розірвати Білоцерківський договір та перекласти відповідальність за початок бойових дій на польське командування, зокрема на коронного гетьмана М. Калиновського<sup>1</sup>, який не пропустив «Тимоша із весільними боярами» [13, с.565]. Крім того, українське військо зайняло Східне Поділля, визволило Вінницю [13, с.573].

У листах до короля, канцлера та сенаторів Б. Хмельницький наголошував на неможливості поновлення Білоцерківського договору, на чому наполягала Річ Посполита [13, с.582]. У вересні 1652 р. до гетьмана прибули польські комісари М. Зацвіліховський та З. Чорний, які передали вимоги короля розірвати союз із Кримським ханством і надіслати молодшого сина Юрія заручником до Варшави [13, с.584]. Очільник козацької України відхилив їх, погодився на поновлення статей Зборівського договору, на дотримання якого мав присягнути Ян Казимир [13, с.585].

Наступ польських підрозділів під керівництвом С. Чарнецького на Брацлавщину в березні 1653 р. зірвав переговорний процес [15, с.153]. Спроба Б. Хмельницького у липні 1653 р. поновити його за допомогою посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його члени опинилися у в'язниці [15, с.153]. М. Костомаров стверджував, що не допомогло і посередництво Московії, яка спробувала примирити Гетьманщину та Річ Посполиту на умовах Зборівського договору [15, с.153]. Правлячі кола Польщі вкотре вибрали силовий варіант вирішення українського питання: в серпні 1653 р. коронне військо перейшло в наступ [15, с.154].

Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої кримський хан Іслам-Гірей III уклав з польським королем Яном Казимиром Кам'янецький до-

<sup>1</sup> М. Потоцький на той час вже помер.

говір. На думку М. Костомарова, це відбулося 15 грудня 1653 р. [13, с.629]. Угода передбачала виплату Річчю Посполитою т. зв. «упоминків» на користь Кримського ханства, які було заборговано ще з 1649 р. Крім великої грошової винагороди, Іслам-Гірей III дістав від польського короля таємну згоду на те, щоб брати в ясир українців [13, с.629]. За Військом Запорозьким залишалися права, закріплені умовами Зборівського договору Криму з Польщею 1649 р., але лише в тій його частині, яка стосувалася становища реєстрових козаків [4; 13, с.630]. Ті ж статті, які гарантували автономію козацької України в складі Речі Посполитої повністю ігнорувалися [23, с.17].

Сепаратні польсько-кримські переговори під Кам'янцем та інформація про зміст Кам'янецького договору підштовхнули Б. Хмельницького та його оточення до зближення з Московією [15, с.155]. Дипломатичні відносини з Польщею на тривалий час припинилися. М. Костомаров стверджував, що їх було поновлено аж в жовтні 1655 р.<sup>1</sup> Ініціатором виступив Ян Казимир, оскільки «шестирічна війна з українцями, інтервенція Швеції поставили під загрозу існування польської нації» [13, с.695]. Посол С. Лубовицький запропонував гетьману повернутися у підданство Польщі, обіцяв від імені короля «підтвердження старовинних козацьких прав та привілеїв» [13, с.696]. Б. Хмельницький заявив, що Військо Запорозьке стане союзником Речі Посполитої та почне воювати проти її ворогів за умови визнання за козаками «цілої Русі по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль» [13, с.699]. Крім того, король та представники від шляхти на сеймі мали визнати «руський народ вільним, як це десять років тому зробив іспанський король щодо голландців» [13, с.699].

Історик звернув увагу на те, що гетьман, з одного боку, виявляв твердість у принципових питаннях, які були пов'язані з визнанням Польщею самостійності козацької України. З іншого боку, за словами Миколи Івановича, українське військо восени 1655 р. пішло з-під Львова і цим показало «схильність до примирення з поляками» [13, с.700].

В інтерпретації М. Костомарова останнім акордом в українсько-польських відносинах за гетьманату Б. Хмельницького стало посольство волинського каштеляна С. Беневського, якого король направив до Чигирина в квітні 1657 р. [13, с.718]. Дослідник зазначив, що гетьман погодився його прийняти «лише під тиском австрійського імператора» [8, с.578; 10, с.12-25; 13, с.712]. Переговори зайшли у глухий кут або взагалі не відбулися<sup>2</sup>, оскільки Ян Казимир вимагав, щоб Військо Запорозьке розірвало союз із Швецією та Трансільванією та надіслало 10 тис. козаків для захисту Польщі [13, с.733]. Крім того, не було чітко визначено західні кордони України [13, с.735].

Слід наголосити на тому, що українсько-польські відносини 1655-1657 рр. учений висвітлив схематично та розпливчато. Можливо, йому бракувало джерельної бази. Можливо, він свідомо не приділив їм належної уваги, адже після Переяславської ради 1654 р. у гетьмана «ослабла ідея федеративного союзу з Польщею» [12, с.5; 14, с.2].

<sup>1</sup> Насправді польський король Ян Казимир звернувся з універсалом до Війська Запорозького ще в травні 1655 р. У ньому він обіцяв амністію, надання козакам «шляхетських вольностей та прерогатив», переведення селян і міщан на виплату меншого чиншу (Див.: Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Кисво-Могиланська академія», 2009. – С. 299).

<sup>2</sup> М. Костомаров заплутано подав інформацію про посольство С. Беневського; стверджував, що польський дипломат двічі (в квітні та в червні 1657 р.) намагався нав'язати козацькій Україні союз із Річчю Посполитою.

Отже, М. Костомаров, використавши солідну джерельну базу, спромігся відтворити цілісну картину українсько-польських відносин за гетьманату Б. Хмельницького. Він висловив слушну думку, що переломним моментом для них став початок 1649 рр., коли в гетьмана та його оточення утвердився погляд на контрольовані Військом Запорозьким терени України, як на автономне політичне утворення у складі Речі Посполитої. Учений приділив особливу увагу аналізу подій, що передували укладенню Зборівського (18 серпня 1649 р.) та Білоцерківського (28 вересня 1651 р.) договорів; з'ясував ставлення еліти Речі Посполитої та різних прошарків українського народу до цих угод. Крім того, дослідник показав розрив українсько-польських відносин, який розпочався з грудня 1653 р. (після укладення Кам'янецького договору між Польщею та Кримським ханством – В. В.) і тривав аж до середини 1655 р.; відзначив, що контакти між Варшавою та Чигирином протягом другої половини 1655 – першої половини 1657 рр. не відзначалися особливою активністю.

### **Список використаних джерел:**

1. Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк / В.Б. Антонович // Киевская Старина. – 1885. – №5. – С. 26-34.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
3. Гончар О. Образ Миколи Костомарова в сучасному українському історіописанні / О. Гончар // Академічні й доакадемічні образи української історіографії : колективна монографія / відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 573-617.
4. Горобець В.М. Кам'янецький договір 1653 р. [Електронний ресурс] / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – 528 с. : іл. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Камьянецьк\\_договір\\_1653](http://www.history.org.ua/?termin=Камьянецьк_договір_1653)
5. Грушевський М. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9: Роки 1650-1654. – Кн. 1: (Хмельниччини роки 1650-1653). – 869 с.
6. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – №1-4 (81-84). Рік XXI. – С. 148-170.
7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. 50. – №5. – С. 209-225.
8. Документи Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
9. Козачок Я. Панорама і характер: Ретро- і перспектива в національному концепті Миколи Костомарова / Я. Козачок // Київська старовина. – 2006. – №5. – С. 28-35.
10. Кордуба М.М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею / М.М. Кордуба // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. 84. – С. 1-32.
11. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200-290.
12. Костомаров Н. Гетьманство Выговского / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 4. – С. 1-66.
13. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования : в 17 т. / Н.И. Костомаров ; ред. и сост. С. Угловский и др. – М. : Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.
14. Костомаров Н.И. Мазепинцы / Н.И. Костомаров // Русская мысль. – 1884. – №1. – С. 1-33.
15. Костомаров М.І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М.І. Костомаров // Галерея портретів: Біогр. Нариси : для серед. та ст. шк.

- віку / [упоряд. і перед. В.О. Замлинського] ; пер. з рос. М.М. Ілляш ; худож. С.К. Семендяєв. – К. : Веселка, 1993. – С. 124-162.
16. Маркевич Н. История Малороссии : в 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О.И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. – 387, X с.
  17. Матях В.М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В.М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба : матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156.
  18. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк) / Ю.А. Пинчук. – К. : Наукова думка, 1984. – 191 с.
  19. Пінчук Ю.А. Историчні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
  20. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров / Ю.А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.
  21. Романцов В.М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX ст. – початку XX ст.) : монографія. / В.М. Романцов. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – 284 с.
  22. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
  23. Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) / В.С. Степанков // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996 – Т. 2. – С. 5-20.
  24. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину: два місяці української політики 1648 р. / С. Томашівський. – Л., 1914 – 136 с.
  25. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлих культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. / О. Ясь ; за ред. В.А. Смолія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.

On the basis of M. Kostomarov's works the article attempts to highlight Ukrainian-Polish relations in 1648-1657, mainly the functioning of diplomatic embassies and missions, conditions and consequences of Zboriv Treaty (1649) and Bila Tserkva Treaty (1651) for Zaporizhian Host.

**Key words:** Bohdan Khmelnytsky, Cossack Ukraine, autonomy, embassy, diplomacy, relations, agreement.

*Отримано: 25.10.2016 р.*

**О. О. Комарова**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Оєienка*

## **ОСОБОВІ ДОКУМЕНТИ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ ДОМАНИЦЬКИХ У ФОНДІ 16 ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ м. КИЄВА**

У статті автор наводить огляд документів особового походження представників священицької династії Доманицьких, які навчалися у Київському університеті Св. Володимира з Державного архіву м. Києва. Аналіз особових справ студентів закладу, що зберігаються у фонді 16, допоможе простежити відомості про Миколу Афанасійовича, Віктора Миколайовича та Олександру Олександрівну Доманицьких, які належать до відомої української родини. Двоюрідні брати та сестра по батьковій лінії проживали на теренах Подільської та Київської губерній в кін. XIX – поч. XX ст., підтримували родинне спілкування. У пізніші роки відзначилися активною громадською позицією та суспільною діяльністю, через яку зазнали утисків від влади. Вперше публікується інформація про Олександру Доманицьку, продовжувачку лікарської гілки родини.

У архівних справах наявні виписки з метричних книг, заяви і клопотання, копії та оригінали атестатів. Знайдені джерела дозволяють розширити уявлення про те, як складалося життя у дітей, вихідців зі священицьких родин, які вирішили не продовжувати справу своїх батьків, розбудовників кількостелітньої православної династії панотців.

**Ключові слова:** родина Доманицьких, священицький рід, історичне джерело, особова справа, студенти, Київський університет Св. Володимира, Державний архів м. Києва.

В Україні та у діаспорі залишилася відносно незначна нащадків відомого давнього священицького роду Доманицьких, у порівнянні з іншими шляхетними родинами. За генеалогічним розписом, складеним істориком Василем Доманицьким, на початку XVIII ст. священик Яків Доманицький (1716-1811) [1] перейшов з греко-католицизму у православ'я і осів у с. Колодистому Звенигородського повіту Київської губернії. Його церковна парафія проіснувала до 20-х рр. XX ст. Відомо, що майже всі представники родини були переважно священиками та лікарями, жили в Київській та Подільських губерніях.

В українській історіографії зустрічаються лише декілька згадок про окремих представників священицької родини, що жили на теренах Київської губернії. В загальних розвідках практично відсутня інформація про представників родини, що проживали в інших кутках українських земель, зокрема, на Поділлі [3; 6]. Вперше короткі відомості про Миколу Афанасійовича Доманицького, сина подільського священика, були опубліковані у травні 2014 р. в науково-краєзнавчому збірнику «Краєзнавець Хмельниччини» [5, с.35-41].

Деяку коротку інформацію містить генеалогічна таблиця з поколінним розписом «Родовід прізвища Доманицьких», впорядкована Василем Доманицьким (1901) [1]. Джерело знайдете у фондах Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербургу. Саме завдяки «Родоводу...» нам вдається прослідкувати походження Миколи, Віктора та Олександри Доманицьких, що мали спільного дідуся о. Михайла Доманицького (1815-1877), який очолював парафію Різво-Богородицької церкви у вищезгаданому с. Колодистому. У Михайла Маркяновича було 12 дітей, серед яких були батьки досліджуваних нами постатей.



Першої опублікованої розвідці, в якій є відомості (правда, дещо помилкові) про о. Афанасія, батька Миколи Доманицького і рідного дядька Віктора Доманицького, судилося вийти у другій половині ХХ ст. за океаном. Оксана Дучимінська, секретарка покійного Віктора Доманицького, представниця української діаспори у Канаді, не була фаховим істориком і практично не мала можливості перевірити інформацію шляхом дослідження архівних джерел, що стосуються походження постаті, про яку вона розповідає у своїй праці [3, с. 71].

**Метою цієї публікації** є характеристика документів із фонду 16 Державного архіву м. Києва (далі – ДАК), які дають змогу відтворити біографії малодосліджених або й взагалі невідомих постатей родини, в порівнянні з Василем Миколайовичем Доманицьким (1877-1910), сином православного священника, істориком, текстологом, активним розбудовником кооперативного руху Наддніпрянської України.

Священик-благодійник Афанасій Доманицький був четвертим сином о. Михайла рідним дядьком автора «Родоводу». Народився у 18 січня 1852 р. у Колодистому. Після навчання у Кишинівській духовній семінарії отримав посаду законничого Ганнівського народного училища та паламаря місцевої Миколаївської церкви в Гайсинському повіті. Незабаром Афанасій Михайлович був направлений на посаду священника Дмитрівської церкви в с. Завалля Гайсинського повіту Подільської губернії і був рукопокладений у священницький сан у 1878 р. [8, арк.9].

Отець Афанасій дійсно більшість свого життя провів у Гайсинському повіті і досить успішно скоординував свою священницько-благодійну діяльність. У «Формулярному списку священника...» за 1904 р. вказано, що священницьку грамоту він отримав 25 червня 1878 р. [8, арк.9].

Достеменно невідомо роки смерті панотця, але збережені офіційні документи і згадки теперішніх нащадків дають підстави зробити висновок, що у Заваллі він керував церквою принаймні до зрілих років свого життя. Родина ймовірно жила у с. Ладижинка Уманського повіту Київської губернії. Саме це місце проживання вказане у заяві вступника до вишу, розглянутій в канцелярії ректора у 27 липня 1915 р. [8, арк.5 зв.] та у клопотанні до ректора, датованому 20 лютого 1916 р. [8, арк.4].

Дружиною о. Афанасія була Валентина Василівна, ймовірно 1857 р. н. [спр.3344, арк.2 зв.]. У копії формулярного списку священника с. Завалля 5 округу Гайсинського повіту Подільської єпархії є дані про дітей, які виховувались у подружжі: Лариса (ймовірно 1899), Софія (1882), Антоній (ймовірно 1883), Михайло (ймовірно 1886 або 1887 р. н.), Микола (1889), Климент (ймовірно 1900), Євгеній (ймовірно 1891), Зінаїда (ймовірно 1894) [8, арк.9зв.-10]. Афанасій та Валентина Доманицькі виховували своїх дітей в атмосфері зразкової духовності та релігійності, яка була притаманним православним священницьким сім'ям того часу.

З особової справи студента Київського університету Св. Володимира, яка зберігається під номером 3344, дізнаємося про те, що Микола Афанасійович Доманицький починав свій освітній шлях, наслідуючи батька. Варто додати, що у фонді є ще одна особова справа, яка дублює деякі документи, або ж у ній наведені оригінали з мокрими печатками [13].

Микола навчався у Тульчинському духовному училищі [8, арк.9 зв.], згодом закінчив Подільську духовну семінарію у Кам'янці-Подільському [8, арк.4]. В серпні 1915 року був зарахований у студенти природничого відділення фізико-математичного факультету Університету. В особовій справі збережена його заява на ім'я ректора закладу [8, арк.5]. До заяви абітурієнт подав наступні документи з копіями: свідоцтво про закінчення Подільської духовної семінарії, форму-

лярний список батька, метричний запис про народження, свідоцтво про прибуття на відбування військової повинності, дві світліни з власним підписом [8, арк.5]. З копії атестата про закінчення Подільської духовної семінарії у червні 1912 р. робимо висновок, що семінарист навчався посередньо – переважні оцінки «3» та «4» [8, арк.8]. У документі щодо відбування військової повинності вказано, що М. Доманицький визнаний непридатним до військової служби, тому був звільнений від неї назавжди [8, арк.6]. Проте студент навчався в університеті лише до березня 1916 р. Офіційна причина – виключений з лав студентів у зв'язку з власним клопотанням [8, арк.4 зв]. Як склалась подальша доля Михайла, наразі невідомо, але нові знахідки джерел можуть привідкрити цю завісу.

За прикладом своїх братів Віктор Доманицький також вступив до Київського університету Св. Володимира. В його особовій справі зберігся формулярний список його батька, священника с. Колодистого Різдово-Богородицької церкви Звенигородського повіту Київської єпархії, Миколи Михайловича Доманицького за 1901 р. [7, арк.11].

Віктор Доманицький народився 24 січня 1903 року в с. Колодистому Звенигородського повіту Київської губернії (нині – Тальнівський район Черкаської області). Його батько закінчив Уманське духовне училище та Київську духовну семінарію. Працював у Колодистому священником аж до самої смерті (1917) [6, с.184]. Сучасники характеризували його як людину освічену та з широкими культурними інтересами. Господарював економно і був досить багатю людиною: окрім церковної землі (57 десятин) працював на фермі (30 десятин), мав хутір біля с. Криві Коліна (230 десятин). У нього працювали наймити, до роботи долучав і прийнятих на виховання дітей-сиріт, яких навчав у школі [6, с.183]. У сім'ї виховувалося 5 дітей.

На відміну від двоюрідного брата Миколи, наймолодший син о. Миколи провчився значно довше в університеті. Студент прослухав 8 семестрів навчання природничого відділення фізико-математичного факультету. 8 травня 1915 р. написав клопотання ректору вишу з метою отримання свідоцтва про бездоганну поведінку. Віктор Миколайович мав на меті вступити в Перше Київське військове училище [7, арк.1]. В іншому клопотанні вказаний перелік документів, які студент передав у канцелярію закладу при вступі. Завдяки цьому стає відомо, що діяч закінчив у 1910 р. Київську першу гімназію і отримав атестат зрілості [7, арк.9-10]. В наступному клопотанні, датованому 19 травня, студент уточнює назву вишу, в який планує перевестися – 2-ге Інженерне училище [7, арк.2]. 1 березня 1914 р. Віктор Доманицький мав прибути в Міську військову повинність. Про це було вказано у свідоцтві про приписку до призовної частини, прикріпленому в особову справу студента [7, арк.9]. Студенту надали відстрочку у службі до закінчення навчання [7, арк.18].

Замість військової кар'єри, діяч спрямовує усі свої сили на розбудову кооперативного руху спільно зі старшим братом Платоном. Віктор, ще будучи зо всім дитиною, вбирає світогляд старшого брата, щоби згодом, після передчасної смерті Василя Доманицького, продовжити його справи в різних сферах суспільного життя Наддніпрянщини. Він згодом став відомим кооперативним діячем за кордоном, емігрувавши в Німеччину, Чехословаччину, потім у США [6, с.185].

Рідним дядьком Миколи та Віктора Доманицьких був о. Олександр Михайлович Доманицький (1848 р.н.) [1]. Священик брав участь у таїнстві хрещення іншого відомого українського діяча – Сергія Єфремова [4, с.720]. Певно, не дарма його племінника Василя та Сергія Єфремова об'єднувало дещо більше, ніж співпраця на видавничій ниві.

У «Родоводі...» є також інформація про те, що о. Олександр мав парафію в с. Гуляйполе (Берибись) Звенигородського повіту Київської губернії. Був одружений з Анісією Василівною Радзимовською [1]. За даними, наведеними його племінником Василем, автором генеалогічного розпису, в о. Олександра було 5 дітей (1901) [1]. Серед них фігурує і дочка Олександра, майбутня студентка Київського українського державного університету [1].

В особовій справі Олександри Доманицької знаходимо метричну виписку, в якій дізнаємося про ключові відомості про досліджувану постать. Дівчина народилася 15 квітня 1881 р. [14, арк.3]. У «Родоводі...» вказана помилкова дата – 1880 [1]. У таїнстві хрещення немовляти фігурує Олександр Олексійович Єфремов, батько вище загаданого Сергія Єфремова. Звідси висновок – Доманицькі та Єфремови дружили родинами.

Згідно запису Олександри у клопотанні до канцелярії Університету, вона закінчила 8 класів Фундуклівської Маріїнської жіночої гімназії [14, арк.1], хоча оригінальний атестат домашньої вчительки виданий як випускниці 7 класів [14, арк.4]. Станом на 1901 р. Олександра, як і її сестра Антоніна, вчителювала у церковно-парафіяльній школі при церкві свого батька [1].

Незабаром дівчина вирішила відійти від церковних справ та присвятити себе гуманітарним наукам. О. Доманицька надіслала клопотання на ім'я ректора Українського Народного Університету зарахували її слухачкою історико-філологічного факультету. В документі Олександра вказала тогочасну київську адресу (вул. Маріїнсько-Благовіщинська, буд.131, кв.38) [14, арк.1]. Вже 5 березня (20 лютого) 1918 р. слухачка історико-філологічного факультету пише інше клопотання з проханням перевести її на медичний факультет. Як бачимо, на відміну від своїх батьків-священиків, Микола, Віктор та Олександра Доманицькі схильні до різкої зміни сталого життя. Панотці, які десятиліттями трималися однієї парафії та будували свою кар'єру у єдиному церковному векторі абсолютно відрізняються від своїх нащадків. Вияв непокори, бунтарства проти існуючого устрою гостро проявлятися не лише в поведінці Василя, Михайла, Платона (рідних братів Віктора Доманицького). Достеменно не відомо, якою була його реакція братів Афанасія та Олександра Доманицьких на життєві рішення дітей, яких заходів вони вживали, коли дізнався про ці моменти.

Відомо, що їх брат Микола Михайлович Доманицький дуже конфліктував зі своїм сином Василем, вважаючи, що його активна суспільно-громадська діяльність може нашкодити родині. Зважаючи, що двоюрідні брати і сестри активно спілкувалися і листувалися [2, арк.1], цілком могли запалитися ідеями Василя Миколайовича, наслідувати в певній мірі його приклад.

Отже, розглянуті архівні справи містять чималу кількість корисної інформації для дослідження життя та діяльності родини Доманицьких. В першу чергу, вона стане у нагоді дослідникам генеалогії та безпосереднім нащадкам священицької родини.

#### **Список використаних джерел:**

1. Доманицький В. Родословная фамилии Доманицких / В. Доманицький. – К. : Типографія Петра Барського, 1901. – 1 л.
2. [Доманицькі]. Листівка до Доманицького В.М. Автограф (30.07.1909). – Відділ рукописних фондів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії Наук України, ф.47. спр.212, 1 арк.
3. Дучимінська О. Віктор Доманицький / О. Дучимінська. – Вінніпер : УВАН, 1964. – 83 с.

4. Запис у метричній книзі Св. Варвари с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії про народження та хрещення Сергія Єфремова // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Сергій Єфремов. — К. : Темпора, 2011. — С. 720.
5. Комарова О. Афанасій Доманицький та його родина на Поділлі / О. Комарова // Краснавець Хмельниччини : наук.-краєзн. / [гол. ред. Л.В. Баженов]. — Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. — Вип. 6. — С. 35-41.
6. Мицик В.Ф. Брати Доманицькі / В.Ф. Мицик // Виднокрай. — К. : КВІЦ, 2010. — 260 с.
7. Справа Доманицького Віктора Миколайовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1915), Державний архів м. Києва, ф.16, оп.464, спр.3344. — 26 арк.
8. Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), там само, спр.3344. — 11 арк.
9. Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), там само, спр.3348. — 8 арк.
10. Справа Доманицької Олександри Олександрівни (1918). Медичний факультет Київського українського державного університету, там само, спр.3348. — 8 арк.

In her article the author gives an overview of the personal documents of the Domanysky priests' dynasty representatives, who studied at the Kyiv University of St. Volodymyr. The documents are stored in the Kyiv State Archives. The analysis of the students' personal files found in the fund 16 will help to track the information about Mykola Afanasiyovych, Viktor Mykolayovych and Olexandra Olexandrivna Domanysky belonging to famous Ukrainian family. The cousins on their father's side lived on the territory of Kyiv and Podil provinces in the late XIX – early XX century. They supported family communication. In the later years they were famous for their active social position and social activities and therefore suffered harassment from the authorities. The information about Olexandra Domanyska who continued the medical tradition of the family is published for the first time. The archival files contain extracts from metric books, statements and petitions, copies and originals of certificates. The author found the sources that extend the idea of how the life of the people from the priests' families who decided not to continue the profession of their parents (who were the founders of the centuries-old Orthodox priest's dynasty) developed.

**Key words:** Domanysky family, priests' family, historical sources, personal files, students, Kyiv University of St. Volodymyr, Kyiv State Archives.

*Отримано: 21.10.2016 р.*

**В. В. Чернов**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

У статті проведено комплексний аналіз фондів Державного архіву Волинської області, які містять інформацію про вибори до Державної думи. З'ясовано джерельно-інформаційний потенціал фондів повітових виборчих комісій, які дають змогу простежити механізм прийняття останніми різних рішень щодо організації виборчого процесу та розкривають маловідомі перипетії парламентських перегонів.

**Ключові слова:** архів, документ, Державна дума, виборщики, повіт, фонд, скарга.

Початок ХХ століття для Російської імперії – це період масштабних трансформацій системи державної влади. Однією із змін стало запровадження Державної думи – найвищого законодавчого органу представницького типу. Дослідити процес підготовки та проведення виборів до Державної думи неможливо без допомоги архівних матеріалів. Саме у архівах зберігаються великі масиви документації, що віддзеркалюють усі виборчі процеси вищого представницького органу Російської імперії у регіонах. Для ґрунтовного дослідження виборів до Державної думи у Волинській губернії певну цінність мають фонди Державного архіву Волинської області. Однак дотепер вони не ставали об'єктом спеціального дослідження, їхня джерельно-інформаційна цінність з'ясована недостатньо.

Окремими істориками вже робилися спроби досліджувати інформаційний потенціал архівних фондів при вивченні виборів до Державних дум Російської імперії. Зокрема, можна виділити роботи Н. Болотіної [1], А. Глушковецького [2], Є. Деревніної [3], О. Коники [20], Д. Сидорова [22] та І. Ткачука [23].

Одним із головних джерел для вивчення виборів у регіонах є фонди повітових та губернських у справах про вибори до Державної думи комісій. У Державному архіві Волинської області зберігаються 5 таких фондів: Ковельської повітової комісії у справах про вибори до I Державної думи (ф.371, 6 справ), Ковельської повітової комісії до II Державної думи (ф.372, 7 справ), Ковельської повітової комісії до III Державної думи (ф.373, 1 справа) та Володимир-Волинської повітової комісії у справах про вибори до III (ф.374, 3 справи) та IV (ф.375, 2 справи) Державної думи. У них зосереджені протоколи засідання комісій, документи про підготовку виборів у повітах та губернії, відомості про уповноважених і виборців, обраних на попередніх з'їздах, списки землевласників, які мають право брати участь у виборах, виборчі записки і бюлетені. Вельми істотними й значимими є також наряди секретних паперів і циркулярів волинського губернатора.

Функціональними обов'язками комісії були: призначення та організація виборчих з'їздів, розгляд скарг виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів. Так, у ф.371 Ковельська повітова комісія у справах про вибори до I Думи міститься записка міської управи, у якій вона просить комісію роз'яснити питання, чи можна вносити до списків міських виборців робітників залізниці, маркувальників, зчеплювачів вагонів, пломбувальників [8, арк. 1]. Комісія залишила питання без розгляду, адже списки вже були складені, і більша частина вищезазначених осіб не були до них внесені [8, арк.2].

Чи не найбільший обсяг роботи комісії виконували, розглядаючи скарги та заяви виборців з різних питань. Вони почали надходити вже на етапі складання виборчих списків. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісії. Як видно із матеріалів архіву, найчастіше до комісії зверталися з приводу внесення до виборчих списків або про усунення якихось неточностей у них. Так, у ф. 371 Ковельська повітова комісія у справах про вибори до I Державної думи зберігається заява дворянина Станіслава Львовича Старчевського про невнесення до виборчих списків [4, арк.2]. Він зазначав, що має доручення від свого батька на право участі у виборах замість нього, тому просив внести його до списків. Комісія прохання задовольнила. Під час виборів до Державної думи другого скликання до комісії також надходили подібні заяви. Так, у ф. 372 Ковельська повітова комісія у справах про вибори до II Державної думи знаходиться заява Миколи Григоровича Скорнякова [13, арк.1]. Автор просить внести його до виборчих списків замість своєї дружини, власниці маєтків Козлиничі та Шкурат, загальною площею 835  $\frac{1}{4}$  десятин. При цьому він разом із заявою подавав доручення від дружини. Дане прохання також було задоволене. Із такою ж заявою звертався до комісії Станіслав Генріхович Михаловський [11, арк.3-4], і його клопотання також було задоволене.

Але, як свідчать архівні документи, були також звернення, котрі комісія з певних причин залишила без розгляду або відмовила у проханні. До цієї категорії можна віднести заяву дворянина Владислава Трембцького. Він подав до комісії заяву та доручення своєї дружини Людвіги, яка передавала йому своє право голосу. Але оскільки доручення було подано до комісії пізніше зазначеного терміну (18 вересня 1905 р.), дане звернення було залишено без наслідків [6, арк.4]. Також без наслідків були залишені скарги Гілярія Мразовського [14, арк.3] та Фроїма Герш-Лейбовича [15, арк.5], які зверталися до комісії з приводу невнесення до виборчих списків.

Як показують архівні фонди, траплялися також випадки, коли рішення комісії не задовольняли позивачів, і вони зверталися до Волинської губернської комісії. Одним із таких випадків є справа Йосипа Крижановського, управляючого маєтком братів Оранських [12, арк.6]. Він звернувся до Ковельської повітової комісії з метою включення до виборчих списків, зазначаючи, що повітова управа не внесла його до списків тому, що він пізно отримав посвідчення від мирового посередника I дільниці, через що не зміг його вчасно подати. Комісія йому відмовила, посилаючись на те, що позивачем було надано копію доручення на управління маєтком, яка була неправильно засвідчена. Після цього рішення Йосип Крижановський звернувся зі скаргою до губернської комісії. Зважаючи на те, що до заяви було додано доручення, у якому вказувалося, що позивач є управляючим братів Оранських безперервно з 1887 р. та що даний факт був засвідчений мировим посередником, Йосипа Феопіловича Крижановського вирішили внести до виборчих списків [12, арк.9].

Такі ж заяви та скарги надходили до Володимир-Волинської повітової комісії. Так, під час виборів до III Державної думи заява про невнесення у списки надійшла від відставного капітана Марка Максиміліановича Георгієвського; комісією цю неточність було виправлено [18, арк.2].

Із заявою про неправильність у виборчих списках до комісії звертався мешканець с. Пузівки Петро Павлович Виноградський. Він вказував, що у списках дрібних землевласників та священнослужителів його показано поляком, який володіє 53 дес. землі. Однак Петро Павлович наполягав, що ніколи поляком не був, і його батьки також не були, тому просив виправити цю помил-

ку. Також неправильно була зазначена і кількість землі (53 замість 106), тому цю помилку він також просив усунути.

Цікавою та досить рідкісною є заява Георгія Адамовича Фон-Гука. Він просив комісію виключити його зі списків великих землевласників та внести до списку дрібних землевласників, адже він продав 182 дес. землі із загальної кількості 378 дес. [17, арк.5-6]. Оскільки у Володимир-Волинському повіті для того, щоб бути включеним до числа великих землевласників, потрібно було мати у володінні 250 дес. [21, с.314-319], то дане прохання також було задоволено.

У ф. 375 Володимир-Волинська повітова комісія у справах про вибори до III Державної думи зберігаються заяви монахів Христорождественського [19, арк.23-43] та Загоровського [19, арк.61-84] монастирів, у яких вони просили про внесення до списків 2-го з'їзду міських виборців, надаючи при цьому посвідчення про отримання штатного утримання та про службу в монастирі більше одного року. Надіславши запит до волинського губернатора, комісія отримала відповідь, що усіх їх можна внести до списків [19, арк.117].

Як свідчать матеріали Державного архіву Волинської області, не всі могли змиритися із тим, що їх не було обрано на з'їздах уповноваженими на губернські збори. З метою скасування результатів виборів вони зверталися до повітових комісій, вигадуючи при цьому різні причини. Наприклад, така скарга до Ковельської повітової комісії надійшла від священика с. Радощин Авксентія Маркевича. Він зазначав, що на попередньому з'їзді священнослужителів 27 вересня 1905 р., де мали обрати уповноважених на губернські збори, було допущено безліч «неправильностей»: до залу засідань безперешкодно входили сторонні особи, які не брали участі у виборах; при прочитанні списку учасників з'їзду не однаково уважно приймалися заяви та поправки про неточності. Крім того: «Засідання проходило без найменшої перерви, таким чином, і втома, і природні потреби змушували учасників поквпатися, та як можна скоріше пришвидшувати кінець зборів, тому вибори були проведені не власною обдуманістю, яка повинна відповідати такій важливій справі, як вибори кращих людей від країни» [5, арк.3].

Розглянувши скаргу, Ковельська повітова комісія визначила її як «позбавлену жодних підстав», зазначивши, що жоден із пунктів заяви не може слугувати підставою для скасування результатів виборів. Тим паче абсурдним був останній пункт заяви, адже, за поясненням голови зборів, учасникам пропонували зробити перерву через дві години після початку (загалом збори тривали 4 години), але вони самі відмовилися та наполягли на продовженні виборів [5, арк.3].

Як показують матеріали архіву, за проведенням виборів уважно стежив і волинський губернатор Флор Олександрович Штакельберг. Так, серед матеріалів фонду міститься записка від губернатора голові Володимир-Волинської повітової комісії. У ній зазначається, що до виборчих списків внесено братів Павла та Віктора Гутовських, і що вони обоє внесені по майновому цензу свого батька, тобто за одним і тим же цензом. Оскільки таке внесення є незаконним, то губернатор пропонував виключити їх із списку виборців [18, арк.1-1 зв.]. Прохання було взято до уваги, і комісією у списках було залишено лише одного із братів – Віктора. Іншим своїм повідомленням волинський губернатор зазначав, що зі списків повинен бути виключений Василь Омелянович Дверницький, голова Волинської губернської управи у справах земського господарства. Причиною такого рішення стало притягнення до слідства останнього та застосування до нього покарання у вигляді підписки про невиїзд із місяця проживання.

Також досить цікавим є циркуляр волинського губернатора до Ковельської повітової комісії, у якому він повідомляє, що під час виборів до I Думи на деяких

з'їзда уповноважених від волостей після багатьох безрезультатних балотувань кандидатів застосовували метод жеребкування. Однак такий метод є незаконним, оскільки обрання виборщиків обов'язково повинно відбуватися закритою подачею голосів методом балотування кулями. Тому волинський губернатор просив повідо-мити усім голова з'їздів, щоб голосування проводилося в рамках закону [10, арк.47].

Матеріали Державного архіву Волинської області містять унікальні спра-ви про проведення виборів у Ковельському та Володимир-Волинському повітах. Зокрема, важлива інформація про проведення виборів є у протоколах засідань по-вітових комісій. Один із таких протоколів зберігається у ф. 371 Ковельська повіто-ва комісія у справах про вибори до І Державної думи. З нього можна дізнатися про особливості проведення виборів на з'їзді міських виборців м. Ковеля. Зокрема, го-лова комісії Г. Шумовський зазначав, що засідання комісії було відкрите у при-міщенні залізничного театру на станції Ковель 23 березня 1906 р. у 8 год. 30 хв. ранку. Всього до списків виборців було внесено 4704 особи. Зважаючи на таку кількість виборців, було вирішено поділити список на 3 частини [7, арк.2-2 зв]. Кожному учаснику зібрання були розіслані повідомлення, у яких роз'яснювалися правила проведення виборів, та бланки виборчих записок. Зокрема, у таких оголо-шеннях зазначалося, що на зібранні має бути обрано 2 виборщики на Губернські збори, що передача записки через інших людей або поштою не допускається, а також те, що дане оголошення потрібно зберегти до проведення виборів, оскільки воно буде слугувати засобом ідентифікації особи. Далі голова комісії зазначав, що після підрахунку голосів кандидатами у виборщики стали: Михайло Іонович Файнштейн (набрав 1929 голосів), Михайло Мойсеевич Файнштейн (1927 голо-сів), Микола Михайлович Пирогов (1026 голосів) та Костянтин Олександрович Бардичевський (1006 голосів). Також 120 голосів було подано за 28 різних канди-датів, причому один із них навіть не був внесений до списків [7, арк.43].

Цікавим є також акт від 27 березня 1906 р., у якому вказані виборщики, яких було обрано від з'їзду повітових землевласників та уповноважених від попередніх з'їздів. Ними стали Петро Косач, Вікентій Крушевський, Станіслав Старчевський та священник Авдій Концевич [9, арк.5].

Аналіз фондів Державного архіву Волинської області дозволяє зробити висновок, що владою робилося все можливе, аби не допустити обрання депу-татів єврейського походження. Цей факт підтверджує повідомлення від голо-ви Луцького окружного суду до голови Ковельської повітової комісії Михайла Ісаковича Густмана. Він зазначав, що під час виборів до І Думи на міських ви-борах «християнське населення було цілковито подавлене євреями, тому що у міських виборах брали участь і євреї, які проживали у містечках, які були включені під час виборів до міст, причому містечкові євреї привозилися агіта-торами крайніх партій, і в результаті християнське населення було позбавле-не можливості провести когось із свого середовища у виборщики» [10, арк.22]. Тому така ситуація не повинна бути допущена на майбутніх виборах. Для цьо-го він пропонував виділити містечка у окремий міський з'їзд.

Матеріали фондів містять інформацію про дати проведення виборчих з'їздів у Волинській губернії та у кожному її повіті. Наприклад, вибори до ІІ Державної думи наказом волинського губернатора були призначені на такі дати: вибори уповноважених від волосних зібрань, від робітників фабрично-заводських та гірничих підприємств та залізничних майстерень, а також по-передні з'їзди дрібних землевласників і священнослужителів – на 12 січня 1907 р.; з'їзди уповноважених від волостей – на 20 січня; з'їзди повітових зем-левласників – на 22 січня; з'їзди міських виборців – на 21 січня; з'їзд уповно-важених від робітників в м. Житомир – на 26 січня [10, арк. 30].



Вибори до III Думи відбулися у такі дні: попередні з'їзди дрібних землевласників і священнослужителів – на 5 вересня 1907 р.; вибори уповноважених від волоських зібрань, від робітників фабрично-заводських та гірничих підприємств та залізничних майстерень – на 9 вересня; з'їзди повітових землевласників та уповноважених від дрібних землевласників і священнослужителів – на 20 вересня; з'їзди уповноважених від волостей – на 23 вересня; з'їзди міських виборців: I-й з'їзд у всіх містах губернії – на 21 вересня, II-й з'їзд – на 23 вересня; з'їзд уповноважених від робітників в м. Житомир – на 25 вересня 1907 р [16, арк.9].

Проведення виборів до IV Державної думи у Волинській губернії відбувалося за дещо іншою схемою. Так, для обрання уповноважених від з'їздів неповноцензових землевласників та власників інших володінь з'їзди призначалися на такі дати: 17 вересня – в Овруцькому, Рівненському, Дубненському та Ізяславському повітах, 18 вересня – у Володимир-Волинському, Ковельському, Острозькому та Кременецькому повітах, 20 вересня – у Новоград-Волинському, Житомирському, Луцькому та Старокостянтинівському повітах. Повітові з'їзди землевласників та уповноважених від попередніх з'їздів були призначені на такі дати: 27 вересня – у Овруцькому, Рівненському, Дубненському та Ізяславському повітах, 2 жовтня – у Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому та Старокостянтинівському повітах, 4 жовтня – у Новоград-Волинському, Житомирському, Острозькому та Кременецькому повітах. На 19 вересня були призначені вибори уповноважених від волостей та від робітників по всій губернії, а на 30 вересня – вибори на I-му та II-му з'їздах міських виборців по всій губернії [19, арк.123].

Отже, фонди Державного архіву Волинської області містять цінну інформацію для з'ясування комплексу питань щодо підготовки, проведення та результатів виборів до Державних дум Російської імперії усіх чотирьох скликань у Волинській губернії.

### **Список використаних джерел:**

1. Болотина Н.Ю. Личные материалы членов Государственных дум Российской империи в фондах Российского государственного архива древних актов (РГАДА) / Н.Ю. Болотина // Таврические чтения 2013. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 11-12 декабря 2013 г. : сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2014. – Ч. 2. – С. 32-37.
2. Глушковецкий А.Л. Фонд 273 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до I Державної Думи Російської імперії у Подільській губернії / А.Л. Глушковецкий // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосувань документів Національного архівного фонду України: наук. : збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С. 93-99.
3. Деревнина Е.А. Краткий обзор документов по истории Государственной думы в фондах ЦГИА СПб / Е.А. Деревнина // Таврические чтения 2012. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 19 октября 2012 г. : сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2013. – Ч. 2. – С. 107-113.
4. Державний архів Волинської області, ф.371. Ковельська уездная по делам о выборах в I Государственную думу комиссия, оп.1, спр.1. Заявление дворянина Старчевского Станислава Львовича о внесении в избирательные списки и постановление уездной комиссии об удовлетворении просьбы. – 7 арк.

5. Там само, спр.2. Жалоба священника Авксентия Маркевича на неправильные выборы священнослужителями Ковельского уезда уполномоченного и постановление уездной комиссии оставить жалобу без рассмотрения. – 5 арк.
6. Там само, спр.3. Заявление дворянина Владислава Трембицкого о переуступке ему женою своею Людвикою Трембицкою избирательного права в Государственную Думу и постановление уездной комиссии об отказе внести его в список избирателей в связи с подачей заявления после установленного срока. – 5 арк.
7. Там само, спр.4. Протоколы заседаний комиссий и подкомиссий съезда городских избирателей по выборам в губернское избирательное собрание. Список избранных в Государственную Думу. – 47 арк.
8. Там само, спр.5. Отношение городской управы о том, подлежат ли внесению в список городских избирателей железнодорожники и постановление уездной комиссии оставить отношение без рассмотрения. – 2 арк.
9. Там само, спр.6. Списки выборщиков, избранных на уездном съезде землевладельцев и на съезде уполномоченных от волостных сходок. – 14 арк.
10. Там само, ф.372. Ковельская уездная по делам о выборах во II Государственную Думу комиссия, оп.1, спр.1. Розьяснения Правительственного Сената по выборам в Государственную Думу. – 86 арк.
11. Там само, спр.2. Журналы и решения комиссии по разбору жалоб разных лиц на невнесение их в списки избирателей. – 19 арк.
12. Там само, спр.3. Жалоба управляющего Миринским имением Кржановского Иосифа Феофиловича на постановление уездной комиссии об отказе внести его в список избирателей и постановление губернской комиссии от мене этого решения. – 9 арк.
13. Там само, спр.4. Заявление статского советника Скорнякова Николая Григорьевича и постановление уездной комиссии о внесении его в списки избирателей по доверенности жены, владелицы имений Козленичи и Шкурат. – 6 арк.
14. Там само, спр.5. Жалоба Гилярия Павловича Мразовского на невнесение его в избирательные списки и постановление уездной комиссии об отказе жалобнику в удовлетворении его просьбы. – 4 арк.
15. Там само, спр.6. Заявление Ройзена Фроима Герш-Лейбовича о внесении его в дополнительный список избирателей г. Ковель и постановление комиссии об отказе удовлетворить его просьбу. – 6 арк.
16. Там само, ф.374. Владимир-Волынская уездная по делам о выборах в III Государственную думу комиссия, оп.1, спр.1. Распоряжение Волынского губернатора о созыве предварительного съезда мелких землевладельцев и священнослужителей, съездов землевладельцев, уполномоченных от крестьян и рабочих. Сообщения о составе уездной избирательной комиссии. Списки избирателей. – 18 арк.
17. Там само, спр.2. Журналы комиссии по разбору жалоб избирателей и утверждению делопроизводства по выборам. – 22 арк.
18. Там само, спр. 3. Прошения избирателей о включении их в избирательные списки и об исправлении допущенных ошибок. – 16 арк.
19. Там само, ф.375. Владимир-Волынская уездная по делам о выборах в IV Государственную думу комиссия, оп.1, спр.1. Прошения разных лиц с приложением к ним документами о включении их в избирательные списки. Сообщения уездной комиссии об исключенных из списков избирателях. – 202 арк.
20. Коник О.О. Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної Думи Російської імперії (1906-1917 рр.) [Електронний ресурс] / О.О. Коник. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ians\\_2011\\_6\\_21.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ians_2011_6_21.pdf).
21. О выборах в Государственную Думу // Прибавление к Почаевскому листку за 1905. – №14. – С. 314-319.
22. Сидоров Д.В. Фонды местных по выборам в Государственную думу комиссий как источник изучения истории российского парламентаризма в начале

- XX века (на материалах Костромской губернии) / Д.В. Сидоров // Таврические чтения 2012. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 19 октября 2012 г. : сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2013. – Ч. 2. – С. 120-129.
23. Ткачук І.Х. Колізії навколо виборів до II Державної Думи (за матеріалами Ізяславського повіту) / І.Х. Ткачук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К. ; Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 236-240.

This article provides a comprehensive analysis of the funds of the State Archives of Volyn region containing information about elections to the State Duma. It was found and in formations our potential fund county election commissions that allow you to track mechanism for making various recent decisions related to the election process and reveal little known vicissitudes of parliamentary elections.

**Key words:** archive document, the State Duma, the electors, county, foundation, complaint.

*Отримано: 17.11.2016 р.*

УДК 94:355:572](477)«19»

**О. Є. Лисенко**

*Інститут історії України НАН України*

## **УКРАЇНА У ДВОХ СВІТОВИХ ВІЙНАХ: ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

У статті розглядається проблематика соціальної історії, а власне питання морально-психологічних аспектів війни. Характеризується ставлення представників різних політичних та етнічних груп українського суспільства до подій I та II світових війн, проблема «своїх» і «чужих», а також набуття нової якості почуття патріотизму серед населення воюючих сторін. Детально розкривається питання безпосереднього учасника збройного конфлікту солдата та офіцера через оцінки в організації постачання й матеріального забезпечення, змін настроїв до ведення війн. Значне місце приділяється вивченню проблем військового полону.

**Ключові слова:** воєнна антропологія, I Світова війна, II Світова війна, соціальна історія, військова служба, ворог, агресор, союзник, українська спільнота, патріотизм, солдат, офіцер, військовий полон.

Не хотілося б повторювати банальні речі, але все ж необхідно зазначити, що радянська історіографічна й методологічна спадщина має доволі відчутну інерцію, що виявляється в надмірній увазі до воєнно-політичної історії, макрпроцесів і якомусь обережному (коли не боязкому) ставленні до проблематики мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів війни.

Людський вимір війни так і не став у нас самостійним напрямом дослідницьких зусиль, хоча представники молодшого покоління істориків наполегливо виводять його з-за громіздких лаштунків позитивізму на авансцену наукового зацікавлення.

Усвідомлюючи дещо зашироку постановку тему статті, слід обмежити предмет розгляду певним колом питань. По-перше, в географічному сенсі маються на увазі ареали, заселені переважно українцями у складі різних європейських держав. По-друге, йдеться не про етнічну чи національну спільноту як таку, а про по-

літнічний соціум, що складався з різних груп і категорій населення, які так чи інакше позиціонували своє ставлення до подій воєнної доби чи обирали певну модель поведінки. По-третє, з усього комплексу проблем воєнної антропології зупинимося на тих, які дозволяють провести паралелі чи встановити асоціативний ряд між двома найбільшими збройними конфліктами в історії людства.

Першим відправним пунктом для з'ясування, передвоєнної ситуації може стати антиципація – очікування війни. У широкому сенсі йдеться про два рівні: один з них пов'язаний з ідеологічними, військово-політичними й морально-психологічними кроками, спрямованими на підготовку до війни та відповідними очікуваннями; інший – з настроями і переживаннями пересічних людей у переддугті екзистенційної ситуації. Але й цей перший рівень містить дві складові: з одного боку, – зусилля урядів, дипломатів та інших державних органів, з іншого – акції громадських, релігійних та інших недержавних об'єднань.

Оскільки підготовка головних дійових осіб, тобто країн, до обох війн уже досить об'ємно висвітлена в літературі, звернемо увагу лише на одну обставину: наприкінці XIX – на початку XX ст. у провідних геополітичних гравців формуються своєрідний культ війни як універсального і надзвичайно ефективного засобу розв'язання найскладніших міжнародних, внутрішньополітичних завдань, однієї з необхідних умов гарантії безпеки цілих держав і народів. За інтелектуальної підтримки філософів війни у суспільній свідомості все більше набували ореолу вищого прояву життєвої енергії цілих спільнот і окремих індивідів, могутнім імпульсом оновлення світу, вивільнення людства від застарілих форм суспільного життя, які перешкоджали його поступу. Та якщо на початку XX ст. відвертими апологетами мілітаризму й рушіями воєнних механізмів були прихильники консервативної частини істеблішменту на чолі з монархами, то наприкінці 30-х рр. XX ст. – диктатори, які очолювали одіозні тоталітарні режими. Водночас схожою рисою було те, що з масштабними військовими конфліктами певні політичні сили пов'язували сподівання на створення суверенної Української держави. Так, Головна українська рада, що виникла у серпні 1914 р. у Львові, у своєму маніфесті застерігала, що перемога у війні Росії «мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії... І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України» [1, с.487]. У практичній площині ГУР домігся від властей санкції на створення національного збройного формування – легіону Українських сечових стрільців (УСС). Провіденську позицію займали провідники Українського інформаційного комітету А. Жук, В. Степанківський, Л. Юркевич, В. Липинський, а також Союзу визволення України (СВУ) – той самий А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов і Й. Назарук. Проросійські сили, що гуртувалися в «Карпато-Руськом освободительном комитете», не визнавали за українцями права на самовизначення й обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян довкола Росії. Ця позиція викликала жорстокі репресії австро-угорської влади і жертви навіть серед тих, хто був далеким від москвофільства [2, с.11].

Різним було ставлення до війни в українського політикуму на території Російської імперії. Так, С. Петлюра закликав українців виконати свій громадський обов'язок перед Батьківщиною і висловив сподівання на те, що після завершення війни російський уряд поставить «українське питання на порядок денний» [3, с.185]. Обстоюючи автономію України, лідер УСДРП В. Винниченко висунув гасло «Геть війну!» Натомість керівництво ТУП стояло на позиції нейтралітету.

Дещо іншою була диспозиція напередодні Другої світової війни.

Розрахунки на те, що зіткнення західноєвропейських держав з СРСР здатне сформувати передумови для відродження національної форми дер-

жавності на українських теренах, плекали громадсько-політичні діячі право-консервативних сил української діаспори за Океаном і в Західній Європі. На цей час розгорнула діяльність Організація українських націоналістів, головним пунктом програми якої ставилося завоювання Україною незалежності.

Не існувало повної єдності в оцінці перспектив, пов'язаних з війною і в середовищі інтелігенції УРСР. Зрозуміло, що переважало її частина свідомо підтримувала власний уряд. Поряд з цим чимало тих, хто різко критикував методи реалізації сталінської політичної доктрини – репресії, примусову колективізацію, голодомор, уніфікацію суспільного життя, централізацію, перетворення людей на покірну юрбу, що легко скеровується в будь-яке русло. Прорахунки більшовицьких вождів, принизливі поразки в ході «Зимової війни» з Фінляндією, політична лінія більшовиків у соціокультурній, етноконфесійній сферах викликали чимало нарікань і песимістичних прогнозів серед представників наукової і творчої еліти. Адекватну оцінку ситуації давали й безпосередні виконавці – військовослужбовці радянських Збройних сил. Червоноармійці 138-ї стрілецької дивізії з приводу Фінської компанії між собою говорили: «Червона армія знищує цілу державу. Розгромлює міста, населені пункти позбавляє цивільне населення житла і залишає голодним. Те саме виходить і в нас: наші родини ходять по дворах і жebraкують, ще трохи повоюємо – і всі станемо жebraками» [4, с. 71]. У вересні 1939 р., коли українське населення Польщі радо вітало Червону армію і висловлювало надію на краще життя, бійці казали: «Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть отримувати на 200 грамів на трудовень, як ми у колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада» [4, с. 75].

За визначенням американського соціолога Дж. Гелбрейта наприкінці XIX ст., в якому панувала «визначеність», XX ст. позначений «невизначеністю» й невпевненістю у майбутньому, цивілізації, духом сумнівів, бажання змін і страху перед ними, недовіри до можливості людини й усвідомлення її безсилля перед фатальним рухом часу і глобальними катаклізмами. Після революції 1905-1907 рр., українське суспільство в Російській імперії перебувало в індіферентному стані і революційні чи мілітаристські тенденції в ньому були доволі слабкими.

Напередодні Другої світової війни радянська влада володіла ресурсом, який дозволяв їй розраховувати на підтримку «активного» міжнародного курсу. Системна обробка масової свідомості в поєднанні з розвитком фізкультури, й військово-прикладних видів спорту, постійна експлуатація класово-політичних гасел, протиставлення «переваг» першої країни соціалізму «невдахам» – капіталістам творили своєрідний ментальний симбіоз і тип свідомості, в якій перепліталися готовність терпіти незгоди в ім'я «світлого завтра», безмежне захоплення вождями, радянський патріотизм і войовничість. Абсолютна переконливість у тому, що вона буде найсправедливіший лад в історії, у необхідності світової революції, непереможності збройних сил перетворювали радянську людину на погано навчений і підготовлений, але витривалий і добре керований інструмент в руках керівництва країни.

Престижність військової служби, певний соціальний статус, який вона давала, спричинили позитивне ставлення до армії. Полишаючи остеронь політичні мотиви, звернемо увагу на суто рефлексивні імпульси, що визначали лінію поведінки пересічних громадян в умовах війни. Очікування війни на початку XX ст. не супроводжувалося передчуття загальноцивілізаційної, глобальної катастрофи, оскільки людство ще не знало війни світового масштабу, а наслідки попередніх збройних зіткнень не були такими трагічними.

Пам'ятаючи досвід Першої світової війни, її безпосередні учасники вже обережніше ставилися до перспектив розв'язання нової бійни такого розмаху. Однак

за два десятиліття зросло покоління молоді, яке не знало жахить Першої світової і бажало використати свій шанс здобути військові лаври і самоствердитися.

Як би там не було, але і в першому і в другому випадках природжене почуття самозбереження і пацифізм як його усвідомлене оформлення поступилися мілітаризму, авантюризму, жадою наживи.

У безпосередньому зв'язку з феноменом войовничості, мілітаризації свідомості на масовому й індивідуальному рівнях перебуває проблема «своїх» та «чужих» у світових війнах.

У професійних арміях, що воювали до того, поняття «ворог» розглядалося як синонім «супротивника» і не набувало гіпертрофовано ідеологічного забарвлення. Армії ХХ ст. формувалися на засадах загальної військової повинності й тотальної мобілізації, що змінювало психологію їх солдатів, робило її, з одного боку, більш розмитую, несвідомою, а з іншого, – надмірно конкретизувало й локалізувало образ ворога з залежності від конкретної ситуації.

Скажімо, східногалицькі москвофіли сприймали російську армію зовсім по-іншому, ніж національно зорієнтована українська спільнота. Через два десятиліття ситуація змінилась докорінним чином і вже українці Галичини асоціювали ворога №1 з поляками, а в Червоній армії вбачали визволителів від польського гноблення. Ще швидше зміна образу ворога відбулася за час першої радянзації Західної України. На традиційний життєвий уклад мешканців краю була накинена жорстка матриця більшовицьких порядків. Типовий прибулець – «східняк» вражав своїм атеїзмом, брутальністю, зневагою до української мови та місцевих звичаїв, безапеляційністю й переконаністю у своїй виключній правоті. Польський літератор і громадський діяч Є. Путрамент ділився своїми враженнями про радянських функціонерів: «Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які виникли перед ними у Львові. Їх попередній досвід був перш за все господарським, дуже обмеженим і прямолінійним.... Були вони різні, розумніші й дурніші... Наскільки часто стикався з такою відвертою дурістю, що змушений був для власного споживання виробити цілу територію» [5, с.26]. Партійно-радянська номенклатура, співробітники «силових» структур дивували місцеве населення систематичними застіллями й пиятиками. М. Марченко, якого призначили ректором Львівського університету, зізнався, що його «дуже вражала бідність вечоринок, які влаштовувала львівська інтелігенція... І горілки і вина вживається дуже мало, п'ють якимись лікарськими дозами, закуски також бідні. Немає тієї широкої, щедрої, гостинної природи у людей, яка спостерігається у нас в Україні» [6, с.327].

Для поляків та німців більшовики були агресорами й ворогами, які позбавили їх власної державності й принизили національну гідність. Саме проти двох тоталітарних режимів боролось польське національне підпілля до завершення війни. Антирадянська платформа залишалась одним з програмних напрямів у діяльності українських самостійницьких сил. Квазідержавна, більшовицька форма не влаштувала тих, хто сповідував ідею суверенної, соборної України. Ілюзії щодо німецької прихильності цим ідеям швидко розвіялися, як тільки нацисти захопили перші райони УРСР. Гітлерівський окупаційний режим, (як і румунський у Трансністрії) швидко перетворив агресорів у ворогів народу України. Так вже сталося, що образ «чужого» в роки війни демонізувався на міжнародному рівні – у свідомості польського й українського населення західноукраїнського регіону. Історичні образи і кривди трансформувалися у стійкі негативні стереотипи, що визначали країні форми збройного протистояння, апогеєм яких стали т.зв. «Волинська трагедія». Гіпертрофані (здебільшого штучно й зумисно) негативні риси українців і поляків на рівні побутової рефлексії запускали і стимулювали механізм взаємного насильства й фізичного знищення.

Нацисти намагалися створити серед поневоленого населення європейських країн ще один (окрім більшовиків) образ «чужого». Ним мали стати євреї. Юдофобія і до Другої світової війни існувала в Україні більш чи менш виразно на побутовому рівні. Однак надати їй рис масової психології і поведінки гітлерівцям так і не вдалося. Разом з тим без наслідків нацистські методи «остаточного вирішення єврейського питання». Священик Павло Олійник занотував свої враження про те, як люди реагували на масові вбивства євреїв. Незрідка стаючи свідками тортур і знищення єврейства, місцевий люд «привикав до таких злочинців, бо навіть вдома батьки розказували дітям, що бачили в місті. Тоді можна було запримітити сцени страшної демонстрації навіть серед шкільної молоді: на перерві школярі бавляться біля школи і найбільше улюбленою їхньою забавою тепер є «розстрілювання жидів». Одні хлопці стоять на насипі над ровом, а другі «крісами» прицілюються до них і на їх оклик: паль, паль – хлопці на насипі падають і рив «убитими» [7, с.75]. Враховуючи непоодинокі факти антиєврейських вчинків представників інших національностей, які мешкали в Україні, все ж слід наголосити, що не вони визначили загальне ставлення до методів остаточного розв'язання «єврейського питання». Кількість праведників світу та людей, які в той чи інший спосіб допомагали євреям у роки Голокосту переконують у тому, що вони сприйняли цю біду як власні загрози і горе.

У роки Першої світової війни українці, розділені кордонами, воювали на обидва боки лінії фронту. Події цього періоду заклали в масовій свідомості українців та росіян; маркери, що позначили вектори міжнаціонального протистояння. Галицькі селяни не мали вибачити російській армії реквізиції та брутальне ставлення до греко-католицького духовенства (з засланням митрополита А. Шептицького до російської «глибинки»). Натомість їх опоненти перетворили на трагічний символ австрійський табір для російських військовополонених у Талергофі (хоча тут перебувало і загинуло чимало вихідців з Надніпрянщини).

У період Другої світової війни образ ворога демонізувався не тільки у зв'язку з тотальним характером бойових дій та окупаційних заходів, а й через крайні, радикальні форми ідеологічного та морально-психологічного забезпечення збройних сил воюючих сторін. Нацисти ставилися до слов'янських народів як до «унтермецців», а європейське населення взагалі прирікали на повне винищення.

Нової якості набуває почуття патріотизму в роки Першої і Другої світових війн.

Та найбільш рельєфного наповнення поняття «ворог» набуває на лінії фронту. В роки Першої світової війни німці оцінювали російську армію в таких тонах: «Брак освіти та військової підготовки у російського піхотинця заступає його витривалість, тобто здатність легко переносити всі негаразди природи... Російський піхотинець, слухняний і виконавський, не має, однак, жилки бажання перемоги». «У росіян не вистачає духу офензиви (наступу – Авт.), в той час як вони відмінно обороняються і дуже здібні до партизанської війни». А ось враження російської розвідки про австро-угорську армію: «Офіцери запасу, виявляючи в бою слабку волю і розгубленість і зовсім не вміючи керувати своєю частиною, в той же час не менше стройових офіцерів користувалися шаблею та особливим канчуком для підтримки свого престижу та дисципліни, яка починала падати» [8, с.529].

Практика перевершила навіть ті зловісні плани, які склалися до війни та на її початковому етапі. Звісно, це не могло не позначитися на ставленні радянських військовослужбовців до агресора, яке окрім офіційної пропаганди («палій війни», «кровожерні фашисти», «віроломний», «агресор» тощо) набувало цілком конкретних образів («безжальний ворог», «жорстокий, впертий против-

ник»). Зверхнє ставлення до червоноармійців як до безвольної, погано озброєної і навченої маси змінилося після того, як бойові дії перейшли у позиційну фразу. «Росіяни – гарні солдати...воює, щоб врятувати свою країну, і вірять, що має на це право», – писав рідним липні 1942 р. Х. Лінднер [9, с.123]. Повний кавалер ордену на Слави К. Мамедов зазначив: «Про німця як супротивника можна сказати, що це був сильний противник. Я думав про це, – хто б ще був спроможний таким супротивником виявитися? І не можу знайти хоча б найближчого порівняння. Це була вимуштрувана воєнна машина, що володіла бойовою технікою і якій, напевно, – та навіть не напевно, а просто не було рівної у світі...» [10, с.328].

Як правило, в кожній країні, що вступає у війну, знаходиться чималий відсоток людей, беззастережно готових служити своєму урядові: Однак завжди є частка тих, хто з різних причин засуджує війну як засіб вирішення будь-яких проблем, свідомо стоїть на платформі пацифізму чи виявляє ознаки дефетивної поведінки. Цілком природно, що більш освічені верстви населення свідомо обирають певну позицію і доволі рельєфно її позначають. Натомість так звана «сіра маса» рекрутованих в армію селян зазвичай має доволі примарне уявлення про те, за що їм доводиться проливати кров. Генерал О. Брусилов з прикрістю згадував у своїх мемуарах: «Навіть після оголошення війни прибулі з внутрішніх областей Росії поповнення зовсім не розуміли, яка це війна звалилась їм на голову, – нібито ні з того, ні з цього... Виходило, що людей вели на забій невідомо з-за чого, тобто за примхою царя... Чи можна було за такої моральної підготовки до війни очікувати піднесення духу і викликати сильний патріотизм у народних масах?! Солдат не тільки не знав, що таке Німеччина і тим більше Австрія, але він поняття не мав про свою матінку Росію. Він знав свій повіт і, певно, губернію, знав, що є Петербург, і на цьому закінчувалось знайомство зі своєю Вітчизною. Звідки ж було взятися тут патріотизму, свідомій любові до великої батьківщини?!» [11, с.81-82].

У складі армії II Речі посполитої у вересні 1939 р. протистояли вермахту близько 200 тис. етнічних українців. Свідомо виконуючи свій громадянський обов'язок, вони виявляли справжній патріотизм і самовідданість, захищаючи інтереси Польщі.

На особливу увагу заслуговує радянський патріотизм. Поряд з незаперечними масовими виявами справжньої любові до власної батьківщини доводиться говорити, про так би мовити, штучний, організований «згори» демонстративний, показний патріотизм. Тоталітарна система за тривалий час привчила людей всіляко підтримувати й навіть виявляти захоплення заходами керівництва, безмірну відданість особі вождя. Саме тоді, очевидно, і з'явилося дихотомічне означення «добровільно-примусовий», яке розкривало дійсний механізм моральної та фізичної мобілізації населення на виконання політичних заходів уряду. Патріотичні акції, які мали широкий резонанс й охоплювали широкі верстви населення, здебільшого ініціювалися центром й завдяки зусиллям агітаційно-пропагандистського апарату набували вигляду всенародного волевиявлення. Йшлося про мобілізацію до діючої армії, винищувальних заходів, акції на зміцнення обороноздатності країни (підписка на облигації державної військової позики, збирання: ні коштів у фонд оборони тощо), раціоналізаторський рух та організацію інтенсивних форм праці – все це спрямовувалося й контролювалося партійними, комсомольськими, профспілковими комітетами. Незрідка, примусове насадження таких форм співучасті населення у військових зусиллях держави викликало негативну реакцію людей, глухий спротив кампанійщині. «Зобов'язалівка» за умов матеріальної скрути драгувала громадян, які й без того потерпали від війни. «Як прийшли більшовики, то кожну копійчину забирають» [12, арк.8]. Доходило й до трагічних випадків. Не витримавши тиску представника влади, який вимагав підписки облигацій вій-



ської позики на суму 3 тис. руб., наклала на себе руки селянка, що незадовго до того втратила на фронті чоловіка і сина (він підірвався на міні).

Водночас яскравим виявом патріотизму і гуманізму слід вважати допомогу військовим госпіталям, донорський рух, який охопив 325 тис. громадян України. Серед нагороджених знаком «Почесний донор СРСР» – О. Нестерук (52,7 літра зданої крові), М. Терновенко – 38 літрів, А. Климкін – 25,7 літра [13, с.124]. Аналогічні приклади характеризують патріотизм населення України в роки Першої світової війни.

Найтиповішим учасником будь-якого збройного конфлікту є солдат, офіцер, генерал. «Людина зі зброєю» бачить війну не збоку, а зсередини, перебуваючи в гущавині подій, в епіцентрі та згусткові людських воль, сподівань, особистих драм, колективних трагедій і триумфів.

Одним з критеріїв оцінки організації фронтового побуту є рівень постачання і матеріального забезпечення. Під час масштабних бойових дій, особливо в умовах застосування маневрової тактики, цілком можливі збої у постачанні. З листів та щоденників німецьких і австрійських вояків зі Східного фронту 1914-1917 рр. видно, що вони часто голодували, в той час як офіцери мали не лише, пристойні харчі, а й вина. Російські ж полонені справляли враження людей, яких систематично забезпечували продуктами харчування. Так, солдат 51-го піхотного полку 19 листопада 1914 р. писав, що на марші він зустрів «кілька великих партій військовополонених росіян. Це доволі міцні і, можна сказати, добре годовані люди» [8, с.528].

Німецькі війська були краще забезпечені харчовими запасами, однак виявилися невідготтованими до суворих кліматичних умов. Негативний досвід Фінської війни сприяв суттєвому перегляду поглядів на зимове екіпірування червоноармійців, які дістали ватники, валянки, шапки-вусанки, теплі рукавиці і т.п. Натомість армія противника масово страждала від обморожень і хвороб, пов'язаних з переохолодженням.

Та спочатку не ці чинники визначали хід війни.

Зовсім по-іншому складалося ситуація і 1941 р. Відступ, який часто перетворювався на панічну втечу, оточення великих контингентів військ, дезорганізація ближнього тилу й постачання ускладнювали становище червоноармійців. Поразки початкового етапу війни породили масовий дефетизм і дезерцію. До прорахунків радянського командування, додалися грікі спогади бійців про голодомор, розкуркулювання, примусову колективізацію, репресії. Все це негативно впливало на морально-психологічний стан воїнів Червоної армії, підірвало їх довіру до влади і командирів, зменшувало бойовий дух, породжувало невпевненість. Д. Волгонов наводить уривок з листа О. Луговой (серпень 1941 р.), яка стала очевидцем такої картини: «Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Меги не знають. Порядку не відчувають. Без обмундирування. 20% босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані вісті: «У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна: розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу...» Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого... Газети наші не висвітлюють недоліки, замовчують їх, а це породжу зневіру» [14, с.212].

Важкі поразки і втрати викликали швидку зміну настроїв з шапкозакидацьких до пригнічених і песимістичних. «А говорили малою кров'ю на чужій території... Гітлер сильніший за нас і технічно і стратегічно», – казали де-

які бійці після перших сутічок з ворогом. «Дух німецької армії сильніший за дух нашої армії. До того ж Гітлер іде під гаслом «за визволення» [4, с.139].

Аналогічну реакцію знаходимо в середовищі цивільного населення. Так, письменник Кундзич в одній з розмов сказав: «Становище наше жахливе, на фронтах все тріщить... Тон наших газет несерйозний, оцінка становища поверхвова. До цих пір ще в моді роблена, натягнена бадьорість, як методу застосовують бравурність... Час вже розуміти, що це досі не допомагало, і серйозніше оцінювати стан, щоб не підірвати авторитет преси вкінєць і діяти іншими словами, а на фронті іншими ділами». Ще різкіше висловився директор Інституту мистецтва і народної творчості Грінченко: «Об'язати себе фанатами і кинути під танки противника, як зробили 16 гвардійців – це результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думаю, чи потрібно це? Було б значно краще, якби таких випадків не було, оскільки це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою... Це говорить про те, що нікому керувати цими людьми, нікому планувати битв, немає у нас стратегів» [15, с.263].

Упродовж останнього десятиліття вітчизняними науковцями здійснено прорив у вивченні проблеми військового полону, хоча більшою мірою це стосується періоду Другої світової війни. Напевне, важко знайти іншу категорію людей, яка б перебувала в такому складному становищі. Незважаючи на великі контингенти військовополонених у роки Першої світової, військове командування й уряди воюючих держав здебільшого намагалися дотримуватися міжнародних угод, які регулювали становище полонених. Однак зафіксовано чимало випадків знущання і бивства військових бранців. Один з офіцерів австрійського піхотного полку писав: «Наприкінці квітня і в травні (1915 р. – Авт.) при відході росіян до ріки Сян, до мене неодноразово прибігали мої солдати – чехи, поляки і русини – і з жахом доповідали, що десь поблизу німецькі і часто австрійські солдати – німці займаються мордуванням російських полонених, закатовуючи їх до смерті. Скільки разів... я бачив дійсно жахливу картину. В різних місцях валялися кинуті спотворені та повнечені трупи російських солдатів... Коли я звертався до німецьких офіцерів вони відповідали: «Так слід чинити з кожним російським полоненим, і допоки ви, австрійці, не будете, робити те саме, ви не будете мати жадного успіху. Тільки озвірілі солдати добре б'ються» [8, с.526].

Усього в полоні померло від ран, хвороб, голоду, в результаті самогубств і нещасних випадків, розстріляно і замордовано понад півмільйона громадян держав-учасниць Першої світової війни, в тому числі 190 тис. з Росії, 72 тис. – Сербії, 70 тис. – Австро-Угорщини, 60 тис. – Італії, 56 тис. – Німеччини, 19 тис. – Франції [8, с.630].

Значно гіршим виявилось становище військовополонених у роки Другої світової війни. Не очікуючи такої гігантської кількості полонених (а лише в перші місяці близько 2,5 млн. червоноармійців потрапили в полон), німецьке командування не змогло забезпечити їх належне утримання. Сотні тисяч погано одягнених, хворих і поранених радянських солдатів та офіцерів утримувалися під відкритим небом й етапувалися в тиллові райони, масово гинули від голоду, холоду і хвороб. Це вже пізніше, усвідомивши можливість їх працевикористання, німці відпустили додому значну частину (понад 600 тис) мешканців України, які мали забезпечити збирання врожаю. Такі ж місця як «Дарниця», «Гросс-лазарет Славута», «Уманська яма» та інші стали символами трагічної долі військовополонених.

Використання дармових трудових ресурсів супроводжувалося порушенням усіх міжнародних норм і приписів; Харчування не забезпечувало навіть мінімального відтворення робочої сили. Для ілюстрації наведемо такі раціони для полонених. Згідно з наказом німецького командування від 8 жовтня 1941 р.

на одного полоненого упродовж 28 днів передбачалося видавати 9 кг. хліба, 80 г м'яса, 250 г жирів, 900 г цукру. Зайняті на другорядних роботах мали одержувати 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру. На ділі ж асортимент харчування військових бранців ніколи не відзначався задекларованою різноманітністю. Так, радянські полонені в Яновському таборі щодня отримували 2 склянки ерзац-кави, 100 г хліба з домішками тирси, тарілку супу з картопляного лушпиння [16, с.558]. Досить часто полоненим не видавали їжі по кілька днів, або видавали зіпсовані продукти харчування. Траплялося, кидали у натовп трупи вбитих під час обстрілів коней, свійських тварин. Смертність від голоду та спричинених ним хвороб перевищувала всі інші чинники.

Сталін вважав тих, хто здався в полон, зрадниками, тому, на відміну від полонених військовослужбовців інших держав, вони не отримували по лінії Червоного Хреста харчових посилок з батьківщини. У спогадах тих, хто пережив полон, домінують сюжети про умови утримання і харчування.

Колишній моряк Пінської військової флотилії С. Юренко згадував про своє перебування в німецькій неволі: «Полонені влаштували табірний базар, на якому продавали одяг, взуття, тютюн, баланду, хліб. Петро Сергійович (Дерибасов – командир С. Юренка. – Авт.) купив для мене один черевик і один гумовий чобіт без підшови. Я не їв шість днів хліба (видавали по шматочку, грамів 100-200 і зумів виманяти кавалерійську довгу і теплу шинель» [17, с.15]. Показово, що убивство полонених якимось відходить на другий план, можливо, тому, що смерть сприймалася як порятунок від страхітливих моральних та фізичних страждань.

Якщо проблематика військового полону знайшла своїх дослідників, то ціла низка напрямів воєнної антропології залишається «цїлиною». «Окопне братство», позастатутні стосунки і правопорушення в армії, методи стимулювання боєздатності бійців та офіцерів, заохочувально-каральна практика («наркомівські 100 грамів», дисциплінарні стягнення, функціонування нагородної системи тощо), адаптація до фронтових умов, посттравматичний синдром, морально-психологічна й фізична реабілітація учасників світових війн, – ці та інші читання потребують концентрованих наукових зусиль. Саме це дослідницьке поле володіє значним евристичним потенціалом і має стати в найближчій перспективі місцем прикладання інтелектуальних зусиль істориків війни.

### **Список використаних джерел:**

1. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Т. II.
2. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. I. Доба Центральної Ради.
3. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I.
4. Політична історія України. XX століття : у 6 т. – К., 2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945).
5. Putrament J. Polwieka. Wojna / J. Putrament. – 4-e wid. – Warszawa, 1969.
6. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції / О.С. Рубльов, Ю.А.Черченко. – К., 1994.
7. о. Павло Олійник. Зошити / о. Павло Олійник. – К., 1995.
8. Мировые войны XX века. В четырех кн. – Кн. 1. Первая мировая война. Исторический очерк. – М., 2005.
9. По обе стороны фронта: Письма советских и немецких солдат 1941-1945 гг. – М., 1995.
10. Симонов К. На Эльбе и в Берлине / К. Симонов // Венок Славы: Антология художественных произведений о Великой Отечественной войне. – М., 1986. – Т. 11.

11. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А.А. Брусилов. — М., 1963.
12. ЦДАГО України. ф.1, оп.46, спр.318, арк.8.
13. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. — К., 1977.
14. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна : у 2 кн. / Д.А. Волкогонов. — К., 1990. — Т. 2.
15. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи в період Другої світової війни. 1939-1945 / М.Л. Головка. — К., 2004.
16. Безмерття. Книга пам'яті України. — К., 2000.
17. Смирнова В.І. Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів фашистських таборів як історичне першоджерело (на матеріалах із фондозбірні Меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / В.І. Смирнова. — Рукопис.

The article deals with the problems of social history, namely the question of moral and psychological aspects of the war. It is characterized by the ratio of representatives of the various political and ethnic groups of the Ukrainian society to the events of the First and Second World Wars, the problem is «their» and «foreign», as well as the purchase of a new quality of a sense of patriotism among the population of the warring parties. Detail question reveals a direct participant of an armed conflict, soldiers and officers through the assessment of the organization of material support, change attitudes to warfare. A special place is drawn to the study of military captivity problems.

**Key words:** Military anthropology, World War I, World War II, Social History, Military service, the enemy, the aggressor, an ally, Ukrainian community, patriotism, a soldier, an officer, a military prisoner.

*Отримано: 14.11.2016 р.*

УДК 930.1:001.814(092)(477)

**В. В. Баглай**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Оєienка*

## **«ФІЛОСОФ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАТИКИ»: ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ В.В. ПІДГАЄЦЬКОГО**

У статті розглянуто окремі аспекти наукової та організаторської діяльності відомого українського історика, засновника української школи кліометристів, Віталія Васильовича Підгаєцького спрямованої на розвиток історичної інформатики.

**Ключові слова:** В.В. Підгаєцький, історична інформатика, історичне джерело, кліометрика, масові джерела, методологія, емерджентність.

*«Відмовляючись від застосування комп'ютерних технологій, а отже, і від методів математичної статистики, реалізованих на комп'ютерах, ми значною мірою збіднюємо свої пізнавальні можливості»*

*В.В. Підгаєцький*

Теорія та практика використання сучасних технічних пристроїв та програмного забезпечення в історичних дослідженнях зумовили виникнення нової спеціальної дисципліни – історичної інформатики, що вивчає історич-

ну інформацію та різні шляхи її створення, зберігання, обробки, дослідження, передавання тощо за допомогою інформаційних (комп'ютерних) технологій. Попри те, що низка українських істориків активно використовують методи історичної інформатики для дослідження конкретно-історичних проблем, на сьогоднішній день внесок українських вчених у розвиток історичної інформатики залишається практично недослідженим. У цьому контексті потребує окремого вивчення наукова постать одного найактивніших подвижників історичної інформатики, українського історика-джерелознавця В.В. Підгаєцького.

Науковий доробок вченого ставав предметом розгляду в статтях Л.І. Бородкіна [3], В.М. Владімірова [8], С.В. Злобіна [9] опублікованих у бюлетені асоціації «Історія і комп'ютер» за 2005 р. та присвячених пам'яті історика. Аграрні сюжети наукової спадщини В.В. Підгаєцького простежив В.В. Масненко [11]. У дослідженні В.В. Ващенко окреслено деякі проблеми методології історії у працях професора В.В. Підгаєцького, показано зв'язок теорії з етичними нормами, у межах яких історик бачив розвиток історичної науки, та триадним стилем мислення науковця [7].

У статті учнів вченого В.В. Ващенко, В.А. Дмитрієвої, Ю.А. Святця, Р.В. Топки [2] висвітлено його основні ідеї з теорії та методології історичного джерелознавства, гносеологічні принципи історичної науки. Водночас автори свідомо оминули безпосередній практичний внесок В.В. Підгаєцького у формування та розвиток української кілометрики та історичної інформатики: «...вважаючи за необхідне концентровано висвітлити його загальну концепцію теорії та методології історичного пізнання» [2, с.23].

Для з'ясування наукового шляху вченого до використання комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях необхідно окреслити основні етапи його становлення як історика-джерелознавця. Віталій Васильович Підгаєцький народився 1 серпня 1951 року у с. Тартак Чечельницького району Вінницької області. У 1954 році сім'я переїхала до Дніпропетровська. В 1968 році він закінчив школу і вступив до Дніпропетровського державного університету на історичний факультет. Після закінчення університету з відзнакою три роки працював шкільним вчителем, а незабаром повернувся в свою альма-матер [32, с.229]. 1982 року у Московському державному історико-архівному інституті захистив кандидатську дисертацію на тему «Джерела про участь робітничого класу в діяльності міських рад (на матеріалах південно-східних областей України) у 1921-1925 рр.» [32, с.229; 28]. Під час проведення кампанії загальної «комп'ютеризації» викладачів-гуманітаріїв, восени 1985 року, В.В. Підгаєцькому вдалося «прорватися» на стажування до Московського державного університету імені М.В. Ломоносова на кафедру джерелознавства історичного факультету де якраз почала зароджувалась майбутня лабораторія історичної інформатики [16, с.28].

Одним із результатів стажування було те, що з 1988 року, В.В. Підгаєцький разом з Ю.А. Святцем розпочинає викладання студентам дніпропетровського істфаку курсу «Кількісні методи в історичних дослідженнях», започаткувавши подібну практику вперше серед історичних факультетів України [16, с.29]. Незабаром у співавторстві з Л.І. Бородкіним та Ю.А. Святцем дослідник видав дві методичні розробки [5; 25], а згодом, вже самостійно, три підручники [24; 27; 29] присвячені математичним методам та електронно-обчислювальним машинам (ЕОМ) в історичних дослідженнях, а також застосуванню кількісних методів для вивчення масових джерел.

Наукові здобутки В.В. Підгаєцького у царині нового наукового напрямку збіглися у часі з його інституційним оформленням. Так, стрімкий розвиток процесу

інформатизації європейських країн призвів до створення в 1986 р. Міжнародної асоціації «History and Computing» (АНС), яка почала здійснювати координацію діяльності істориків різних країн, які застосовують у своїй дослідницькій практиці та навчальному процесі інформаційно-комп'ютерні методи і технології [13, с.72].

До літа 1992 року в низці країн Східної Європи було створено регіональні гілки Міжнародної асоціації «History and Computing». У червні того ж року в Ужгороді відбувся Міжнародний семінар «Нові комп'ютерні технології в історичних дослідженнях та освіті», який був організований історичним факультетом Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (представленим лабораторією історичної інформатики) і Закарпатською асоціацією молодих істориків при підтримці АНС [4]. Ужгородський семінар зібрав фахівців з 13 країн. Уперше вчені Східної і Західної Європи обмінялися досвідом своїх розробок в галузі історичної інформатики. На семінарі була створена ініціативна група зі створення асоціації «Історія і комп'ютер» (АІК), в яку ввійшов В.В. Підгаєцький. Згодом він був обраний до складу її керівного органу – ради асоціації [1, с.62]. Пізніше, характеризуючи діяльність українського історика, президент асоціації «Історія і комп'ютер», Л.І. Бородкін зазначав, що В.В. Підгаєцький як людина і науковець, був «філософом історичної інформатики», мислителем, який визначав співвідношення нового міждисциплінарного напрямку з основною течією історичної науки [3, с.222].

Унікальним явищем для української історіографії стала докторська дисертація В.В. Підгаєцького «Соціальна структура населення міст України у роки непу (досвід багатовимірного статистичного аналізу матеріалів переписів 1923 і 1926 рр.)» захищена у 1993 році в Московському державному університеті імені М.В. Ломоносова [28]. Обравши за об'єкт дослідження комплекс джерел, що віддзеркалюють соціальну структуру населення українських міст в перші роки непу, автор вперше простежив зміни їхньої соціально-класової структури в історичній динаміці. У дисертаційній роботі здійснено аналіз масових статистичних джерел (матеріалів перепису 1923 і 1926 років) за допомогою методів багатовимірного статистичного аналізу і ЕОМ. Автор запропонував і апробував методику комплексного застосування методів багатовимірного статистичного аналізу для вивчення масових джерел та окреслив перспективи її подальшого використання для вирішення подібних завдань з іншими багатовимірними об'єктами дослідження.

Як свідчать роботи вченого опубліковані після захисту докторської дисертації саме у розвитку історичної інформатики В.В. Підгаєцький бачив ключ до розширення пізнавальних можливостей історичної науки. Він не шукав («аргументів для обґрунтування «права на життя» історичної інформатики (вони очевидні)», а бачив проблему «в визначенні статусу і місця історичної інформатики в структурі історичної науки» [23, с.533].

Серед найвідоміших практичних напрацювань вченого виділяється база даних створена для дослідження селянських господарств України в період непу [10, с.221]. Водночас В.В. Підгаєцький підняв проблему визначення чіткої межі розмірності бази даних, при якій система буде самодостатньою, зачіпаючи при цьому парадокс Евбуліда [26]. Суть цього парадоксу щодо властивості «масовості» дослідник викладав у такій редакції: «чи є така чітко фіксована кількість носіїв інформації, додавши до якої ще один носій інформації, буде мати саме сукупність «масових» носіїв інформації» [14, с.246]. Проблема ускладнювалася при дослідженні сукупностей багатовимірних об'єктів, оскільки потрібно не тільки визначити їх число, а й кількість ознак достатніх для вирішення конкретної задачі. Він розглядав варіант створення проблемно-орієнтованої бази даних про соціально-економічну структуру селянських господарств України за матеріала-

ми весняного виборчого опитування 1925 року, де число об'єктів задане самим джерелом, а встановлена кількість ознак (109) може бути скорочена [26, с.83].

У наступній публікації вже більш детально і аргументовано розглянуто створення бази даних [21]. Історик вважав, що можуть бути випадкові характеристики, які загалом не впливають на опис об'єкта дослідження. Відсутність деяких ознак у більшості об'єктів та наявність такої кількості ознак, що навіть встановивши взаємозв'язки між ними, неможливо пояснити суть цих зв'язків. Так в базі даних «Селянські господарства Передстепової зони 1925 року» були включені дані для 77 ознак (на 32 менше). Проведені операції та їх результати викладено автором у такому вигляді: «1) за допомогою методики головних компонент проведена структуралізація генеральної сукупності ознак, що характеризують соціально-економічний устрій селянських господарств, 2) в ролі елементів її структури виступають емерджентні сукупності ознак, якісна своєрідність яких виражається через якісну своєрідність головних компонент, 3) набір головних компонент можливо розглядати як репрезентативну вибірку якостей ознак, елементами якої є не самі ознаки, а інтегровані їх чинники (головні компоненти), які здійснюють вирішальний вплив на формування якісної своєрідності системи досліджуваних об'єктів. В результаті скорочення розмірності відбувається без зменшення числа ознак, тобто без втрати якості, 4) при вирішенні завдань типологізації об'єктів створення реляційних баз даних за допомогою методу головних компонент видається обґрунтованим і необхідним кроком» [21, с.182-183].

Роздумуючи над методологічною парадигмою кліометрики – дослідник прийшов до висновку, що «це системна тріада» – «тріада Клію» з трьох методологій: системної, модельної та кількісної [17, с.114]. Найбільш цікавою з методологій в контексті історичної інформатики є моделювання, алгоритм якого В.В. Підгаєцький подав таким чином: «1) формулювання гіпотези (описової моделі досліджуваної системи); 2) подання інформації про цю систему у кількісному (цифровому) вигляді; 3) математична переробка цифрової інформації з допомогою заздалегідь визначеного математичного методу; 4) отримання (кількісної) цифрової моделі; 5) інтерпретація (тлумачення) суттєво-значимого сенсу кількісної моделі з допомогою моделі описової (гіпотези)» [15].

Завдяки проведеним порівнянням якісної своєрідності сукупності об'єктів (систем) соціально-економічної природи в соціально-економічному просторі, відомого під назвою «неп» і пошуку корелюючих характеристик станів цих систем В.В. Підгаєцький виділив 5 природно-географічних аграрних типів округів України: Полісся, Північний і Південний Лісостеп, Передстеп і Степ [22]. Виокремлення цих регіонів призвело до змін у структурі банку даних «Селянські господарства України за даними весняного вибіркового перепису (опитування) 1925 року». Внаслідок чого було створено вже 5 баз даних, кожна з яких уміщувала дані про селянські господарства відповідного регіону, що дало змогу простежити особливості соціально-економічної диференціації досліджуваних господарств.

Кожна з цих баз була піддана трьохетапному аналізу, кожен з яких дав змогу отримати чіткі висновки:

1. Обробка з допомогою головних компонент даних для відповідного регіону, як результат зменшення розмірності об'єктів дослідження (селянських господарств) шляхом виявлення системи емерджентних сукупностей ознак, в якості яких виступають головні компоненти, змістовна суть яких дозволяє встановити головні причини, що визначили соціально-економічне розшарування селянських господарств.

2. Кластерний аналіз індексів головних компонент для посівних груп селянських господарств в межах кожного з регіонів, як результат виявлення груп селянських господарств, в силу прояву в них якостей, що визначаються відповідними головними компонентами.
3. Інтерпретація результатів типологізації, як результат визначення характерних рис, змістовної суті і якійсної своєрідності соціально-економічних типів селянських господарств відповідного регіону [22, с.155-156].

Характерною рисою наукового стилю В.В. Підгаєцького було широке використання влучних цитат відомих мислителів, які часто виконували роль епіграфів для його публікацій. Він стверджував, що епіграф утворює своєрідний симбіоз із назвою роботи та водночас слугує цитатою. Автор приділяв велику увагу цитатам, зазначаючи, що: «Намагаючись працювати професійно, я доволі жорстко структурую свої тексти і їх фрагменти (в тому числі і цитати), які інколи можуть видаватися вдалими чи невдалими експромтами або випадковостями, які насправді є результатом ретельно продуманих «кроків» [20, с.19]. Аргументуючи використання цитат, вказував: «Цитування висловів і робіт самого широкого спектру авторів «всіх часів і народів», які представляють більшість сфер людської діяльності (на мій погляд), є одним зі стилістичних прийомів, які дозволяють створити знайомий і звичний для гуманітаріїв і «традиційних істориків» (як правило, опонентів кліометричної спільноти) змістовний і розповідний «фон» і як мінімум привернути увагу їх, і не тільки їх, увагу до кліометричних робіт» [20, с.19]. Таким чином, акцентуючи увагу на необхідності широкого використання цитат, історик прагнув донести необхідність використання математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях. Що в свою чергу спонукало істориків (і не тільки) до використання в дослідницькій роботі комп'ютерних технологій. Свідченням того, що такі заклики знайшли свої апологети стали захисти дисертацій його аспірантів, які застосовували в свої дослідженнях комп'ютерні технології і загальнонауковий теоретико-методологічний досвід [6; 12; 30; 31] та створення науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій історичних досліджень в Дніпропетровському державному університеті [16, с.31].

Водночас, попри всі переваги використання комп'ютерних технологій в історичній науці, В.В. Підгаєцький, опираючись на власний досвід, визначав зміст процесу історичного пізнання як обов'язкове обмеження права на існування для кожного, навіть для самого простого і малозначущого висновку «прокрустовим ложем» конкретного часу, конкретного джерела, конкретного методу, або як вилучення з безмежного інформаційного простору джерел, метафор та методів вузьких стежок, в межах яких лише й здатна жити щойно знайдена крапелька знання [18, с.318].

На рубежі тисячоліть вчений чітко заявив, що основна ідея, яку він хотів би донести до історичного співтовариства полягає у тому, що: «науковий напрям, який визначається як «історична інформатика» насправді є ні чим іншим як джерелознавством ХХ і/або ХХІ ст. (залежно від того коли ми це усвідомимо). Він (цей напрям) має своєю метою так звані конкретно-історичні проблеми і інформацію для цього черпає переважно з історичних джерел, а не з історіографічної традиції і не з «усної історії» [19]. Пояснював це зміною інформаційної ситуації, оскільки джерелознавство «попередніх» віків мало справу, як правило, з не дуже великою кількістю «штучних», одиничних джерел, а уже починаючи з середини ХІХ і впродовж усього ХХ ст. кількість носіїв інформації, які продукувались суспільством надзвичайно зростає. Причому за своєю природою вони



головно масові документи переважно службового та діловодного характеру. До того ж у них інформація зафіксована і закодована у цифрах, що потребує відповідних методів її декодування (математично-статистичних), які раніше не використовувались. Також з'явилась необхідність в застосуванні загальнонаукового теоретико-методологічного досвіду дослідження символічної інформації [19].

Отже, В.В. Підгаєцький зумів детально, на прикладі розгляду конкретних сюжетів, продемонструвати переваги та можливі недоліки у використанні методів історичної інформатики для наукових досліджень. У такий спосіб автор заздалегідь обеззброював критиків нового наукового напрямку і не оголошував його методологію панацеєю для усіх труднощів вивчення історичних джерел. Натомість науковець зважено, послідовно і аргументовано доводив право на існування та активне використання всього методологічного інструментарію історичної інформатики для отримання максимально об'єктивної реконструкції досліджуваних подій, процесів, явищ.

### Список використаних джерел:

1. І конференция ассоциации «История и компьютер» // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 1993. – №9. – Ч. 2. – С. 61-62.
2. PRIMUMVIVERE – PRIMUMAGERE (до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Віталія Васильовича Підгаєцького) / [В.В. Ващенко, В.А. Дмитрієва, Ю.А. Святець, Р.В. Топка] // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 19. – С. 17-24.
3. Бородкин Л.И. АХИОМАТА MINORA: Памяти Виталия Васильевича Подгаецкого / Л.И. Бородкин // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2005. – №33. – С. 221-225.
4. Бородкин Л.И. Ассоциация «История и компьютер»: 20 лет спустя / Л.И. Бородкин, В.Н. Владимиров, И.М. Гарскова // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2012. – №38. – С. 3-6.
5. Бородкин Л.И. Методические указания к изучению курса «Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях» / Л.И. Бородкин, В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – 120 с.
6. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / В.В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
7. Ващенко В.В. Читаючи професора В.В. Підгаєцького: деякі проблеми методології історичної науки / В.В. Ващенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2012. – Вип. 10. – С. 302-313.
8. Владимиров В.Н. Вспомяная В.В. Подгаецкого / В.Н. Владимиров // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2005. – №33. – С. 226-227.
9. Злобин Е.В. Какой светильник разума угас... (Памяти Виталия Васильевича Подгаецкого...) / Е.В. Злобин // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2005. – №33. – С. 227-229.
10. Куліков В.О. Нові інформаційні технології в історичних дослідженнях / В.О. Куліков // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. – Харків : Вісник ХНУ, 2007. – №762. – С. 217-228.
11. Масненко В.В. «Пасічник», або «кращий землероб» історичної ниви: аграрні сюжети наукової спадщини Віталія Підгаєцького / В.В. Масненко // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 28-31.
12. Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / О.І. Обласова. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.

13. Пинягин С.В. Создание ассоциации «History and Computing» и применение интернет-ресурсов историками стран СНГ / С.В. Пинягин // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. — 2010. — №124. — С. 72-78.
14. Підгаєцький В.В. Масові і самодостатні джерела у джерелознавчому дослідженні / В.В. Підгаєцький // Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття : навч. посіб. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 241-276.
15. Підгаєцький В.В. Модельна методологія як складова методології джерелознавства / В.В. Підгаєцький // Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 143-164.
16. Підгаєцький В.В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє / В.В. Підгаєцький // Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 3-33.
17. Підгаєцький В.В. Цифри і речі. До обґрунтування методології кліометрики / В.В. Підгаєцький // Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 99-115.
18. Підгаєцький В.В. Фальсифікація як метод історичного дослідження / В.В. Підгаєцький // Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 309-318.
19. Подгаецкий В.В. «Историческая информатика» как источниковедение XX и/или XXI века? Pro et Contra (ad Nominem) / В.В. Подгаецкий // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. — М. : Мосгорархив, 2001. — С. 417-431.
20. Подгаецкий В.В. Аналогии, сходства, отражения и отзвуки или улыбка без кота (о точных и неточных науках и о биосоциальной природе моделирования) / В.В. Подгаецкий // Круг идей: макро и микро подходы в исторической информатики. — Минск, 1998. — Т. 1. — С. 13-30.
21. Подгаецкий В.В. Вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы НЭПА / В.В. Подгаецкий, Ю.А. Святец // Круг идей: новое в исторической информатике: Труды I конференции Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л.И. Бородкин, В.С. Тяжелникова. — М. : Издательство Московского городского объединения архивов, 1994. — С. 177-183.
22. Подгаецкий В.В. Каким был НЭП на Украине в период своего расцвета? (вариант сравнительного анализа состояния социально-экономических структур) / В.В. Подгаецкий, Ю.А. Святец // Компьютер и экономическая история : сб. науч. тр. / отв. ред.: Л.И. Бородкин, В.Н. Владимиров. — Барнаул : АГУ, 1997. — С. 138-169.
23. Подгаецкий В.В. Клиометрика: аксиоматинюга (Версия 3. Предметное пространство) / В.В. Подгаецкий // Круг идей: развитие исторической информатики. Труды II конференции Ассоциации «История и компьютер». — М. : Мосгорархив, 1995. — С. 520-534.
24. Подгаецкий В.В. Математические методы и ЭВМ в изучении социально-экономической истории Украинской ССР в годы нэпа. / В.В. Подгаецкий. — Днепропетровск : ДГУ, 1989. — 100 с.
25. Подгаецкий В.В. Методические указания к практическим заданиям по курсу «Количественные методы и ЭВМ в исторических исследованиях» / В.В. Подгаецкий, Ю.А. Святец. — Днепропетровск : ДГУ, 1990. — 48 с.
26. Подгаецкий В.В. Парадокс Эвбулида и вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы НЭПа / В.В. Подгаецкий, Ю.А. Святец // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер» и Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории РАН. — М. : МГОА, 1993. — №9. — С. 81-84.

27. Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников (на материалах Украинской ССР в годы нэпа) / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск : ДГУ, 1990. – 107 с.
28. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы нэпа (опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / В.В. Подгаецкий ; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1992. – 37 с.
29. Подгаецкий В.В. ЭВМ в изучении социальных структур / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск : ДГУ, 1991. – 84 с.
30. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.09 / Ю.А. Святець ; Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1993. – 19 с.
31. Тарнопольська І.О. Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / І.О. Тарнопольська ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
32. Удод О.А. Віталій Васильович Підгаєцький / О.А. Удод // Енциклопедія історії України / ред. кол. В.А. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2011. – Т.8. – С. 229-230.

The article deals with the investigation of the scientific and organizational activity of the famous Ukrainian historian, the founder of the Ukrainian cliometrics school, V.V. Pidhaietskyi. He worked for the sake of historical information science development.

**Key words:** V.V. Pidhaietskyi, historical information science, historical source, cliometrics, masssources, methodology, emergency.

*Отримано: 31.10.2016 р.*

## ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(32)

**В. В. Яблонський**

*Поляхівський НВК «ЗОШ I-III ступенів-колегіум»*

### **ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ ЗА ПРАВЛІННЯ ТУТМОСА III З КРАЇНАМИ СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ**

У статті розглядається історія дипломатичних відносин стародавнього Єгипту з країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу за правління фараона XVIII династії Тутмоса III, здійснений аналіз відносин між державами, особливостей перебігу обміну «дарунками» Тутмоса III з правителями у 1479-1424 рр. до н. е.

**Ключові слова:** Тутмос III, «Дев'ять луків», Єгипет, Хатті, Мітанні, Вавилон, Ассирія.

Із ім'ям Тутмоса III пов'язана серія переможних військових кампаній на Близькому Сході та Нубії. Однак, нас цікавить інший бік зовнішньої політики фараона, а саме, дипломатичні відносини фараона-завойовника з сусідніми правителями, які, зазвичай лише дотично згадуються в ході розгляду військовий дій фараона.

Події, пов'язані із дипломатією Тутмоса III, знайшли відбиття в Анналах Тутмоса III в Карнакському храмі Амона, написах в гробницях Рехміра та Менхелперсенеба, написі Тутмоса III із Баркалу, у працях Д. О'Коннора, Д. Панагіотопулоса, Д. Редфорда, Р. Чільда, Р. Габріеля. Важливим нашим завданням є зведення цілісної картини дипломатії Тутмоса III на основі аналізу відносин з країнами Близького Сходу та особливостей контактів між самими правителями цих країн.

В основі міжнародних відносин близькосхідного регіону лежало два важливі принципи: по-перше, Єгипет завжди цікавив оточуючі країни своїми повними складами зерна, країною величезних багатств та, на кінець, країною, якою управляють нащадки богів. По-друге, у світогляді єгиптян, оточуючі народи були чимось відсталим та нікчемним, не гідним осквернення погляду єгиптянина, а тим більше – «сина Ра». Єгиптяни з презирством називали оточуючі народи зведеним поняттям «Дев'ять луків». Зростання ролі держави в долині Нілу в період від Яхмоса I до Тутмоса III суттєво укріпило цей принцип. В міжнародних відносинах між країнами Близького Сходу першість належала Єгипту. Єгиптяни за правління Тутмоса III підтримували жваві торгівельні, політичні та культурні зв'язки із усім відомим на той час світом – з державами Хатті, Аршава в Передній Азії, з державами Месопотамії (держави Мітанні, Вавилон, Ассирія), з державою Пунт в Північно-Східній Африці, з сирійськими і палестинськими

князьками (Моаб, Ханаан, Упе, Амкі, Амурру, Нійя, Нухаша), Критським царством (Алашія), і островами Егейського моря (Танайя, Ашува).

При фараонові діяла спеціальна установа – державна канцелярія з закордонних справ. Для підтримки стосунків з правителями Передньої Азії використовувались спеціальні посланці, які за наступників Тутмоса III згадуються в амарнських листах по-акадськи «рабіцу», в єгипетських текстах – «царські посланці», інколи, ханаанейським словом «махар» («гінець») [5, с.57]. Царські посланці були довіреними особами фараона, які передавали важливі повідомлення або розпорядження намісникам єгипетських провінцій (Амурру, Упе, Речену), так і правителям незалежних держав, з якими фараон підтримував дипломатичні стосунки. Активна військова політика Тутмоса III активізувала контакти між правителями різних країн, практику відправлення посланців, гінців із кореспонденцією, які «відображали занепокоєння азіатських правителів агресивними намірами Єгипту» [5, с.57].

Статус посланців, які прибували до Тутмоса III з Азії був неоднорідним. Це залежало від того, хто його направляв. Залежні князі повідомляли фараона про ситуацію в регіоні, жалілись на сусідів, які хотіли позбавитись влади фараона. Правителі Мітанні, Вавилону, Ассирії доручали своїм посланцям вести таємні переговори з фараоном, передавати фараонові вітання у зв'язку з яким-небудь святкуванням, запитувати про здоров'я.

Відносини з великими державами – Вавилоном, Мітанні, Хеттським царством та островами Егейського та Середземного морів здійснювались регулярно і до нас дійшла частина дипломатичного архіву з листами царів і сирійських васалів фараона.

У взаємовідносинах Єгипту з дружніми, незалежними державами було прийнято, щоб рівні правителі надсилали один одному цінні подарунки [3, с.65]. Наприклад, під час вступу на престол нового правителя, під час весілля, під час хвороби одного з правителів або когось із членів їхніх сімей. З метою завоювання прихильності володарі також відправляли різні дарунки, фараон, в основному, відправляв золото і чорне дерево, а правителі азійських держав надсилали фараону масла, мідну і олов'яну руду та ін. Прохання присилати якомога більше золота ми часто бачимо в листах правителів до фараона. Дарунки від правителів незалежних держав позначалися терміном «подарунок» (*jmw*). Васали ж фараона, зобов'язані були окрім податків посилати фараонові різні багаті дари. Дарунки від залежних правителів у формі дорогоцінних металів позначалися терміном «подарунок» (*jmw*), хоча й в тексті анналів, зазвичай, передаються як «податок» (*šmw*). Ліван (Ременен) і Палестина (Джаху) в текстах анналів з'являються лише як постачальники обов'язкових товарів. Д. Панагіотопулос вказує на те, що «Ременен постачав долю «продукції» (*b3k*) і долю від врожаю (*šmw*) Джару як податок, нубійські області Куші і Вават надсилали «продукти» (*b3kw*) на щорічній основі» [11, с.375]. На гранітній статуй начальника робіт Мінмоса з Медамуда йдеться: «Я перетнув Верхній Речену позаду свого володаря, і я обклав податком Верхній Речену сріблом, золотом, ляпис-лазурі і всіма видами дорогоцінних каменів, колісницями і кіньми без рахунку, рогатою худобою і дрібним домашнім скотом. Я змусив вождів Речену знати про свої «щорічні внески» (*b3k.sn lrt rmpf*)» [11, с.376].

Тутмос III робив спроби впливати на події в Ханаані через дипломатію, угоди та союзи з різними невеликими державами. Єгипет розробив громіздку стратегію, в якій, дипломатія, розвідка та торгівля використовувались, щоб впливати на поведження ханаанейських держав і попереджувати появу будь-якої конкуруючої коаліції з достатньою силою, щоб загрозувати самому Єгипту. Позаду дипломатії і комерційних стимулів була нова сучасна армія Єгипту. В результаті північної експансії Тутмоса III, більшість сиро-палестинських земель перетворилися на військові та економічні плацдарми єгипетського впливу [13, с.146].

Єгипетська провінція Амурру межувала на сході з рядом міст-держав Північної Сирії, в тому числі з Нухашші. Згідно листа з амарнського архіву, Тутмос III передав владу в Нухашші новій династії, посадивши там правителем якогось Таку, якому за звичаєм під час коронації фараон налив масло на голову [3, с.48].

В той же час з'явилися нові і сильні держави Мітанні і Хатті, які почали претендувати на роль гегемона в близькосхідному регіоні. Найбільша загроза йшла з боку Мітанні, яка зайняла землі за Євфратом в північно-східній Сирії і бажала розширитись на захід до р. Літені в південну Сирію і сучасний Ліван. На північному заході впливові та небезпечні хетти також почали заявляти про себе, як про гравця на міжнародній арені. Обидві держави в кінцевому рахунку стали конкурувати з Єгиптом за гегемонію в Сирії. Великі міста-держави області, Катна, Кадеш і Туніп на р. Оронт, могли сильно зачепити єгипетський вплив.

Із початку правління XVIII династії, з новою силою розгорілася боротьба за Ханаан, Сирію та Ліван між Єгиптом, Хеттським царством та Мітанні. Оскільки, Мітанні була могутнішою державою, то фараони ранньої XVIII династії створювали антимітаннійські коаліції в складі Єгипту, Хатті, Ассирії. На початку XVII ст. до н. е. Мітанні завдала поразки хеттам і почала втручатися в їх внутрішньополітичне життя. Як вказує Р. Габріель, Ассирійські царі між 1500 і 1360 рр. до н. е. були васалами Мітанні [8, с.35]. В Сирії дипломатія Мітанні (Нахарини) націлювалась на встановлення союзів із сильними містами-державами, такими, як Кадеш, Туніп і Алеппо, правителі яких розглядали ці союзи як противагу єгипетському впливу в регіоні. Після розгрому союзників Мітанні у битві при Мегіддо, її вплив у регіоні похитнувся. На 32-му році правління Тутмос III розгромив мітаннійців у битві при Кархемиші. Про цю генеральну битву нам свідчить напис на стелі з Джебель-Баркалу: «Численне військо Мітанні було розбите протягом години, зникнувши зовсім, неначе й не було... Я розорив його міста і селища, я знищив їх вогнем, моя величність перетворила їх у місця, які не будуть населені... Їхні округи, вони були... моя величність знищила її (тобто Нахарину), вона перетворилась у ... , на якому нема дерев» [4, с.77-78]. Дана поразка Мітанні, змусила її йти на компроміс з Єгиптом. Цю думку підтверджує Т. Дейнека, вказуючи, що Тутмос III залякував своїх ворогів: «Дав мені меч мій Нахарину, великий страх очільника (*jmy-r3*) кочівників, закриті двері їх через нього (страх), не виходять вони назовні через страх перед Биком (тобто фараоном)» [2, с.142]. Армантська стела Тутмоса III також доносить відомості про перемогу над Мітанні: «*sjn.n=f hnm n sm3w 12 n wnw1 hpr.n nw n stj-r3 hbsyt jrw n ph=fj s'rq.n=f 120 n3bw hr h3st nt Njj m jwt=f m Nbrn d3.n=f jtrw phr-wr ptp.t n=f dmjw nw gs=fj sswn(w) m ht r nhh* [10, с.3] («він захопив стадо з дванадцяти диких биків за годину зранку... Він убив 120 слонів в чужій країні Нійї, коли він прибув з Нахарини. Він перетнув річку Євфрат через міст, який пожежа знищила назавжди»). Р. Фолкнер вважає, що Нахаріна – це єгипетська назва Мітанні [7, с.41], а А. Гардінер вважав Мітанні конфедерацією земель і, можливо, що Нахаріна була лише євфратійською провінцією цієї держави [9, с.178].



Єдиний опис посла Мітанні знаходиться в гробниці Ямнеджеха (ТТ 84) [11, с.396], чоловік представляє процесію з Сирії. Зображення його обличчя не збереглося. Починаючи з 8-ї кампанії ворожі до Мітанні держави прислали щороку дарунки фараону. За даними Анналів, Мітанні надсилала дарунки: на 33-му році правління – «513 рабів, чоловіків та жінок; 260 коней; золото, 45 дебенів, 1/9 кідег; срібних посуд з Джахі (*D'-hy*) \_\_\_\_\_ [колісниця] зі всією їх зброєю; 28 волів, 23 телят і волів; 564 биків; 5,323 малої рогатої худоби; 828 фляг ладану; солодка олія і [зелена олія] \_\_\_\_\_ кожна принесена [річ] цієї країни; усі фрукти в кількості [15, с.203].

Велика Хатті надсилала дарунки чотири рази. В кожному випадку її дарунки йшли за суттєвим єгипетським проникненням до Сирії або Мітанні. На

33 році правління хетти надіслали: «8 срібних кілець, вагою 401 дебен; великий блок білого дорогоцінного каменя; (*t'-gw-*) цегу деревина» [15, с.204]. На 41 році правління Тутмоса III, правитель Хатті надіслав фараону «золото [...]» [15, с.213]. На 42 році фараон отримав у дарунок «срібний посуд, ляпис, дереву» [14, с.250]. Назриває питання, а чи не міг це бути перший хетто-египетський договір. Однак, як вказує Д. Редфорд, ніякий із написів Тутмоса III не вказує на такий договір, хети були дружніми помічниками, в межах чого, можливо, сформувався такий союз [14, с.251].

Проте, не лише Мітанні і Хатті були сильними гравцями проти Єгипту. На схід від Мітанні почало оформлюватись нове царство – Ассирія, правитель якого прагнули налагодити контакт з Тутмосом III. Ассирійський правитель, за твердженням Д. Брестеда, надіслав фараону в дарунок дорогоцінні метали і коней [1, с.286]. Однак, так як і дарунки від інших держав, фараон сприйняв їх як данину. За даними Анналів, правитель Ассирії надсилали дарунки: на 24-му році правління – «справжня ляпис-лазур, великий блок, вагою 20 дебенів, 9 кідет; справжня ляпис-лазур, 2 блоки; загальна кількість 3; і частини, [вагою] 30 дебенів; загальна кількість, 50 дебенів і 9 кідет; чудова ляпис-лазур із Вавилону (*Bb-r3*), ємкості із Ассирії (*ys-sw-r'*) із (*hrtt-*) кольоровим камінням, \_\_\_\_\_ дуже багато» [15, с.191], другий дарунок на 24-му році – «коні. [ ] з шкіри *M-h'-w* для [захисту] колісниць, найпрекрасніша деревина; 190 (+ x) возів \_\_\_\_\_ 28 \_\_\_\_\_ деревини, *nhb* деревини, 343 частини; деревина рожкового дерева, 50 частин; деревина *mrw*, 190 частин; *nby* і *k'nk* деревина, 206 частин; оливкові дерева, \_\_\_\_\_ 28 \_\_\_\_\_» [15, с.192].

Ослаблений каситським нашествям Вавилон, також прагнув заручитися підтримкою Єгипту. На 33-му році правління правитель Вавилону надіслав Тутмосу III в дар: «данина правителя Сірану (*S'-n-g-r'*); справжня ляпис-лазур, 4 (+ x) дебени; штучна ляпис-лазур, 24 дебени; ляпис-лазур з Вавилону (*B-b-r'*) \_\_\_\_\_ із справжньої ляпис-лазури; голова барана зі справжньої ляпис-лазури; 15 кідет; і ємкості \_\_\_\_\_» [15, с.204].

Серед тісно пов'язаних з фінікійськими містами і Єгиптом країн варто назвати острів Кіпр (Алашія)   [6, с.964]. Хоча Кіпр і не був безпосередньо завойований Тутмосом III, однак він, як вказував І. Стучевський, визнавав свою залежність від Єгипту [5, с.14]. За даними Анналів, Алашія надсилали дарунки: на 34-му році правління – «108 блоків чистої міді, 2,040 дебенів; 5 (+x) блоків свинцю, вагою 1200 нун; ляпис-лазур, 110 дебенів; слонова кістка, 1 бивень; 2 бруски деревини» [15, с.206], на 38-му році «сирої міді \_\_\_\_\_, коней» [15, с.210], на 40-му році «слонова кістка, 2 бивні; мідь, 40 брусків; свинець, 1 брусок» [15, с.212].

Фінікійські порти Тір, Сідон і Бібл були постійними союзниками Тутмоса III і надавали активну допомогу під час організацій військових кампаній фараона. Саме через фінікійські порти до Єгипту поступали дарунки з егейських островів, Криту, Кіпру та Сирії. Фінікія щорічно надсилали подарунки фараону. На 31-му році правління фінікійські порти надіслали фараону зелену олію, ладан, вино, мед [15, с.200], на 33-му році – 2 невідомих птахів, 4 домашньої птиці [15, с.204], на 34-му році – кедр [15, с.206], на 38-му році – зерно, зелена олія, ладан [15, с.210], на 39-му році – зерно, ладан, зелена олія, \_\_\_\_\_ [15, с.212], на 42-му році – «дивіться, кожна гавань надіслала красиві речі згідно їх угоди кожного року; урожай цієї країни [аналогічно] \_\_\_\_\_» [15, с.216].

У світобаченні египтян Егейське море знаходилося на краю світу. Проте, посольства з цієї області займали видне місце поряд із посольствами з інших країн. Правління Тутмоса III (1479-1424 рр. до н. е.) приблизно збігається з кінцем мінорської цивілізації. Передісторією дипломатичних відносин між Критом та Єгиптом був товарообіг у вигляді транспортування сировини (золото, алебастр, фаянс, за-

лізо, керамічні та металеві вази) [17, с.12]. Саме за правління Тутмоса III Кефтію вони найчастіше згадуються у пам'ятках фараона. Егейські процесії склалися з представників виключно чоловічої статі, позначених в єгипетських написах як люди Кефтію, єгипетська назва острова Крит, або як вказує Д. Панагіотопулос: «люди з *ḫw ḥrj-jb nw W3d-wr*» «острова посеред Великої Зеленої» [11, с.392]. Дане позначення, можливо, використовувалось для позначень не лише Егейських островів, Криту, а й материкової Греції. Егейські процесії, за правління Тутмоса III, зустрічаються на стінах гробниць Менхеперсенеба (ТТ 86) (рис. 1) та Рехміра (ТТ 100) (рис. 2). Цікавим є той факт, що на другому місці за частотою принесень дарів Тутмосу III стоїть саме область Ашува (Іонія). Її дарунки в роках 34, 38 і 39 підпадають на період проведення кампаній в Північній Сирії. Кефтію (жителі егейських островів) також часто направляли фараону дарунки. Якщо єгиптяни контролювали левантійські порти і перебивали егейську торгівлю в 29-31 роках правління, то під 31 або 32 роком можна констатувати початок мирних переговорів. Таким чином, можна було б вважати, що назва Кефтію була спільною з Ашува (Іонія) і Танайя (Мікени), але це здається малоймовірним. Найчастіше Кефтію в якості дарунків фараону привозили золото, срібло, дорожчизни, мідь, бронзу, слонову кістку та металеві вази різних форм, статуєтки биків.

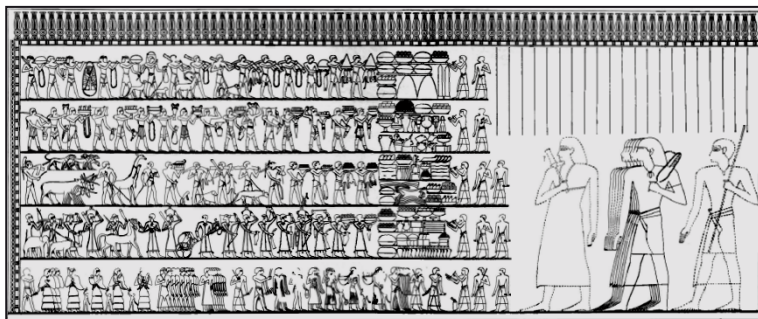
Аннали Тутмоса III містять запис під 42 роком правління про дарунки від Танайї: «[даннина від правителя] Тінаю (*ḫy-n'-y*): срібний (*š'-w'-b-ḫy*) посуд роботи Кефтію (*Kf-ḫw*), залізні вироби, 4 злитки срібла, вагою 56 дебенів, 1 кідет; \_\_\_\_\_» [15, с.217]. Ваксан вважає, що під подарунками від невідомої країни під 42-м роком правління, слід вважати Танайю, оскільки, в написі вказується, 300 грамів справжньої ляпис-лазури, посуд із головами биків, і необроблена мідь, відправлена як подарунки країною, ім'я якої не було збережене [16, с.55]; від Ашуви: на 34, 38 та 39-му роках правління, в основному мідь, деревина, посуд [14, с.250]. Через налагодження зв'язків з Танайєю, Тутмос III прагнув знайти союзника на морі [12, с.274] і забезпечити спокій у своїх придбаннях на Близькому Сході. Ашува пізніше стала жертвою Тудхаліяса I, але в часи Тутмоса III, як стверджує Д. Редфорд, Ашува була сильною та незалежною [14, с.251].

Таким чином, саме за правління Тутмоса III оформлюється дипломатична служба. Військові кампанії фараона укріпили роль Єгипту як найсильнішого гравця на зовнішньополітичній арені. Починаючи з восьмої кампанії 33-го року правління, правителі держав від Егейського моря до Перської затоки почали надсилати дарунки фараону, з метою завоювання його дружби.



Рис. 1. Фігури з 2 регістру, які зображують іноземних посланців, що приносять дари Тутмосу III. Гробниця Менхеперсенеба (ТТ 83). XVIII династія [16]





**Рис. 2.** Сцена принесення іноземцями дарів із гробниці Рехміра (Т. 100).  
Тутмос III-Аменхотеп II. XVIII династія [16]

### Список використаних джерел:

1. Брестед Д. История Древнего Египта / Д. Брестед, Б. Тураев. – М. : АСТ ; СПб. : Полигон, 2008. – 575 с.
2. Дейнека Т.А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI-XIV вв. до н. э. / Т.А. Дейнека // Вестник древней истории. – М. : Наука, 1990. – №2. – С. 135-154.
3. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / [В.А. Якобсон, И.А. Стучевский, В. Г. Ардзинба и др.] ; отв. ред. И.А. Стучевский. – М. : Главная редакция вост. л-ры изд-ва «Наука», 1987. – 312 с.
4. Надпись Тутмоса III из Баркала // Хрестоматия по истории древнего мира в 2 т. / [сост. И.С. Кацнельсон, Д.Г. Редер] ; под. ред. В. Струве. – М. : Гос. уч. пед. изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1950. – Т. I: Древний Восток. – С. 77-78.
5. Стучевский И.А. Колониальная политика Египта в эпоху XVIII династии (научно-популярный очерк) / И.А. Стучевский. – М. : Главн. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1967. – 72 с.
6. Budge E.A. An Egyptian Hieroglyphic Dictionary in two volumes / E.A. Budge. – London : John Murray, Albemarle Street, 1920. – Vol. 2. – 1318 p.
7. Faulkner R.O. The Euphrates Campaign of Tuthmosis III / R.O. Faulkner // JEA (The Journal of Egyptian Archaeology). – Oxford, 1946. – Vol. 32. – P. 39-42.
8. Gabriel R.A. Thutmose III: the military biography of Egypt's greatest warrior king, Dulles / R.A. Gabriel. – Dulles : Potomac Books, Inc., 2009. – 252 p.
9. Gardiner A. Ancient Egyptian Onomastica : in 4 volumes / A. Gardiner. – Oxford : Oxford University Press, 1947. – Vol. I. – 216 p.
10. Nederhof M.-J. Armant stela of Tuthmosis III [Electronic resource] / M.-J. Nederhof. – Access mode: <https://mjn.host.cs.st-andrews.ac.uk/egyptian/texts/corpus/pdf/ArmantTuthmosisIII.pdf> (last access: 18.02.16).
11. Panagiotopoulos D. Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III / D. Panagiotopoulos // Thutmose III: a new biography / edit. Eric H. Cline and David O'Connor. – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 2006. – P. 370-412.
12. Panagiotopoulos D. Keftiu in context: Theban tomb-paintings as a historical source / D. Panagiotopoulos // Oxford Journal of Archaeology. – Oxford : The University Press, 2001. – Vol. 20, Issue 3. – P. 263-283.
13. Panagiotopoulos D. Tributabgaben und huldigungsgeschenke aus der Levante die Ägyptische nordexpansion in der 18. Dynastie aus strukturgeschichtlicher sicht / D. Panagiotopoulos // Ägypten und Levante / Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. – Band 10, 2000. – S. 139-158.

14. Redford D.B. The wars in Syria and Palestine of Thutmose III / D.B. Redford. — Leiden ; Boston : Brill, 2003. — Vol. 16. — 306 p. — (Culture and history of the ancient Near East).
15. The Annals / Ancient Records of Egypt in 4 volumes / edit. and translated with commentary J.H. Breasted. — Chicago : The University of Chicago Press, 1906. — Vol. II. The Eighteenth Dynasty. — P. 163-217.
16. Wachsmann S. Aegeans in the Theban tombs / S. Wachsmann. — Leuven : Printed in Belgium by Orientaliste, 1987. — 140 p.
17. Warren P. Minoan Crete and Pharaonic Egypt / P. Warren // Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium BC / eds. W.V. Davies, L. Schofield. — London : British Museum Publications, 1995. — P. 1-18.

In the paper discusses the history of ancient Egyptian diplomatic relations with countries of the Eastern Mediterranean and the Near East during the reign of Pharaoh XVIII dynasty of Thutmose III, carried out an analysis of the relations between States, the peculiarities of Exchange «presents» Thutmose III with rulers in 1479-1424.

**Key words:** Thutmose III, «Nine bows», Egypt, Hatti, Mitanni, Babylon, Assyria.

*Отримано: 10.11.2016 р.*

УДК 94(5)«12»

**С. М. Омаров**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ДЕРЖАВА ЧИНГІЗХАНА ТА ЧИНГІЗІДІВ В ІСТОРІЇ СТЕПОВИХ ІМПЕРІЙ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДИПЛОМАТИЧНА ТРАДИЦІЯ МОНГОЛІВ**

При більш детальному розгляді окремих державних утворень номадів середньовіччя, стає зрозумілим, що усі вони кардинально відрізняються один від одного, і схожі лише за своєю господарською діяльністю, в якій переважають здебільшого скотарські традиції. У статті автор на основі джерел та історичної літератури розглядає специфіку державної організації та дипломатичну традицію Монгольської імперії, найбільш унікального утворення держав та народів середньовічного світу, створеного Чингізханом у XIII ст.

**Ключові слова:** Чингізхан, держава, влада, дипломатія.

В світовій номадици XIX-XX ст. серед науковців сформувались установлені підходи щодо вивчення кочових соціумів. Вчені розглядають номадів як когорту варварів, сплеск войовничої активності, яких залежав лише від природних катаклізмів [20; 28]. Такі катаклізми, що час від часу траплялись у степу, призводили до вимушеної зміни постійної локалізації гунів, тюрків, аварів, угрів і т.д. Це пов'язували, зокрема із аномальним підвищенням температури у регіонах їх постійних кочівель. Сонце випалювало пасовиська і змушувало кочівників, чиє господарство у більшій мірі залежало від скотарства, шукати нові райони проживання. Апогей цих пересувань призводив до масштабних міграцій, коли цілі народи пересувались на сотні кілометрів.

Відомий теоретик історії Арнольд Джозеф Тойнбі у своїх роботах зазначає, що життя та активність кочових суспільств цілком залежить від природи і кліматичних умов, які на його думку у степу не сприяють значному розвитку цивілізації, тому останню він відносить до загальмованих або недорозвинених [35,

p.166-169; 28, с.170-176]. Л.М. Гумільов заперечуючи англійському досліднику доводить зворотнє, звертаючи увагу на те, що у середньоазійських степах більш сприятливі кліматичні умови для цивілізаційного розвитку ніж у Британії [19, с.45]. У різних районах Великого Степу, зазначає історик, ландшафт і вологість настільки відмінні один від одного, що й мешканці їх живуть по різному, маючи свій політичний устрій. В Центральній Монголії, незалежно від зміни народів, – орда з міцною ханською владою, в Семиріччі, Тарбагатаї та Джунгарії – племінні союзи (конфедерації), на чолі яких стоять старійшини [19, с.45].

На протилежність історикам-позитивістам марксистські історики усі процеси, що відбувались у кочових суспільствах, пояснювали крізь призму теорії «кочового феодалізму». Вони вважали, що на ранніх етапах розвитку соціумів відбувається розшарування кочового суспільства, з'являються класові структури. Соціальна боротьба між класами, на думку науковців, була тісно рушійною силою, яка призводила до виникнення державних об'єднань і, як наслідок, їх агресивної політики [14; 30]. Як нам видається, такі підходи означених науковців до проблеми вивчення кочових соціумів Великого Степу у середньовіччі, у світлі розвитку сучасної номадистики, як мінімум потребують серйозного перегляду.

Сьогодні номадисти по іншому інтерпретують войовничу активність народів Внутрішньої Азії, найперше, звертаючи увагу на специфіку кочового тваринництва, як основи їх господарства, а також на той факт, що кочівники відчувають постійну потребу в результатах праці осілих цивілізацій, насамперед, ремісничих виробів. А.М. Хазанов запевняє, що залежність від навколишнього світу у кочівників безумовно присутня, але кочове скотарство, як економічна система, страждає від хронічної нестабільності, і поряд із екстенсивним скотарством існують й інші фактори, які впливають на взаємовідносини номадів із осілим населенням [32, с.27-29]. Для нормального існування степовикам завжди були потрібні землеробські суспільства, як певний гарантійний фонд забезпечення їх життєдіяльності [32, с.29].

Степові імперії раннього середньовіччя, зокрема Тюрська (1-й каганат VI-VII ст.), Уйгурська (VIII ст.), за своєю сутністю були замкнутими кочовими системами, їх господарський та політичний розвиток залежав від відносин із осілими народами Азії. Від них відрізнялася більшою мірою Монгольська імперія. Монголи не тільки підтримували стосунки із землеробськими цивілізаціями Євразії, а й включали їх до складу своєї держави, створивши протягом десятиліть унікальне утворення багатьох країн і народів (Pax Mongolica), що не мало аналогів у світовій історії.

У 1206 р., під час роботи великого монгольському курултаю (зібрання монгольської аристократії), на той час уже беззаперечний лідер кочівників Центральної Азії Тимуджин прийняв титул Чингізхана. Ця подія знаменувала початок формування Монгольської держави в межах сучасної території Монголії. Володар монгольського степу розпочав створювати ключові державні інституції. Перш за все Чингізхан побудував воєнно-політичну ієрархію, що закріпила його панівне становище й інститут влади в монгольському суспільстві. В її основі був покладений принцип приналежності до роду Борджигін так званого «Золотого роду», за яким Чингізиди перетворювались фактично на «особливу касту». Родичі Чингізхана стали найбільшими власниками степового майна. Усі, хто не входив до їх числа, визнавали свій нижчий статус і підкорялись Чингізидам згідно встановлених норм [23, с.79]. Однак слід відзначити, що Чингізхан у розбудові держави намагався опиратись не тільки на своїх ро-

дичів (в його житті було безліч прикладів відкритої зради найближчих людей<sup>1</sup>), а і розраховував на підтримку інших своїх соратників та підданих, які нерідко займали важливі військові та політичні посади.

В умовах величезної влади Чингізхана численні представники його сім'ї не мали реального політичного впливу і здобули його, як цілком слушно зауважив Т. Барфілд, лише після смерті Чингізхана у 1227 р. [10, с.155]. Проте це не стосується його чотирьох нащадків від першої дружини Борте. Джучі, Чагатай, Угедей та Тулуй – принци крові і наступники Чингізхана на імперському престолі Монгольської держави – мали достатньо велику владу й наставників із найближчого оточення імператора. Їх вихованням займалися захоплені або залучені монголами придворні вчителі китайських імператорів. Зокрема, Татагунга, канцелярист держави Західне Ляо, навчав принципів читати та писати. Зазначимо, що саме цей вчений муж за наказом Чингізхана розробив монгольське письмо, в основу якого було покладено уйгурський алфавіт. Китайський філософ, киданин за походженням, Єлуй Чуцай навчав Чингізидів основам управління державою.

Наступну сходинку соціальної драбини монгольського суспільства займали нукери Чингізхана. Більшою мірою це були його сподвижники, які підтримали свого хана в нелегкій боротьбі за владу. Їх статус у державі був настільки великий, а повноваження такі широкі, що окремі із них (найбільш прославлені) очолювали частини кочової імперії: центр, ліве та праве крило, традиційні для деяких народів Великого Степу військово-адміністративні одиниці<sup>2</sup>. Ліве крило, яке завжди для монголів мало сакральне значення [27, с.149], на початку XIII ст. очолював го-ван<sup>3</sup> Мухалі, праве – Боорчу, а центральним командував Наяя [26, с.197]. В очах Чингізхана зрада володарю була неприйнятною. Як зазначав Т. Барфілд, він вбивав тих ворожих нукерів, які порушували клятву вірності своєму володарю, і нагороджував тих з них, що не зраджували, навіть якщо вони боролись проти монголів [10, с.154].

У період завойовницьких походів, рушійною силою яких насправді виступала не тільки необхідність розширення пасовиськ, як вважав Р.П. Храпачевський [33, с.119-120] та Е.С. Кульпін [25, с.83], а і прагнення монгольського володаря помститись своїм ворогам, монголи уже мали сформовану державу із чіткими інституціями володарювання. Уособленням влади в монгольській державі була особа Чингізхан. «Монгол-ун-нігуча-тобчан» (Тамна історія монголів) – одне із найбільш вагомих джерел середньовічної монгольської історії, підкреслює божественне походження Чингізхана та його нащадків Чингізидів, а також усієї монгольської спільноти.

При розумінні останньої вважаємо недоречним вживання словосполучення «монгольський народ», оскільки надзвичайно важко відокремити тодішніх монголів від не монголів. Монголами називають лише племена, які на межі IX-XII ст. кочували в басейнах річок Онон і Керулен [31, с.20], а всіх інших – не монголами. До цього ж саме поняття «монгольський народ» з'явилося набагато пізніше і великих зусиль до цього доклав сам «Син Неба», творець монгольської імперії – Чингізхан. Він чудово розумів: щоб створити надійний інститут держави, одних власне монгольських племен та родів явно замало.

На думку російськогономадиста В.В. Трепавлова, саме тоді Чингізхан здійснив розумний політичний крок – висунув так звану програму «об'єднання», що, на думку того ж таки вченого, була типовою, багатомірковою та традицій-

<sup>1</sup> Рідні дядьки Тимуджина, зокрема Даритай, відкрито підтримували його ворогів.

<sup>2</sup> Зокрема, такий поділ держави зустрічається у Хунну в III ст.

<sup>3</sup> Китайський титул, відповідає титулу князя.

ною кочовою моделлю розвитку держави [29, с.45]. Проте з такою думкою важко погодитись. Монголів не варто підганяти під загальну модель історичного розвитку попередніх кочових імперій (хунну, сяньбі, тюрки та ін.), оскільки у випадку з ними все набагато складніше. Чингізхан не займався об'єднанням племен, він навпаки присвятив усе своє життя винищенню усіх оточуючих племен. Сама «Таємна історія монголів», китайські, перські та арабські джерела просто переповнені розповідями про численні війни Тимуджина з татарами, меркітами, пізніше з керейтами та джардаранами, не говорячи вже про монгольських тайджиутов і юркінів. Інше питання, що із зростанням авторитету майбутнього Чингізхана до нього в силу загрози знищення або прагматичних міркувань почали приєднуватися деякі із родів вищезгаданих племен.

Створення держави-імперії монголів не можна пояснити лише одним об'єднанням чи завоюванням оточуючих племен та держав. Це багатосторонній процес сукупності систем традиційного кочового уявлення світу та ідейно-політичних впливів і в осілих культур, з одного боку, і особистих якостей самого Тимуджина, з іншого.

У часи правління Каана Угедея (1229-1241 рр.) Монгольська імперія була уже не такою, яку добу Чингізхан. Перш за все держава Угедея лише формально була цілісною, реально ж вона складалася із декількох напівсамостійних частин (улусів), всю повноту влади в яких здійснювали родичі кагана – Чингізиди. Під керівництвом Угедея у державі відбувся перехід від старих кочівницьких форм володарювання до нових адміністративних [12, с.32]. Важливу роль у процесі становлення нової системи управління відіграв вище згаданий Слюй Чудай, з ініціативи якого вперше в історії монголів був створений повноцінний механізм оподаткування підкорених держав і народів.

У 40-50-х рр. XIII ст. на теренах Монгольської імперії, що тоді досягла піку своєї могутності (вона займала близько 85% території Євразійського материка), нащадків Чингізхана – Чингізидів нараховувалось більш ніж півсотні. Кожен контролював свій наділ – улус. Буквальний переклад слова «улус» – народ, однак у цей час дане поняття дістало ширше значення, і правильніше його ототожнювати саме із наділом (умовним володінням, але не у класичному розумінні, як у середньовічній Європі), частиною кочової імперії. У 30-50-х роках XIII ст. у монгольському протодержавному утворенні Нижнього Поволжя, Улусі Джучі (у перських та арабських джерелах Дашт-і-Кипчак), у вітчизняній літературі більш відомому як Золота Орда, склалося понад 15 (за кількістю нащадків Джучі [15, с.95-110]) улусів Чингізидів. Останні в свою чергу поділялись на ще дрібніші частини, які очолювали улусбеки, з числа свояків (зятів) і далеких родичів золотоординських володарів.

Важливу роль в процесі монгольського державотворення відіграла дипломатія. Вже на початку XIII ст. монголи вперше в своїй історії створюють повноцінний механізм дипломатичних міждержавних відносин. Однак він був ще дещо примітивним й базувався в основному на політико-ідеологічних уявленнях самих монголів. І, як справедливо відзначив Фома Сплітський: *«Вопреки обычаю всех народов они [монголи – О.С.] не принимают и не посылают посольств ни в отношении войны, ни в отношении мира»* [9, с.114]. Шаманістичний світогляд диктував свої умови тодішніх взаємин, тому монгольська дипломатія до певного часу (до прикладу, в Улусі Джучі до першої половини XIV ст., коли хан Узбек державною релігією проголосив іслам) залежала повністю від тогочасного вірування – тенгріанства, однак і в тогочасній Європі дипломатія також базувалася на релігійних засадах. І все ж вона кардинально відрізнялась від *«кочової*

дипломатії», яка базувалась передусім на системі «подарунків» [24, с.285]. Легат папи Римського Плато де Карпіні зазначав, що в рамках місії, завжди прибуваючи до нової монгольської застави чи ставки, потрібно було воєначальникам, чиновникам різних рангів та їх дружинам дарувати якісь подарунки [1, с.68-69].

«Подарункову дипломатію» монголам нав'язав цзинський Китай. Чжурджени, намагаючись контролювати північні племена, часто робили їм подарунки і запрошували їхніх вождів відвідати Китай [10, с.148]. Дещо іншої думки дотримується Н.Л. Жуковська, яка зазначає, що система подарунків у монгольському суспільстві існувала значно раніше і перейшла у спадок від первісного суспільства, а в умовах державного ладу міцно закріпилась у системі соціальних цінностей монголів, що власне і можна простежити на чотирьох рівнях: весільний обряд; побратимство; рівень васальних відносин між вищими і нижчими прошарками Монголії; «Подарунок-віддарунок» як принцип монгольської гостинності [21, с.167]. Відтак, до вище згаданих 4-х рівнів потрібно додати і 5-й рівень – дипломатичний, оскільки монголи у взаємовідносинах із державами та народами, що їх оточували, активно використовували «подарунок» як запоруку майбутніх добрих стосунків. Поступово з внутрішніх відносин у кочовому суспільстві система подарунків виходить назовні і з часом використовується у дипломатичній практиці Чингізидів як пріоритетний спосіб досягнення бажаного результату.

Внаслідок падіння Хорезму у 20-х рр. XIII ст. монголи зуміли розширити для себе нові горизонти зовнішньої політики. Зокрема, з цією метою Чингізхан відправив два десятитисячних корпуси під командуванням досвідчених нукерів Джебе і Субедея [8]. Під час рейду монголи пройшли гірські райони Кавказу, досягли берегів Чорного та Азовського моря та через половецькі степи повернулися назад до Монголії. Полководці Чингізхана неодноразово вступали у битви із місцевим населенням, що власне віднайшло своє відображення у тогочасних джерелах [6, с.229]. Варто відзначити, що в історіографії щодо мети та цілей західного походу монгольських військ Субедея і Джебе немає єдиної думки. Більшість науковців вважають цю кампанію розвідувальною. Однак, ми повністю розділяємо думку О.Б. Головка про те, що рейд Субедея і Джебе не носив розвідницький характер, оскільки це було досить ризиковано, адже у випадку невдачі монгольське військо опинилось би в оточенні ворогів, а відступати назад через Кавказ було дуже небезпечною [16, с.48].

Важливе місце монголи відводили шлюбній дипломатії. У контексті різнополярності окремих державних утворень на теренах імперії сформувались цілі напрямки такої дипломатії. Наприклад, Візантія перебувала у системі золотоординської дипломатії, у 60-70-х роках XIII ст. західний напрямок став одним із пріоритетних, що було, в першу чергу, пов'язане із складністю взаємовідносин Улусу Джучі та держави Хулагуїдів, а також результатом зближення золотоординських володарів із султанами Єгипту. Й. Хаммер-Пургсталь зазначав, що дочка візантійського імператора Михайла Палеолога Єфросинія була дружиною правнука Джучі – Ногая [34, с.258]. Він, згідно твору Рашид-ад-Діна «Джами-ат-Таваріх» був сином Тагара, що в свою чергу був сином Бувала – сьомого сина Джучі [7, с.75]. Хоч Ногай не мав прав на ханський трон Золотої Орди, все ж його влада після смерті Берке у 1266 році стала фактично безмежною і як зазначав М.І. Веселовський: «*Ногай признавался ханом не по праву избрания, а по тому значению, какое он приобрел в Орде*» [13, с.52]. А тому можна сміливо вважати, що шлюб між Єфросинією та Ногаєм є прикладом повноцінних матримоніальних зв'язків між Візантією та Монгольською імперією.

З'єднуючою ланкою візантійсько-ординських дипломатичних стосунків став мамлюкський Єгипет. Візантійський імператор Михайло Палеолог пе-

ребував у союзі із єгипетським султаном Байбарсом, який неодноразово обмінювався дипломатичними місіями з ханом Золотої Орди Берке. За даними С. Закірова, єгипетський султан Байбарс відправив у Золоту Орду велику галерею, набиту подарунками, серед яких були навіть екзотичні тварини, які не зустрічаються у природному середовищі степу [22, с.51]. Зближення між Золотою Ордою та Єгипетом було обумовлено завойовницькою політикою Хулагу<sup>1</sup>, який намагався підкорити весь Близькосхідний світ, що суперечило зовнішньополітичним планам хана Берке та султана Байбарса.

Зважаючи на стосунки Золотої Орди, Єгипту та Візантії, цікавим з точки зору дипломатії видається інше – монгольська «політика віротерпимості»<sup>2</sup> та «полірелігійності». Монголи поєднували одні культури з іншими, при цьому остаточної переваги не надавали жодному. Хан Золотої Орди Берке, прийнявши іслам, здобув підтримку мусульман. Проте в 1261 р. у себе при дворі він створив єпископат, головою якого призначив православного єпископа Митрофана. Єпископат став сполучною ланкою у стосунках між Ордою та православною Візантією [22, с.57]. Безумовно, що цей крок вплинув і на русичів, які знаходилась під значними дипломатичними та релігійно-ідеологічними впливами візантійців [17, с.422]. Враховуючи значення релігії в житті середньовічних держав, можна стверджувати, що монгольська «політика віротерпимості» стала однією із основ, від яких в певній мірі залежав успіх зовнішньої політики монгольських ханів. Крім цього, монгольські хани, що прийняли іслам, не забували і рідні культури. А.П. Григор'єв звернув увагу на те, що у пізніших дипломатичних документах чингізидів-мусульман зустрічається слово «тенрі», тобто тенрі (Бог Неба), що, на його думку, слід розуміти як уособлення єдиного Бога мусульман – Аллаха [18, с.18].

«Подарункова дипломатія», як вид дипломатичних відносин, залишалася актуальною і в середині XIII – на початку XIV ст. в різних частинах Монгольської імперії, у тому числі в Улусі Джучі. У відносинах із руськими князівствами та Московією в зазначений період ця дипломатія мала односторонній характер, руські князі змушені були дарувати подарунки. У давньоруських літописах є чимало згадок про те, як князі часто відвідували ставку монгольських ханів, даруючи їм подарунки [5, с.79-80; 4, с.140-141]. Варто відзначити, що подарунки давали русичі, монголи ж, у свою чергу, нічого, окрім підтримки, не пропонували, та й то не завжди. Так, тверський князь Михайло Ярославович, прибувши у ставку до хана Узбека, вручив подарунки хану, друзинам хана і його родичам, але натомість нічого не отримав. Більше того, пробувши в гостях півроку, наклав головою [11, с.21]. Були лише поодинокі випадки, коли ця система дипломатичних відносин мала двосторонній характер. На користь цього свідчить наступна літописна згадка: *«Цесар же Батый в давь великую честь и дары рускому князю Александру [Невському – С.О.], и отпусти его с великою любовию»* [5, с.304].

Про подарунки князів ханам не згадує майже жодна давньоруська літописна пам'ятка (за винятком Ніконовського літопису), але за таких обставин не важко здогадатись, що руські князі з «порожніми руками» до монгольських ханів не їздили. Знаючи традиційну монгольську «дипломатію подарунків», вони із собою обов'язково везли подарунки, часто досить коштовні. Доказом цього є описаний у літописах візит: *«В лето 6752. Князь Володимир Константинович, Борис Василькович, Василий Всеволодич, и со своими мужи, похвашиа в Татары,*

<sup>1</sup> Один із синів Тулуя, четвертого сина Чингізхана.

<sup>2</sup> Взаємовідносини між мамлюкським Єгиптом та Золотою Ордою трималися фактично на релігійній основі.

*к Батыеву про свою отчину; Батый же почтив и честью достойною, и отпустив я, разсудивь имь кого же довь свою отчину, и прияхаша с честью на свою землю»* [2, с.201]. Автор Іпатіївського літопису, описуючи поїздку галицького князя Данила Романовича до ставки хана Бату, факт дарування подарунків у літописі замінив словосполученням *«поклонись по обычаю»* [3, с.185].

Бату-хан стосовно завойованих князівств Русі використовував політику «розділяй і володарюй», в контексті якої, наприклад, лише Чернігівська земля розділилась на понад 20 князівств [15, с.10-11]. Нащадок «золотого роду» в умовах наростання впливу «кочової аристократії», левову частку якої складала нащадки і родичі Чингізхана, а також монгольські нукери та нойони, розподілив завойовані землі між представниками монгольської еліти. В іншому випадку монгольська держава Нижнього Поволжя не змогла б нормально функціонувати і підтримувати власну економічну і військову потужність, оскільки у середині XIII ст. основною галуззю господарства імперії залишалося скотарство, для процвітання якого потрібні були все нові і нові пасовиська, які монголи знайшли у руських та половецьких степах.

З часом представники монгольської аристократії на місцях починають проводити самостійну політику. Темник Куремса, незалежно від Сарая, намагався розширити свою сферу впливу за рахунок земель Південно-Західної Русі, що в кінцевому результаті призвело до відкритої війни із руським володарем Данилом Романовичем на початку 50-х рр. XIII ст. [17, с.406, 411]. Наступник Куремси – Бурундай, який у 1258 р. внаслідок зміни влади у Сараї, де ханом став брат померлого Бату Берке, прибрав до своїх рук майже всю територію Правобережжя, започаткував нову систему взаємин із королівством Данила. Бурундай організував грабіжницький похід на Литву та Польщу, примусивши взяти в ньому участь і галицько-волинських князів. Цим самим він зруйнував і без того досить прохолодні стосунки між Литвою та Польщею, з одного боку, і Галицько-Волинською державою, з іншого. Це, безумовно, неперевершений зовнішньополітичний крок, оскільки саме Литва і Польща були чи не єдиними потенційними союзниками Данила у боротьбі із монголами.

Внаслідок такої політики Бурундая, а також невдалих планів використати монголів у боротьбі із мусульманами на Близькому Сході за «Святу землю», римська курія змушена була переглянути свої стосунки із Сараєм. Цим, власне, і пояснюється тодішні заклики папи до хрестового походу проти «татар» через землі русичів, адресований рицарям Тевтонського ордену, що розпочали консолідуватись у Пруссії. Але ідея війни із монголами і цього разу не була реалізована, оскільки узимку 1259-1260 рр. вибухнуло повстання пруссів на чолі із Геркусом Мантосом, придушенням якого і зайнялися хрестоносці.

Підводячи підсумок, відзначимо, що становлення Монгольської імперії – це довготривалий та багатоаспектний процес, який розтягнувся на десятиліття. Інститут влади Чингізхана та його нащадків став невід’ємною частиною цього процесу. Монгольська держава XIII ст. мала свої особливості адміністративного розвитку. В її основі стояла крильна та улусна система, що найкраще відображена в Улусі Джучі, найбільш складному в адміністративно-політичному відношенні державному утворенні монголів. Шаманістичний світогляд кочівників тільки підсилював і без того сильний культ особи монгольського імператора. Влада Чингізхана та Чингізидів традиційно вважалась божественною. Тільки після смерті Чингізхана та його наступника Угедея, роль Каана у зовнішній політиці імперії відчутно зменшується. Деякі улуси, а особливо улус Бату-хана, розпочинають проводити самостійну зовнішню і внутрішню політику, а потім стає фактично суверенним об’єднанням.



На базі китайської «політики подарунків» оформився монгольський інститут дипломатії. В основі монгольської дипломатії стояв традиційний кочовий принцип подарунка як основного інструмента ведення зовнішньої політики. Монгольська «дипломатія подарунків» була і пріоритетною для золотоординських ханів у взаємовідносинах із князівствами Русі, однак значною мірою вона носила односторонній характер, що проявлялося у регулярних поїздках руських князів до ставки монгольських ханів, як правило, із величезним обсягом дорогих подарунків.

#### Список використаних джерел:

1. Джiovанни де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Джiovанни де Плано Карпини ; пер. с лат. А.И. Малеина ; ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шастиной. – М., 1957. – 270 с.
2. ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – 269 с.
3. ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 638 с.
4. ПСРЛ. Т.10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1888. – 244 с.
5. ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с пред. А.Н. Насонова. – М. ; Ленинград, 1950. – 640 с.
6. Рашид-ад-дин. Сборник летописей / Рашид-ад-дин. – М. ; Ленинград, 1952. – Т. I, кн. II. – 316 с.
7. Рашид-ад-дин. Сборник летописей / Рашид-ад-дин. – М. ; Ленинград, 1960. – Т. II. – 248 с.
8. Сокровенное сказание / пер. С.И. Козина. – М. ; Ленинград, 1941. – 200 с.
9. Сплитский Фома. История архиепископов Салоны и Сплита / Фома Сплитский ; перевод, ком. О.А. Акимовой. – М., 1997. – 320 с.
10. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.е. – 1757 г. н.е.) / Т.Дж. Барфилд ; пер. Д.В. Рухлядева, В.Б. Кузнецова. – СПб., 2009. – 248 с.
11. Вельтман А. Маги и мидийские каганы XIII столетия / А. Вельтман. – М., 1860. – 72 с.
12. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. История России / Г.В. Вернадский. – Тверь ; М., 1997. – Кн. 3. – 480 с.
13. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды и его время / Н.И. Веселовский // Записки Российской Академии Наук, VIII сер. – 1922. – Т. XIII. – №6, П-д. – 60 с.
14. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б.Я. Владимирцов. – Ленинград, 1934. – 223 с.
15. Войтович Л.В. Нашадки Чингиз-Хана: вступ до генеалогії Чингизидів-Джучидів / Л.В. Войтович. – Львів, 2004. – 248 с.
16. Головкин А.Б. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу (1222-1223 гг.) в процессе формирования Монгольской империи и Pax Mongolica / А.Б. Головкин // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2016. – Т. 26. – Вып. 1. – С. 46-58.
17. Головкин О.Б. Корона Данила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головкин. – К., 2006. – 575 с.
18. Григорьев А.П. Монгольская дипломатика XIII-XV вв. (чингизидские жалованные грамоты) / А.П. Григорьев. – Ленинград, 1978. – 140 с.
19. Гумилев Л.Н. Изменение климата и миграции кочевников / Л.Н. Гумилев // Природа. – М., 1972. – №4. – С. 44-52.
20. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский ; составление и комментарии А.В. Белова ; отв. ред. О.А. Платонов. – 2-е изд. – М., 2011. – 816 с.

21. Жуковская Н.Л. «Подарок-Отдарок» и его место в системе социальных ценностей монголов / Н.Л. Жуковская // Монголика. – М., 1986. – С. 160-168.
22. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.) / С. Закиров. – М., 1966. – 160 с.
23. Крадин Н.Н. Структура власти в кочевых империях / Н.Н. Крадин // Кочевая альтернатива социальной эволюции. – М., 2002. – С. 79-90.
24. Крадин Н.Н. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. – М., 2006. – 557 с.
25. Кульпин Э.С. Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства) / Э.С. Кульпин. – М., 1998. – 240 с.
26. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров / Е.И. Кычанов. – М., 1997. – 319 с.
27. Скрынникова Т.Д. Структура власти монгольских кочевников эпохи Чингис-Хана / Т.Д. Скрынникова // Кочевая альтернатива социальной эволюции. – М., 2002. – С. 148-159.
28. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К., 1995. – Т. 1. – 614 с.
29. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности / В.В. Трепавлов. – М., 1993. – 168 с.
30. Федоров-Давидов Г.А. Общественный строй Золотой Орды / Г.А. Федоров-Давидов. – М., 1973. – 178 с.
31. Филлипс Э.Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов / Э.Д. Филлипс ; пер. с англ. О.И. Перфильева. – М., 2003. – 174 с.
32. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе / А.М. Хазанов // Кочевая альтернатива социальной эволюции. – М., 2002. – С. 27-42.
33. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М., 2005. – 557 с.
34. Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptchak / J. Hammer-Purgstall. – Pest, 1840. – 683 p.
35. Toynbee A.J. A Study of History / A.J. Toynbee // Abridgement of volumes I-VI by D.C. Somervell. – London ; New-York, 1946. – P. 166-169.

A more detailed examination of individual public entities nomads of the Middle Ages, it is clear that they are all fundamentally different from one another, and are similar only in their economic activity, which is dominated mostly pastoral tradition. This paper based sources and historical literature considers the specifics of state and diplomatic tradition of the Mongol Empire, the most unique formation of states and peoples of the medieval world, created by Genghis Khan in the thirteenth century.

**Keywords:** Genghis Khan, the state power diplomacy.

*Отримано: 06.10.2016 р.*

С. В. Олійник

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПЛАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ: ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ (1914-1916)**

Стаття присвячена проблемі реалізації Російською імперією галицького напрямку зовнішньої політики в роки Першої світової війни. Акцент робиться на спробі російської влади залучити до виконання своїх планів щодо Галичини місцевої польської інтелігенції. Відмічаються політичні, соціально-економічні, національно-культурні, духовні та психологічні складові цих взаємин. Автор вказує на наявність позитивного та негативного ставлення місцевої польської інтелігенції до російської окупаційної влади. Констатується провал російської політики щодо використання польської інтелігенції Галичини в своїх цілях.

**Ключові слова:** Галичина, Перша світова війна, польська інтелігенція Галичини, зовнішня політика, Російська імперія.

Починаючи війну з Австро-Угорщиною влітку 1914 р. Російська імперія планувала долучити до свого складу Галичину. Окрім силового методу шляхом застосування збройних сил, Петербург намагався заручитися підтримкою місцевих галичан, щоб полегшити собі в майбутньому інкорпорацію новопридбаних територій. Така діяльність російської влади отримала своє відображення в цілому ряду видань, як сучасників тих подій: українських – Д. Дорошенко [6], І. Крип'якевич (під псевдонімом І. Петрович) [11], польських – Ю. Бялина-Холодецький [16; 17], сучасних зарубіжних (О. Бахтуріна [3], М. Клопова [8], О. Савченко [13], С. Позняк [12], О. Айрапетов [1-2], А. Ахматович [15], П. Шлянта [14], і вітчизняних авторів (О. Мазур, І. Патер, В. Расевич [7], С. Олійник [9]), колективній монографії «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [4]. Однак, попри нагромадження значного фактичного матеріалу потребує додаткової уваги польська складова подій тих часів, а саме місце в зовнішньополітичних планах Російської імперії польської громади Галичини, зокрема, інтелігенції.

Поділи Польщі кінця XVIII ст. не лише не розв'язали польської проблеми, але й поставили перед російським політикомом ще одну проблему – галицьку. У подальшому вони тісно перепліталися і створювали для Російської імперії впродовж XIX і початку XX ст. неодноразово проблему.

Назрівання війни, а потім і її початок у 1914 р. відкрили можливість вирішити галицьке питання та завершити «справу Івана Калити». Разом з тим, російська влада повинна була враховувати той факт, що значну частину мешканців Галичини складають поляки. Потрібно було запропонувати щось таке, що могло б забезпечити від можливого ворожого ставлення до себе, а також повернути польську громаду галицького краю на свій бік. Одним із тих, хто став предметом уваги була польська інтелігенція Галичини.

Слід зазначити, що намагаючись вирішити польську проблему загалом, і в Галичині зокрема, російська влада щодо поляків не могла розігрувати карту православного чи «великорусского» братерства. Вона добре розуміла, що ідеї панславізму не магінуть успіху. Тому всі сподівання покладалися на ідею об'єднання колишніх польських земель в автономну одиницю під патронатом Російської імперії. Це була не нова ідея, її витoki сягали XIX ст. Ще на початку

1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов звернувся до царя Миколи II в ім'я «великодержавних інтересів» піти назустріч побажанням польської громадськості в області самоуправління, школи і церкви [12, с.160]. Це було розумно, адже польську проблему прагнули вирішити в своїх цілях німці і австрійці.

З початком Першої світової війни, задана ідея була виголошена у зверненні до поляків Верховного Головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича. Сильним кроком стало оприлюднення заклику до відродження Польщі, вільної «в своїй вірі, мові і самоуправлінні». У документі зазначалося побажання возз'єднання польського народу під скіпетром російського царя. Цікавим моментом стала згадка про спільну перемогу під Грюнвальдом [10, с.104]. Зі вступом російського війська в Галичину відозву було поширено в регіоні. Так, зокрема, її текст з приходом росіян до Львова було розповсюджено на його вулицях [16, с.55].

Ідея відродження Польщі під скіпетром династії Романових мала своїх прихильників у середовищі польської громади галицького краю. Очевидець згадував про те, як поляки Львова сипали квіти під ноги офіцерських коней [7, с.528]. Цілком ймовірно, що серед них були й представники польської інтелігенції.

В доповідній Г.А. Бобринському, професор Львівського університету С. Грабський відмітив, що «польське суспільство» все більше пристає до ідеї всеслов'янства. Представниками цієї категорії були прихильники націонал-демократів, котрі йшли за Р. Дмовським. Лідер польського кола в III Думі займав проросійську позицію. Вона однак лежала в площині його ставлення до війни: поляки повинні стати на сторону слабшої з країн (такою він вважав Росію), щоб змінити баланс на її користь, а потім вимагати для себе максимальної вигоди [12, с.163]. Як цілком слушно зазначає П. Шлянга, в середовищі поляків, мало місце помилкові переконання: по-перше, у непереможності Росії (яка на той час успішно наступала в Галичині); по-друге, раз Росія союзник демократів Франції та Великобританії, то по завершенні війни в Росії буде встановлено демократію [14, с.33-34].

Події на фронті, перемоги російського війська, відступ австрійської армії, викликали значне занепокоєння в середовищі польської інтелігенції Галичини. Воно все більше, і більше, зростало, по-мірі просування на захід. Найбільшим осередком польської інтелігенції був Львів. Частина її покинула місто, було евакуйовано всі адміністративні органи. Чутки породжували жахливі відомості про злодіяння козаків. У той же час, у тих, хто залишився, була присутня і цікавість [14, с.25].

3 вересня 1914 року російські війська вступили до Львова. Очевидець писав: «валки з продовольством, амуніцією та іншими необхідностями тягнулися через місто майже безперервно, цілком незважаючи на порядок і чистоту, так що вигляд Львова скоро був подібний до вулиць Куликова. Коні, воли або корови ходили по тротуарах, залишаючи по собі сліди, неприємний запах яких переміщувався з огидним сопухом солдатських черевиків, змашених дьогтем, забруднювали повітря, що загрожувало епідемічними хворобами, у зв'язку з теплими осінніми днями. Кожний перехід нових частин російського війська робив на львів'ян гнітюче враження. Бракувало порядку, дисципліни, важкості і помітна неохота були характерними для всіх, ... з дорожніми сумками, самоварами і клунками на плечах. Складалося враження, що це паломники, які поспішають на відпуст» [7, с.504-505].

Редактор часопису «Siowo Polskie» З. Василевський згадував, що похід російського війська містом здійснювався поспіхом і при цілковитому мовчанні війська і місцевого населення... Дивовижним виглядали предмети домашнього вжитку і екіпіровка солдата на двоколісній повозці, за возом тягнулася прив'язана перевеслом корова» [7, с.505]. Так розпочалося життя польської інтелігенції Львова під російською окупацією.

Відповідно до зазначеного вище, російська окупаційна влада розпочала загравання з поляками. Першим це зробив Львівський градоначальник С. Шереметьєв, який дозволив функціонування польських навчальних закладів, оголошень польською мовою [16, с.508].

Для того, щоб завоювати симпатії львівських поляків, та інтелігенції, зокрема, з ініціативи Галицького генерал-губернатора Г. Бобринського було запрошено до міста політиків з Царства Польського, серед яких були й депутати Думи. В листопаді 1914 року ця делегація прибула до міста. На неї покладалися великі надії, пов'язані з намаганням підштовхнути галицьких поляків до співпраці з росіянами [14, с.28].

З ідеологічних міркувань в квітні 1915 року до Львова привезено викарбувану медаль із зображенням двох людей в обіймах – поляка і росіянина. Її підпис складала красномовні гасла: «В братерському єднанні сила», «Росіяни брати полякам» [16, с.140].

Полякам дозволили відсвяткувати чергову річницю польської конституції 1793 року, а ті, хто воював у складі польських легіонів не підпадали під репресії. У польському середовищі знайшлися прихильники антисемітських дій, які претендували на отримання реквізованого у євреїв майна [16, с.28]. Після тимчасової перерви було дозволено функціонування книгарень та бібліотек, зокрема, *Czytania Akademicka*. Суттєвою поступкою було визнання права польської мови в суді, щоправда тимчасово [11, с.114].

Якщо в українському питанні дії російського окупаційного режиму в Галичині однозначно були направлені на боротьбу з «мазепинством» і підтримку місцевих москвофілів, то щодо галицьких поляків були розбіжності. З одного боку, підтримка ідеї оголошеної в маніфесті, а з другого – переконання що Галичина це «исконно руская» територія, і нічого на неї претендувати полякам.

У той же час польська інтелігенція краю, попри зазначені кроки мала змогу відчувати й іншу сторону російської окупації. Фактично одразу польські інтелігенти стали свідками всієї «дилії» нового майбутнього. Взагалі, як свідчить Д. Дорошенко, в ставленні російської окупаційної влади до галицької інтелігенції, (в т. ч. і польської – С.О.), як і до всіх мешканців краю, склалися неприпустимі, з точки зору міжнародних правил, відносини. Як піддані «ворожій держави» вони могли б сподіватися на шанування на окупованій території національних та релігійних прав. Загалом російська влада поставилася до них, як до населення, яке повстало проти своєї митрополії, і якого тепер доводиться втихомирювати і карати [6, с.24].

У перший же день окупації Львова російська влада взяла в заручники 16 шанованих львів'ян, серед яких було 4 поляки [7, с.528]. Через два дні їх відпустили. Загалом така практика продовжувалася впродовж всього перебування міста під російською владою. В заручники брали людей «статечних, солідних, з становищем», серед яких були професори вищих і середніх шкіл, директори банків, музеїв, адвокати. В основному це були люди віком 40-50 років і старше [6, с.53]. Попри те, що серед різних народів, і поляки потрапляли під арешт, цей факт не міг не впливати на ставлення до росіян з боку польської інтелігенції Львова. Негативні емоції посилювало й те, що із залишенням міста росіянами серед заручників були й представники з її середовища: Ю. Бялиня-Холодецький (начальник рахункової палати, літератор і публіцист, 63 роки), С.-А. Чоловській (доктор філософії, директор архівів і музеїв міста Львова, 51 рік), З. Хан (доктор права, повітовий суддя, 40 років) [16, с.165-166].

Не виправдала сподівань поляків зустріч 10 вересня їх діячів з галицьким губернатором. На заяву польської сторони про лояльність новій владі, та що за їх учас-

ті місто було залишено австрійцями без бою, Г. Бобринський заявив, що Східна Галичина і Лемківщина споконвічно «корінна земля єдиної Русі великої», і на цих землях корінне населення завжди було руським, і влаштування повинно бути базуватися на російських основах. Генерал наголосив також на тому, що він буде тут вводити російську мову, закон і устрій. А в разі необхідності він не зупиниться перед репресіями. Полякам він відводив Західну Галичину з Краковом [16, с.78-80].

Справедливо негативною була реакція польської інтелігенції на русифікацію освітньої сфери, яка розпочалася з прибуттям до Львова та початком діяльності галицького генерал-губернатора Г. Бобринського. 18 вересня 1914 р. з'явився його Циркуляр про тимчасове закриття в Галичині всіх навчальних закладів, він символізував перший крок нової влади в сфері освіти. Наступний крок полягав у з'ясуванні благонадійності вчителів, насамперед нижчих учбових закладів, і по можливості середніх. Поряд із цим відбувалося виявлення тих вчителів, які володіли російською мовою. Відповідність до вимог благонадійності та знання російської мови відкривала перспективи відкриття деяких шкіл [5]. Певним шоком були пропозиції галицьких москвофілів щодо організації вищої освіти. Так, на думку їх лідера В. Дудикевича вищі навчальні заклади мали стати російськими, а для поляків він радив залишити університет політехніки в Варшаві, а всі національні школи заборонити [11, с.67]. Щоправда в 1915 р. Г. Бобринський розпорядився дозволити відновити роботу польських народних шкіл, приватних навчальних закладів. Однак мала місце вимога виділити в навчальному плані 5 годин на тиждень на вивчення російської мови, затвердження генерал-губернатором складу вчителів і використання підручників з історії, географії, польської мови і польської літератури, затверджених міністерством народної освіти Російської імперії. До того ж серед учительства йшла агітація набору на двомісячні курси російської мови, одне з відділень яких було відкрите у Львові. Щоправда серед 230 прийнятих на навчання, було ймовірно 4 поляки (в списках фігурували як римо-католики) [11, с.54].

Невдоволення викликали постійні арешти, взяття заручників, серед яких були представники польської інтелігенції, постійні обшуки, комендантська година (з 22.00 до 04.00), запровадження Юліанського календаря, в дні державних свят піднімати російський прапор, цензури у періодичних виданнях. Концерти, публічні лекції могли відбуватися лише з дозволу нової адміністрації. Редакція популярної газети «Gazeta Lwowska», з приходом росіян змушена була переїхати до іншого міста.

На окупованих землях запроваджувалася нова система управління. Російська адміністрація не мала уявлення про край, а тому її діяльність часто розходила з місцевими традиціями і поглядами. В управлінську структуру потрапили люди, відомі своїми антипольськими настроями по діяльності в Державній думі (В. Бобринський, Д. Чихачов) [12, с.166].

Болючим, в певній мірі, виявилось церковно-релігійне життя для польської інтелігенції. Конфесійна політика окупаційної влади щодо римокатоликів мала толерантний характер (навіть попри те, що в католицьких храмах не було молебнів на честь російського царя). У російській влади не було ілюзій щодо переведення їх в православ'я. Обмеження були скеровані лише на недопущення негативних коментарів щодо Російської держави та православ'я [7, с.531]. Однак здійснювалися утиски уніатської церкви та навернення їх до православ'я. А та обставина, що уніати підягали Ватикану, такі дії сприймалися поляками як порушення релігійних і національних прав [3, с.159].

Серйозним випробуванням для польської інтелігенції, зокрема, Львова стало погіршення їх матеріального становища. Ця категорія мешканців Львова

потрапила до переліку найбільш постраждалого населення. У місті панувала велика дорожнеча на всі товари і продукти. Відчувалася відсутність палива, продуктів харчування. Процвітала спекуляція. Щоб якось завадити проблемі російська влада виділила для нужденних певну кількість пудів муки, круп, солі тощо. Громадський жіночий комітет організовував дешево кухню у Купецькому банку для інтелігенції міста [7, с.517]. З російського Комітету громадянського порятунку поляками було створено свій комітет, що мало б хоч якось покращити репутацію росіян [16, с.31].

У стратегії поведінки польської інтелігенції, як і всієї польської громади краю, щодо російських окупантів можна побачити як байдужість, пасивне несприйняття, так і пасивна симпатія і, навіть, відкрита співпраця. Загалом, дослідити пріоритети польської інтелігенції Галичини щодо російської влади досить складно. В тогочасній періодиці дискусії розгорнутися не могли через існування цензури, непевність подій на фронті щодо майбутнього. Фактично проросійську позицію зайняло лише «*Slowo polskie*» [11 с.109]. В літературі можна знайти діаметрально протилежні твердження, від підтримки, до ворожості [11 с.110-113].

Все ж, на наше переконання, більшість польської інтелігенції була проавстрійсько налаштована (значна частина встигла евакуюватися на захід до приходу росіян). Теоретична незалежність і відродження Польщі під скіпетром Романових відступала перед ідеєю повернення старих добрих часів. Дійшло навіть до того, що на час візиту Миколи II до Львова поляки намагалися не виходити з домівок. Психологічним бар'єром для співпраці стала й пам'ять про події, пов'язані із повстаннями XIX ст. Народа з польськими представниками російської думи не переконала в правильності російського вибору. Проблема остаточного розв'язання питання прихильності полягає ще й в тому, що переважна частина австрофільської інтелігенції залишила Львів та інші населенні пункти Галичини разом з австрійцями.

Подальші події показали усю марність сподівань росіян залучитися польською підтримкою. З одного боку російська влада затулювала питання вирішення польського питання, з боку Миколи II були лише обіцянки, а з другого – Берлін і Відень намагалися вирішити це на свою користь. Проголошення Німеччиною і Австро-Угорщиною восени 1916 р. «незалежної» польської держави ознаменувала, попри успіхи на фронті, крах російської політики щодо залучення на свій бік польської інтелігенції. Ця подія перекреслила усі сподівань росіян в стосунках з поляками, і, зокрема, її інтелігентськими колами Галичини.

Таким чином, розпочинаючи війну з Австро-Угорщиною Російська імперія для вирішення галицького питання сподівалася заручитися підтримкою польської громади краю. Велику увагу вони приділяли польським інтелігентським колам. Для польської інтелігенції Галичини російська окупація стала важким випробуванням. Ситуація вимагала існування певних взаємин з новою адміністрацією. Для польських інтелігентів настав час вибору: сприйняття чи несприйняття російської влади. Вибір проходив через сукупність політичних, соціально-економічних, національно-культурних та психологічних компонентів. Загравання владних структур імперії Романових, ілюзії щодо можливості об'єднання польських земель під скіпетром цієї династії та подальшого демократичного розвитку спонукали до позитиву, а реалії русифікації, важкого матеріального становища – до негативу. Суперечки в середині російського політикуму щодо польського питання та зволікання з його вирішенням в якнайкращому вигляді для поляків сприяли зменшенню російського впливу в середовищі польської інтелігенції Галичини, а проголошення супротивниками Росії незалежності Польщі в 1916 р. перекреслили всі перспективи.

**Список використаних джерел:**

1. Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914-1917): 1914. Начало / О.Р. Айрапетов. — М. : Кучково поле, 2014. — 624 с.
2. Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914-1917): 1915. Апогей / О.Р. Айрапетов. — М. : Кучково поле, 2014. — 640 с.
3. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина // Серия «Первая монография» / под ред. Г.А. Бордогова. — М. : АИРО-XX, 2000. — 264 с.
4. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна : у 2 кн. — Кн.1: Історичні нариси / упоряд. О.П. Ресент ; ред. кол. В.А. Смолій (голова) ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. — 784 с.
5. Державний архів Тернопільської області, ф.322, оп.1, спр.1, арк.267.
6. Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки) : науково-популярне видання / Д.І. Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
7. Історія Львова : у 3 т. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Львів : Центр Європи, 2007. — Т. 2. — 559 с.
8. Клопова М.Е. Внешняя политика России и проблема Галиции накануне Первой мировой войны / М.Е. Клопова // Вестник Московского университета. Серия история. — 1999. — №3. — С. 36-47.
9. Олійник С.В. Утиски та репресії галицької інтелігенції російською владою в період Першої світової війни / С.В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Тов. «Друкарня Рута», 2015. — Т.25: На пошану професора І.С. Винокура. — С. 334-341.
10. Первая мировая война в оценке современником: власть и российское общество. 1914-1918 : в 4 т. / отв. ред. В.В. Журавлев ; [предисл. В.В. Журавлев ; сост. и коммент. Л.А. Лыковой, О.А. Шашковой]. — М. : Политическая энциклопедия, 2014. — Т.1: Эволюция взглядов. — 636 с.
11. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. — Львів, 1915. — 115 с.
12. Позняк С.В. «Польский вопрос» во властных структурах императорской России накануне и в годы Первой мировой войны / С.В. Позняк // Российские и славянские исследования : сб. науч. статей / редкол.: О.А. Яновский (отв. ред.) и др. — Мн. : БГУ, 2004. — Вып. 1. — С. 159-173.
13. Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах / В.Н. Савченко // Отечественная история. — 2002. — №5. — С. 76-89.
14. Шлянта П. «Братя-славяне» или «азиатские орды»? Польское население и российская оккупация Галиции в 1914-1915 годах / П. Шлянта // Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох : сборник статей / ред. К. Бруиш, Н. Катцер. — М. : Новое литературное обозрение, 2014. — С. 22-40.
15. Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914-1915 / A. Achmatowicz. — Warszawa, 2003. — 403 с.
16. Białyńia-Choiodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń / J. Białyńia-Choiodecki. — Lwów, 1934. — 168 s.
17. Białyńia-Choiodecki J. Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914-1918 / J. Białyńia-Choiodecki. — Lwów, 1919. — 53 s.

The article is devoted to realization of the Russian Empire Galician foreign policy during the First World War. The emphasis is on the attempt of the Russian authorities to bring to fulfillment his plans for Galicia local Polish intelligentsia. Are marked politi-



cal, social, economic, national, cultural, spiritual and psychological components of this relationship. The author indicates the presence of positive and negative attitudes of local Polish intelligentsia to Russian occupation authorities. It is noted the failure of Russian policy on the use of the Polish intelligentsia of Galicia for their own purposes.

**Key words:** Galicia, the First World War, the Polish intelligentsia of Galicia, foreign policy, the Russian Empire.

*Отримано: 29.11.2016 р.*

УДК 94(437+437.6)«192»

**І. І. Боровець**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **МІЖ СПІВПРАЦЕЮ ТА КОНФРОНТАЦІЄЮ: ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ВЛАДА ТА СЛОВАЦЬКІ АВТОНОМІСТИ У 1920-х рр.**

У статті охарактеризовано взаємодію центральної влади та словацького політичного автономістського руху у міжвоєнній Чехословаччині. Окреслено пропозиції словацьких політиків щодо статусу Словаччини у спільній державі. Простежено напрями співпраці, основні прояви суперечностей та конфліктів у 20-х рр. XX ст. між праязним урядом та автономістською Словацькою народною партією.

**Ключові слова:** політична автономія, Пітсбурзька угода, чехословакізм, А. Глінка, адміністративна реформа, афера Туки.

У 1918 р. на руїнах Австро-Угорської імперії постали нові багатонаціональні держави серед яких була й Чехословацька республіка (ЧСР). До її складу на підставі концепції чехословакізму (ідея про єдність чехів та словаків як політичної чехословацької нації) були включені словацькі землі. Діячі словацького національно-політичного руху у Мартинській декларації від 30 жовтня 1918 р. також задекларували своє прагнення до спільної держави з чехами [11, с.513].

Проте процес становлення ЧСР у 1920-х рр. засвідчив, що чеська та значна частина словацької політичної репрезентації мала відмінні погляди та роль та місце словацьких земель у державно-правовій структурі держави. Празька влада, зважаючи на багатонаціональний характер країни, прагнула централізувати відносини зі Словаччини, зважаючи словацьке населення за невід'ємну частину державотворчої нації. Словацькі політики прагнули нормативно-правової фіксації автономного статусу краю, бажаючи цим закріпити національну, релігійну, ментальну окремішність словаків від чехів. Саме на основі цих суперечностей зав'язалася боротьба між владою та автономістською опозицією, у якій поступки та компроміси чергувалися з політичними кризами.

Дана проблема, закономірно, стала предметом дослідження чеських (Я. Рихлік [25]) та словацьких (А. Бартлова [8-9], М. Гертел [14], М. Земко [27-28], Р. Летц [16], А. Магдоленова [17], Л. Осикова [21], Н. Ролкова [24] та ін.) істориків. В українській історіографії визнаним фахівцем у даному питанні є сучасний український дослідник І. Шніцер [6-7]. Окремі аспекти чесько-словацьких відносин розкриті також у монографії спеціаліста з національної політики влади ЧСР О. Кравчука [2].

Ідея політичної автономії Словаччини стала стрижнем програми Словацької народної партії (СНП). За оцінкою людаків<sup>1</sup> Мартинська деклара-

<sup>1</sup> Зі словацької – ľud – народ у назві Словацької народної партії.

ція була легковажним документом, який недостатньо враховував специфічні національні інтереси словаків. Цікаво, що оригінальний текст декларації передбачав пункт про окреме словацьке представництво на мирній конференції з повоєнного врегулювання, але увечері 30 жовтня 1918 р. його було вилучено [9, с.44] з мотивів того, що єдину чехословацьку державу має репрезентувати єдина дипломатична делегація.

На нашу думку, даний ухил від первісного варіанту декларації був своєрідним моральним виправданням для лідера СНПА. Глінки у справі здійснення нелегальної поїздки у Париж (серпень-жовтень 1919 р.) з метою ознайомлення конференції з особливостями «словацького питання». Очолена ним делегація представила конференції документ «За мир у Центральній Європі – меморандум словаків мирній конференції», у якому були прописані нарікання на нерівноправне становище Словаччини у ЧСР та викладалися вимоги політичного самоврядування для словаків згідно Пітсбурзької угоди, укладеної в свій час між лідером чехословацького руху Т. Масариком та представниками словацької еміграції в США [6]. У документі висувалася пропозиція проведення референдуму для легітимного вирішення питання політичного устрою Словаччини [3, с.165]. Проте чехословацькій дипломатії вдалося подати діячам Антанти місію Глінки як акцію сил, ворожих республіці, наслідком чого стала його депортація з Франції та звинувачення у державній зраді. І. Шніцер дійшов висновку, що авторитет Глінки дійсно був використаний мадяронами, тобто діячами, які бажали повернення Словаччини в склад Угорщини. Зокрема, Ф. Єглічка, який, власне, був головним ініціатором поїздки та автором тексту меморандуму, став агентом Будапешту та діяв в інтересах угорського ревізіоністського курсу [7, с.36-38]. Проте сам Глінка не мав подібних намірів. Слідство, організоване чехословацькими властями, так і не змогло надати прямі докази його провини, а тому після кількомісячного ув'язнення лідера людаків було звільнено.

Ці перипетії не позначилися на популярності Глінки, на виборах 1920 р. він знову став депутатом парламенту і з трибуни Національних Зборів засвідчив своє прагнення й надалі відстоювати автономістську програму: «Ми, словаки, маємо право на автономію... ми, словаки, є нацією, а тому маємо право на існування» [17, с.152]. Наступного року людаки створили у парламенті окремий Словацький клуб, який розпочав розробку проекту закону про автономію. У червні 1921 р. центральна людацька газета «Словак» опублікувала три пропозиції проекту, авторами яких були Ф. Юріга, В. Тука, А. Лабай.

Проект Юріги оцінювався як національний та католицький за духом, проте не був достатньо продуманим з юридичної та правової точки зору, а тому недосконалим. Пропозиції Туки були надто радикальними, адже не вписувалися у концепцію єдиної ЧСР. Так, йшла мова не просто про автономію, а своєрідне співдержав'я – Чехословацьку союзу республіку. Вона мала створюватися шляхом вільної угоди між чеською, словацькою та карпатоукраїнською державами як рівноправними суб'єктами міжнародного права з окремими представництвами у Лізі Націй, конституціями, державними символами, урядами та законодавчими органами, арміями. Спільними передбачалися кримінальне та цивільне законодавство, митна система, закордонне представництво та регулювання торгівлі з іншими державами, генеральний військовий штаб, загальнодержавний парламент, сформованих трьома державами депутатів, а також президент, посаду якого мав по черговою обіймати представник чехів, словаків, карпатоукраїнців [9, с.89].

Основою законопроекту про автономію, поданого депутатами Словацького клубу 25 січня 1922 р., стали пропозиції юриста Лабая. Його центральне положення передбачало, що Словаччина отримає широке самоврядування, але «сумісне із єдністю Чехословацької республіки» [12, с.132]. У проекті про-

писувалися деталі самостійності у внутрішніх справах: адміністрація, освіта, релігія, торгівля, юстиція, сільське господарство, громадські роботи, соціальне забезпечення, а також законодавство та фінанси, які стосуються вказаних сфер. Словаччина отримувала право скликання власного крайняського сейму, формування відповідального перед ним крайняського уряду. При цьому можливість відхилення закону крайняського сейму президентом ЧСР могла бути подолана повторним голосуванням 3/5 його складу, а закони Національних Зборів не вступали у силу в Словаччині, якщо проти нього голосувало 2/3 кількості депутатів крайняського сейму. Серед важливих пунктів законопроекту відзначаємо також мітну самостійність Словаччини; запровадження словацької мови як командної у словацьких військових частинах, які у мирний час мали дислокуватися виключно в Словаччині; встановлення норми, згідно якої 1/3 кількості посад у центральних органах республіки мають обійматися словаками. Спільними справами у ЧСР визначалися військо, дипломатія, громадський транспорт, вибори президента та фінансове забезпечення даних сфер [12, с.132-134]. Проте законопроект зустрів опір чеських та чехословакістських політичних сил і залишився на рівні теоретичної концептуальної розробки.

Наступним кроком людаків стало прийняття на з'їзді в Жіліні у серпні 1922 р. меморандуму «Голос приреченої на загибель словацької нації до цивілізованого світу», у який включено звернення до держав Антанти, чим підкреслювався міжнародний характер словацької проблеми. Меморандум був надісланий президенту ЧСР Масарику, Лізі Націй у Женеву, Раді послів у Париж, але не знайшов позитивного відгуку [17, с.153]. Наприклад, комісія з національних меншин Ліги Націй дійшла висновку, що словаки не підпадають під визначення «національна меншина» [21, с.242], а тому в даному випадку вона не може реагувати на скаргу та застосовувати санкції, передбачені Статутом Ліги Націй.

Ще однією спробою винесення словацького питання на міжнародне обговорення був запит Туки, який за уповноваженням СНП надіслав Лізі Націй прохання зі скаргою на порушення прав словаків. Автор запиту вказував, що офіційна назва держави – Чехословацька республіка – є неправильною, адже в оригінальних текстах мирних договорів використовувався термін із дефісом – Чехо-Словаччина. Але і це звернення не мало практичних результатів [2, с.93].

У зв'язку з тим, що СНП стала уособлювати автономістський рух, вельми важливо з'ясувати ступінь її популярності серед населення Словаччини. Орієнтація партії на відстоювання інтересів католицької церкви була серйозним підґрунтям для завоювання прихильності віруючих словаків найбільш чисельної конфесії. Вагому роль людаки відіграли у тому, що з проекту конституції ЧСР було вилучено статтю про відділення церкви від держави і уряд продовжував фінансування церковних справ. Так, на потреби католицької церкви із державного бюджету у 1922 р. було виділено 42 млрд. крон, а у 1926 р. був прийнятий закон про затвердження заробітної плати священикам [8, с.143, 146].

СНП широко використовувала свій тісний зв'язок і католицьким кліром у політичних цілях. У 1924 р. біскупський з'їзд заборонив віруючим бути членами лівих партій та організацій або ж симпатизувати їм під страхом обмежень у церковних обрядах (позбавлення можливості хрещення дітей, взяття шлюбу, відправлення похоронів тощо). Преса чехословакістських партій логічно розцінила це рішення як допомогу католицькій ієрархії людакам у період підготовки до парламентських виборів 1925 р. Іншим вагомим здобутком СНП можна вважати те, що республіканський закон, який забороняв використовувати церковні промови з метою інформування і пропаганди серед віруючих політичних справ, через опір людацьких депутатів не набув поширення на території Словаччини [8, с.140, 145].

Католицький «козир» політики людаків доповнювався економічними та соціальними гаслами, серед яких широкий резонанс мали вимоги парцеляції великих земельних володінь (але не церковних!), запровадження 8-годинного робочого дня, державного страхування від нещасних випадків на виробництві та безробіття, турботи про інвалідів, вдів, сиріт, заборони дитячої праці до 14 років, участі держави у боротьбі з алкоголізмом [21, с.234].

Економічні, соціальні та ментальні фактори напруги у чесько-словацьких відносинах були використані людаками, які подавали свою ідею автономії як універсальний засіб вирішення усіх проблем. Ефективність даної тактики засвідчили парламентські вибори 1925 р. На них СНП отримала найбільшу кількість голосів виборців у Словаччині (34,31%), набравши вдвічі більше голосів, ніж аграрна партія, яка стала переможцем у загальнодержавному масштабі [13, с.655]. У подальшому відсоткова статистика дещо зменшилася, однак СНП залишалася беззаперечним лідером виборчих перегонів серед інших партій у словацьких землях.

Ставлення влади до діяльності словацьких автономістів цілком вписувалося у класичну тактику «батога і пряника». Вже на початку 1919 р. Глінка під час зустрічі з Масарику висловив бажання поетапного запровадження автономії, та отримав позитивну відповідь [2, с.41]. Однак, як продемонстрували подальші події, співрозмовники вкладали різний зміст у поняття автономії.

Для празького уряду вона мала не виходити за рамки адміністративного самоврядування. Тому в 1923 р. була проведена жупна реформа із наданням кожній із жуп права вирішувати місцеві питання внутрішнього життя. Проте союзу словацьких жуп, що виокремилася б Словаччину як окрему самоврядну одиницю, створено так і не було. Словацька проблема для владних кіл не полягала у законодавчому визнанні прав словаків як політичної нації, вони визнавали її лише у площині політичного, економічного, соціального вирівнювання словацьких земель із західною частиною держави. Так, у Словаччині на рубежі 20-30-х рр. уряд уніфікував залізничні тарифи, а також податкову систему у всіх частинах ЧСР. Щодо політичних поступок, то Прага цілком обгрунтовано побоювалася, що скасування унітарного устрою держави на користь словаків спровокує аналогічні вимоги національних меншин, у першу чергу судетських німців.

Великі побоювання з боку уряду викликав характерний для політики СНП примат інтересів нації над інтересами держави. У теоретичних концепціях та пропаганді людацьких лідерів «червоною ниткою» простежувалася думка, що перебування Словаччини у складі ЧСР має на меті задоволення національних прагнень. З цієї прагматичної і навіть егоїстичної позиції випливало, що доля ЧСР як єдиної держави перестане цікавити людаків, коли перебування у ній стане не вигідною для словацьких інтересів. У перші роки ЧСР СНП наче й декларувала свою лояльність до ЧСР та бажання діяти у рамках її нормативно-правового поля. Наприклад, у програмі 1919 р. «Наша Словацька народна партія. Що вона хоче та за що бореться?» говорилося: «Ми тілом і душею за нашу Чехословацьку республіку. Народна партія є міцним стовпом нашої держави» [9, с.87]. Разом з тим, вже у 1924 р. віденська газета надрукувала таку цитату з виступу Глінки: «Ми незрадимо свою націю навіть ціною республіки...» [2, с.93]. Ще більш чітко висловився у 1936 р. голова людацької фракції в Національних Зборах Й. Тісо, який у своєму парламентському виступі стверджував, що нація важить більше, ніж держава [9, с.91].

Практично всі празькі політики та більшість чехословакістів бачили в автономістському русі джерело потенційного сепаратизму та антидемократизму. У великій мірі людаки самі надавали для цього вагомий підстави. Так, СНП у 20-х рр. отримала від угорського уряду позику у 2 млн. крон [10, с.11]. За сприяння Глінки

у його партії став швидко зростати вплив В. Туки, який ще у 1920 р. відносив себе до угорської національності [5, с.152]. Його політична діяльність 20-х рр. відповідала ревізіоністським угорським планам щодо словацьких земель, а виявлені пізніше документи підтвердили його агентурні зв'язки з Будапештом [1, с.160].

Саме Тука став ініціатором створення у 1923 р. Родобрани – парамілітарної організації на кшталт фашистських, на фінансування якої угорський уряд виділив 200 тис. крон [7, с.80]. Головною її функцією було забезпечення спокою і порядку під час партійних зборів і маніфестацій, але водночас Родобрана стала інструментом силового залякування політичних опонентів та протидії їхнім громадським акціям [21, с.249].

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною одразу ж заборонило Родобрану [26, с.32], але вона продовжувала функціонувати під виглядом мережі спортивно-молодіжних організацій «Чехословацького орла». Після виборів 1925 р. Родобрана знову активізується, у 1926 р. кількість її членів нараховувала близько 20 тис. й вона стала частиною людацької партії [15, с.132]. У 1928 р. Тука видав «родобранський катехізіс», який слугував безперечним доказом націоналістичної та антидемократичної ідейної платформи організації. Підтвердженням цього були й наміри Туки підтримати виступом Родобрани праворадикальний переворот у ЧСР 1926 р., планований генералом Р. Гайдою (так званий Гайдовий путч) [25, с.114], але дана акція не вдалася.

Найбільш гострі дискусії між владою та автономістами розгорнулися навколо питання про включення тексту Пітсбурзької угоди до конституції ЧСР, на чому наполягали як людаки, так і словацькі емігрантські організації. Чехи явно програвали у цій суперечці в морально-етичному плані. Найширше пропаганда автономістів використовувала той факт, що чехи, і особисто чехословацький президент, не виконали своєї прямої обіцянки словакам, хоча, здавалося б, стрижнем політичної концепції Масарика була саме «моральна політика», «гуманна демократія» [4, с.227, 229]. Натомість з боку влади було висунуто різні прагматичні аргументи проти своїх договірних зобов'язань. Наприклад, текст угоди передбачав, що остаточно державний устрій ЧСР вирішать законні представники чехів і словаків [20, с.9], з чого випливав логічний юридичний висновок, що конституція республіки мала верховенство над усіма іншими політичними документами, та з її прийняттям Пітсбурзька угода втрачала силу. Хоча Масарик особисто складав текст документа, пізніше він вказував, що той не має юридичної сили, оскільки Словацька Ліга, лідери якої стали підписантами угоди, була офіційно визнана владою США лише у 1919 р. [5, с.151-152]. «Поважний політик, державник таким документом не сміє оперувати. Фальсифікат не може стати державним актом», – лицемірно заявляв Масарик у листі до Глінки [12, с.147]. Словацький «чехословакіст» М. Іванка визнавав важливість Пітсбурзької угоди лише «з історичної точки зору», заперечуючи її політичний характер [23, с.104]. На бік президента в даному випадку стали й західні експерти політичного розвитку ЧСР. Р. Сетон-Ватсон зазначав: «Звинувачувати чехів та президента у недотриманні слова є великою несправедливістю і тактичною помилкою, тому що це веде у безвихідь...» [15, с.133].

Відчуваючи свої позиції досить міцними, пражська влада та словацькі політики чехословакістської орієнтації застосовували силові санкції проти автономістів. Вже у серпні 1919 р. міністр Шробар, який називав діяльність людацької партії «воскреслим словацьким націоналізмом», санкціонував розгін зборів партії у Жіліні та Твердошині. Тогочасне внутрішньополітичне напруження у Словаччині відображає трагедія в Наместові 1920 р. На зібранні, ор-

ганізованому людаками, відбулася сутичка між його учасниками та чеськими солдатами, результатом якої були поранені з обох сторін та жертви серед цивільних [24, с.194]. В арсеналі дій уряду в 1920-1923 рр. були судові переслідування людацьких активістів, їх арешти та ув'язнення, накладання штрафів. Періодично заборонялося видання «Словака», конфісковувалися деякі його номери. У 1923 р. Юріга з власного досвіду порівнював цензуру колишньої Угорщини та ЧСР і дійшов висновку, що особливої різниці між ними немає, більше того, цензура нової влади дещо жорсткіша [16, с.41].

На виборах до місцевих органів влади 1923 р. усім державним службовцям було розіслано спеціальні інструкції із розпорядженням використати весь свій вплив на виборців, аби вони проголосували за проурядові партії. До інструкцій додавався список партій, що вважалися антидержавними. У переліку була присутня і СНП [7, с.62].

Влада не гребувала також матеріальним «заохоченням» виборців на користь проурядових політичних сил, чого не могла собі дозволити обмежена у фінансових можливостях СНП. Велика увага приділялася завданням розкладу людацького руху. Всіляко заохочувалася його внутрішня диференціація на різні течії. Проводилися переговори з незадоволеними курсом Глінки на відмову від співпраці з владою, щоб через підкуп, обіцянки посад та корумпування окремих діячів розколоти партію. Так, у 1924 р. Масарик зі своїх таємних фондів виділив кошти для заснування журналу «Словацька нація», редактором якої був політичний конкурент Глінки Й. Коза-Матейов [14, с.183]. Останнього «за зраду» було виключено із СНП. За підтримки урядових структур перед виборами 1925 р. було створено Чехословацьку народну партію Словаччини на чолі із колишнім заступником голови СНП М. Мічурою [22, с.234], яка мала стати головною альтернативою людакам для виборців-католиків. Тому у виборчому списку остання фігурувала під більш зрозумілою для виборців ідентифікаційною назвою – Глінкова словацька народна партія (ГСНП). Відтак, ще за життя лідера партія стала називатися його іменем, що було свідченням як високого авторитету Глінки, так і зародження вождизму в людацькому русі.

Усе ж, упродовж 20-х рр. чехословацький уряд декілька раз публічно демонстрував готовність до позитивного політичного діалогу з людаками. Наприкінці 1920 р. той же М. Мічура був призначений міністром з повною владою для управління Словаччиною [2, с.85]. Після виборів 1925 р., які засвідчили неможливість ігнорування впливу людаків у суспільстві, розпочалися переговори про входження ГСНП до урядової коаліції. Власне їх успішне завершення у 1927 р. було справою голови словацького депутатського клубу у Національних Зборах Й. Тісо, так як Глінка перебував у цей час із візитом у США [18, с.99-100]. У пресі навіть циркулювали чутки, що вступ партії в урядову коаліцію «купили» ті людацькі діячі, які хотіли отримати міністерські посади. Особисто лідер ГСНП був проти виходу з опозиції, але, за рекомендацією Ватикану [8, с.145], все ж заднім числом погодився на політичну співпрацю з владою.

За умовами компромісу 1927 р. людаки виходили з опозиції в обмін на проведення адміністративної реформи у ЧСР. З 1928 р. у рамках держави створювалися 4 адміністративні одиниці, у тому числі окремий Словацький край з крайнським (земським) президентом (першим цю посаду обійняв людак Я. Дробни) та управлінням [23, с. 97]. Крім того, члени ГСНП отримали 2 міністерські крісла (Й. Тісо та М. Гажік), їм обіцяно велику кількість посад в управлінських структурах. Уряд формально визнавав принцип, що за однакової кваліфікації претендентів на місце роботи у Словаччині перевага мала на-

даватися словакам. Зрештою, було домовлено про надання кредиту людацькій партії (10 млн. крон) та Словацькому народному банку (4 млн.) [2, с.143].

Позитивні наслідки переговорів дали Празі підстави говорити про вирішення словацької проблеми, що декларувалося й на міжнародній арені. Прикладом одностайної позиції чехословаків та австроомістів у цей час стала контрпропагандистська кампанія проти так званої «акції Ротермера». Британський меціамагнат лорд Г. Ротермер, який був відомий своїми симпатіями до праворадикальних націоналістичних рухів, у 1927 р. ініціював газетну кампанію за мирну ревізію Тріанонського договору, що, на його думку, стало б основою покращення чехословацько-угорських стосунків та стабілізації міжнародної ситуації на теренах колишньої Австро-Угорщини [19, с.144]. Це зумовило хвилю протестів у суспільстві ЧСР, у якій взяла активну участь й людаки. Глінка, виступаючи у липні 1927 р. на з'їзді католицького студентства у Кошицях, проголосив: «Не знаходимо настільки гострих та прикрих слів для засудження несвідомої пропаганди, фінансованої і поширеної з Пешту... Словаки виборили собі батьківщину, і навіть її п'яді нікому не віддамо» [19, с.148]. Керівництво ГСНП організувало 24 громадські зібрання, на яких лунала критика ротермерівського проугорського ревізіонізму.

Але насправді ситуація складалася не так оптимістично. Якщо для чехів запровадження крайняського устрою у ЧСР було максимумом можливого компромісу в напрямі розширення словацького самоврядування, то у розумінні людаків це був лише один із етапів на шляху до реалізації їх планів політичної автономії Словаччини. Центральна влада небезпідставно розраховувала, що зміна статусу ГСНП з опозиційного на урядовий зумовить збільшення критики на її адресу з боку населення й зменшить її авторитет серед виборців. Самі ж людаки на практиці не відчували себе провладною силою й неодноразово у публічних виступах вели себе як опозиціонери, критикуючи те, за що як учасники коаліції несли відповідальність [28, с.14].

Короткочасний період співпраці ГСНП з владою перервала так звана «афера Туки». 1 січня 1928 р. «Словак» опублікував статтю Туки «У десятий рік Мартинської декларації», яку автор назвав державно-філософськими роздумами. У тексті вказувалося, що після 31 жовтня 1928 р. настане «юридичний вакуум» у зв'язку з тим, що начебто учасники наради 31 жовтня 1918 р. встановили 10-річний термін перебування Словаччини у складі ЧСР як тасмне доповнення до Мартинської декларації. У такій ситуації, розмірковував автор, словаки стануть вільними від будь-яких зобов'язань щодо республіки та її законів. Відтак, має відбутися повторне обговорення та закріплення нових умов співжиття чехів і словаків у рамках ЧСР або ж вихід Словаччини зі складу республіки [15, с.158].

Дана стаття зумовила «політичний землетрус». Після певних вагань уряд висунув автору звинувачення в антиконституційному злочині та зраді батьківщини. Хоча на захист Туки лунали заяви, що це були лише теоретичні міркування, але 4 листопада 1928 р. прихильники даної концепції на чолі з В. Міхалусом у Тренчіні видали декрет, у якому саме юридичним вакуумом обгрунтовувалася декларація про припинення державного зв'язку з чехами та проголошення словацької держави [25, с.117].

Ставлення керівництва ГСНП та особисто Глінки щодо «афери Туки» відзначалося політичним маневруванням. Спочатку планувалося використати дану справу у пропагандистських цілях збільшення впливу партії на виборців, а тому Глінка не був власне проти доведення її до суду. Відтак, у грудні 1928 р. Тука був позбавлений депутатської недоторканості та незабаром заарештований [27, с.121].

Під час слідства та судових слухань офіційна позиція ГСНП виражала одностайну підтримку Туки. Глінка ставав на його захист під час публічних виступів, партійних нарад, розмов з політичними діячами. Кандидатура Туки була висунута на вибори 1929 р., хоча цього Глінку просив не робити сам Масарик [12, с.147]. Проте фактично у партійному керівництві не було повної єдності. Ф. Юріга та Ф. Томанек, які давно критикували засилля Туки, під час обговорення справи на нараді 16 січня 1929 р. проголосували проти резолюції щодо публічної підтримки Туки. За деякими даними аналогічно вчинили Й. Тісо та М. Гажік. Але Глінка натиснув на них і начебто сказав: «Вирішуймо це питання так, немовби йдеться особисто про мене» [14, с.193].

Авторитарний метод, до якого вдався лідер ГСНП, не вгамував незгоди. За нищівну критику дій Туки та позиції керівництва партії Юрігу та Томанека, за наполяганням Глінки, було виключено з ГСНП [27, с. 121]. Крім того, над Юрігою був ініційований церковний суд, формально за порушення канонів, а фактично знову ж таки за непослух волі Глінки. Гажік був змушений звільнити міністерське крісло.

Судовий процес над Тукою завершився у жовтні 1929 р. визнанням його вини та вироком про 15-річне ув'язнення. Причому у якості головного аргументу звинувачення виступала не скандальна стаття, а організація і керівництво підсудним «Родобраною», яка була повторно розпущена та офіційно заборонена. Реакцією ГСНП став вихід із коаліції, що було ще одним із авторитарних рішень Глінки всупереч думці багатьох партійців.

Хоча людацька пропаганда намагалася показати суд «празькою змовою» (серед трьох суддів усі були чехами) [7, с.83], але політичних дивідендів із «афери Туки» партія не мала, швидше навпаки. На виборах 1929 р. людаки отримали близько 28% голосів, що означало зменшення на 6% відносно результатів 1925 р. До нової урядової коаліції партію вже не запрошували, а тому ГСНП не мала іншої альтернативи, як знову перейти в опозицію.

Таким чином, взаємини у 1920-х рр. центральної празької влади та СНП як провідного представника словацького політичного автономізму продемонстрували, що сторони вдавалися до тактичних політичних переговорів і в деяких випадках навіть йшли на ситуативну співпрацю. Проте розбіжності в їх стратегічних курсах були настільки глибокі і політично яскраві, що довготривала і конструктивна взаємодія виявилася нереальною справою.

### **Список використаних джерел:**

1. Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия»: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-38) / А. Бобраков-Тимошкин. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 215 с.
2. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. / О. Кравчук. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. – 248 с.
3. Кріль М. Історія Словаччини / М. Кріль. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2006. – 264 с.
4. Постолювський Р. Конструювання Т.Г. Масариком політичної традиції «гуманної демократії» в контексті формування демократичних засад чехословацького суспільства в 1918-1938 рр. / Р. Постолювський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 14. – С. 224-231.
5. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд. – К. : Мегаітайп, 2001. – 496 с.
6. Шницер И.Е. Неудавшаяся попытка поставить словацкий вопрос на Парижской мирной конференции 1919 года / И.Е. Шницер // Славяноведение. – 2009. – №5. – С. 96-103.



7. Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 pp. / І.О. Шніцер. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – 168 с.
8. Bartlová A. Česko-slovenský štát – katolícka cirkev – HSES / A. Bartlová // Slovenská ľudová strana v dejinách. – Martin : MS, 2006. – S. 126-151.
9. Bartlová A. Túžby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období / A. Bartlová. – Bratislava (Br.) : HU SAV, 2010. – 262 s.
10. Bystrický V. K niektorým politicko-spoločenským otázkam vývoja Slovenska v rokoch 1935-1938 / V. Bystrický // Forum historiae (FH). – 2010. – Ročník (Roč. 4). – číslo (č). 1. – S. 1-16. – Режим доступу: <http://www.forumhistoriae.sk>.
11. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. I. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Br. : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998. – 513 s.
12. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. II. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Br. : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998. – 593 s.
13. Hanula M. Slovenskí agrármici medzi zlučovacím zjazdom a parlamentnými voľbami v roku 1925 / M. Hanula // Historický časopis (HČ). – 2010. – Roč. 58. – č. 4. – S. 633-657.
14. Hertel M. Rozpory v HSES v 20. rokoch 20 storočia / V. Hertel // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 181-195.
15. Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí / D. Kovač a kol. – Br. : Fortuna Print & Adut, 1998. – 608 s.
16. Letz R. Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokus o syntetický pohľad) / R. Letz // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 12-108.
17. Magdolenová A. Memoranda a manifesty ľudákov v medzivojnovom období / A. Magdolenová // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 152-161.
18. Mathé S. Význam účasti Jozefa Tisu vo vláde Prvej republiky z hľadiska politického rozloženia síl vtedajšieho oddobia / S. Mathé // Pokus o politicky a osobny profil Jozefa Tisu. Zborník materialov z vedeckeho sympozia. Časta-Papiernička, 5-7 maja 1992. – Br. : SAP, 1992. – S. 99-100.
19. Michela M. Súhrnná správa o priebehu kampane protirothermerovej akcii v roku 1927 / M. Michela // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove (DČHP). – 2010. – č. 2. – S. 144-162. – Режим доступу: <http://www/dejiny.unipo.sk>.
20. Olejník M. Podiel významných historických udalostí na formovaní štátnej ideológie na Slovensku v období predmnichovskej ČSR. / M. Olejník // FH. – 2008. – Roč. 2. – č. 1. – S. 1-22. – Режим доступу: <http://www.forumhistoriae.sk>.
21. Osyková L. Volebná kampaň ľudovej strany pred parlamentnými voľbami v 20 rokoch 20 storočia / L. Osyková // HČ. – 2010. – Roč. 58. – č. 2. – S. 233-261.
22. Pehr M. Československá strana lidová na Slovensku (1925-1938) a Hlinkova slovenská strana ľudová / M. Pehr // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 233-242.
23. Rogulová J. Československá národodemokraticka strana v politike Slovenskej národnej strany v rokoch 1919-1932 / J. Rogul'ova // HČ. – 2009. – Roč. 57. – č. 1. – S. 87-110.
24. Rolková N. Smerovanie Slovenskej ľudovej strany v rokoch 1905-1939 na podklade jej programových dokumentov / N. Rolková // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 162-180.
25. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vzťahy 1914-45). Zv. I / J. Rychlík. – Br. : AEP, 1997. – 360 s.
26. Sokolovič P. Hlinkova garda 1938-1945 / P. Sokolovič. – Br. : Ústav pamäti národa, 2009. – 560 s.
27. Zemko M. Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín. – Br. : Historický Ústav SAV, 2010. – 280 s.
28. Zemko M. Pravidlá parlamentnej demokracie a obmedzenia v ich uplatňovaní v slovenskej spoločnosti 20. rokov 20. storočia / M. Zemko // Od osmičky k osmičke. Premeny v slovenskej spoločnosti v rokoch 1918-1938 / Jaroslava Rogul'ová a kol. – Br. : Historický Ústav SAV, 2009. – S. 7-16.

The author of article described cooperation of central government and Slovakia political autonomy movement in interwar Czechoslovakia. He outlined suggestions of the Slovakia politicians about status of Slovakia in the common state. The author traced directions of collaboration, main displays of contradictions and conflicts between the Prague government and autonomy Slovak people's party in 1920<sup>th</sup> years.

**Key words:** political autonomy, Pittsburg agreement, chekhoslovakizm, A. Glin-ka, administrative reform, Tuka's fraud.

*Отримано: 13.10.2016 р.*

УДК 930.2:070(477)«192/193»:32(437)(092)

**О. М. Кравчук**

*Вінницький державний педагогічний університет  
імені Михайла Коцюбинського*

### **ПОСТАТЬ Т. Г. МАСАРИКА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ 1920-1930-х рр.**

У статті проаналізовано особливості висвітлення особи та діяльності президента Чехословаччини Т.Г. Масарика на сторінках центральних видань української радянської преси – заполітизованість, залежність від характеру чехословацько-радянських відносин. До 1934 р. найбільшу критику у радянській пресі зазнавала політика Праги щодо російської і української еміграції, «колоніальна» політика на Закарпатті та Словаччині, юридичне невизнання СРСР. Перша Чехословацька республіка, Масарик згадувалися із застосуванням радянських ідеологічних кліше. Проте, навіть у радянській пресі визнавався демократизм чехословацької держави. Можливо тому події ЧСР і постать Масарика, у 1920-х рр. менше піддавалася критиці, порівняно з Польщею і Румунією, а після встановлення дипломатичних відносин в 1934 р. більш об'єктивно висвітлювалися в українській радянській пресі.

**Ключові слова:** Т.Г. Масарик, українська радянська преса, Чехословацька республіка, Словаччина, Закарпаття, чехословацько-радянські відносини.

В радянській Україні Чехословацька республіка (ЧСР) та її перший президент Т.Г. Масарик розглядалися крізь політико-ідеологічну призму. Об'єктивне висвітлення ЧСР ускладнювалося неприйняттям президентом Масариком Жовтневої революції 1917 р. в Росії [68, с.59], негативною оцінкою більшовицьким керівництвом політики ЧСР щодо СРСР [8, с.6], відсутністю юридичного визнання Чехословаччиною Радянського Союзу до 1934 р. Масарик з його концепцією «гуманної демократії» і радянські лідери з ідеєю «диктатури пролетаріату» були політичними антиподами. Актуальність теми підсилює недостатній рівень її дослідження в українській історіографії. Лише окремі згадки про тематику преси містяться в працях радянських істориків. Так, І. Петерс стверджував, що газети «регулярно відгукувалися на найважливіші події в житті Чехословаччини, викривали політику чехословацької буржуазії, захищали життєві інтереси трудящих ЧСР» [36, с.212].

**Мета статті** – висвітлити особливості відображення особистості та діяльності Т.Г. Масарика в українській радянській пресі у 1920-1930-ті рр. на основі матеріалів центральних видань.

Джерелами у дослідженні проблеми стали газети: «Комуніст» – головний орган КП(б)У та «Вісті ВУЦВК» – орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого

комітету, які видавалися в столицях УСРР – до 1934 р. – у Харкові, а потім у Києві. Цитування подано за оригіналами текстів, за тогочасним правописом.

У радянському суспільстві преса відігравала особливу роль. Якщо історична наука, на думку радянського офіційного історика 20-х рр. ХХ ст. М. Покровського, виконувала функції «політики, повернутої в минуле», то преса подавала читачам політичні оцінки поточних подій зарубіжного життя з позицій керівництва СРСР. Ідеологічним підґрунтям публікацій були інтернаціональні та класові засади, що проявлялося у домінуванні на сторінках преси тематики робітничого і комуністичного рухів, їх боротьби з капіталістичним ладом в інших країнах. Особливості висвітлення українською радянською пресою становища держав, утворених після Першої світової війни, не в останню чергу визначалося перебуванням у їх складі окремих українських етнічних територій. З цього випливало запрограмоване упереджене ставлення до «панської» Польщі, «боярської» Румунії та «буржуазної» Чехословаччини.

У 1919 р. чеський комуніст Я. Салат опублікував у газеті «Комуніст» статті «Радянська Словаччина», «Біла Чехія і Червона Словаччина» [48; 49], у яких йшлося про колоніальний статус Словаччини в складі ЧСР. Вище керівництво держави означувалося як «масариківсько-крамаржівська шайка» [49], незважаючи на те, що на той час Масарик і Крамарж були непримиренними політичними опонентами. Надалі словацька політика Праги подавалася у такому ж дусі.

Втім, у чехословацькій тематиці радянської преси прослідковуються певні особливості, коли факти можуть подаватися відносно об'єктивно, а оцінки – з певними ідеологічними акцентами. Окремі нотатки про ЧСР мали об'єктивний характер, інші – упереджений. Так, газета «Комуніст» у 1922 р. повідомила про допомогу ЧСР жертвам голоду в УСРР, зокрема, діяльність у Мелітопольському повіті чесько-словацької комісії допомоги голодуючим. «Президент республіки Масарік, весь час підтримував цей рух, сам пожертвував значну суму грошей, висловлюючи, таким чином, свою симпатію цій справі» [41]. У газеті «Вісті ВУЦВК» у 1924 р. Є. Пауль вбачав у Чехословаччині «типові ознаки консолідованої капіталістичної держави», що є «як би малою оазою в середнєвропейській капіталістичній пустелі» [33]. У повідомленні про візит в 1928 р. австрійського канцлера Запеля до ЧСР і його зустріч з Бенешем і Масариком, констатовалося, що чехословацька влада прагне економічно об'єднати наддунайські держави [1].

На початку 1920-х рр. ім'я Т.Г. Масарика згадувалося лише в невеликих нотатках і статтях. Частина з них була присвячена критиці чехословацької політики офіційного невизнання СРСР. Так, Г. Григорьев у 1923 р., стверджував, що «п. Масарік очолює певну частину чехословацької буржуазії», а «настрої правлячих класів Чехо-Словаччини ... повернуло із заходу на схід». Він доводив, що «Захід економічно вбиває Чехо-Словаччину», якій «життєво необхідні ділові відносини з союзом радянських республік. Ці відносини не подобаються панам чехословацьким фашистам. ... » [11]. У газеті «Вісті ВУЦВК», в анонімній нотатці «Нове в настроях чехословацької буржуазії» (1923 р.), повідомлялося про статтю першого президента ЧСР «До історії відносин (ставлення – О. К.) більшовиків до Антанти» у новорічному випуску «Прагер Пресе». Президент, наголошувалося у нотатці, «досить старанно доводить, що радянські республіки не мають специфічно германофільської тенденції в їх зовнішній політиці, висміює провокаційну легенду про бомбарирований вагон з Лениним». Тому, вважає анонімний автор, «Виступ президента Масарика в ролі ... реабілігатора радянського уряду дає підстави гадати, що тенденції в зовнішній політиці Чехо-Словаччини до зближення з радянським Сходом набірають більш твердого ґрунту» [32].

У редакційному повідомленні «Бенеш про Чесько-Радянські відносини» (1923 р.) наведено вислів міністра закордонних справ про те, що лідери ЧСР, зокрема Масарик, не підтримували інтервенцію в Росію ще наприкінці світової війни: «... Чехо-Словаччина повинна вести європейську політику, щоб не мати ні кого проти себе в тому числі й Радянську Росію...» [3]. У статті «Чехословаччини потрібний торг з СРСР» (1929 р.) вказувалося, що хоча 1928 р. експорт ЧСР до Франції становить 284 млн. крон, загалом у торгівлі з нею держава чехів і словаків має пасивний баланс. Активний баланс ЧСР був у торгівлі з СРСР, куди вивозилося продукції на суму 280 млн. крон [77]. Подальший розвиток торговельних відносин пов'язувався радянською стороною із припиненням підтримки уряду ЧСР російської та української еміграції у країні. У статті «Зліт білогвардійських генералів у Празі» (1930 р.) стверджувалося, що «чим частіше і більше будуть в Празі розмовляти з такими «діячами», як генерал Мілер, то менше і рідше виникатиме в нас інтерес до продукції чехословацької промисловости» [23].

Загалом, підтримка урядом ЧСР еміграції з теренів колишньої Російської імперії викликала особливе незадоволення Москви. У боротьбі з активною політичною еміграцією, використовувала зізнання її діячів, арештованих ДПУ. Так, серед матеріалів про процес есера Б. Савінкова у Москві, газета «Комуніст» надрукувала статтю «Масарік і терор». У ній йшлося про 200 тис. крб., одержаних у березні 1918 р. Савінковим від майбутнього першого президента ЧСР [44]. Аналогічні матеріали містяться в газеті «Вісті ВУЦВК» [40; 43]. Також у ній зазначалося: «Перебуваючи в Празі Савінков установив, що кошти, що їх дає Чехо-Словацький уряд есерам, походять із вивезених легіонерами із Сибіру російських цінностей, що становлять тепер капітал легіонерського банку» [43]. А. Терен писав, що легіонери вивезли з Сибіру золота на 300 млн. крб. [60]. У «Вістях ВУЦВК» було вміщено й відгук члена президії Виконкому Комінтерну болгарина В. Коларова про цей процес: «Особливої уваги... заслуговує те, що Савінков викрив участь проводирів II Інтернаціоналу в особі Масаріка та інших у найбрудніших спробах придушити Жовтневу революцію шляхом вбивства її вождів із-за рогу» [61]. Поєднання Масаріка з міжнародним соціалістичним рухом було не останнім «викриттям» радянської преси.

У нотатках «Чехословаччину втягують до антирадянського фронту» (1928 р.), стверджувалося, що «під «гуманною» допомогою чехословацького уряду російській і українській еміграції криється підтримка контрреволюційних організацій, які мають бути авангардом у разі нападу на СРСР» [78]. Г. Слободянський наголошував на підтримці владою ЧСР російських есерів [51].

Зауважимо, що в працях сучасних істориків вказується на безпідставність тверджень про вивезення чехословацькими легіонерами коштів із російського золотого запасу і підтримку керівництвом ЧСР політичного тероризму. Стосовно Б. Савінкова, зазначені «викриття» мали на меті дискредитацію емігрантської політики Праги. Не виключаючи надання Б. Савінкову фінансової підтримки у 1918 р., відзначимо, що у той час Масарик був переконаний у необхідності не боротьби, а налагодження відносин з більшовиками для протидії німецькому впливу на Сході Європи. Про це свідчить його «Токійський меморандум» президенту США В. Вільсону від 11 квітня 1918 р. Зустріч з Савінковим у Москві навесні 1918 р. залишила скептичні спогади у Масаріка: «В своїй книжці про Росію я присвятив окремих відділ філософським романам Савінкова, й саме тому мені було цікаво поговорити з автором «Сірого коня». Я був розчарований: з огляду політичного – він неправильно бачив ситуацію в Росії і недооцінював сили більшовизму; з огляду філософського і морального – не розумів

значної різниці між революцією і особистим терористичним актом. Він не розумів різниці між війною і революцією оборонною і наступальною, морально не піднявся над примітивізмом первісної кривавої помсти. Подальший розвиток Савінкова – він служив навіть Колчаку – показав його слабкість – слабкість терористичного титана, що став Гамлетом» [81, s.156-157].

У публікаціях, мета яких полягала у викритті «антинародної» суті буржуазної демократії у Чехословаччині, Г. Григор'єв вказував на такі її недоліки [12] як існування цензури, різні афери за участю політичних діячів ЧСР [10]. Підтвердження своїх негативних висновків щодо ЧСР і особисто Т.І. Масарика Григор'єв вбачав у політиці Праги в Закарпатті. Ця частина Чехословацької республіки, замість «обіцяної Масариком автономії отримала військову диктатуру французьких генералів», стверджував автор [13]. У чисельних критичних статтях газети «Комуніст» з цієї тематики не завжди згадується перший президент Чехословаччини. У статті «Ілюстрація Масариківської «соціальної реформи» доводилося, що політика ЧСР «завдає великої шкоди українським трудящим масам Закарпаття» на прикладі несправедливого розподілу маєтків Шенборна [25]. У іншій статті – «Закарпатська Україна – чергова карта імперіялістів» – стверджувалося про відсутність принципів відмінностей між політикою Угорщини та ЧСР щодо Закарпаття: «Масарикова Чехо-Словаччина ані трохи не зменшила цей визиск, навпаки, тягар став ще більше даватися взнаки». «Мадяризовані школи стали чехізованими, а замість портретів Франца Йосипа розвішено портрети президента Масарика» [21]. Г. Слободянський у статті «На Карпатській Україні» (1924 р.), писав про обіцянки автономії Закарпаття, які дав Масарик представнику русинів США Г. Жатковичу: «його [Жатковича – О.К.] обдурено на всім фронті». Також, на думку автора, влада підтримувала у краї москвофілів [53]. У статті «Столипинщина на Прикарпатській Україні» (1926 р.), підписаний «Ф. Г.», стверджувалося, що проголосивши «чехословацьку» мову державною і звільняючи емігрантську українську інтелігенцію з роботи в школах краю, влада замість «демократичних» «гуманних» методів протидії українському рухові в регіоні розпочала відкриту боротьбу: «Чехізацію своєю до цього часу уряд Масарика-Швегли вів на Прикарпатській Україні, підтримуючи проти українського національно-визвольного руху русифікаторський реакційно-попівський рух, на чолі з так званими «духновичовцями» [67].

Г. Слободянський у статті «Чеська буржуазія і Словаччина» (1924 р.) критикує Масарика за невиконання Пітсбурзької угоди 1918 р. Розглядаючи національні проблеми в країні з класових позицій, автор дійшов висновку, «що сучасна Чехословаччина живе на трьох порохових льохах: німецькій Богемії, Карпатській Україні і Словаччині), які мають «власні державні аспірації» [52].

Критиці демократичного ладу в Чехословаччині присвячена стаття В. Бруна. У 1925 р. автор зауважував, що під час світової війни «Масарик зі своїми проповідями академічного демократизму був бажаним гостем у всіх столицях буржуазного світу». Проте, наголошував автор, «Зразкова» демократія не завалила трудовим масам відчувати капіталістично-господарський гніт, що посилюється, і не усунула загострення класової боротьби» [4]. Критику економічних негараздів містить стаття І. Василенка [5]. В одному з повідомлень газета «Комуніст» писала про збільшення податків у ЧСР на 20% від довоєнних [66]. Часто у пресі друкували матеріали про різні форми боротьби робітників, зокрема, страйки [58].

Найбільше уваги у чехословацькій тематичі радянська преса приділяла комуністичному рухові. В окремих матеріалах згадувався президент ЧСР. Так, в публікації «Компартія Чехо-Словаччини й імперіялістична війна (Розмова з

т. А. Муна – Чехо-Словаччина» (1924 р.) Масарика названо представником чеського націоналізму і шовінізму [26].

Загалом, у пресі подавалася хроніка подій, пов'язаних з ЧСР. У повідомленні «Чехо-Словаччина заявляє про нейтралітет» вказувалося, що 20 жовтня 1923 р. у «бесіді з представниками преси, президент Чехословаччини Масарик заявив, що німецькі події є внутрішньою справою Німеччини і не вплинуть на позицію Чехо-Словаччини стосовно Німеччини» [72]. У липні 1925 р. газета «Комуніст» повідомила своїх читачів про відзначення у ЧСР роковин спалення Яна Гуса і розрив відносин з Ватиканом внаслідок цього [17; 73].

У повідомленні «Зміна уряду» констатовалось прийняття Масариком відставки кабінету міністрів А. Швевли у березні 1926 р. [24]. Висвітлюючи політичні події в ЧСР у 1926 р., А. Червоний зобразив лідера Національної фашистської громади Р. Гайду жертвою інтриг Масарика. Утворення міжнародної коаліції автор оцінив як єдиний фронт повного порозуміння та миру поміж капіталістами всіх націй країни, назвав цю подію «змінюю внутрішньої політики та практики чеського буржуазного класу» [71]. А вже Д. Грант критикував недооцінку Масариком загрози фашизму. Президент ЧСР «уже двічі висловлювався на тему «фашизм і демократія», підкреслюючи, що між ними не лежить прірва, фашистська диктатура ніяк не заперечує принципів демократії: бувають періоди, коли демократія має замінити свої методи», зауважував автор [9].

Певне відображення в газеті «Комуніст» знайшла президентська кампанія в Чехословаччині. Зокрема, у вересні 1926 р. газета надрукувала заяву Масарика, що «він буде щасливий, якщо матиме змогу служити республіці та демократії як незалежний публіцист» [22]. Водночас, надруковано заяву Комуністичної партії Чехословаччини про доцільність виборів президента республіки шляхом всенародного голосування [76].

У статті А. Хана висвітлювалася роль Масарика в формуванні уряду у 1929 р., який автор називав урядом «соціал-фашистів», що мав на меті встановлення «фашистської диктатури» [70].

Деякі повідомлення і статей стосувалися військового потенціалу ЧСР. Восени 1930 р. газета «Комуніст» опублікувала статтю «Перший чехословацький військовий корабель». У ній повідомлялося, що підприємство «Шкоди» в Комарно спустило на воду корабель «Масарик» [35]. Ю. Шмідт зображував Чехословаччину «арсеналом інтервентів», зауваживши, що 1932 р. на озброєння армії асигновано 2, 140 млрд. крон. Автор наводив слова Масарика про зв'язок Чехословаччини з її союзником Францією «і в горі і в радості» [79].

Внаслідок радянсько-чехословацького зближення у 1934-1935 рр. оцінка особи Масарика в СРСР дещо змінилася. Радянська преса докладно висвітлювала встановлення дипломатичних відносин ЧСР з СРСР [7; 34; 38; 39; 46]. Повідомляючи про вручення вірчих грамот радянським послом у Празі, газета «Комуніст» у липні 1934 р. опублікувала уривки з промов, якими обмінялися сторони. Так, посол С. Александровський підкреслив незмінність мирної політики СРСР і прагнення до співробітництва народів та відзначив широкі можливості спільної діяльності для зміцнення загального миру. Масарик зауважив, що «боротьба за мир і співробітництво народів у майбутньому ще більше зближить обидві держави. Президент відзначив також симпатії, з якими народи СРСР ставилися до боротьби чехо-словацького народу за свою незалежність» [46].

У березні 1935 р. газети повідомляли про підписання договору про торгівлю і судноплавство [63], у травні – опублікували текст договору про взаємну допомогу між СРСР і ЧСР [18; 19], повідомляли про підписання 16 травня

і 16 листопада 1935 р. відповідно угоди про встановлення повітряного сполучення між Москвою і Прагою [38] і консульської конвенції [37]. Висвітлюючи візит міністра закордонних справ Е. Бенеша до Києва у червні 1935 р., газета «Комуніст» констатувала: «поруч з Францією інтереси Чехословаччини владно вимагали і вимагають зближення з Радянським Союзом як з могутньою великою державою, що неухильно і найбільш послідовно бореться за мир». «Заслуга Масарика, Бенеша та інших керівників Чехословаччини полягає в тому, що вони зрозуміли це і рішуче стали на шлях зближення з СРСР» [42].

У якості нового союзника СРСР, Чехословаччина здобула більшу увагу радянської преси. Зокрема, відзначалися основні загрози цій країні (діяльність Судетсько-німецької партії К. Генлейна та її підтримка Німеччиною [50; 64]), результати виборів [30; 31; 65], формування уряду [69], військова співпраця ЧСР і Радянського Союзу [16; 74] тощо. У повідомленні про військове співробітництво між ЧСР і СРСР [14], наведено виголошений міністром національної оборони країни Махніком тост, після завершення навчань армії Чехословаччини у серпні 1935 р.: «Ми й досі стоїмо за мирне співробітництво з державами, які настроєні так само. Я це підкреслю особливо в присутності наших друзів, які прагнуть до загальних мирних цілей, проголошених нашим президентом» [15]. Також газети інформували про відносини ЧСР з її союзником по Малій Антанті – Югославією. У публікації «Югославський посланник у Масаріка», повідомлялося про прийом 24 жовтня 1935 р. президентом ЧСР нового представника Белграду: «Протіч і Масарік обмінялися промовами, в яких відзначали глибокі зв'язки, що існують між обома націями, а також підкреслили незмінну політику Малої Антанті, яка є вірна принципам Ліги націй і є міцна опора справи справедливості і миру» [80].

У грудні 1935 р. газети повідомляли про відставку Масарика [62] і вибори на посаду президента ЧСР Е. Бенеша [2]. У цих публікаціях подавалася відносно об'єктивна біографічна інформація: «Томаш Масарік – найвидатніший діяч чеського національного руху і його ідеолог. До світової війни – професор філософії в чеському університеті в Празі і депутат австрійського парламенту. У період війни 1914–1918 рр., емігрувавши з Австрії, разом з Бенешем і іншими діячами чеського національного руху, організує в Парижі чехословацьку національну раду, яка веде пропаганду у Франції, Англії, Італії, Росії і США за утворення самостійної чехословацької держави на основі розгрому німецько-австрійської коаліції. Разом з Стефаніком і іншими створює озброєні загони чехословацьких легіонерів. У 1918 р. очолювана Масаріком чехословацька національна рада була визнана Антантою як тимчасовий уряд незалежної Чехословаччини. 14 листопада 1918 р. чехословацькі національні збори обрали Масаріка першим президентом республіки. Удруге на цей пост він був обраний у 1920 р., а потім переобирався в 1927 і в 1934 рр. Політичними поглядами Масарік близький до партії чеських соціалістів, одним з найвидатніших діячів якої є, зокрема, міністр закордонних справ Бенеш. Відставка Масаріка з поста президента Чехословацької республіки пояснюється його похилим віком (він народився 7 березня 1850 року) і слабким станом здоров'я» [62]. Схожим було повідомлення в пресі про смерть політика у вересні 1937 р. [54; 55].

У інформації «Чехословацька громадськість шанує пам'ять Масаріка» у вересні 1937 р. повідомлялося про рішення муніципалітетів Парижа, Бухареста та інших міст назвати вулиці іменем Масаріка. Наводилися уривки надісланого президенту Е. Бенешу співчуття КПЧ, в якому заявлялося про «тверду рішучість революційного пролетаріату продовжувати боротьбу за політичні свободи, за соціальну справедливість, за мир, демократію і прогрес Чехословаччини», вказува-

лося, що «Револуційний пролетаріат глибоко шануватиме пам'ять Масаріка і дає клятву усіма силами захищати республіку проти реакції й фашизму» [75]. «Вісті ВУЦВК» надрукували співчуття Е. Бенешу голови ЦВК СРСР М. Калініна щодо смерті «видатного державного діяча вашої батьківщини пана Масарика, першого президента Чехословацької республіки, борця за її незалежність, творця її демократичного ладу» [56]. Також в газеті «Комуніст» було вміщено повідомлення про похорон Масарика та роковини його смерті [59; 47]. Подібного змісту матеріали були опубліковані на сторінках газети «Вісті ВУЦВК» [6; 20; 29; 45; 57].

Після знищення Першої республіки в радянській пресі «прорвалася» відносно виважена інформація про цю державу. Так, В. Крамер констатував: «З нових держав, які з'явилися на післяєвразьській карті Європи, вона була найбільш життєздатною. Завоювавши, після 300-річного полону, свою національну незалежність, працьовитий чехословацький народ спрямував всю свою силу і енергію на зміцнення своєї держави і економічний розвиток її. Чехословацький народ розвинув потужну промисловість, встановив жваві торговельні зв'язки з європейськими державами, і, як рівний, увійшов у сім'ю європейських народів» [27]. У січні 1939 р. газета «Комуніст» згадувала Масарика в статті «Масовий рух протесту проти фашистської реакції». Торкаючись розпорядження уряду «Другої республіки» про усунення з шкіл портретів першого президента ЧСР, газета констатувала: «При знятті портретів Масаріка в школах розігрувались бурхливі сцени. Справа доходила до сутички учнів з шкільною адміністрацією. Хвиля обурення реакційним заходом уряду була така велика, що міністерство освіти змушене було відступити: портрети Масаріка були повернуті в школи. . .» [28].

Отже, висвітлення постаті президента ЧСР Т.І. Масарика в українській радянській пресі 20-30-х рр. ХХ ст. характеризується заповільованістю, залежністю від характеру чехословацько-радянських відносин. До 1934 р. найбільшими об'єктами критики радянської преси була політика Праги щодо російської та української еміграції, а також у Закарпатті та Словаччині, юридичне невизнання СРСР. Перша Чехословацька республіка, Масарик згадувалися із застосуванням радянських ідеологічних кліше. Але навіть у радянській пресі визнавався демократизм чехословацької держави. Можливо тому події в ЧСР, як і постать Масарика, порівняно з Польщею і Румунією менше критикували у 1920-х рр., а після встановлення дипломатичних відносин в 1934 р. хоч і фрагментарно, але більш об'єктивно висвітлювали на сторінках української радянської преси.

### **Список використаних джерел:**

1. Австрійський канцлер Запель в ЧСР // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №63 (2253). – 15 березня. – С. 1.
2. Бенеш обраний президентом Чехословаччини // Вісті ВУЦВК. – 1935. – №291 (4578). – 20 грудня. – С. 2.
3. Бенеш про Чесько-Радянські відносини // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 15 липня. – С. 1.
4. Броун В. Чехословацкие выборы и сказка о золотом петушке / В. Броун // Комуніст. – 1925. – 24 ноябрь. – №268 (1756). – С. 1.
5. Василенко І. Криза Чехо-Словацької демократії / І. Василенко // Вісті ВУЦВК. – 1924. – №205 (1198). – 10 вересня. – С. 1.
6. Відгуки на смерть колишнього президента Чехословацької республіки // Вісті ВУЦВК. – 1937. – №214 (5104). – 16 вересня. – С. 2.
7. Відновлення дипломатичних стосунків між СРСР і Румунією та Чехо-Словацькою // Комуніст. – 1934. – №133 (4505). – 10 червня. – С. 1.
8. Горяинов А.Н. Советская славистика 1920-1930-х годов / А.Н. Горяинов // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1981. – С. 5-21.



### *3. Проблеми Всесвітньої історії*

---

9. Грант Д. Холодна фашизація Чехо-Словаччини / Д. Грант // *Комуніст.* – 1933. – №224 (4283). – 11 вересня. – С. 4.
10. Григорьев Г. В стане «демократии» / Г. Григорьев // *Комуніст.* – 1924. – 6 травня. – №102 (1293). – С. 2.
11. Григорьев Г. Новогоднее окровение г. Массарика / Г. Григорьев // *Комуніст.* – 1923. – 30 января. – №21 (915). – С. 2.
12. Григорьев Г. От «демократии» к фашизму / Г. Григорьев // *Комуніст.* – 1923. – 31 января. – №22 (916). – С. 2.
13. Григорьев Г. Чехизация Подкарпатской Украины / Г. Григорьев // *Комуніст.* – 1925. – 21 октября. – №241 (1729). – С. 2.
14. Делегация Червоної армії в Чехословаччині // *Вісті ВУЦВК.* – 1935. – №197 (4484). – 27 серпня. – С. 2.
15. Делегация Червоної армії на чехословацьких маневрах // *Комуніст.* – 1935. – №197 (4870). – 27 серпня. – С. 2.
16. Делегация чехословацької військової авіації в Києві // *Комуніст.* – 1935. – №124 (4797). – 1 червня. – С. 2.
17. Дело о Яне Гусе // *Комуніст.* – 1925. – 15 июля. – №159 (1647). – С. 2.
18. Договір про взаємну допомогу між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Чехословацькою // *Комуніст.* – 1935. – №113 (4786). – 18 травня. – С. 2.
19. Договір про взаємну допомогу між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Чехословацькою // *Вісті ВУЦВК.* – 1935. – №113 (4400). – 18 травня. – С. 2.
20. Жалобні демонстрації в Чехословаччині // *Вісті ВУЦВК.* – 1937. – №217 (5107). – 20 вересня. – С. 2.
21. Закарпатська Україна – чергова карта імперіялістів // *Комуніст.* – 1933. – №197 (4256). – 10 березня. – С. 1.
22. Заява Масарика // *Комуніст.* – 1926. – 9 вересня. – №206 (1990). – С. 2.
23. Зліт білогвардійських генералів у Празі // *Вісті ВУЦВК.* – 1930. – №113 (2910). – 18 травня. – С. 2.
24. Зміна уряду в Чехо-Словаччині // *Вісті ВУЦВК.* – 1926. – №63 (1651). – 20 березня. – С. 1.
25. Ілюстрація Масариківської «соціальної реформи» // *Комуніст.* – 1928. – 1 січня. – №1 (2335). – С. 2.
26. Компартия Чехо-Словаччини й імперіялістична війна (Розмова з т. А. Муна – Чехо-Словаччина) // *Вісті ВУЦВК.* – 1924. – №170 (1163). – 29 липня. – С. 2.
27. Крамер В. Після Мюнхенської угоди / В. Крамер // *Комуніст.* – 1938. – №231 (5808). – 6 жовтня. – С. 2.
28. Масовий рух протесту проти фашистської реакції // *Комуніст.* – 1939. – №16 (5893). – 20 січня. – С. 2.
29. Напередодні похорону Масарика // *Вісті ВУЦВК.* – 1937. – №218 (5108). – 21 вересня. – С. 1.
30. Наслідки виборів до ландтагів у Чехословаччині // *Комуніст.* – 1935. – №121 (4794). – 28 травня. – С. 1.
31. Наслідки парламентських вборів у Чехословаччині // *Комуніст.* – 1935. – №116 (4789). – 22 травня. – С. 1.
32. Нове в настроях чехословацької буржуазії // *Вісті ВУЦВК.* – 1923. – №13. – 19 січня. – С. 1.
33. Пауль Є. В Чехословаччині / Є. Пауль // *Вісті ВУЦВК.* – 1924. – №131 (1124). – 12 червня. – С. 1.
34. Переговори про радянсько-чехословацький договір // *Комуніст.* – 1935. – №102 (4775). – 5 травня. – С. 1.

35. Перший чехословацький військовий корабель // *Комуніст.* — 1930. — №292 (3270). — 22 жовтня. — С. 2.
36. Петерс І.А. Чехословацко-советские отношения (1918-1934) / И.А. Петерс. — К. : Наукова думка, 1965. — 346 с.
37. Підписання консульської конвенції між СРСР і Чехословаччиною // *Вісті ВУЦВК.* — 1935. — №264 (4551). — 17 листопада. — С. 1.
38. Підписання угоди про встановлення повітряного сполучення між Москвою і Прагою // *Комуніст.* — 1935. — №112 (4785). — 17 травня. — С. 2.
39. Підписано радянсько-чехословацький договір про взаємну допомогу // *Комуніст.* — 1935. — №112 (4785). — 17 травня. — С. 2.
40. Повстання і інтервенція за гроші Антанти. Свідчення Савінкова // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №196 (1189). — 30 серпня. — С. 1.
41. Помощь Чехо-Словацкой республики голодающим // *Комуніст.* — 1922. — №157 (749). — 12 июля. — С. 4.
42. Приїзд Е. Бенеша в Київ // *Комуніст.* — 1935. — №136 (4809). — 15 червня. — С. 2.
43. Процес Савінкова — банкрутство всієї контр-революції // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №196 (1189). — 30 серпня. — С. 2.
44. Процесс Б. Савинкова // *Комуніст.* — 1924. — 2 сентября. — №200 (1391). — С. 4.
45. Радянська делегация на похороні п. Масаріка // *Вісті ВУЦВК.* — 1937. — №217 (5107). — 20 вересня. — С. 1.
46. Радянський посол у Чехо-Словаччині вручив ввірчі грамоти // *Комуніст.* — 1934. — №166 (4518). — 20 липня. — С. 1.
47. Роковини смерті Масаріка // *Комуніст.* — 1938. — №215 (5790). — 15 вересня. — С. 4.
48. Салат Я. Белая Чехия и Красная Словакия / Я. Салат // *Комуніст.* — 1919. — №107 (135). — 15 июля. — С. 1.
49. Салат Я. Советская Словакия / Я. Салат // *Комуніст.* — 1919. — №89 (117). — 24 июня. — С. 1.
50. Сітка шпигунства гестапо за кордоном // *Комуніст.* — 1935. — №113 (4786). — 18 травня. — С. 2.
51. Слободянський Г. В брудній воді Української еміграції / Г. Слободянський // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №220 (1213). — 27 вересня. — С. 1.
52. Слободянський Г. Чеська буржуазія і Словаччина / Г. Слободянський // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №287 (1280). — 17 грудня. — С. 1.
53. Слободянський Г. На Карпатській Україні / Г. Слободянський // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №61 (1054). — 15 березня. — С. 1-2.
54. Смерть колишнього президента Чехословаччини Масаріка // *Вісті ВУЦВК.* — 1937. — №213 (5103). — 15 вересня. — С. 2.
55. Смерть колишнього президента Чехословаччини Масаріка // *Комуніст.* — 1937. — №213 (5488). — 15 вересня. — С. 2.
56. Співчуття уряду СРСР з приводу смерті Масаріка // *Вісті ВУЦВК.* — 1937. — №213 (5103). — 15 вересня. — С. 2.
57. Співчуття уряду УРСР з приводу смерті п. Масаріка // *Вісті ВУЦВК.* — 1937. — №214 (5104). — 16 вересня. — С. 2.
58. Страйк гірників у Чехословаччині // *Вісті ВУЦВК.* — 1928. — №230 (2420). — 2 жовтня. — С. 1.
59. Сьогодні похорон Масаріка // *Комуніст.* — 1937. — №218 (5493). — 21 вересня. — С. 1.
60. Терен А. Українська еміграція. Празька «багадельня», або на хлібах у Масаріка / А. Терен // *Вісті ВУЦВК.* — 1925. — №193 (1482). — С. 2.
61. Тов. Коларов про процес // *Вісті ВУЦВК.* — 1924. — №196 (1189). — 30 серпня. — С. 1.
62. Томаш Масарік іде у відставку // *Комуніст.* — 1935. — №287 (4960). — 15 грудня. — С. 1.

63. Торговельний договір між СРСР і Чехословаччиною // Вісті ВУЦВК. – 1935. – №71 (4358). – 27 березня. – С. 2.
64. Уряд Гітлера субсидує німецьких фашистів у Чехословаччині // Комуніст. – 1935. – №122 (4795). – 29 травня. – С. 2.
65. Урядова декларація чехословацького прем'єра // Комуніст. – 1935. – №140 (4813). – 20 червня. – С. 1.
66. Ф. Г. Кабінет Швеґлі-Черного в Чехословаччині // Комуніст. – 1926. – 16 жовтня. – №238 (2022). – С. 1.
67. Ф. Т. Столипинщина на Прикарпатській Україні // Вісті ВУЦВК. – 1926. – №63 (1651). – 20 березня. – С. 1.
68. Фирсов Е. Российская историография о развитии межвоенной Чехословацкой республики (1918-1938) / Е. Фирсов // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 59-72.
69. Формування нового чехословацького уряду // Вісті ВУЦВК. – 1935. – №128 (4415). – 5 червня. – С. 6.
70. Хан А. Зформування нового уряду в Чехословаччині / А. Хан // Комуніст. – 1929. – №297 (2983). – 20 грудня. – С. 2.
71. Червоний А. Фашизм та буржуазія в Чехословаччині / А. Червоний // Комуніст. – 1926. – 25 серпня. – №193 (1977). – С. 2.
72. Чехо-Словакия заявляє о нейтралитете // Комуніст. – 1923. – 23 октябрю. – №241 (1135). – С. 4.
73. Чехо-Словакия поссорилась с папой // Комуніст. – 1925. – 25 июля. – №168 (1656). – С. 2.
74. Чехословацька військова делегація в Києві // Комуніст. – 1935. – №129 (4802). – 6 червня. – С. 1.
75. Чехословацька громадськість шанує пам'ять Масаріка // Комуніст. – 1937. – №214 (5489). – 16 вересня. – С. 1.
76. Чехословацька компартія – до виборів президента // Комуніст. – 1927. – 3 травня. – №98 (2183). – С. 2.
77. Чехословаччині потрібний торг з СРСР // Вісті ВУЦВК. – 1929. – №137 (2630). – 16 червня. – С. 1.
78. Чехословаччину втягують до антирадянського фронту // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №259 (2449). – С. 1.
79. Шмідт Ю. Чехо-Словаччина – арсенал інтервентів / Ю. Шмідт // Комуніст. – 1932. – №74 (3774). – 15 березня. – С. 2.
80. Югославський посланник у Масаріка // Комуніст. – 1935. – №248 (4921). – 27 жовтня. – С. 2.
81. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 / T.G. Masaryk. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.

The article analyzes the peculiarities of the coverage of the person and activities of the President of Czechoslovakia T. G. Masaryk on the pages of national publications of the Ukrainian Soviet press which is characterized by politicization and dependence on the character of the Czechoslovak-Soviet relations. Until 1934 the Soviet press criticized Prague policy concerning the Russian and Ukrainian emigration, «colonial» policy in Transcarpathia and Slovakia, the legal non-recognition of the USSR. Soviet ideological clichés were used to refer to the first Czechoslovak Republic and Masaryk. But even the Soviet press recognized the democratic Czechoslovak state. Perhaps that was the reason why the events in the Czechoslovak Republic and the figure of Masaryk were less criticized in the 1920s compared to Poland and Romania, and after the establishment of diplomatic relations in 1934 had more objective coverage on the pages of the Ukrainian Soviet press.

**Key words:** T.G. Masaryk, Ukrainian Soviet press, Czechoslovak Republic, Slovakia, Transcarpathia, Czechoslovak-Soviet relations.

*Отримано: 23.11.2016 р.*

## АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477.86)«108/11»

О. Б. Головка

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

### **МІЖКНЯЗІВСЬКІ ВІЙНИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ РУСІ І ПОСТУПОВЕ ВИНИКНЕННЯ СУВЕРЕННИХ КНЯЗІВСТВ-ДЕРЖАВ У ПРИКАРПАТТІ (80-ті роки XI — початок XII ст.)**

В статті розглядається перебіг міжкнязівських конфліктів в Південній і Південно-Західній Русі наприкінці XI – на початку XII ст. Автором показана драматична історія виникнення незалежних князівств-держав в Прикарпатті.

**Ключові слова:** Рюриковичі, міжкнязівські війни, Русь, Польща, половці.

В останній чверті XI ст. апогей політичних процесів на Русі значною мірою переміщується на Волинь та Прикарпаття, де розгортаються події, які виявилися переломними у житті східнослов'янського суспільства. В історіографії складна і драматична історія політичних протистоянь цього часу в Південній Русі тривалий час привертає увагу дослідників [15; 32; та ін.]. В цій статті головною метою є аналіз формування незалежних князівств-держав у Прикарпатті в контексті поступової ліквідації монолітності держави-імперії Русь та виникнення нової системи державного управління у східних слов'ян у вигляді конфедерації суверенних земель-князівств.

З другої половини XI ст. на Русі різко зростає кількість представників князівської династії, обмежених в правах і можливості зайняти київський престол. Мова йде перш за все про так званих князів-ізгоїв. В літературі існує думка, що князями-ізгоями слід вважати тих князів, батьки яких померли до смерті діда. Ця обставина, на думку авторів цієї точки зору, створювала для таких представників князівської династії дуже великі проблеми з отриманням володінь [10, с.367]. Як нам здається, такий підхід є лише формально-юридичним і не охоплює все явище князівського ізгойства у повній мірі. Дійсно, частина князів-ізгоїв рано втратила батьків, що, природно, створювало великі перепони для досягнення ними політичної ваги. Але фактично з повноцінного політичного процесу в той час виключалися і інші князі. Вже в 60-х роках князями-ізгоями стали не тільки нащадки старшого сина київського князя Ярослава Володимировича (1017-1054 рр.), який помер у Новгороді в 1052 р. за два роки до смерті його батька, а й спадкоємці молодших синів того ж Ярослава Ігоря і В'ячеслава. Ігор помер в 1060 р., а В'ячеслав – у 1057 р. [3, с.162-163].

Князі-ізгої в своїй боротьбі прагнули повернути собі держання батьків, а коли це не вдавалось, намагалися, хоча б, поширити свою владу на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, в 1064 р. за повідомленням літописця, «**всжа Ростислава к Тмѹтороканю, сын Володимирь, внѹк Ярославь, и с ним всжа Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородьского. И, пришед, выгна Глеба из Тмѹторокана, а сам седе в него место**» [4, с.152]. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив тут владу сина – Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. Ця подія для нас є дуже важливою, оскільки мова йде про князя Ростислава, від якого бере родовід династія князів Ростиславичів, з діяльністю яких зв'язано формування перших незалежних князівств-земель у Прикарпатті в останні десятиліття XI ст.

На нашу думку, Ростислав Володимирович до прибуття на південь знаходився у Новгороді, про що саме і говорить наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порей та Вишату, а перед тим, можливо, мав якийсь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Тмутараканське князівство досягає свого апогею свого розвитку. Тмутаракані були підкорені народи всього Західного Кавказу [11; 12; 29; та ін.]. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала причиною невдовзі смерті князя, якого було вбито візантійцями. Останні в цей час докладають зусиль для того, щоб підкорити східний Крим і Тамань своїй владі.

Наприкінці 70-х років XI ст. київським князем стає Всеволод Ярославич (роки правління в Києві 1076-1077, 1078-1093 рр.). Ставши верховним князем Русі, Всеволод природно прагнув зміцнити свою владу. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях в цей час спостерігається тенденція до підсилення місцевої верхівки, на чолі якої стояли численні представники династії Рюриковичів. Спостерігається процес зміцнення їх влади, а одночасно закладалися паростки структуризації політичних формувань в регіонах. Молоді представники династії Рюриковичів висувають свої претензії на батьківські володіння. Зокрема, в 1081 р., за повідомленням літопису, «**всжа Игоревичь Давыд с Володаремь Ростиславичемь мѣсяця мая 18 день. И придоста Тмѹтороканю, и яста Ратнора** (воеводу київського князя Всеволода. – авт.), и **седоста Тмѹтороканю**». Але в 1083 р. обох князів вибив з Тмутаракані Олег Святославич [3, с.204-205].

В таких умовах Всеволод вирішив не конфліктувати з синами старшого брата Ізяслава – Ярополком та Святополком. Молодий князь Ярополк Ізяславич отримав Волинське і Турівське князівства. Літопис повідомляє, що в 1078 р., після смерті брата Ізяслава, Всеволод «...**посади сына своего Володимера Чернигове, а Ярополка Володимери, придав ему Тѹров**» [3, с.204]. Є підстави думати, що і Ярополк, і Володимир були князями-намісниками київського князя, тобто підлеглими верховному володареві держави глави адміністративних округів країни. Крім Волинсько-Турівського князівства-намісництва (тобто фактично були керівниками регіональних адміністрацій), Ізяславичі контролювали також Новгород і Новгородську землю, де сидів молодший брат Ярополка Святополк. Останнього на новгородському столі посадив ще батько Ізяслав.

Під 1084 р. літопис повідомляє: «**Приходи Ярополк ко Всеволоду на Велик день. В се же время вывгоста Ростиславича 2 от Ярополка, и пришедша прогнаста Ярополка**» [3, с.205]. В літературі це повідомлення знаходиться вже довгий час під підвищеною увагою дослідників. Це пов'язано з тим, що саме з середини 80-х років XI ст. не тільки спостерігається політична активізація Волині в житті східнослов'янської конфедерації, а і з'являються на політичній арені Південно-Західної Русі Перемишльське, Теребовльське та Звенигородське князівства, які через декілька десятиліть після об'єднання в середині XII ст. пе-

ретворюються в єдине Галицьке князівство. На превеликий жаль, наведена вище літописна стаття дає дуже мало інформації для висновків.

Не вносять особливої ясності для розуміння зазначеної події наступні повідомлення пам'ятки. Вірогідно, що зазначені два Ростиславичі перебували у місті Володимирі під контролем (можливо, під арештом) Ярополка. Останньому були підстави остерігатися цих князів, якщо прийняти вірогідну версію вчених про можливу попередню належність цього краю чи його частини Ростиславу Володимировичу [16, с.46,76-76; та ін.]. Можливо, що в 50-60-х роках XI ст. єдине Волинсько-Прикарпатське князівство-намісництво було розділено на дві частини. Волинь перейшла у руки Ігоря Ярославича, а Прикарпаття – Ростислава Володимировича.

Нам відомо з джерел про трьох синів Ростислава Володимировича: Рюрика, Василька та Володаря. Зокрема, вище ми вже розповідали про те, що напередодні подій на Волині в 1084 р. Володар Ростиславич разом з Давидом Ігоревичем зробили спробу захопити Тмутаракань. Оскільки Володар в цей час перебував в іншому місці, є підстава думати, що під контролем Ярополка у Володимирі знаходились інші Ростиславичі – Рюрик і Василько. Можливо, вони були захоплені найближчими Ярополком Ізяславича на початку 80-х років XI ст. і перебували у Володимирі, як зазначалося вище, недобровільно.

Дізнавшись про захоплення Володимира Ростиславичами, київський князь Всеволод доручив своєму синові Володимирі відновити на волинському столі Ярополка. «...и посла Всеволод Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимерн» [3, с.205]. Про що ж виправу розповідає Володимир Мономах у своєму «Повчанні»: «И пакы по Изяславичих за Микудин, и не постигохом их. И на ту же весну к Ярополку совкупляться на Броды» [3, с.248]. М.С. Соловійов звернув увагу на те, що тут в розповіді Мономаха вкралася помилка: замість «Изяславичи» мало б бути «Ростиславичи» [26, с.675, пр.78]. Спільний розгляд повідомлень двох пам'яток свідчить, що процес боротьби затягнувся, оскільки побачення Володимира з Ярополком у Бродах, ймовірно, сталося лише весною 1085 р.

Але невдовзі в тому ж році волинський князь розпочав боротьбу зі своїм «благодійником». В тексті «Повісті временних літ» немає прямих вказівок про обставини, що призвели до виникнення усобиці Ярополка і Володимира. Можливо, що під час повернення Ярополка Ізяславича на волинський стіл відбулося ущемлення прав князя у порівнянні з статусом, який він мав до 1084 р. Справа в тому, що одночасно з поверненням Ярополка батько Володимира київський князь Всеволод надав князю Давиду Ігоревичу володіння у Східній Волині у місті Дорогобуж. Нагадаємо, що за заповітом Ярослава на Волині певний час сидів Ігор Ярославич, а тому тепер син останнього князь Давид не тільки отримав вольсть на сході Волині, а і почав реально претендувати на повернення йому усєї батьківської спадщини. Необхідно відзначити, що за своїм статусом Давид Ігоревич також був князем-ізгоєм. Вочевидь не маючи можливості повністю взяти під контроль волинсько-прикарпатський регіон київська адміністрація вирішила розділити його між представниками різних ворогуючих сил.

«В лето 6593, – повідомляє «Повість временних літ», – Ярополк же хотяше ити на Всеволода, послушав злых светник. Се уведав, Всеволод посла противу ему сына своего Володимера. Ярополк же, оставив матерю свою и дружинику Лучьске, бежа в Дячю» [3, с.205]. Виникає питання, а хто були ці «злі радники» Святополка? А.М. Насонов вважає, що ними були представники волинського боярства [22, с.135]. Без сумніву, що без узгодження з ними волинський князь навряд

чи почав конфлікт з Києвом. Але такий стан є цілком природним, оскільки будь-яку дію володар не робить без підтримки підлеглих, і це не потребувало якогось роз'яснення книжником. Тому, на наш погляд, Ярополка на протидію Всеволоду і його сину підштовхнув хтось інший, що і вимусило книжника звернути увагу на цю обставину. Автором цих рядків висловлювалася думка, що Ярополк, готуючись до конфлікту, вступив, вірогідно, у якусь домовленість з краківським двором [13, с.59]. Проти такого погляду виступає О.В. Майоров, хоча не розглядає аргументів свого опонента [21, с.101-102]. А серед них необхідно назвати не тільки місце втечі Ярополка, а і деякі інші наступні події.

В 1086 р., як повідомляє літопис, «**приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимиромъ**» [3, стб.206]. Про цю подію розповідає Володимир Мономах у своєму «Повчанні»: «**На тѣ зимѣ идохомъ к Ярополкуъ совокуплятися на Броды, и любовь велику створихомъ**» [3, стб.248]. Швидко повернення Ярополка на Волинь та безконфліктне підписання угоди з Мономахом, без сумніву, було пов'язано з підтримкою Ізяславича польськими панамі.

В цей час на польському владному Олімпі дуже сильні позиції мав син померлого Болеслава II Мешко, який був прихильником розвитку тісних союзницьких відносин із східними сусідами. В 1088 р. сестра Ярополка вийшла заміж за Мешка, але домовленість про це була укладена раніше, можливо під час перебування Ярополка у Кракові [13, с.59; 14, с.428-429]. Проте цей шлюб було укладено вже після загибелі Ярополка.

Далі в тій же літописній статті під 1086 (6594) р. йдеться: «**Ярополк же седе Володимери. И переседев мало дний, иде Звенигороду. И не дошедшу емѣ града, проводень быс от проклятого Нерадеця, от дьявола наученья и от злыхъ человек. Лежаще емѣ тѣ на возе, савлею с коня прободе и, месяца ноямеря в 22 день бежа Нерадецъ треклятый Перемышлю к Рюрикови**» [3, с.206]. Історики по-різному оцінюють можливу участь Ростиславичів у вбивстві Ярополка. Деякі вважають, що Нерадецъ був ними підсланий до Ярополка, інші категорично це спростовують [Аналіз літератури з цього питання див.: 21, с.103-104]. Для нас ця тема, по великому рахунку, є другорядною. А головним моментом зазначеного повідомлення літопису для нашого аналізу є перш за все те, що воно зафіксувало появу в Перемишлі князя Рюрика Ростиславича. Саме поява нещодавнього суперника в сусідній від Волині землі викликало дії у відповідь Ярополка. Можливо, що ініціатором конфлікту були суперники Ярополка, оскільки в «Повчанні» Володимира Мономаха є інформація про якусь його допомогу волинському князю напередодні його смерті: «**И потомъ ходивъ Володимерю, паки Ярополка посадихъ, и Ярополк ѹмре**» [3, с.249].

Виникає питання, а чому Ярополк спрямував свою виправу на Звенигород, а не безпосередньо на Перемишль? Відповідь тут може бути одна. Звенигород в цей час також належав Ростиславичам. І тут можна підтримати погляд істориків, які вважають, що це місто належало другому за віком Ростиславичу Володарю, а ще одне Теребовль – Васильку [18, с.91]. Крім того, у той час Ростиславичі не тільки прагнули зберегти свою владу у Прикарпатті, а й прагнули поширити свій контроль на Волинь, де князував син Ізяслава Ярославича Ярополк.

Під час перебування Ярополка в Польщі Володимир Всеволодович посадив у Володимирі Давида Ігоревича («**Володимер же посади Давыда Володимери, в Ярополка место**» [3, с.205]). Судячи з наступних подій, Давид Ігоревич знову повернувся до Володимира-Волинського після смерті Ярополка. Разом з Волинською землею князь Давид «успадкував» від Ярополка і ворожнечу того до Ростиславичів. Крім Ростиславичів, потенційним суперником Давида

став брат небіжчика Ярополка Святополк. В 1088 р., вірогідно, навіть, без згоди верховного київського князя, він переїздить з Новгороду до Турова («**Иде Святополк из Новгорода к Турову жити**» [3, с.207]). Крім власне Турівської землі, цей князь тоді ж оволодів Берестям з округою, східною частиною Волині (Погоринюю). Доказом цього є більш пізня літописна стаття під 1097 р., коли, тоді вже київський князь, Святополк серед своїх володінь називає Турів, Пінськ, Берестя та Погорину [3, с.263]. Вірогідно, що в цих володіннях Святополк, на відміну від Новгороду, вже був майже суверенним володарем.

Події на Волині 80-х років XI ст. засвідчують, що в той час внуки князя Ярослава Володимировича Ярополк Ізяславич, Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі, Давид Олегович прагнули не тільки отримати для себе володіння в Південно-Західній Русі, а і зробити їх максимально незалежними від Києва. Отже, з цього часу починається еволюція володінь Ростиславичів в Прикарпатті як реально суверенних політичних утворень в складі давньоруської конфедерації, в цей час вже досить чітко простежується тенденція до становлення Волині як майбутньої землі-князівства. Цей процес не отримав в найближчі роки (наприкінці XI – перші десятиліття XII ст.) швидкої реалізації, оскільки остаточно Волинь стала незалежним державно-політичним формуванням лише у другій половині XII ст.

Останнє десятиліття XI ст. знаменувалося посиленням князівських міжусобиць на Русі. В цей же час посилилася експансія половців на південноруські землі. Необхідно зазначити, що половці тоді здійснювали великі походи не тільки проти Русі, а і проти Польщі та Королівства Угорщина. Про сильне розорення Польщі кочовиками повідомляє «Літописець Перяслава-Суздальського» і польський хроніст Галл Анонім [1, с.51; 5, 1.8, 19]. Про зіткнення в 90-х роках угорців з половецькими ордами є численні відомості в угорських хроніках [6, р.412-414, 424-425; 7, р.80; 23, с.53; 24, с.349]. Під 1092 р. «Повість временних літ» повідомляє: «**В се же лето воєваша половци ляхы с Василькомъ Ростиславичемъ. В се же лето умре Рюрик, сын Ростиславль**» [3, с.215]. Тоді до Перемишля з Звенигорода і перейшов Володар Ростиславич.

З'ясувати характер відносин Ростиславичів з Польщею допомагає матеріал «Повісті про осліплення Василька» – епічного твору, який був включений до тексту «Повісті временних літ» вже в правління Володимира Мономаха в Києві (1113-1125 рр.) [Про цей твір див: 27, с.417-463; 28; 32]. В літературі є різні версії щодо авторства цього твору. Б.О.Рибаків висловлює думку, що автор Василій був «мужем» князя Святополка Ізяславича [25, с.275-276]. Такий погляд поділяє Л.Є. Махновець [2, с.146] О.В. Творогов вважає, що цей Василій був наближеним волинського князя Давида Ігоровича [27, с.448]. На нашу думку, найбільш обґрунтованою є думка О.О. Шахматова, який пише, що Василій був духівником князя Василька [31, с.35-41]. Остання позиція є найбільш вірогідною, оскільки автор є апологетом теребовльського князя, весь його твір спрямований на уславлення діяльності Василька та засудження Давида та Святополка, які вчинили над Васильком страшний злочин. Якщо це так, то «Повість про осліплення Василька» для нас є дуже важливою, бо ми маємо справу з першою пам'яткою галицької писемності, в якій фіксуються дуже важливі політичні події та процеси в Південно-Західній Русі.

Твір охоплює події 1097-1099 рр. Порівняння змісту вельми докладної за змістом «Повісті про осліплення Василька» з безпосередньо статтями «Повісті временних літ» показує, з одного боку, високу насиченість першого твору подіями політичного життя Русі кінця XI ст., а, з іншого боку, велику лаконічність у передачі цих подій, особливо історії Прикарпаття та Волині, в київському літописі. О.В. Творогов вважає, що «Повість про осліплення Василька» розпочинається з самого початку лі-



тописної статті під 6605 (1097) р. [27, с.448], але є підстави думати, що ця повість бере свій початок зі слів: «**И приде Святополк с Давыдом Киевѹ, и ради выша людѣ вси: но токмо дьявол печален взяше о любви сей. И влезе сотона в сердце некоторым мужем, и почаша глаголити к Давыдови Игоревичю, рекуше сице, яко Володимер сложился есть с Василком на Святополка и на тѣя**» [3, с.257]. Перший же абзац означеної статті є частиною безпосередньої літописної розповіді, в якій йдеться про з'їзд головних Рюриковичів у Любечі.

З'їзд у Любечі в 1097 р. був дуже знаменною подією в державнополітичному розвитку східнослов'янської політичної конфедерації. В столиці Русі зібралися київський князь Святополк, переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах, волинський князь Давид Ігоревич, теребовльський князь Василько Ростиславич, чернігівські князі Олег і Давид Святославичі. На з'їзді відзначалося, що міжкнязівські «катори» створюють велику небезпеку для Русі, чим користуються половецькі хани. Князі домовилися: «**Да none отселе имеемся в едно сердце, и блюдем Рускые земли; каждо да держитъ отчину свою: Святополк Киев Изяславъ, Володимеръ Всеволожь, Давыд и Олег и Ярославъ Святослав, а им же раздая Всеволод города: Давыду Володимер, Ростиславичема Перемышль Володаревн, Тереволь Василкови**» [3, с.257]. Однозначно, що рішення з'їзду були вкрай невідповідні перш за все Святополку, який ставав лише «першим серед рівних» в родині Рюриковичів. Підкреслення факту передачі волостей Південно-Західної Русі ставив під сумнів будь-які претензії Святополка на цей регіон, оскільки гарантом збереження цих земель за їх володарями фактично проголошувався Володимир Мономах. Є підстави думати, що у повній мірі рішення з'їзду в Любечі не задовольняли і цього князя, оскільки утруднювали можливість претензій на Київську землю в разі смерті Святополка. Отримання легітимізації влади Ростиславичами в прикарпатських князівствах йшов в розріз з політичними планами і Давида Ігоревича.

Саме це і стало рушійними механізмами, що призвели до жорстокої розправи Давида і Святополка над Васильком. Згідно інформації автора «Повісті про осліплення Василька» галицького дружинника Василя, Давид спровокував на злочин проти теребовльського володаря київського князя Святополка Ізяславича, заявивши, що саме Василько не тільки був причетним до вбивства брата Святополка Ярополка Ізяславича, а й прагне захопити у київського володаря Турів, Пінськ, Берестя та Погорину [3, с.258]. Проте невдовзі проти них виникає могутня коаліція Володимира Всеволодовича, Давида і Олега Святославичів. Переяславська та чернігівська дружини дійшли до Києва, у зв'язку з чим «**Святополк же хоче повегнѹти ис Киева, и не даша емѹ кыяне повегнѹти**» [3, с.263]. Ситуацію виправила київська верхівка, яка умовила вдову Всеволода Ярославича Анну і київського митрополита Миколая бути посередниками між ворогуючими сторонами. Примирення відбулося, за інформацією літопису, біля міста Городок (знаходився на лівому березі Дніпра напроти київського Подолу): «**Приде Володимер, и Давыд, и Олег на Святополка, и сташа ѹ Городца, и створиша мир**» [3, с.273]. Було домовлено, що Святополк покарає Давида Ігоревича.

Судячи з подальшого розвитку подій, Святополк не поспішав виконувати взяті зобов'язання. А тому волинський князь Давид почував себе відносно спокійно. Весною 1098 р. він навіть зробив спробу захопити Теребовль у Василька, який продовжував знаходитися у нього під арештом у Володимирі. На захист Теребовля виступив брат Василька Володар. Він добився від Давида визволення Василька, який повернувся до свого міста. Через деякий час Ростиславичі здійснили переможну виправу на Волинь, де захопили бояр Лазаря і Василя, які були безпосередніми учасниками розправи над Васильком.

Взимку 1098-1099 рр. Святополк Ізяславич нарешті вирушив проти Давида Ігоревича, щоб вигнати того з Волині. У боротьбі з волинським князем Святополк використовував допомогу своїх синів Мстислава та Ярослава. Ярослав Святополкович був в той час князем у Бересті («**Ярослав же беже на Ляхы и прииде ко Берестью**») [3, с.271]. Давид унаслідок дій Святополка був вимушений покинути свої володіння і шукати притулок в сусідній Польщі у польського князя Владислава-Германа<sup>1</sup>. В статті «Повісті временних літ» під 6607 (1099) р. повідомляється: «**Изде Святополк к Володимерю и прогна Давыда в Ляхы**» [3, с.273]. Згодом при посередництві польського князя в районі Берестя відбулися переговори. Не дивлячись на заступництво польського князя, Святополк невдовзі вигнав з Володимира Ярополка, який повернувся знову до Польщі. «**Святополк, же прогнав Давыда**, – пише автор «Повісті про осліплення Василька», – **нача думати на Володаря и на Васнака, глаголя, яко се есть волость отца моего и брата**» [3, с.269]. Під час великої битви з Ростиславичами Святополк зазнав невдачі і повернувся до Володимира. Тут він посадив на стіл свого старшого сина Мстислава, а молодшого Ярослава відправив до Угорщини за підтримкою до короля Коломана.

В таких умовах знову знайшли спільну мову нещодавні непримиренні вороги Давид Ігоревич і Ростиславичі. Давид Ігоревич прибув з Польщі, залишив в Перемишлі свою жінку, а сам відправився за допомогою до половців. Про місце зіткнення з угорцями війська Володаря, Давида і їх союзника половецького хана Боняка повідомляє «Повість временних літ»: «**В се же лето поьбени угри у Перемышля**» [3, с.273]. Угорські війська були повністю розгромлені [33, р.74]. Їх союзник Ярослав Святополкович утік до Польщі, а Давид Ігоревич після захоплення Червена та Сутейська обложив Володимир, де сидів інший син київського князя Мстислав.

Під час облоги останній загинув, що дозволило Давидові зайняти Володимир. Проте долю його князювання в 1100 р. вирішив черговий князівський снем у Витичеві (Уветичах), де Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Олег та Давид Святославичі вирішили забрати у Давида Ігоревича Волинь. В «Повісті временних літ» докладно розповідь про що подію вміщена в статтю під 6608 (1100) р., де розповідається про те, що Святополк дав князю Давиду Бозьк, а згодом Дорогобуж, а у Володимирі посадив сина Ярослава. Розвиваючи свій успіх, Святополк зробив спробу захопити і Тереховське князівство у Василька, але зазнав там невдачі. «**И не послаша сего Володарь, ни Васнако**», – пише з цього приводу літопис [3, с.274].

Зрозуміло, що такий розвиток подій не міг задовольнити Володимира, який був головним конкурентом як Святополка, так і чернігівських Святославичів. Подобиці про конфлікт Святополка і Ростиславичів повідомляє Володимир Мономах на початку свого «Повчання» в звичній для твору

<sup>1</sup> Вивчення історії взаємин Русі і Польщі кінця XI ст. створює перед дослідником небезпеку потрапляння до своєрідної джерельно-інформаційної «пастки». Розгляд існуючих свідчень про цей час на перший погляд справляє враження про велику інтенсивність і значимість цих взаємин у порівнянні з попереднім і наступним періодами відносин двох слов'янських країн. Проте означена «інтенсивність і значимість» – це у значній мірі наслідок того, що при аналізі подій кінця XI ст. науковці мають можливість отримати продукт аналізу не тільки відносно лаконічних записів «Повісті временних літ» і епізодичних згадок з польської хроніки Галла Аноніма, а значно більших розповідей про контакти русів з поляками, які вміщено в «Повчання Володимира Мономаха» та «Повість про осліплення Василька Тереховського».

риторичній формі: «Усретоша бо мя слы от братья моя на Волзе, реша: «Потъснися к нам, да выженем Ростиславича и волость нх отъгнем; иже и не поидеши с нами, то мы собе будем, а ты собе. И рех: Аще вы ся гневаете, не могу вы я ити, ни креста перестъпнати» [3, с.241; пор.5, с.204-205]. Відмову Мономаха допомагати Святополку слід пов'язувати не якимись зобов'язаннями першого перед Ростиславичами, а перш за все небажанням Володимира допомагати київському князеві.

Всі ці дії призвели до значного посилення князя Святополка. Необхідно відзначити, що в той же час у нього під контролем продовжувало перебувати Турівське князівство та Берестя. Враховуючи близькість цієї території до Волині, є підстави думати, що великий вплив на цей регіон мав і найближчий опічник київського князя його син та тогочасний володар Волині Ярослав. Відомо, що, коли один з князів-ізгоїв племінник Святополка Ярослав Ярополкович захотів захопити Берестя, проти нього виступив київський володар, який заточив молодого князя у київській темниці. Наступного року, коли Ярослав Ярополкович втік з столиці, його взяв у полон вже син Святополка Ярослав волинський. Отже, скоріше за все Турівсько-Берестейський регіон знаходився на початку XII ст. одночасно під контролем і Києва, і Володимира.

Розповідаючи про жорстоку розправу Давида Ігоровича і Святополка Ізяславича над теребовльським князем Васильком (1097 р.), автор «Повісті про осліплення Василька» галицький дружинник Василій не міг обійти мовчанкою дуже важливе питання про стан відносин галицьких князівств з Польщею [про це докладно див.:32]. Зокрема, в творі повідомляється, що навіть після жорстокої розправи Василько хотів звернутися за підтримкою проти Польщі не лише до брата Володаря та кочовиків, а й до Давида: «И рекох в чме своемь: оже ми будѹт Берендичи, и Печенези, и Торци, реку братѹ своему Володареви и Давыдови: данта ми дружинѹ свою молодшюю, а сма пинта и веселнтася. И помыслих на землю Лядьскую настѹпаю на зиму, и на лето и возму землю Лядьскую, и мщю Рѹсьскую землю» [3, с.266].

М.Е. Шайтан та В.Т. Пашуто вважають, що в той час Польща активізувала свою східну політику [30, с.19; 23, с.44]. Співставлення матеріалів давньоруських джерел (літописів та «Повісті про осліплення Василька») з повідомленнями хроніки Галла Аноніма дають підставу для дещо іншого висновку. Розповідаючи про подвиги свого героя князя Болеслава III, польський хроніст розповідає про велике вторгнення половців на територію Польщі, які «за своєю звичкою» розійшлися по всій країні. Саме фраза «за своєю звичкою» є доказом численних нападів половців на західнослов'янську державу наприкінці 90-х років. Такі походи половців наряд чи відбувалися без підтримки або участі Ростиславичів, до земель яких доходили маршрути половецьких пересувань на захід. Автор «Повісті про осліплення Василька», розуміючи негативне сприйняття союзу Василька з кочовиками, підкреслює, що той прагне до контактів з неполовецькими угрупованнями кочовиків (торками, берендеями, печенігами), а також наголошує на великій шкоді, яку зробили поляки «Рѹської землє (в розумінні всієї країни Русі. – авт.)».

Проте останні слова Василька можливо не є простим епічним прийомом, а є відбиттям історичних реалій. У зв'язку з підсиленням тиску половців на прикарпатський край Василько згодом дійсно вирішив порвати з ними контакти і встановити взаємодію з іншими кочовиками причорноморських степів. У такому контексті стає зрозумілим і обіцянка Василька після завершення боротьби з Польщею здійснити похід проти половецьких орд: «И посемь хотех проситися ѹ Святополка и ѹ Володимера ити на Половци, да любо налезу собе славу, а

любо голову сложи за Русскую землю» [3, с.266]. Звернення Василька до майбутніх «чорних клобуків» (торків, печенігів, берендеїв) свідчить, що вони вже в цей час набирали достатньої мілітарної потуги. В літературі роль Польщі в конфлікті між київським та волинським князями 90-х років XI ст., про що вже йшлося, часом перебільшується, оскільки на авторів наукових праць суб'єктивно впливають численні подорожі про ці події в творі дружинника Василя [див., наприклад: 34, s.27]. Відзначаючи взаємодію кочовиків з Ростиславичами на початку 90-х років XI ст., необхідно наголосити, що активність степовиків на Правобережжі саме в цей час мало негативний характер для Прикарпатського краю, оскільки заважала консолідації майбутніх галицьких земель.

Про антагоністичні відносини між Ростиславичами і Польщею, на наш погляд, свідчить також фрагмент «Життєпису Оттона, єпископа бамберзького», яке було написано в 50-х роках XII ст. германським хроністом Гербордом. В уривку, що стосується русько-польських відносин межі XI-XII ст., автор розповідає про те, що «руський король» та його наближені знаходились у ворожих стосунках з польським володарем, проте пізніше уклали династичний союз і навіть надали Польщі допомогу [8, p.74]. Є підстави думати, що Герборд, який писав про події через півстоліття після їх здійснення, переплутав двох володарів, яких він називає «королями», а саме: київського князя (коли мова йшла про шлюб польського князя і руської княжни) і Володаря Ростиславича (коли він пише про складні стосунки «короля русів» з Польщею). На користь цього свідчить у певній мірі більш пізня інформація, де, розповідаючи про викрадення Володаря, германський хроніст знову називає його тим же титулом, як раніше Святополка, «король русів (rex Ruthenorum)» [8, p.74]. В західноєвропейській ідеологічній літературі означений титул використовувався виключно до незалежних, суверенних володарів. Дійсно, Володар тоді фактично не підкорявся київському князю, а його держава була повністю незалежною. Отже, конфлікт наприкінці 90-х років XI ст. був у поляків не з Святополком, а з перемишльським князем Володарем.

В князівській родині Рюриковичів Ростиславичі були князями-ізгоями, а тому не могли за нормами династичних правил, які встановили на Русі старші сини Ярослава Володимировича Ізяслав, Святослав та Всеволод, претендувати на Київ. Але ця обставина мала для Ростиславичів позитивне значення: вони не витрачали енергію на боротьбу в інших регіонах Русі, а зосереджували увагу на розбудову власної землі. О. Мазур висловлює думку, що в той час Ростиславичі знаходилися у великій залежності від верхівки Перемишльської та Тербовльської землі [20].

У певній мірі з такою думкою можна погодитися, особливо враховуючи ту обставину, що Ростиславичі наприкінці XI ст. тільки появилися в краї. Проте тоді діяльність Ростиславичів, силу яких не можна і применшувати, діяли в інтересах вказаної місцевої знаті. І цей союз сприяв піднесенню в краї династії Ростиславичів, швидкій суверенізації краю у його відносинах з Києвом.

Тоді ж спостерігається процес формування державно-князівської території володінь Ростиславичів. На чолі їх стояв перемишльський князь Рюрик, а після його смерті його стіл зайняв Володар. На жаль, нам невідомо з джерел, де сидів останній до смерті брата, проте можна припустити, що цим містом був Звенигород, який у першій половині XII ст. був відомий як столиця удільного князівства. Василько Ростиславич володів Тербовлем. Тербовльська та Звенигородська земля, за нашою думкою, сформувалися як князівські володіння у другій половині XI ст. Вірогідно, що Перемишльська, Тербовльська та Звенигородська землі до другої чверті XII ст. ще не були єдиним земельним

об'єднанням, тобто про Галичину як компактну державно-адміністративну одиницю в складі Русі можна говорити лише з першої половини XII ст.

На князівських з'їздах в Любачеві (1097 р.) та Витичеві (1100 р.), як справедливо зазначає М.Ф. Котляр, вказані землі в Прикарпатті були визнані родинними володіннями Ростиславичів [17, с.38-39; пор.35, s.45]. Однак, не дивлячись на це, Володарю та Васильку прийшлося вести за відстоювання своїх прав гостру боротьбу у першій чверті XII ст. з київським Володимиром Мономахом та польським князем Болеславом III Криворотим [13, с.67-69].

#### Список використаних джерел:

1. Летописец Переяславля-Суздальского. Издан К.М. Оболенским. – М., 1951. – 112 с.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – 590 с.
3. Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926-1928. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – 540 с.
4. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т.2. Ипатьевская летопись. – 938 с.
5. Chronica Polonorum / ed. Szlachowski et R.Köpke // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores / ed. G.H.Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т.9. – P. 418-478.
6. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, opr. A. Domanovszky // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / ed. Szentpetery Em. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 217-506.
7. Chronicon Monacense // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / ed. Szentpetery Em. – Budapestini, 1938. – Vol. 2. – P. 58-86.
8. Herbordi Vita Ottonis babenbergensis // Monumenta Poloniae Historica. – Leopoli, 1872. – Т. 2. – P. 71-127.
9. Алешковский М.Х. Повесть временных лет / М.Х. Алешковский. – М. : Наука, 1971. – 134 с.
10. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л.В. Войтович. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 2000. – 649 с.
11. Гадло А.В. К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. / А.В. Гадло // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы славяно-русских древностей. – Ленинград, 1988. – Вып. 1. – С. 198-200.
12. Гадло А.В. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе / А.В. Гадло. – СПб., 2004. – С. 269-276.
13. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б. Головкин. – К. : Наукова думка, 1988. – 132 с.
14. Головкин О.Б. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку) / О.Б. Головкин // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні записки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3. – С. 424-432.
15. Грушевський М.С. Волинське питання 1097-1102 рр. / М.С. Грушевський // Твори у 50-х томах. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5. – С. 203-204.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 2. – 633 с.
17. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
18. Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – 2-е вид. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – 220 с.
19. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. / И.А. Линниченко. – К., 1884. – Ч.1: Русь и Польша до конца XII в. – 216 с.

20. Мазур О. Князівська влада у галицьких волостях на зламі XI-XII ст. / О.К. Мазур // Другий Міжнародний конгрес українців. Історія. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 9-14.
21. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А.В. Майоров. — СПб. : Университетская книга, 2001. — 640 с.
22. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства / А.Н. Насонов. — М. : Изд. АН СССР, 1951. — 262 с.
23. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. — М. : Наука, 1988. — 472 с.
24. Пашуто В.Т. Древняя Русь и Венгрия / В.Т. Пашуто // Славяне и Русь. — М. : Наука, 1968. — С. 345-351.
25. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. — М. : Изд. АН СССР, 1963. — 362 с.
26. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения / С.М. Соловьев. — М. : Мысль, 1988. — Т. 1-2. — Кн. 1. — 797 с.
27. Творогов О.В. Комментарии / О.В. Творогов // Памятники литературы древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. — М. : Художественная литература, 1978. — С. 417-463.
28. Хрущов И.П. Сказания о Васильке Ростиславиче / И.П. Хрущов // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — 1879. — №1. — С. 44-62.
29. Чхаидзе В.Н. Тмутаракань (80-е гг. X в. — 90-е гг. XI в.). Очерки историографии / В.Н.Чхаидзе // Материалы и исследования по истории Северного Кавказа. — Армавир, 2006. — Вып. 6. — С. 139-174.
30. Шайтан М.Э. Германия и Киев в XI в. / М.Э. Шайтан // Летопись занятий постоянной историко-географической комиссии. — М., 1927. — Т. 24 (1). — С. 3-36.
31. Шахматов А.А. Нестор-летописец / А.А. Шахматов // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. 117-118. — С. 35-41.
32. Benyszkiewicz K. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka Trebowelskiego / K. Benyszkiewicz // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. — Кам'янець-Подільський, 2015. — Том 25. На пошану професора І.С. Винокура. — С. 248-265.
33. Font M. Koloman the learned, king of Hungary / M. Font. — Szeged, 2001. — 110 p.
34. Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty / K. Maleczyński. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Ossolineum, 1975. — 375 s.
35. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach / M. Parczewski. — Kraków, 1991. — 92 s.

The article deals with the course of interprincipely conflicts in South and South-West at the second part of the XI – early XII centuries. The author showed the dramatic history of independent principality-states in the Carpathian Mountains.

**Key words:** Ryurykovychi, interprincipely wars, Russia, Poland, Polovtsi.

*Отримано: 20.10.2016 р.*

В. Г. Балушок

## РИТУАЛ ВСТУПУ ВОЗНОГО НА ПОСАДУ В РАНЬНОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ (спроба інтерпретації)

У статті робиться спроба визначення типу ритуальних дій, що мали місце при вступі на посаду возного в ранньомодерній Україні у рамках групи обрядів переходу.

**Ключові слова:** возний, ритуал (обряд), ритуали переходу, ініціація введення в посаду.

Важливе місце в судовій системі ранньомодерної України, зокрема у XVI-XVII століттях, посідав такий судовий урядовець, як возний. З особою возного, його посадою і діяльністю пов'язано багато цікавих фактів тодішньої судово-правової культури, які всі розглядати тут не місце, тим більше, що це вже зроблено й робиться іншими. В Україні цим, зокрема, займаються Н. Яковенко, Н. Старченко, В. Поліщук, Н. Білоус та інші вчені. Я ж, будучи причетним до історичної етнології – культурної антропології, хочу зупинитися лише на одному аспекті особи возного, а саме на ритуальних діях, які мали місце при вступі його на посаду. Проте спочатку слід, гадаю, все ж дати деяку інформацію про возного та його посаду взагалі, зокрема, у шляхетському соціумі ранньомодерної України.

Як зазначила якось Н. Яковенко, наші предки любили і вміли судитися. Особливо судитися любили шляхтичі. Та от, позвану сторону викликали до суду королівськими позовами, тобто писаними оповіщеннями, а позови доставлялися судовими чиновниками, які називалися возними. Возні також засвідчували збитки від грабунків, побиття й поранення, оглядали місця кримінальних злочинів, фіксували публічно-правові акції приватних осіб (як розмежування чи розподіл майна) тощо [1]. Зміст подій та юридичних документів переважно записувався саме з уст возних: «**А такъ я, во(з)ны(и), при чн(м) бы(л) и што(м) справова(х), и(ж) бы сталъ и видялъ, тоє созънангье мое справе(д)ливѣ кѹ записангю до кнн(г) кгро(д)ски(х) житомн(р)ски(х) з печа(т)ю моею подаю и очеви(с) то со(з)навамъ**» [2, с.153]. Зрозуміло, що возний ніс відповідальність за достовірність цієї інформації. Саме тому польський дослідник кінця XIX – початку XX ст. В. Лозінський назвав возного «оком і вухом влади» [3, с.42]. До прийняття Другого Литовського статуту (1566 року) інститут возних передував інститут офіційних свідків-вижив. Виживі були урядовими чи панськими службениками, виконуючи в ході міжшляхетських конфліктів чи інших колізій свою службу в інтересах певної особи, яка їх наймала. Інститут виживства сформувався напередодні судово-адміністративної реформи 1564-1566 років. Він був уже інститутом писаного права (вижив складав письмове свідчення), витіснивши інститут свідків – «людей добрих» та інститут присяги в ролі правових доказів на суді [4, с.93-94, 97, 107]. Інститут виживства, як зазначає його дослідник В. Поліщук, підготував ґрунт для запровадження уряду возного. Як вважається, його потім у більшості якраз і змінив інститут возних, хоча виживі доволі часто й надалі залишалися елементом доменіального права [5, с.107; 6, с.239].

Як зазначає шляхтознавиця Н. Старченко, уряд возного, незважаючи на те, що був найнижчим серед судової урядницької ієрархії, «становив важливий елемент судочинства в Речі Посполитій, сполучаючи суд і сторони, а та-

кож сторони між собою в ході тривання судового процесу і різного роду вступних актів до нього. Возні не мали жорсткої прив'язки до конкретної судової інстанції і діяли в межах всіх видів воєводських/повітових судів – гродського, земського, підкоморського, каптурового, трибунальського (в короткий період функціонування люблінського трибуналу), а також тих, що лише окремими аспектами своєї діяльності пов'язувалися з офіційним судочинством – копного і полюбовного. Возні, окрім того, були невід'ємною частиною шляхетського посвячення як офіційні свідки при всіх бодай скільки важливих подіях в житті окремого шляхтича і регіональних спільнот у цілому» [7, с.135].

У Польщі, наприклад у Краківському воєводстві, возними були переважно простоліудни. А от в Україні возним міг стати лише шляхтич. На цю обставину є недвозначні вказівки в документах: «**У нас возные не могут быти инакшие, только шляхтичи и оселые, а там засть люди хлопка простого возным учинят [...], которого сознание жадною мерою важное быти не можетъ**» [8, с.137]. Формально возних обирала шляхетська спільнота, обов'язково з числа осілих (що мають нерухомість) у даному повіті шляхтичів, які користуються доброю репутацією та повагою, а потім їх затверджував воєвода. Разом з тим насправді, на думку Н. Старченко, за процедурою обрання могло ховатися просте надання уряду певному шляхтичеві на прохання наближеної до воєводи особи [9, с.135-136]. Кількість возних у повіті була різною, що залежало від місцевих умов. Так, одразу по судово-адміністративній реформі середини XVI ст., що ввела уряд возного, у Луцькому повіті обрали п'ятьох возних, у Володимирському – шістьох, а в Кременецькому – лише трьох. Головний возний, який отримував свій уряд через королівське надання, звався «возним генералом» («**возным генералом**»). Діяльність генерального возного поширювалася найчастіше на територію трьох воєводств – Волинського, Київського та Брацлавського, інколи – на терени всієї Корони чи навіть Речі Посполитої. В окремих наданнях на вознівство територія урядування возного генерала обмежувалася лише одним воєводством [10, с.137-138]. Генеральний возний теж повинен був мати осілість у межах ввіреного йому повіту.

Радянський медієвіст А. Гуревич у своїй відомій праці «Категорії середньовічної культури» [11] багато місця приділив показу надзвичайного розмаїття ритуального життя у середні віки. А ранньомодерний час іще недалеко відбіг від власне середньовіччя. Тож не випадково особа та діяльність возного в Україні у XVI–XVII століттях теж була із самого, так би мовити, початку включена в певний обрядовий контекст. Тому вже заступаючи на уряд возного, шляхтичі проходили особливі ритуали, що, зокрема, включали спеціальну стрижку, яку здійснював воєвода, а також присягу (скоріш за все відбувалися й інші ритуальні дії, інформація про які, можливо, ще буде виявлена в текстах джерел дослідниками). У розділі четвертому, артикулі четвертому Литовського Статуту 1566 року читаємо: «...**Абы воєводове въ каждомъ повѣтѣ судовомъ, гдѣ книги лежать, (...) возныхъ вывирали пострыгали уставляли тежъ шляхтѣ людей добрихъ въры годныхъ цютанвыхъ оселыхъ въ томъ же повѣтѣ...**» [12]. Ритуал постріження, коли кандидатів у возні стригли волосся над очима й над вухами, символічно вказував на основну функцію возного – бути «очима та вухами» судової влади: «...**Иж дей возныхъ для того над очыма и над ушыма пострыгають, абы они добре видели и слышали на обеде стороне и правдѣ созънавали, жадного слова не опущаючы**» [13].

Важливим елементом ритуалу посвячення у возні була присяга, яку давав посвячуваний. Гродські книги донесли до нас зміст присяги на вознівство, наприклад, Якова Собачинського Гривковського 1635 року з Житомирського по-



віту: «Я Яковъ, присегаю пану богу въ тро(н)цы единомуу на ты(м), и(ж) будучы во(з)нымъ маемъ виръне справе(д)ливе а пово(ж)не на тымъ уряде заховываты а позвы справе(д)ливостъ о(д)носити и ѡ(д)даваты и те(ж) правъдиве сознаваты тоє, на счо будетъ посланы(н). Къвалтъ, во(н), раны вгледивъшы, правъдиве до книгъ урядовыхъ сознаваты и вси инъшыє sprawy справоваты, што належытъ урядови моему не за послами, ани за прия(з)ню, о(д)но ве(д)ле бога и светое справе(д)ливости. Такъ ми, боже, поможи» [14, с. 132-133]. Присягу новопечений возний закінчував особливою ритуальною клятвою, формула якої тяжіє до прадавніх, ще, очевидно, язичницьких, часів: «...И если бы несправе(д)ливе на тымъ его уряде не справовалъ се теды языкъ в тылъ головы его выволо(к) по трырот навхрестъ головы пропалаляло(м)» [15, с.133].

Ритуал посвячення на вознівство, як бачимо, можна визначити як типову символічну дію, спрямовану на введення в посаду. В рамках існуючих етнологічно-культур антропологічних класифікацій обрядовості цей ритуал не вписується у жоден з найпоширеніших обрядових циклів – ні в календарний, ні в сімейний, ні в життєвий. Разом з тим не помилимося, коли віднесемо його до ритуалів переходу (rites de passage), які мали на меті переведення особи на іншу, як правило, більш високу, соціальну позицію [16]. А от із віднесенням ритуалу посвячення на вознівство до певної групи в рамках обрядів переходу виникають певні труднощі, адже документи донесли до нас явно не повний опис обряду. І тут нам, якщо ми все ж хочемо хоча б в основному спробувати розставити «крапки над і», неминуче доведеться вступити у сферу гіпотез і реконструкцій. На можливі критичні закиди щодо застосування прийомів реконструкції (таку думку, зокрема, висловила Н. Старченко у приватній бесіді) відповім, що навіть дослідники, які є прихильниками того, щоб дуже строго триматися джерел, застосовують тією чи іншою мірою реконструктивні прийоми. Зокрема, такі прийоми досить широко використовуються при дослідженні ментальності людей середньовічно-ранньомодерних часів, а також при інтерпретації тих чи інших їхніх дій. Адже самі люди тієї епохи не залишили нам тлумачень своєї поведінки, та ще й у наукових термінах – усе це роблять за них дослідники. Наприклад, свого часу згадуваний В. Лозинський, вивчаючи гродські книги з Галичини, зробив висновок про тотальну війну всіх проти всіх, що, як це на перший погляд, випливає з документів, панувала у XVII ст. у місцевій шляхетській спільноті. Але недавні дослідження тієї ж Н. Старченко показали, що в дійсності гродські книги зафіксували переважно лише «спектакль конфлікту», а не самі агресивні та непримиримі конфлікти. І якщо не ця вдала реконструкція ментальних стереотипів шляхти пізньосередньовічно-ранньомодерної доби, дослідники продовжували б вірити тому, що лежить, як то кажуть, на поверхні, не бачачи глибинного змісту. Як зазначає дослідниця, «нам зазвичай відомий лише фінал п'єси, до якої ми намагаємося написати сценарій» [17, с.125].

Отже, спробуємо й ми написати хоча б елементи такого «сценарію» до обряду введення в посаду возного в ранньомодерній Україні. Звичайно, при цьому намагатимемося не виходити за межі допустимого в таких випадках. Нам може допомогти те, що деякі елементи опису означеного обряду все ж проливають деяке світло на те, що це був за ритуал. Такими, зокрема, є цитована вище присяга, а особливо згадка про ритуальну стрижку. Адже ритуальна стрижка у структурі обрядів переходу означає символічне переродження індивіда. Таке символічне переродження людина переживає, зокрема, в ході ритуалів народин, весілля, а також ініціації. Весілля та народини нам явно не підходять. А от ініціація у випадку з возними можлива. Це, зокрема, могла бути ініціація введення в посаду.

Ініціації введення в посаду, основні характерні риси та особливості яких виявив свого часу британський культур антрополог В. Тернер [18, с.171-181], досить широко розповсюджені в людській культурі, хоча й не настільки, як вікові та молодіжні ініціаційні посвячення. Разом з тим вони порівняно не часто потрапляють у поле зору дослідників. На українському матеріалі вдалося виявити такі ініціації у середовищі запорозьких козаків. Це, зокрема, ініціації введення в посаду старшини на Січі, особливо ритуал посвячення у кошові, стосовно якого до нас дійшло найбільше відомостей [19, с.29-33]. Ще можна згадати ритуали введення в посаду вчителя мандрівних дяків, хоч про них відомо не багато. І ось, очевидно саме з обрядом такого типу ми маємо справу у випадку із ритуальним оформленням вступу на посаду возного в ранньомодерній Україні. Про ініціаційний характер аналізованих ритуальних дій свідчить, зокрема, присяга, й, особливо, ритуальна стрижка. Адже вони в обрядах переходу означає ритуальну смерть у старому статусі й нове народження у новонабутому статусі, будучи однією з центральних дій цього типу ритуалів. Без сумніву, цей обряд включав і інші дії, зокрема такі, що символізували лімінальний стан посвячуваного на вознівство. Проте вони для нас поки що лишаються невідомими.

До речі, складання возним із себе повноважень (що спостерігалося вкрай рідко) теж відбувалося публічно і супроводжувалося його заявою: «**А такъ, дей, я з доброе воли своее, не хотечи болшь тым ұрядом справовати, але его тұтть ұ сұдұ земског(о) володимерского вечными ч(а)сы зрекаю, иж от сего ч(а)сұ на потом ұрядом тым справовати не маю, яжж и тот автентыкъ перед нами ұ сұдұұ покладад**» [20, с.140].

Такі наші попередні міркування щодо цікавих ритуальних дій, які мали місце при вступі на посаду возного в ранньомодерній Україні. Вони, звичайно, аж ніяк не претендують на істину в останній інстанції. Дехто взагалі може сказати: а навіщо всі ці гіпотетичні міркування нам потрібні? Можливо, й так. Проте, вважаю, що ми все ж повинні якось бодай пробувати зазирнути у морок минулих століть, адже часто про те, що там відбувалося, нам доводиться лише гадати.

### **Список використаних джерел:**

1. Яковенко Н. Україна аристократична (генеалогічні новели) / Н. Яковенко, В. Балушок // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 315-316.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 153.
3. Jozicki W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Jozicki. – Kraków, 1957. – Т. I. – С. 42.
4. Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558-1567 рр.) / В. Поліщук // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 93-94, 97, 107.
5. Там само. – С. 107.
6. Поліщук В. [Рецензія] Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002 / В. Поліщук, Н. Білоус // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 239.
7. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 135.
8. Цит. за: Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 137.

9. Там само. – С. 135-136.
10. Там само. – С. 137-138.
11. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1984.
12. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua>.
13. Цит. за: Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко. – С. 136. Авторка вказує, що наведений текст стосується білоруських країв, а от на теренах України такого розгорнутого опису обрядової стрижки возного їй виявити не вдалося, є лише короткі вказівки щодо нього. Вона вважає, що застосовувати цей опис стосовно України не маємо права. Все ж дозволимо собі припустити, що й серед української шляхти він був аналогічним, або значною мірою подібним. Адже й тут проводилася ритуальна стрижка майбутнього возного, і при цьому йшлося теж про «очі» й «вуха»: «То, што будет видел або слышал, до книг сознавати маеть».
14. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 132-133.
15. Там само. – С. 133.
16. Про особливості та структуру обрядів переходу див.: Геннеп А. Ван. Обряды перехода. Систематическое изложение обрядов / А. Ван Геннеп; пер. с франц. – М., 1999.
17. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 125.
18. Символ и ритуал / сост. В.А. Бейлис и автор предисл. пер. с англ. В. Тэрнер. – М., 1983. – С. 171-181. Взагалі ж, про особливості ініціацій як обрядів переходу, а також про їхню класифікацію див.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde / Begründet von O. A. Erich und R. Beitzl. – Stuttgart, 1974. – S. 396-397; Becker R. Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermärchen : ein Beitrag zur Funktion und Symbolik des weiblichen Aspektes im Märchen unter besonderer Berücksichtigung der Figur der Baba-Jaga / R. Becker. – Berlin, 1990. – S. 15-25.
19. Балушок В. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Балушок // Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 29-33.
20. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. / Н. Старченко. – С. 140.

This article attempts to determine the type of ritual that took place at initiation of induction Voznyi in early modern Ukraine as part of transition rite.

**Key words:** Voznyi, ritual (rite), transition rituals, initiation of induction.

*Отримано: 02.11.2016 р.*

**А. І. Бородій**

## **ЗЕМЛЯ ТА МЕНТАЛЬНІ РИСИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

В статті проаналізовано вплив аграрних відносин на розвиток ментальних рис єврейського населення Правобережжя в другій половині XIX – на поч. XX ст. Розглянуто та виокремлено як негативні, так і позитивні риси ментальності євреїв на основі проблеми землекористування та землеволодіння.

**Ключові слова:** євреї, іудеї, земля, Бог, антисемітизм, ненависть, страх, ментальність.

Ментальність народу складається протягом його історії, накладаючи відбиток на етнічну особливість кожного народу, світогляд і взаємини між націями. Вона базується на власних історичних особливостях, системі цінностей (релігійній), а також на історичному віці етносу. Кожен народ сприймає світ по-своєму. Але є між народами і багато спільного. Це загальне допомагає всім жити під одним небом, взаємодіяти, вирішувати виникаючі проблеми і уникати конфліктів. Питання єврейської ментальності, її формування в залежності від країни проживання народу, занять, окремо не вивчалася. В той же час в контексті історії України, інших країн світу, порівнюючи життя українського та єврейського населення, деякі питання все ж піднімалися. Зокрема, торкався цієї проблеми І. Франко [14], Ю. Присяжнюк [11], Ю. Сльозкін [12], З. Швед [15], І. Гутман [4].

Перш за все, якщо говорити про походження єврейського народу, то його батьківщиною було Східне Середземномор'я. Євреї вважали себе особливим народом, Божими обранцями й рішуче протиставляли себе всім іншим народам. Як зазначає семітолог І.П. Вейнберг: «те, що вони (іудеї – А.Б.) пов'язували поняття ми з упорядкованим світом, а вони – зі світом невпорядкованим, визнавали нас «справжніми людьми», а їх – не-людьми чи недолюдками, породжувало егоцентризм, партикуляризм, незмінне сприйняття їх як ворогів нас» [8, с.267].

Протягом століть, проживаючи в себе на батьківщині та в Європі, євреї, крім торгівлі, займалися і землеробством. За словами дослідника XIX ст. Г.П. Житецького, в «Талмуді Вавілонському» (складений близько 6 ст. н.е.) майже немає настанов про торгівлю. Мова йде тільки про купівлю, продаж землеробських інструментів, худоби, добрив та ін. Мабузь, ті євреї в цей час займалися сільським господарством, як і в Європі до XI ст. Після хрестових походів, вигнання з Англії, Іспанії, німецьких держав, іудеї поступово переселяються на схід Європи – до Польщі, Литви, Росії [6, с.60].

Дореволюційний дослідник П.П. Семенов зазначав: «стародавні євреї в часи політичної самостійності Іудеї, були народом повністю землеробським. Бажаючи щастя своєму народу, Моїсей обцяв йому рясний врожай, сильні дощі, перемогу над ворогами; погрожуючи, він залякував єврейський народ засухою, саранчею, епідеміями, панікою, поразками. Схильність до промислів і торгівлі, до лихварства і посередництва, експлуатації людських почуттів і слабкостей, була штучно привита законодавством тих середньовічних країн, де іудеї проживали» [5, с.222]. Отже, бачимо, що єврейський народ у стародавню епоху мав сталі землеробські традиції, які були зруйновані в середньовіччі. Як наслідок, постав штучно створений етнос, який займався непродуктивною працею і в будь-який момент міг перетворитися на об'єкт погромів.

Російський історик Д.З. Фельдман зазначив, «що у давнину в євреїв панувала землеробська культура; мала вона місце також і в середні століття, що, правда, в обмеженому масштабі у вигляді землеволодіння. Діаспора, тобто розсіювання євреїв поза межами своєї історичної батьківщини, переважно в найбільших культурних центрах, призвела до засвоєння євреями міських звичок і перетворила їх у міський стан з відповідними в горідня заняттями. Таким чином, сільське життя, запропоноване євреям Святим Писанням, поступово змінилося торгівлею й лихварством, що відповідали новим умовам їхнього життя» [13, с.109-130]. Науковець стверджує, що генетична пам'ять народу все ж повинна була зберегти в собі цей історичний досвід перших поколінь іудеїв.

Сучасна українська дослідниця З.В. Швед вважає, що на початку творення етнічної спільноти провідну роль в об'єднанню процесі відіграє релігія, яка наповнює життя культурним змістом. Єврейська національна спільнота є прикладом того, як релігійна єдність та опертя на релігійні традиції дозволили не тільки усвідомити себе, але й створити націоконсолідуючі та націозберігаючі механізми. Принцип «релігійної спадковості» у формуванні ментальності, який було закладено ще в часи політичної незалежності (мається на увазі до 70 р. н.е.), став джерелом формування нових підходів до вирішення проблем, які могли би актуалізуватися в майбутньому [15, с.16].

Саме тому розглянемо Талмуд, адже він регулює все життя народу, починаючи від основ і закінчуючи такими деталями, як страви, одяг, взаємини між євреями, відношення до християн тощо. Вчення Талмуду просякнуте очікуванням приходу Месії й утримує єврейство від змішування з іншими народами. Також підтримує в євреїв глибоке презирство до народів інших вір і забороняє будь-яке з ними злиття чи сполучення [16, с.436]. Згідно з цим, євреї насамперед мусили вважати своє перебування в кожній іншій землі, крім Палестини, за полон, з якого їх визволить прихід Месії. Тому іудеї скеровували всю свою діяльність на заняття, які, не прив'язуючи їх до чужої землі, давали можливість вийти з неї з усіма придбаннями [9, с.11]. З вищесказаного насамперед випливає, що Талмуд не рекомендує хліборобську діяльність у діаспорі, оскільки вона найбільше прив'язує до землі. Важливу роль тут також відіграла стара сентенція Талмуду: «Нема гіршого промислу, як хліборобство» або: «хто має 100 срібників в торгівлі, то він може щодня їсти м'ясо і пити вино; коли ж хто вкладає ці гроші в хліборобство – зможе їсти тільки хліб з сіллю» [3, с.215].

На думку американського політолога І. Вишневецького, головним у підході до єврейської ментальності є просторова незалежність євреїв або, просто кажучи, відсутність землі як історична ознака цього етносу. Основна ідея єврейства постає з буття без певного простору, відсутність якого веде до того, що етнічні особливості зосереджені не у зовнішньому середовищі, а в тілі людини, яке диктує і зберігає і побут, і уклад, і історичну пам'ять. Все своє ношу з собою. Простір і Час – святі поняття для народів, у яких є мати-земля – об'єктивні абсолютні, об'єктивна реальність буття. Для євреїв же ці речі умовні. Не просторове, але родове є для євреїв визначальним. Рід у євреїв заміщає категорію батьківщини. Оскільки просторова ознака не є визначальною для єврея, у нього немає остраху чужого простору і всього, що його складає. В цьому плані, він давно відрізаний від «пуповини» і живе серед чужих, розвиваючись в їхньому оточенні, але все-таки зберігаючи свою сутність в закритому етносі. Народи зі своєю землею – ґрунтом – відчують в них чужинців, які не мають землі-батьківщини і ні з чим не пов'язанні [2]. Якщо в інших народів землеробство було гуртуючим елементом, то у євреїв характерною рисою була

відсутність землі. Не випадково, навіть розбагатівши, євреї рідко скуповували землі: «знали – земля засмоктувала, перетворювала хлібороба в рослину» [2].

Протягом століть на формування єврейської ментальності впливали різноманітні чинники. Український історик, професор *М. Костомаров* в першій половині XIX ст. писав: «Ані костри інквізиції, ані мечі баронів, ані шаблі козацькі не змінили іудеїв ні на йоту» [7, с.6]. Подібну ж думку висловив і другий український автор – *Г.П. Житецький*. Він повідомляв, що єврейський народ XIX ст. нічим істотно не відрізнявся від євреїв I ст. Основи талмудичного іудаїзму залишилися непохитними й не порушними. Політичний і національний гніт в той час тренував їхні фізичні та духовні сили в обстоюванні національності, виховував гострий проникливий розум, енергію, ощадність, розвивав родинні чесноти. Також вони удосконалили несимпатичні моральні риси: обман, підлецування, хитрість, в'юнкість. Це мало вплив на ще більшу їхню ізоляцію, а головне – однобічно спрямовувало продуктивні сили євреїв у сферу неефективної праці. Такі риси не мали цінності для тих народностей, серед яких вони оселилися [7, с.7]. На думку вченого, розвиток капіталізму в Україні, що розпочався у середині XIX ст., відбився і на заняттях євреїв. Зокрема, економічні умови могли вплинути і на кагальну організацію іудеїв, яка довгий час була виразником і носієм національної окремішності єврейства [7, с.7-8].

Український філософ та поет Іван Франко зазначав: «що постійні переселення єврейського народу, вплинули на їхню національну свідомість. «Самолюбне засліплення», «всьяке відпихання реформ», мабуть, стало наслідком замкнутості культури з метою її самозбереження, як і колабораціонізм та пристосуванство – ментальними архетипами, що виробилися впродовж тисячоліть. «Тому не диво, що по упаду польського державного організму євреї відразу перекидаються на сторону побідителів, у Пруссії та Австрії робляться німцями, не з волі урядів, але з власної охоти та для власного інтересу; а коли в Росії не робляться москалями – зрештою з виїмками Литви по р. 1863, – то тим не менше всяким способом стараються показати свою лояльність новому панові», – симптоми прагнення євреїв до економічної гегемонії [17, с.352].

Іван Франко пом'якшує вищесказане позитивними акцентами: вважає, що перевагу в боротьбі за існування євреї мають завдяки своїй «племінній лучності». Він трохи іронізує, коли пише, що релігійно-суспільна організація євреїв превалює над людністю «так відмінно зорганізованою, як польська й руська». Публіцистів імпонує цей позитивний аспект психології євреїв, який ставить за приклад для українців та росіян, але лише в тому випадку, коли він існує в межах національної єдності, а не переходить у гегемонію над іншою національністю. Панівні позиції євреїв у економічній сфері і породили ту систему ціннісних орієнтацій, яка укорінюється навіть на підсвідомому рівні. «Такі факти як нечесна конкуренція індивідуальна, неперебиране в способах, аби лише вели до цілі, і скрите, але сильно ділане організації, що лучать економічні інтереси з віросповідними, ті факти занадто відомі всім і зробили ся жерелом незадоволення нежидівської людности, а в разі дальшого їх зросту грозять необчисленими небезпеками для краю і для самих Жидів», – ці чинники єврейського національного характеру і спонукають дискутувати суспільність щодо єврейського питання [14].

Професор Єрусалимського університету І. Гутман в статті присвяченій історії євреїв в Польщі зазначає: «Наш образ «іншого» як такого, що належить до окремої етнічної й релігійної групи, не завжди ґрунтується на особистих знайомствах і знаннях: скоріше він являє собою зібрання поглядів, уявлень і позицій, які нас оточують, сприймаються й засвоюються нами. Немає сумніву в тому, що

узагальнені або стереотипні образи «іншого» часто суперечили враженням від безпосередніх контактів між людьми. В цілому екзотичний образ єврея з його незвичними одягом, мовою, освітою. Їжею й типовим стилем життя в окремій громаді викликав зневагу й сприймався, як правило, як частина якоїсь гомогенної спільноти з дивним і негативним ментальним світом. Повсякденне життя породжувало стосунки на основі близькості між людьми, але результатом цього було лише затвердження широко відомої ідеї про те, що «добрий єврей являє собою виняток, а більшість євреїв – мерзенні істоти. Євреїв асоціювали з комерційною діяльністю та дрібною торгівлею – сферами, які вважалися непродуктивними на мало розвинутому польському ринку, а в плані соціальної ієрархії й класової структури їх вважали нижчими в порівнянні з поляками» [4, с.289].

Сказане вище не є чимось особливим чи оригінальним. Ставлення до чужих до інших за кольором, вірою, мовою чи навіть одягом є звичним для багатьох народів. Це такий собі спосіб забезпечення свого народу, своєї соціальної, релігійної чи національної групи від асиміляції, винищення. Євреї, щоправда значною мірою відрізнялись від інших і що головне не мали бажання ставати схожими на іспанців, німців, поляків чи українців.

Тому, безперечно, що ментальні стереотипи впливали також і на економічні відносини між українськими і єврейськими народами. Упродовж багатьох століть вони жили одночасно на одній території, в одному господарстві, в одній державі. Існували не зміщуючись, розвиваючись кожен окремо і не будуючи чогось спільного. Кожна із сторін вважала іншу нечистою, не зрозумілою, небезпечною, непорядною і в кінцевому результаті такою, що не має відношення до спільного минулого, ні до майбутнього спасіння. Соціальна взаємодія обмежувалася контактами бюрократичного і комерційного характеру [12, с.144]. Саме в останній галузі українцям і іудеям доводилося часто співпрацювати та конкурувати. Євреї, виступаючи в ролі колоністів, орендарів, прикажчиків, купців, орендували приватні та державні оброчні статті, орні землі, луки, ліси виявляючи тут властиву їм ментальність.

Російська влада, підштовхуючи євреїв до занять землеробством, створювала хліборобські колонії на землях Правобережної України. Єврейське населення охоче йшло в землероби та отримувало у користування гроші, землю для поселення, можливість проживати в сільській місцевості, інші пільги. Але, здійснити мрії про «ставок, млинок і вишневий сад» на новому місці їм було важко, позаяк нерідко переселенці знаходили в Південній Україні «дикий степ», у якому, щоб збудувати сяке-таке житло, «мали метушливо їздити від краю до краю за лісом, глиною, водою» [11, с.471]. Щоправда, існувала й альтернатива. У робочу пору можна було заробити достатньо грошей «на стороні» і на певний час «забути про свої поля». Однак і тут єврейське населення виявляло незрівняну при звичаєність до обставин. Заробітки хліборобів не могли конкурувати з їх прибуткам й рівнем заможності. Мабуть тому, залишаючись «соціальним дном» суспільства, розцінювали статки ліпше адаптованих до модерних форм життєдіяльності єврейських родин як «добро нажите легкою працею» [11, с.471]. «Ми, жиди, народ не при звичаєний до хліборобства, займалися завжди, ще з часів царя Давида, іншими промислами», – стояло в одному з подань піонерів єврейського хліборобства. «Недосвідченість наша, відсутність поблизу осель, де б можна повчитися, примусили нас наймати людей...» [10, с.56]. Впливали на їх здатність займатися землеробством єврейські свята, ухиляння жінок від праці, а також вплив равинів і кагалів. Останні підтримували в євреїв думку, що іудей народ особливий, не призначений до важкої

праці хлібороба, яка є гіркою долею християн. Були випадки, коли колоністи у розпал польових робіт втікали з поля, довідавшись, що по сусідству можна вигідно продати чи купити коня, вола чи щось інше [9, с.36]. Тобто, характерною особливістю економічного побуту євреїв, яка різко відділяла їх від інших народів Росії, була історична відірваність від землі. Безперечно, що для євреїв, які здавна займалися ремеслами, торгівлею та іншими промислами, повернення до землі пов'язувалося з серйозним руйнуванням усіх колишніх звичок.

Таким чином, парадокс, сформульований віленським євреєм Б. Мандельштамом ще у 1877 р., залишався постійною прикметою цього світу: «Серед нас немає селян, хоча в нашому Святому Письмі оповідається лише про землеробів і пастухів» [1, с.390]. А французький економіст другої половини XIX ст. А. Леруа-Больє пояснював цю невідповідність століттями вигнання та урбанізацією [1, с.390].

На нашу думку, єврейське населення справді було більш схильним до фінансово-торговельних операцій, ніж до землеробської праці і вдало це використовувало протягом століть. Безумовно, певний вплив на зайнятість євреїв мала їхня релігія. Саме остання унеможлилювала конкуренцію серед іудеїв, згуртовувала одновірців, сприяла розвитку благодійності, освіти, медицини. Розглянувши основні риси формування ментальності єврейського народу, можна сказати, що визначальними чинниками її творення були: територія проживання та природно-кліматичні умови; політичні фактори; характерні для них знання, вміння, навички, а також відсутність невластивих здібностей; соціальні та станові особливості суспільства, до якого вони належали; народи та національні меншини, які проживали поряд; містично-релігійні уявлення. В результаті даного синтезу утворився етнос, який своєю психологічною сутністю відкидав землю як власність, зайняття землеробством як таке, що прив'язує, трансформує в щось чуже, перешкоджає служити іудаїзму, веде до забуття в середовищі власного народу. Цікавили євреїв земельні відносини лише як елемент торговельно-лихварських операцій, як забезпечена політична і законодавча власність чи тимчасовий засіб розвитку якогось почину.

Отже, питання впливу аграрних відносин, землі, нерухомості на формування єврейської ментальності знайшло певне висвітлення в творах істориків та публіцистів минулого та сучасності. Тим не менше, вважаємо, що історія єврейського народу, незважаючи на значне зацікавлення даною темою, як науковців, так і політиків, журналістів, релігійних діячів має ще багато «білих плям». Вивчення таких проблем, як єврейська ментальність, етапи її формування, взаємовпливи між народами, цивілізаціями, допоможе дати відповідь на такі питання: «Хто такі євреї і чого вони хочуть?», «Як знищити ксенофобію, расизм, антисемітизм в суспільстві?» і загалом допоможе людству впевнено дивитися в своє майбутнє.

### **Список використаних джерел:**

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 334 с.
2. Вишневецкий В. Еврейская ментальность по данным независимого международного интернет-издания «Кругозор» [Електронний ресурс] / В. Вишневецкий. – Режим доступу: <http://www.krugozormagazine.com/show/Izzi.668.html>. – Назва з екрану
3. Граве Н.С. К истории еврейства / Н.С. Граве // Русский архив. – 1893. – Т. 2, вып. 6. – С. 196-246.
4. Гутман І. Популярний образ єврея в сучасній Польщі / Ізраель Гутман // Демонізація іншого: антисемітизм, расизм і ксенофобія / під ред. Р.С. Вістріча. – О. : АО Бахва, 2006. – С. 285-294.



5. Живописная Россия, отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П.П. Семенова. – СПб. ; М., 1897. – Т. 5, ч. 1. – 332 с.
6. Житецкий Г.П. Евреи в южной России / Г.П. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Январь. – Т. 72. – С. 57-80.
7. Житецкий Г.П. Евреи в южной России / Г.П. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Июль-август. – Т. 74. – С. 1-45.
8. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу : [навч. посіб.] / О.П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2002. – 590 с.
9. Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. – Прага : Друк. «Legiografie», 1932. – 178 с.
10. Никитин В.Н. Еврейские поселения северо- и юго-западных губерний (1835-1890) / В.Н. Никитин. – СПб. : Типо-Литография Ландау, 1894. – 200 с.
11. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ на початку ХХ ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с. : іл.
12. Слєзкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Ю. Слєзкин. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 544 с.
13. Фельдман Д.З. Страницы истории евреев России XVIII-XIX веков. Опыт архивного исследования / Д.З. Фельдман. – М. : Древлехранилище, 2005. – 422 с.
14. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині [Електронний ресурс] / І. Франко. – Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/35.html>. – Назва з екрану
15. Швед З.В. Особливості формування ментальних та релігійних структур в іудаїзмі (український контекст) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство» / З.В. Швед. – К., 2003. – 18 с.
16. Штейнзальц А. Введение в Талмуд / А Штейнзальц ; [пер. с ивр. и англ. З. Мешков]. – М. : Израильский ин-т талмудических публикаций ; Ин-т изучения иудаизма в России, 1993. – 382 с.
17. Яценко Г. Особливості єврейського національного психотипу (за публіцистикою Івана Франка) / Г. Яценко // Вісник Львівського університету. – Серія Журналістика. – 2014. – №39. – С. 349-355.

In this article is considered the impact of agrarian relations in the development of mental traits Jewish population of the Right Bank in the second half of XIX – early XX century. There are considered and singled out both negative and positive features of the Jews mentality based on problems of land use and tenure.

**Key words:** Jewish, the land, God, anti-Semitism, hate, fear, mentality.

*Отримано: 14.10.2016 р.*

УДК 94:329.14(477.51+476.2)1905/1907

**О. М. Федьков, В. А. Дубінський**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ОРГАНІЗАЦІЇ РСДРП У ПІВНІЧНИХ ПОВІТАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА НА ГОМЕЛЬЩИНИ В 1905-1907 рр.: ВІД ПОЛІСЬКОГО КОМІТЕТУ ДО СПІЛКИ**

Стаття присвячена історії соціал-демократичного руху в суміжних районах Чернігівщини та Гомельщини, де у 1904-1905 рр. діяло потужне регіональне об'єднання РСДРП – Поліський комітет (ПК). Відзначено, що в умовах розколу російської марксистської партії в ПК переважав вплив більшовиків, але працювали також меншовики та прихильники подолання фракційності. Восени 1905 р. поліські соціал-демократи підтримували меншовиків. Після розгрому ПК наприкінці 1905 р., відбулася дезінтеграція цієї організації й на теренах її діяльності утворилися менші регіональні партійні об'єднання. На півночі Чернігівщини стало діяти Перше Чернігівське районне бюро РСДРП, що об'єднало соціал-демократичний рух у п'яти північних повітах губернії. Самостійно діяла Гомельська організація РСДРП. Марксистські осередки північного регіону Чернігівської губернії склали міцне партійне об'єднання, члени якого організували страйковий рух серед військових. У містах вони створювали профспілки, Ради робітничих депутатів, бойові дружини, а в селах – партійні осередки. Наприкінці 1906 р. організації соціал-демократів, які підпорядковувалися Першому чернігівському районному бюро та Гомельська організація ввійшли до Української соціал-демократичної спілки РСДРП і розгорнули в її складі діяльність. Присутність у Спілці білоруської Гомельської організації засвідчувала про інтернаціональний характер цього марксистського союзу РСДРП, який поширював свій вплив не лише на українські етнічні території.

**Ключові слова:** РСДРП, більшовики, меншовики, Поліський комітет, Українська соціал-демократична спілка.

Історія соціал-демократичного руху на теренах колишньої Російської імперії піддавалась системним фальсифікаціям на кожному з етапів наукової праці, від пошуку історичних джерел (точніше – їх цілеспрямованого відбору) і до висновків. Методологічною основою дослідження оголошувався марксизм, але насправді оцінки теорії та практики соціал-демократії робилися виходячи з поглядів лідера більшовицької фракції В. Леніна та його прихильників. При пошуках історичних джерел проводилася їхня сепарація з метою підбору таких матеріалів, які б доводили провідну роль партійної більшості РСДРП. Коли й наводилися документальні дані щодо діяльності інших марксистських партій та спілок, то вони неодмінно мали підтверджувати їхній «опортунізм» і неспроможність виконувати функції представництва робітничого класу, а переважно «дрібнобуржуазних верств суспільства», в кращому випадку – окремих відсталих груп робітничого класу. Що стосується національних марксистських партій, то їх, крім того, звинувачували в націоналізмі. Така схема не відповідала історичній реальності, проте освячувалася правлячою в СРСР Комуністичною партією – спадкоємицею більшовиків. Необхідність перегляду зазначеної схеми є очевидною. Вчені вже зробили багато для подолання міфів, створених радянською «історико-партійною наукою» [1-3]. З'явилися дослідження, що розглядають історію меншовизму на теренах українських гу-

берніх романівської імперії [4-8]. Однак, діяльність марксистських організацій, зокрема й в окремих регіонах Наддніпрянської України, залишається ще слабо вивченою. Потребує з'ясування також історія соціал-демократичних осередків у північних регіонах Чернігівської губернії та у Гомельському повіті білоруської Могилівської губернії у 1905-1907 рр., які тісно взаємодіяли.

Особливістю соціал-демократичного руху на Чернігівщині було те, що в губернії не існувало єдиної партійної організації російських марксистів. Осередки останніх у північній частині регіону та на Гомельщині спочатку підпорядковувалися Поліському комітетові (ПК) РСДРП, а згодом опинилися в складі Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Проте генеза ПК та перехід його чернігівських осередків і білоруської гомельської організації до складу УСДС знайшли лише часткове відображення в науковій літературі [9, с.154-159]. Найбільше уваги приділив цій проблемі сучасний історик О. Кривобок [10; 11]. Водночас, вона, на наш погляд, вимагає подальшого дослідження. Тому метою цієї статті є з'ясування питання про ідейну та організаційну еволюцію Поліського комітету, осередків північних повітів Чернігівської губернії та їх входження до складу Української соціал-демократичної спілки.

Осередки російських соціал-демократів північних повітів Чернігівщини входили до великого регіонального партійного об'єднання, відомого як Поліський комітет (ПК) РСДРП. Він утворився у січні 1904 р. у Гомелі й охоплював своїм впливом такі соціал-демократичні групи: білоруську Гомельську Могилівську губернії та українські Новозибківську та Клишівську Чернігівської та Роменську Полтавської губерній. Згодом до нього приєдналися інші партійні осередки [12, с.557; 13, с.9; 14, с.426; 15, с.7, 154]. Наявність фракційних угруповань у Поліській організації загалом відбивала стан справ у партії; в ній одночасно працювали меншовики, більшовики та так звані «примиренці», по суті – прибічники подолання розколу в партії [13, с.10]. Водночас, склад партійних осередків не був сталим і, залежно від переваги більшовиків чи меншовиків, вони проводили одну чи іншу політику. Втім, наявність прихильників різних течій у складі організації не став перешкодою для їхньої спільної діяльності. Не варто також перебільшувати глибину розходжень між «твердими» та «м'якими»; обидві фракції перебували на позиціях революційної соціал-демократії та здійснювали схожі тактичні заходи. Наша увага до цього партійного союзу зумовлена тим, що його осередки, зокрема й Гомельська організація, згодом увійшли до складу Української соціал-демократичної спілки.

Навесні 1905 р. більшовики ініціювали скликання III з'їзду партії. Проте меншовики не визнавали його законності та, натомість, скликали «конференцію партійних працівників». У Поліському комітеті переважали прихильники В. Леніна, які підтримали ідею скликання III з'їзду РСДРП. Їхній представник «Владіміров» (М. Шенфінкель) представляв ПК на з'їзді «твердих» [14, с.22, 426, 734]. Після завершення більшовицького та меншовицького форумів, у травні відбулися засідання з'їзду поліських організацій РСДРП. На ньому були присутні представники обох фракцій, які прийняли, по суті, компромісну резолюцію. У ній зазначалося, що статут III з'їзду дозволяє вести спільну загальнопартійну роботу. І хоча районний форум визнав за необхідне підпорядковуватися центральному керівництву, обраному більшовицьким з'їздом, однак останній не признав загальнопартійним. Окрім того, поліські соціал-демократи констатували, що «роз'єднання революційних сил у теперішній час вкрай небажане і шкідливе для спільної справи» та доручали Поліському комітету негайно ввійти в контакт з Організаційною комісією меншовиків для подолання розколу [16, с.14-15].

Такий гострий перебіг подій на регіональному з'їзді викликав занепокоєння лідера більшовиків В. Леніна. У листі в ЦК він висловив міркування про необхідність публічності в діяльності останнього та вважав, що відсутність його представників на районних з'їздах є помилкою; «у Поліссі на з'їзді нікого не було. Скандал. Вони мало не відпали!» [17, с.38-39]. Проте події на з'їзді стали «першим дзвіночком» для більшості ПК; згодом комітет усе ж перейшов у табір меншовиків.

Існували також інші, внутрішні організаційні проблеми в діяльності осередків, які перебували в підпорядкуванні Поліського комітету. Про них повідомляла діячка РСДРП «Людмила», лист якої перлюстрований Департаментом поліції. «Проїхала я по Дніпру, де познайомилася з районом роботи Пол[іського] ком[ітету]; у його віданні декілька організацій, – повідомляла вона 28 травня 1905 р. – Деякі з них мають значні зв'язки серед селян від людей, які пристосовані до роботи в селянському середовищі» [18, арк.419]. Адресантка зазначала також про інтенсивну роботу Гомельської організації, що зростала чисельно та міцнішала. Водночас, діячі місцевих осередків у розмовах із нею висловлювали незадоволення роботою Поліського комітету. Так, один активіст обурювався його бездіяльністю та «занадто великим формалізмом». Інший партієць висловився про ПК в такому ж дусі: «це не керівний центр, а комітетська печатка». Надалі він пояснив свою думку: «У нього немає ні вміння, ні сил для роботи, ніяких самостійних зв'язків, нічого, крім генеральських тенденцій» [18, арк.419]. Водночас партійний емісар повідомляла, що пов'язує цю «значну периферію» з центром партійна дисципліна та надія, що об'єднання та з'їзд змінять хід роботи [18, арк.419]. Отже, керований більшовиками Поліський комітет викликав серйозні нарікання партійців, які йому підпорядковувалися. Очевидно, внаслідок зазначених причин, на осінь співвідношення фракційних сил у ПК змінилося, адже наприкінці листопада 1905 р. його делегат уже брав участь у роботі другої меншовицької конференції РСДРП [19, л.1]. Проте, саме в цей час, унаслідок репресій, Поліський комітет припинив своє існування [10, с.75; 20, с.8-9]; після дезінтеграції на його місці постала низка організацій.

Найпотужніше об'єднання створили осередки п'яти північних повітів (Новозибківського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Суразького, Мглинського) Чернігівської губернії – Перше Чернігівське районне бюро РСДРП [10, с.75; 20 с.8-9]. Завдяки арешту наприкінці серпня 1906 р. одного з провідних діячів цього регіональної партійної організації російських соціал-демократів М. Сичова, жандармам удалося отримати матеріали, що найповніше відображали її діяльність [22, арк.1-58 зі зв.]. На основі зазначених документів дослідники В. Щербаков навів цілком звіт про стан осередків, вилучений жандармами [9, с.154-159], а О. Кривобок подав загальну характеристику діяльності Першого чернігівського бюро РСДРП [10, с.75]. Використовуючи наукову літературу та архівні джерела, з'ясуємо роль цього регіонального об'єднання російських соціал-демократів в суспільно-політичному житті регіону.

У Перше чернігівське бюро РСДРП на час його організації входили 2 представники клинцівської організації, 1 – новозибківської та злинківської, 1 – семенівської та новгород-сіверської, 1 – стародубської та унечської, 1 – суразької та мглинської. Всього в зазначеному об'єднанні нараховувалось 535 соціал-демократів, а якщо врахувати членів сільських осередків – то близько 800. При бюро діяла бібліотека легальної і нелегальної літератури. Конференції збирались раз на три місяці з делегатів зазначених осередків і вирішували головні питання партійного життя, займалися виробленням спільної тактики [10, с.75; 9, с.157]. Для прикладу, на одній із конференцій розглядалися такі питання: постановка роботи в районі, в місті

та в селі; постановка техніки; організація постачання легальної та нелегальної літератури; взаємини з іншими партійними організаціями; створення бойових дружин та низка організаційних проблем (вибори районного бюро, створення районного комітету, періодичність скликання конференцій та інші) [22, арк.42 зв.]. У питанні про постановку техніки на форумі прийняли рішення встановити друкарню, спільну для всіх організацій, для чого кожна з організацій протягом двох місяців мала надати певну суму грошей. Конференція також визначилася з тактикою щодо інших політичних партій. З Бундом передбачалося входити в коаліцію при відкритих виступах і дозволяти працювати бундівцям під прапором РСДРП лише серед єврейського пролетаріату. Водночас, з есерами та сіоністами-соціалістами передбачалося вступати лише в тимчасові угоди при загальних виступах, за умови «якщо ці партії зможуть надати реальну підтримку зброєю та організованого маюсою». Визнано за доцільне створити бойові дружини при організаціях «з метою самооборони і відкритого виступу під час збройного повстання» [22, арк.42 зв., 43]. Отже, Перше чернігівське бюро РСДРП було революційною меншовицькою організацією, що прагнула використовувати збройні форми боротьби з російським самодержавством.

Означений характер організації мали й її окремі партійні групи. Місцем перебування Першого чернігівського бюро РСДРП був посад Клинець (У XIX ст. посад утвердився як тип міського поселення [23, с.43; 24, с.108]). Активну діяльність в місті та в регіоні навесні та влітку 1906 р. розгорнув відомий під псевдонімом «Тарас» народний учитель С. Моспан, який виконував обов'язки секретаря бюро. Він проводив мітинги, на яких закликав робітників згуртовано відстоювати свої права та добитися повалення «кровожерного уряду»; царя він називав «кровопивцею» та «іншими образливими словами»; говорив, що «солдати та козаки вже відмовляються стріляти в народ, оскільки переконалися, що убивають своїх невинних братів»; «що потрібно всіх багатців пограбувати та поділити їхнє добро порівно» [25, арк.3 зв.]. «Тарас» фігурував керівником страйку пролетарів у Клинцях улітку 1906 р.; під час виступу він наводив аргументи на користь страйків і видавав грошові допомоги біднішим робітникам [25, арк.4]. Восени почала функціонувати районна друкарня, що мала забезпечити осередки необхідними виданнями [26, арк.89 зв.]. При арешті в С. Моспана вилучили підписний листок для зібрання пожертв на користь клинцівської організації РСДРП та ««борців», ув'язнених у тюрму» [25, арк.2].

Розглянемо стан окремих соціал-демократичних організацій, які діяли в складі Першого чернігівського бюро. Їхня сила значною мірою залежала від чисельності робітників у містах та містечках регіону та рівня їхнього радикалізму. За цими показниками вирізнявся посад Клинець Суражського повіту. Вже до початку XX ст. це міське поселення перетворилося в передовий у технічному відношенні центр великого фабричного виробництва сукна в Україні. За оцінками соціал-демократів, у Клинцях зосереджувалося 10 тис. робітників, а їхній партійний осередок налічував 150 осіб із «виборним керівним колективом» з 9 осіб. Як зазначалося в документі, відбраному у М. Сичова, «пролетаріат рветься в бій», а клинцівські соціал-демократи користувалися «величезним впливом на населення». Організація мала у своєму розпорядженні друкарський пристрій – гектограф, бібліотеку [22, арк.48 зв.]. Для роботи з робітниками на підприємствах закріплювались агітатори. На чотирьох фабриках діяли профспілкові організації а також були обрані робітники в Раду робітничих депутатів. Остання була безпартійною, хоча соціалісти-революціонери й хотіли провести до її складу своїх представників. Бойова дружина складалася з 30

осіб. Окрім того, клинцівські соціал-демократи мали зв'язки з селянами чотирьох повітів, а в чотирьох селах – селянські організації [22, арк.41 зв., 48 зв.].

Значним впливом користувалася також Новозибківська організація РСДРП. Помічник начальника Чернігівського ГЖУ підполковник Протопопов, враховуючи її високу організованість, значний рівень активності та систематичність у веденні пропаганди навіть поставив її «на перше місце» [29, арк.9, 12 зв.]. Партиїний осередок у Новозибкові нараховував 60 членів і «керівний колектив» із 7 осіб, які працювали переважно серед міського та робітничого населення (останнього нараховувалося близько 3 тис.). Серед селянства робота велася «дуже слабка», а підконтрольних організацій на селі взагалі не було [22, арк.48 зв.].

Інші осередки російських соціал-демократів регіону були слабшими. Проте, діяльність Семенівської організації РСДРП Новозибківського повіту радикалізувалася восени 1905 р. Про це свідчило хоча б те, що 29 листопада в містечку затримали міщанина Ш. Дінкевіча та селянина Г. Самохвалова, які «здійснювали збір грошей на бойову дружину соціал-демократичної партії» [30, арк.38, 38 зв.]. У березні 1906 р. декількох семенівських марксистів заарештували, проте вони були насильно звільнені внаслідок нападу натовпу на стражників. Після цього влада провела «швидку репресію», заарештувавши до 60 осіб і таким чином «спокій у Семенівці забезпечила цілком» [29, 13, 13 зв.]. Однак, організація доволі швидко відновила свою роботу, оскільки в матеріалах М. Сичова, датованих кінцем серпня 1906 р., повідомлялося про 80 членів партійного осередку, керівний колектив із 5 обраних та 3 кооптованих діячів, про «масовки» – колективні зібрання. Щоправда, незадовільно працювали заявлені 3 гуртки, погано збиралися партійні внески, не існувало бойової організації та було обмаль зброї. Але найголовніше, що впливу на людиність містечка осередок, за визнанням соціал-демократів, не мав «ніякого» [22, арк.48 зв.].

«Матеріали М. Сичова» дозволяють з'ясувати загальний рівень впливовості осередків Першого чернігівського бюро в міських поселеннях регіону, а також стан роботи соціал-демократів серед селянства та військових. Попри існування більших соціал-демократичних організацій у восьми містах та містечках – Новгород-Сіверський, Новозибків, Стародуб, Сураж, Злинка, Семенівка, Унеча та посаді Клинці, лише в останньому зазначалося про значний вплив на міське населення, про значення їх у Стародубі нічого не йшлося, а в шести інших населених пунктах у відповідь на запитання про вплив організації в населеному пункті, зазначалося «ні» або «ніякого», що свідчило про низький авторитет осередків РСДРП. Шість організацій (клинцівська, стародубська, унецька, суражська, злинська, новгород-сіверська) активно працювало на селі, влаштовуючи мітинги, здійснюючи агітаційно-пропагандистську роботу. Всі разом вони мали 19 сільських партійних осередків. З військовими підтримували зв'язки стародубська, новозибківська та новгородсіверська організації [22, арк.48 зв.].

До осені 1906 р. зросла сила та авторитет Першого чернігівського бюро; ця регіональна організація проявляла ініціативу по консолідації соціал-демократичного руху в губернії. Про це засвідчував вилучений жандармами лист секретаря районного бюро «Тараса» до організацій із запрошенням прислати делегата на районну конференцію. Попередньо пропонувалося обговорити в осередках порядок денний майбутнього форуму, зокрема питання про тактику під час виборів до Державної думи, «про об'єднання північних чернігівських організацій із південними в одну Чернігівську губернську організацію» та низку інших. Для участі в роботі конференції прибули представники районного бюро та Центрального комітету РСДРП [26, арк.89, 89 зв.]. Щоправда, зазначеним пла-

нам не судилося збутися, оскільки в ніч на 22 жовтня 1906 р. С. Моспана заарештували [26, арк.2]. Проте, арешт керівника соціал-демократичної організації на півночі Чернігівщини не зупинив її роботи.

Отже, у північних повітах Чернігівської губернії існувало міцне регіональне об'єднання соціал-демократичних осередків. Про це засвідчувала наявність розгалуженої партійної мережі у містах і містечках регіону. Зазначені осередки мали зв'язки з селянами та організації в селах. Найміцнішою була Клинецька організація, що активно працювала серед робітничого класу, мала в своєму складі бойову дружину. У цьому міському поселенні діяли робітничі організації – профспілки, Рада робітничих депутатів. Однак, окрім клинцівської організації, партійні осередки, за визнанням самих соціал-демократів, загалом не мали впливу на населення регіону.

Відомо, що з клинцівським осередком у листопаді 1906 р. листувалася член секретаріату ЦК РСДРП «товариш Віра» [27, л.42]. Очевидно, що саме тоді організації Першого чернігівського бюро увійшли до складу Української соціал-демократичної спілки, яка в період спаду першої російської революції стала центром тяжіння соціал-демократичного руху у південно-західній частині Російської імперії. Про зазначене засвідчує низка історичних джерел. У листі ГК Спілки від 1 грудня 1906 р., присвяченому, зокрема, виборам до II Державної думи, повідомлялось, що в першій половині грудня для обговорення виборчої кампанії буде скликана «Північна Чернігівська» конференція [28, л.51 об.]. Окрім того, 14 грудня 1906 р. поінформований член ГК Спілки Юрій Ларін (М. Лур'є) у листі повідомляв, що інший член керівного органу – Грицько (Г. Довженко) «іде по півночі Чернігівської губернії або по Полтавщині» з агітаційною метою по виборах до Державної думи [34, л.4 об.]. Отже, організації Першого Чернігівського бюро в листопаді 1906 р. увійшли до складу Української соціал-демократичної спілки і в грудні повністю включилися в життя соціал-демократичного союзу.

Про Клинецько-Новозибківський район УСДС, із розгалуженою мережею партійних організацій у містах, містечках та селах, завдяки агентурним даним, стало відомо Департаменту поліції, який 24 січня 1907 р. повідомляв про це начальника Чернігівського ГЖУ. Особливо турбувала віце-директора установи О. Васільєва інформація про наявність у Клинецької організації «п'ятнадцяти бойовиків, револьверів, кинджалів, дев'яти бомб, двадцяти піроксилінових шашки, друкарського верстата та більше трьох пудів шрифту». Зазначалося також, що секретарем організації працює «Володимир» [29, арк.32]. Про цього діяча, а також про «Аркадія», як приїжджих, та про місцевих активістів Ф. Жукова, Ф. Шпунтова, І. Семенцова, Є. Коган та сімейство єврея Оршанського доповідав у столицю імперії начальник Чернігівського ГЖУ генерал-майор М. Рудов. За певними агентурними даними останнього, «Володимир» та «Аркадій» – це, відповідно, студент-медик Київського університету В. Шишкін та В. Діхамеджія [29, арк.34, 58]. В квартирі Ольшанських жандарми вилучили близько 30 фунтів (13,6 кг.) нелегальної літератури та валик від якогось множильного апарату [29, арк.34, 34 зв.]. Отже, клинцівський осередок УСДС був найпотужнішим на півночі Чернігівщини. Це цілком усвідомлювали жандарми, які зазначали, що Клинець є ключовим пунктом, «який має особливе значення для району» [30, арк.61 зв.].

На початку 1907 р. при арешті інших клинцівських соціал-демократів, І. Корженевича та С. Френкен, виявили три ящики друкарського шрифту та конверти з відозвами УСДС, зокрема циркулярний лист Головного комітету Української соціал-демократичної спілки № 16 за 1906 р. «До всіх організацій області» [35, арк.7, 7 зв., 14, 16, 57, 98, 98 зв.].

Навесні 1907 р. північні чернігівські осередки під керівництвом ГК Спілки брали активну участь у підготовці та проведенні виборів делегата на V з'їзд РСДРП [32, л.6]. Окремий виборчий округ в організації УСДС складав Північно-Чернігівський район (Новозибків, Клинци, Злинка, Софіївка, Сураж, Стародуб і т.д.) [33, л.215 а]. Як бачимо, він цілком об'єднав організацію, що раніше входила до складу Першого чернігівського бюро. Це спілчанське об'єднання функціонувало і в період реакції.

Про інтернаціоналістський характер Української соціал-демократичної спілки свідчило те, що до її складу стали входити осередки з суміжних із українськими губерніями територій. З осені 1906 р. із Спілкою тісно співпрацювала гомельська організація РСДРП білоруської Могилівської губернії. Очевидно, що вже тоді йшлося про входження гомельських соціал-демократів у Спілку. Проте, саме входження відбулося в грудні 1906 р., про що зазначав тодішній фактичний керівник Головного комітету УСДС «Юрій Ларін» (М. Лур'є). У листі до партійних організацій, датованим початком грудня, він повідомляв: «Місто Гомель просить керувати ним» [35, арк.2 зв.]. В іншому листі, від 8 грудня, зазначалося – «До слова, Полтавський губернський союз ввійшов у Спілку, а тепер приймаємо Гомель [35, арк.7 зв.]. Звісно, тут йшлося про входження гомельської соціал-демократичної організації до складу УСДС. Достеменно відомо на основі історичних джерел, що напередодні V з'їзду партії (березень-квітень 1907 р.) вже функціонував Гомельський район Української соціал-демократичної спілки [33, л.215 а].

Отже, соціал-демократичні організації північних повітів Чернігівщини та Гомельського повіту білоруської Могилівської губернії напередодні та під час першої російської революції входили до потужного партійного об'єднання – Поліського комітету РСДРП. В умовах розколу російської марксистської партії у 1904 та першій половині 1905 р. в ПК переважав вплив більшовиків, але працювали також меншовики та прихильники подолання розколу. Восени 1905 р. поліські соціал-демократи підтримували меншовицьку фракцію. Після розгрому ПК у вересні 1905 р., організації, що раніше входили до його складу, стали створювати менші регіональні партійні об'єднання. На півночі Чернігівщини утворилося Перше Чернігівське бюро РСДРП, яке згуртувало соціал-демократів п'яти північних повітів губернії. Самостійно діяла Гомельська організація РСДРП. Марксистські осередки північного регіону Чернігівської губернії склали міцне партійне об'єднання, що вело роботу серед робітництва, селянства та військових. Вони створювали профспілки, Ради робітничих депутатів, бойові дружини. Партійні осередки існували в 19 селах. Соціал-демократи організували страйковий рух робітників, селянські виступи, здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу серед військових. Наприкінці 1906 р. організації соціал-демократів Першого Чернігівського районного бюро та Гомельщини ввійшли в Українську соціал-демократичну спілку РСДРП. Наявність у складі УСДС білоруської гомельської організації засвідчувала, що це була інтернаціональна марксистська організація РСДРП, яка охоплювала своїм впливом не лише українські етнічні території, але й частину Білорусі.

### **Список використаних джерел:**

1. Смирнова М.И. Новое в историографии российской социал-демократии / М.И. Смирнова // Мировая социал-демократия: теория, история и современность : материалы междунар. конф., 21-21 мая. 1996 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. – М. : Собрание, 2006. – С. 19-33.
2. Тютюкин С.В. Десять лет в журнале «Отечественная история» / С.В. Тютюкин. – М. : Собрание, 2005. – 432 с.



#### 4. Актуальні питання давньої та нової історії України

3. Урилов И.Х. Современная историография Российской социал-демократии / И.Х. Урилов // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы : материалы междунар. науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. – М. : Собрание, 2009. – С. 16-30.
4. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець XIX століття – лютий 1917 р. : монографія / А.І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 248 с.
5. Шморгун П.М. 3 історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903-1907 рр.): новий підхід / П.М. Шморгун // Укр. іст. журнал. – 1991. – №2. – С. 3-14.
6. Мартиненко Н.М. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907-1914 рр.) : автореф. дис. ... канд іст. наук : 07.00.01 / Н.М. Мартиненко ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 25 с.
7. Голікова О.М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Голікова ; Харківський національний університет імені В. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
8. Чепурко О.О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903-1907 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.О. Чепурко ; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2015. – 24 с.
9. Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917) / В. Щербаков. – Харків : Пролетар. – 219 с.
10. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX на початку XX ст. : монографія / О.П. Кривобок ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. В. Гоголя. – Ніжин : НДУ, 2011. – 202 с.
11. Кривобок О. Територіальні зв'язки як чинник формування партійно-політичної і адміністративної мережі на півночі Лівобережної України (початок XX ст.) / О. Кривобок // Регіональна історія України : збірник наукових статей / гол. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вып. 3. – С. 233-246.
12. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу : в 6 т. / ред. П.М. Поспелов. – К. : Політвидав України, 1965. – Т. 1: Створення більшовицької партії. 1883-1903 рр. – 602 с. (Інститут марксизму лєнінізму при ЦК КПРС)
13. Лесная Ф. Из прошлого / Ф. Лесная // Революционная борьба в Гомельской губернии. Исторические материалы. – Гомель : Государственное издательство, 1921. – Вып. 1. – С. 9-17.
14. Третий съезд РСДРП: апрель-май 1905 года. Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Государственное издательство политической литературы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 782 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)
15. Революционные события в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. : сб. док. и мат. / сост. А.И. Коробочко, С.И. Лерман, А.Д. Патыко. – Гомель : Гомельский областной краеведческий музей, 1955. – 214 с.
16. Коробочко А.И. Революционное движение в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции / А.И. Коробочко, С.И. Лерман. – Гомель : Гомельский областной краеведческий музей, 1955. – 31 с.
17. Ленін В.І. Центральному комітетові РСДРП / В.І. Ленін. – [5-е вид.] // Повне зібрання творів. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 47: Листи: 1905 – листопад 1910. – С. 37-39.
18. ЦДІАУК, ф. 275. Київське охоронне відділення, оп.1, спр.905, Переписка с Департаментом полиции о разработке писем, полученных агентурным путём, 12 апреля 1905 г. – 3 сентября 1905 г., 529 арк.

19. РГАСПИ, ф.278, оп.1, ед. хр. 714 Протоколы заседаний II общероссийской ноябрьской конференции меньшевистских комитетов и отчёты с мест о партийной работе: Астраханского союза, Екатеринодарской, Екатеринославской организации с провинцией, крестьянского агитатора Екатеринославской губернии, Киевской провинции, Ревельской, Ростов-на-Дону и Таганрогской организаций. — 20 ноября 1905 г., 51 л.
20. Флеров В.С. Боец революции. М. И. Сычев (Франц Суховерхов) / В.С. Флеров. — М. : Госполитиздат, 1962. — 56 с.
21. ЦДАУК, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп.1, спр.367. Донесения помощников начальника Черниговского ГЖУ о революционных партиях, существующих в Черниговской губернии, 27 марта 1906 г. — 27 октября 1906 г., 84 арк.
22. ЦДАУК, ф.318. Київська судова палата, оп.1, спр.1160. Дознание помощника начальника Черниговского ГЖУ в Стародубском уезде по обвинению помещика Сычева М.И. в принадлежности к Злынковской организации РСДРП, проведении нелегальных собраний, распространении прокламаций РСДРП среди жителей посада Злынки Новозыбковского уезда Черниговской губернии и участии в конференции социал-демократических организаций Черниговской губернии. Том II (и последний), 1 сентября 1906 — 31 марта 1907 г., 58 арк.
23. Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 448 с.
24. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 240 с.
25. ЦДАУК, ф.318. Київська судова палата, оп.1, спр.1155. По обвинению помещика Моспана С.Е., проживающего в посаде Клиницы, Суражского уезда, Черниговской губернии в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП в работе районного бюро социал-демократических организаций пяти северных уездов Черниговской губернии. Том I., 19 июля 1907 г. — 5 октября 1917 г., 68 арк.
26. ЦДАУК, ф.318. Київська судова палата, оп.1, спр.1156. Дознание Помощника начальника Черниговского ГЖУ в Стародубском уезде по обвинению помещика Моспана С.Е., проживающего в посаде Клиницы, Суражского уезда, Черниговской губернии в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП, участии в районном бюро социал-демократических организаций пяти северных уездов Черниговской губернии, 3 ноября 1906 г. — 26 июня 1907 г., 106 арк.
27. ГАРФ, ф.102 ДП ОО, оп.236, д.725, ч.57. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Г. СП Бург и губерния. 6 ноября 1906 г. — 9 марта 1907 г., 178 л.
28. ГАРФ, ф.102 ДП ОО, оп.236, д.25, ч.50. Об Украинском союзе (Спілка) и Южном провинциальном бюро, 15 октября 1906 г. — 31 декабря 1906 г., 166 л.
29. ЦДАУК, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп.1, спр.626. Сведения по наблюдению за местной организацией социал-демократической рабочей партии.
30. ЦДАУК, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп.1, спр.367. Донесения помощников начальника Черниговского ГЖУ о революционных партиях, существующих в Черниговской губернии, 27 марта 1906 г. — 27 октября 1906 г., 84 арк.
31. ЦДАУК, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп.1, спр.574.
32. ГАРФ, ф.102 ДП ОО — 1907, оп.237, д.8, ч.3. Черниговская губ. Союз «Спілка». 28 февраля 1907 г. — 10 января 1908 г., 70 л.
33. ГАРФ, ф.102 ДП ОО. — 1907, оп.237, д.8, ч.1. Киевская губ. Союз «Спілка». 231 л.
34. ЦДАУК, ф.301, оп.2, спр.14. Переписка с Департаментом полиции, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью

- організацій РСДРП, Українського соціал-демократического союзу «Спілки» і партії есерів в Подольській губ., 2 октябрю 1906 г. – 1 сентября 1907 г., 223 арк.
35. ЦДАУК, ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 629. Дознання, прозведенне помішником начальника ГЖУ в Стародубском уезді о мешанах п. Клиницы Исааке Минкине Корженевиче и Сарре Хаимовой Френкин в принадлежности к Клинцовской организации социал-демократической рабочей партии, 14 ноября 1906 г. – 10 декабря 1907 г., 109 арк.

The article is devoted to the history of the social democratic movement in the adjacent districts of Chernigov and Gomel, where in 1904-1905 the powerful regional Union of the RSDLP – Polissya Committee (PC) acted. It is mentioned that during the period of cleavage in the Russian Marxist party in the PC the influence of the Bolsheviks predominated, but also the Mensheviks and supporters of overcoming factionalism acted. In the autumn of 1905, social-democrats of Polissya supported the Mensheviks. After the defeat of the PC at the end of 1905, the disintegration of this organization took place and on the territory of its activities the smaller regional party associations were formed. In the North part of Chernihiv region, the first Chernihiv Bureau of the RSDLP began to operate, which united the social democratic movement in five northern districts of the province. The Gomel organization of the RSDLP operated independently. Marxist centers of the Northern region of Chernihiv province formed a strong party association, whose members organized the strike movement of the workers, revolts of peasants, carried out agitation and propaganda among the military forces. In the cities, they created trade unions, Soviets of workers deputies, combat squads, and in the villages – party centers. At the end of 1906, the links between social democrats of the First Bureau of Chernigov and Gomel organization and the Ukrainian Social-Democratic Spilka of RSDLP, these organizations joined the last one. The presence in the Union of Belarusian Gomel organization testified about the international nature of this Marxist Union of the RSDLP, which had expanded its influence not only on Ukrainian ethnic territories.

**Key words:** RSDLP, the Bolsheviks, the Mensheviks, the Committee of Polissya, Ukrainian social democratic Spilka.

*Отримано: 17.11.2016*

УДК 94(477)«1905/1908»:329.7(081)

**В. О. Магась**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ЗАРОДЖЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1905-1908 рр.**

Стаття присвячена обставинам зародження Всеросійського селянського союзу у Московській губернії та Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського. В останньому проживала велика кількість селян-українців, керівництво якими здійснювали соціал-демократи брати Мазуренки. Також нами запропонована періодизація діяльності Всеросійського селянського союзу.

**Ключові слова:** Всеросійський селянський союз, періодизація, Наддніпрянська Україна, соціал-демократія, селянство.

Революційні процеси 1905-1907 рр. у Російській імперії також створили унікальну можливість для трансформації і модернізації існуючого суспільно-політичного устрою: Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив громадянські свободи, в тому числі зборів та союзів, пожвавилось громадсько-політичне життя, по-

чали виникати або виходити з підпілля різноманітні партії та суспільно-політичні об'єднання. Однією з найвпливовіших політичних сил періоду Першої російської революції стала масова безпартійна професійно-політична організація селянства Російської імперії – Всеросійський селянський союз (ВСС). Діяльність подібних організацій початку ХХ ст. потребує переосмислення, оскільки в попередній радянській період вона розглядалася крізь призму ідеологічного упередженості. Також актуальним є дослідження діяльності осередків ВСС в українських губерніях, що створить цілісну картину громадсько-політичного життя України в цей період.

У літературі існує думка про її зародження в Московській губернії та Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського. З цього приводу А.В. Шестаков говорить про дві версії часу виникнення Союзу [1, с.95]. Більш прийнятним, на наш погляд, є трактування цього факту Є.І. Кирюхіною, котра наголошує на існуванні двох найбільших центрів зародження цієї організації [2, с.101]. Також окремі аспекти досліджуваної проблеми відображені в роботах сучасних російських дослідників ВСС, насамперед Д.А. Колесніченко [3] та А.А. Курьонішева [4].

**Мета статті** – на основі комплексу джерел та літератури охарактеризувати центри зародження Всеросійського селянського союзу та періодизація його діяльності в Наддніпрянській Україні у 1905-1908 рр. Виходячи з означеної цілі, нами були поставлені такі завдання: розглянути обставини зародження Селянського союзу в Московській губернії, проаналізувати формування ВСС в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського; обґрунтувати періодизацію діяльності ВСС.

Поштовхом до утворення ВСС стали такі події. У Богородицькому повіті Московської губернії місцевий предводитель дворянства, відомий вождь «Союзу русских людей» Ф. Самарін, за допомогою земських начальників, задумав шляхом підбору «надійних» селян і організованого тиску зібрати селянські голоси на захист недоторканих основ поміщицького землеволодіння і «патріотичних» присудів за продовження війни [5, с.3-4]. Нарadi з селянами мали таємний характер, можливість гласності виключалася. Це мало дати бажану картину «голосу країни», розписану в яскраво патріотичному стилі [1, с.97], та створити враження про шугучність селянського руху, його обумовленість лише «підступною агітацією». Але ці заходи мали протилежний до очікуваного результат. Щойно про ці таємні наради розповсюдилися чутки, як на них почали потрапляти й інші селяни і вислуховувати присуди, складені, начебто, від їхнього імені, але які суперечили їх інтересам [6, арк.73 зв].

На противагу цим «патріотичним» зібранням, у середовищі селян, очевидно, не без впливу інтелігенції, виникла думка створити присуд протилежного характеру [7, с.5]. Великий вплив при цьому мала течія в бік утворення професійних союзів.

Саме діями майбутнього Московського бюро Союзу Союзів і «Московського сільськогосподарського товариства» [2, с.98] 5 травня 1905 року в канцелярії Хіровського попечительства була організована таємна нарада селян Московської губернії [1, с.98]. Нарada прийняла резолюцію, що стосувалася в основному правового становища селян та висувала політичні вимоги, питання ж соціально-економічного характеру (у тому числі й аграрне) не піднімалися, оскільки учасники зібрання планували пізніше обговорити їх детальніше [8, с.3114]. Крім того, на нараді було вирішено звернутися до селян інших губерній, щоб, за прикладом представників інших професій, утворити Всеросійський селянський союз [9, с.11]. Союз створювався з метою «якнайскорішого досягнення всіх намічених благ народних включно до зрівняння селян з іншими прошарками, ... для самозахисту від поборів та насильств усякого начальства, яке не було обрано населенням». Наприкінці засідання було обрано Організаційне бюро для створення

Селянського союзу. Прямих вказівок на його персональний склад немає, однак, найімовірніше, що до нього увійшли діячі, що групувалися навколо Московського товариства сільського господарства, котрі пізніше, на Установчому з'їзді ВСС, увійшли до Бюро сприяння Всеросійському селянському союзу [3, с.26-27].

Другим центром зародження ВСС, як вже зазначалося, був Донецький округ Облaсті Війська Донського, де, окрім козаків-росіян, проживала і значна кількість селян-українців [7, с.6-7]. До Установчого з'їзду ВСС тут була проведена величезна робота по організації селянства: близько 200 тисяч селян підписали присуди про необхідність створення Всеросійського селянського союзу. Біля витоків останнього на Донщині стояли брати Мазуренки – вихідці з Революційної української партії (РУП) [2, с.101-102]. При цьому Семен Мазуренко був членом меншовицького крила РСДРП, Василь Мазуренко належав до УСДРП, Віктор Мазуренко працював в Українській соціал-демократичній «Спілці», а Юрій Мазуренко входив до Донської соціал-демократичної групи. Для започаткування Селянського союзу в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського та спільного вироблення програми братами були запрошені російські меншовики В.П. Акімов, Б.Н. Кричевський, А.С. Мартинов та ін., а також члени ЦК УСДРП Д.В. Антонович, В.К. Винниченко та М. Порш. Запрошенням скористався лише В.П. Акімов [10, с.13]. Як вже зазначалося, спочатку їх діяльність проходила на ґрунті указу 18 лютого 1905 р. [11, с.17-18] Основою діяльності Мазуренків стала так звана «присудна система», яка, на їх переконання, залишала в серцях та розумі селян більший слід, ніж мітингова, практикована у той час есерами.

Схід селян у поселенні Катерининському Криворізької волості, на якому було підписано перший у Донецькому окрузі присуд про приєднання до ВСС, пройшов цілком легально з дозволу волосного старшини. Як згадував пізніше Василь Мазуренко, для цього: «довелося багато з ним говорити про закони і ще більше... випити горілки» [12, с.29]. 18 червня 1905 р. селяни означеного поселення у кількості більше 100 осіб зібрались на схід. На зборах були присутні й брати Мазуренки, котрі провели роз'яснювальну роботу. Після обговорення суспільно-політичного та економічного становища в країні було складено присуд, де викладалися різні вимоги, під якими підписалися присутні. Головним заходом удосконалення державного устрою і народного добробуту мало стати запровадження народного уряду, обраного від губерній, повітів та округів шляхом загального, прямого, рівного й таємного виборчого права. Народне представництво повинно було здійснюватися у формі постійно діючого самостійного закладу. Народним представникам мало бути надане право самостійної законодавчої діяльності, включно з правом законодавчої ініціативи, держава мала врегулювати податкову сферу та посилити контроль за адміністрацією. Усім жителям Російської імперії повинні були гарантуватися права: недоторканності особи та помешкання, свободи слова й друку, страйків, зібрань, союзів і рівноправності національних мов. Вимагалася також і амністія політв'язням. З аграрного питання висувалися вимоги знищення приватної власності на землю та передачі всіх приватновласницьких, казенних, удільних, монастирських і церковних земель у розпорядження усього народу. Землею мав користуватися той, хто зміг би обробляти її своєю родиною чи в товаристві, але без найманої праці і в такій кількості, яку він у змозі обробити. Передбачалося також запровадження спільної і обов'язкової освіти за державний кошт, знищення станів і рівність усіх перед законом, заміна непрямих податків прямими прогресивними, відміна викупних платежів. Наприкінці присуду зазначалося: «Для здійснення викладених нами вимог у законному порядку, ми... вступаємо в Загальноросійський селянський союз» [7, с.7-8]. Надалі цей присуд став

типовим для селян Донецького округу [10 с.11], розповсюдившись там тисячами відбитків [13, с.44]. Можна також із упевненістю стверджувати, що основні вимоги присуду, а особливо з аграрного питання, згодом були покладені в основу програми Всеросійського селянського союзу на Установчому з'їзді цієї першої масової організації селянства Російської імперії.

Чутки про присуд поселення Катериненського швидко розповсюдилися по усьому Донецькому округу. За півтора місяця такі ж сходи відбулися в 25 селах восьми волостей. На Установчому з'їзді ВСС голос делегації селян Донщини, що репрезентували найчисельнішу на той час частину селянства, котра приєдналася до ВСС, був досить вагомим [2, с.101].

До Установчого з'їзду організації ВСС не набули великого поширення, охопивши невелику частину сільського населення імперії [2, с.102]. Це було пов'язано з тим, що поширення інформації про Союз наштовхувалося на значні перешкоди. У газети вона ледь потрапила, та й то лише в деякі. Повідомлення змісту рішення наради селян Московської губернії про утворення ВСС було надруковано в газетах «Русь» і «Вестник сельского хозяйства» [14, с.5] в червні 1905 р. Цього ж місяця в газеті «Новости» опубліковано постанову селян поселення Катериненського Донецького округу Области Війська Донського, а на початку липня її надруковано в газеті «Русские ведомости» [8, с.31].

На різних етапах Першої російської революції діяльність Всеросійського селянського союзу мала певні особливості. Вони зумовлювалися зміною тенденцій у суспільно-політичному житті країни, політиці російського самодержавства та тенденціями всередині Селянського союзу.

Аналіз динаміки функціонування ВСС упродовж революційних подій 1905-1907 рр. дозволив нам розробити власну періодизацію.

1. Напівлегальний та легальний період існування Всеросійського селянського союзу (травень 1905 – січень 1906 рр.). Він пов'язаний із певною «безпорадністю» властей, коли вони змушені були йти на поступки революційно налаштованим народним масам, все більше лібералізуючи існуючий режим. Всеросійський селянський союз виник на ґрунті існуючих законів і на цій же основі провадив свою діяльність впродовж всього 1905 року, а подекуди й до січня 1906 р. На цей період припало виникнення та найвище піднесення його організації. Цей етап включає в себе три таких підперіоди:

- а) зародження (травень-липень 1905 р.) [15, с.64]. У цей час з'являються перші осередки Селянського союзу. Їх виникнення було пов'язано з функціонуванням різних суспільно-політичних сил, а діяльність проходила переважно на ґрунті Указу 18 лютого. Основною формою діяльності виступала так звана «присудна кампанія». Проводилися також вибори делегатів на Установчий з'їзд ВСС.
- б) становлення [15, с.64-65] (серпень – середина жовтня 1905 р.), що охопив час від Установчого з'їзду ВСС 31 липня – 1 серпня 1905 р. до Маніфесту 17 жовтня того ж року. Протягом цього етапу на основі рішень Установчого з'їзду Селянського союзу, що сформулював його основні програмні вимоги, відбулося створення невеликої кількості осередків Союзу. Поступово популяризувалася ідея необхідності об'єднання селянства задля поліпшення ним свого становища. Діяльність проходила мирно, у руслі виробленої Установчим з'їздом тактики складання присудів та розповсюдження інформації про ВСС серед селянства.
- в) піднесення [15, с.65; 16, с.85-86] (друга половина жовтня 1905 р. – січень 1906 р.), що охоплював час від оприлюднення Маніфесту 17 жовтня, що надавав різноманітні політичні свободи, в тому числі й «зборів та організацій»,

до часу вжиття державним апаратом імперії репресивних заходів щодо революційного руху загалом та Селянського союзу зокрема. В означений період на ґрунті дарованих свобод діяльність Селянського союзу набула великого розмаху, утворилася значна кількість його осередків, проводилися мітинги та демонстрації. У безпартійних союзах активну діяльність розгорнули представники українських та загальноросійських політичних сил революційного й ліберального спрямування. На хвилі піднесення був скликаний другий листопадовий Делегатський з'їзд ВСС, якому належала особлива роль у розробці питань тактики. Виконуючи його постанови, місцеві організації ВСС бойкотували та змінювали владу на місцях, примусово закривали винні крамниці, створювали дружини міліції для підтримання порядку та недопущення революційного свавілля, організовували загони самооборони для захисту від карателів тощо. Подекуди відбувалися збройні сутички. Зрештою, селянські союзи були змушені капітулювати перед каральними загонами влади.

Крім того, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. в Україні представниками українських політичних партій і національно-свідомої інтелігенції зроблено спробу утворення Української селянської спілки та скликання Українського селянського з'їзду. Незважаючи на певні успіхи, обидві ініціативи зазнали невдачі через репресії.

2. Нелегальний період існування ВСС (лютий 1906-1908 рр.). Це час відродження, конспіративної роботи та поступового згорання діяльності Всеросійського селянського союзу та його місцевих організацій. У цей період зруйновані репресіями осередки Союзу потрохо відроджувалися, утворювалися нові організації, змінювався характер їх діяльності. Вона ставала конспіративною. Число членів союзів обмежувалося невеликою кількістю «найнадійніших». У 1906-1908 рр. лави ВСС залишали ліберали, натомість все більшого впливу набували представники революційних партій, що були найкраще пристосовані до умов ведення нелегальної боротьби. У зв'язку з означеними обставинами діяльність місцевих осередків Селянського союзу поступово радикалізувалася. Місцевими з'їздами схвалювалися такі революційні заходи як убивства та підпали, а селянськими союзами створювалися «бойові дружини». Водночас центральні органи ВСС намагалися взяти участь у роботі I та II Державної Дум, тісно співпрацюючи з трудовиками. Зрештою, виконавши покладену на нього функцію «політичної соціалізації селянства» та вводячи в конфлікт із центральними органами Союзу, безпартійні селянські союзи на місцях приходили до партійного самовизначення, перетворюючись на братства СС ПСР та селянські комітети РСДРП. Частина з них просто зникала.

Отже, зародження ВСС відбувалося в двох найбільших центрах: поштох до його створення було дано селянами Московської губернії, а районом, де їхня ініціатива здобула найбільший відгук, стали етнічні українські землі, а саме – Донецький округ Облaсті Війська Донського. В останньому Селянський союз було засновано за ініціативою братів Мазуренків, вихідців із РУП. Розроблена нами періодизація включає три основні етапи діяльності Всеросійського селянського союзу: напівлегальний та легальний (травень 1905 – січень 1906 рр.), що включав підперіоди зародження, становлення та піднесення, а також нелегальний (лютий 1906 – 1908 рр.) періоди.

#### Список використаних джерел:

1. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 95-123.

2. Кирюхина Е.И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е.И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 95-141.
3. Колесниченко Д.А. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. / Д.А. Колесниченко. – М. : Институт российской истории РАН, 2006. – 310 с.
4. Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А.А. Куреньшев. – М. : АИРО–XX ; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
5. Громан В. Всероссийский крестьянский союз / В. Громан // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. С вступительной статьёй В. Громана. – Ростов : Новый мир, 1905. – С. 3-33.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.274. Київське губернське жандармське управління, оп.1, спр.1502. Дело по обвинению жителей м. Беляя Церковь Васильковского уезда крестьянина Кандыбы Г.Ф. и мещанина Масловича М.И. в распространении эсеровской и другой нелегальной литературы (17 лютого – 18 березня 1906 р.). – 76 арк.
7. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – 40 с.
8. Блеклов С. Крестьянский союз / С. Блеклов // Право. – 1905. – №38. – С. 3142-3153.
9. О крестьянском союзе. – СПб., 1906. – 32 с.
10. Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – №IV (7). – С. 11-43.
11. Золотов В.А. Крестьянское движение на Дону в 1905-1907 гг. / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Ростовское книжное издательство, 1955. – 40 с.
12. Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – №2. – С. 27-46.
13. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Семён Мазуренко. – М. : Новая Деревня, 1925. – 89 с.
14. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 232 с.
15. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906) / Б. Веселовский. – СПб. : Зерно, 1907. – 174 с.
16. Марев П. Политическая борьба крестьянства / П. Марев // Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. 3. – С. 63-136.
17. Протокол первого северного областного съезда Всероссийского крестьянского союза 29-30 декабря 1905 года. – СПб. : Типография Н.Н. Клобукова, 1906. – 64 с.

This paper is devoted to the circumstances of the All-Russian Peasant Union formation in Moscow Province and Donetsk District of the Oblast of the Don Cossack Host. A large number of Ukrainian peasants lived in Donetsk District and were administered by the social democrats – the Mazurenko brothers. The periodization of the All-Russian Peasant Union is also suggested in the paper.

**Key words:** the All-Russian Peasant Union, periodization, the Dnieper Ukraine, the Social Democrats, the peasantry.

*Отримано: 28.10.2016 р.*



М. А. Циганюк

Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету

## ПОЗАДУМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА ВІДГУКИ ПРО ЇХНЮ РОБОТУ В КРАЇ

В статті розглядається позадумська діяльність депутатів І Державної думи від українських губерній та міст. Здійснено аналіз основних напрямків їх роботи за межами парламентської зали. З'ясовано реакцію та відгуки виборців Наддніпрянщини, а також представників монаршої влади про їхню роботу.

**Ключові слова:** І Державна Дума, парламент, депутат, позадумська діяльність, Наддніпрянщина.

Депутати І Державної думи від українських губерній та міст значну увагу у своїй діяльності приділяли позадумській роботі. Дослідженням даної проблеми опосередковано займалися відомі вчені – О. Коник [1], Р. Топка [2], А. Глушковецький [3], В. Милько [4]. Основний акцент у своїх роботах дослідники роблять на думській діяльності, формуванні наказів від виборців або ж на регіональній позапарламентській роботі. Тому метою статті є комплексний аналіз позадумської діяльності депутатів Наддніпрянщини та відгуки про їх роботу в краї.

Основними напрямками позапарламентської роботи народних обранців були: листування, влаштування мітингів і сільських сходів, зустрічі та бесіди з виборцями, поширення друкованого матеріалу (відоziv, газет, брошур). Ці форми позадумської роботи покликані забезпечити значний інтерес серед виборців, які поклали на послів великі надії. Ці сподівання пов'язувалися з можливістю розв'язати робітничі й аграрні питання, фактичну реалізація демократичних прав та свобод.

Українські виборці протягом першодумського періоду постійно листувалися зі своїми обранцями, зокрема оперативно реагували на звернення до них. Так, євреї містечка Семенівка Новозибківського повіту у своєму листі до члена кадетської фракції від Чернігівської губернії О. Муханова клопоталися про недопущення погрому. Депутат відразу прореагував на запит, і підготував наступного дня надіслав листи до місцевого справника і міністра внутрішніх справ щодо можливого погрому. В результаті розслідування ці факти «не підтвердились» [5, с. 4].

У листуванні жителі українських губерній висували вимоги про національне самовизначення українського народу. В червні 1906 р. селяни с. Колодистого Звенигородського повіту Київської губернії надіслали лист з вимогою про надання автономії Україні кадету А. В'язлову. Він у відповідь висловив слова подяки за таку активну національну позицію, а також проінформував їх щодо протистояння з урядом [6]. Аналогічний лист із вимогою автономії для України отримав М. Біляшевський [6]. В листі до Л. Бабенка, трудовика від Катеринославщини, мешканці Катеринославщини ставили вимогу домагатися широкої автономії для України, яка закріплена в договорі Б. Хмельницького з московським урядом 1654 р. [7]. З подібним змістом вимоги до послів надходили у формі телеграм. Так, гурток студентів-українців Київської духовної академії надіслали І. Шрагу телеграму, в якій висловлено побажання боротися за законне право українського народу на культурне і політичне самопізнання [8].

Значним морально-психологічним стимулом для депутатів були загальні вітальні телеграми із Наддніпрянщини. Зокрема, в телеграмі Одеської міської

думи віталися «народні обранці», які покликані здійснити заповітні наміри народу [9, с. 7]. Подібного змісту вітання прийшли від Київської [9, с. 6], Херсонської, Сімферопольської, Катеринославської міських дум [9, с. 7], від Полтавського статистичного бюро, обивателів станції Запоріжжя, робітників-гірників Донецького басейну [9, с. 8]. До привітань енергійно приєднувалась інтелігенція українських губерній, зокрема викладачі Новоросійського університету [9, с. 8], товариства Херсонських лікарів, товариства грамотності м. Києва та приватних осіб [9, с. 9]. Отже, вже на початку роботи депутати відчували підтримку різних соціальних груп. До того ж, депутати І Думи отримували іменні телеграми. Так робітники Мезеповського заводу Охтирського повіту Харківської губернії висловили слова підтримки в телеграмі на ім'я Б. Діденка, вони закликали посла розв'язати робітниче питання – забезпечити безпеку праці, скоротити тривалість робочого дня [10]. З такими вимогами отримав телеграму М. Михайличенко від 400 конторщиків і 1500 приказчиків м. Одеси. В ній робітники закликали своїх колег-депутатів до активної боротьби за «увесь пролетаріат», натомість обіцяли отримати від нього підтримку і допомогу [11]. Активна позиція М. Михайличенка щодо захисту прав робітників привертала до нього велику увагу виборців. Лише під листом, від робітників і селян Дніпровських заводів, адресованому на його ім'я зназначалось 6 тис. підписів [11].

Значний інтерес у виборців викликав приїзд депутатів у свої виборчі округи, де вони активно проводили зустрічі із місцевими мешканцями. 15 червня 1906 р. І. Заболотний відвідав м. Балту Подільської губернії: проводив численні розмови з місцевими євреями, рядовими чинами поліції про можливість погрому з боку чорносотенців. Відзначимо, що приїзд парламентаря в місто був реакцією на звернення єврейської громади, відтак, присутність депутата унеможливила організацію погрому з боку монархістів [12, арк. 40].

Під час бесід із парламентарями виборці отримували оперативну інформацію з перших вуст про стан справ у Думі. Такі зібрання мали значний вплив на місцеве населення. 5 червня 1906 р. в с. Турбовка Сквирського повіту Київської губернії відбулася сходка, у якій брали участь, крім місцевих селян, євреї, що приїхали, за словами помічника Київського ГЖУ О. Утгофа, із «вддаленої місцевості». Внаслідок виступу односельця, думського посла, члена кадетської фракції А. Грабовецького, селяни сіл Турбовки і Лучина розпочали страйк, тому що не бажали працювати за 2 руб. в день, а також не допускали до роботи приїжджих з інших регіонів [13, арк. 38]. Таку високу платню селяни вимагали в своїх домаганнях, на наш погляд, щоб добитися розорення поміщиків та отримання землі. Подібні сільськогосподарські страйки відбулися в інших містах Сквирського повіту. Зокрема, місцеве сільське населення с. Липки 26 червня 1906 р. теж розпочало страйк з економічною вимогою – відновлять роботу з оплатою 1 руб. за копу. Вони не допустили до робіт в економії 145 селян-заробітчан з Волинської губернії [13, арк. 42].

Значну увагу позадумській роботі приділяв депутат від Поділля І. Заболотний, який регулярно підтримував контакт зі своїми виборцями. Під час зустрічей із ними інформував про розгляд І Думою найважливішого для селян земельного питання. 14 червня 1906 р., прибувши на станцію Рудниця, посол провів розмову із селянами, в якій звернув увагу присутніх на протидії царських міністрів. Останні були активними противниками парламенту в питаннях наділення селян поміщицькою, церковною і монастирською землею. За свідченням Подільського губернатора, бесіди з депутатом мали значний вплив на настрої селян [12, арк. 39], зокрема в багатьох селах Подільської губернії відбулись селянські сходи для вибору уповноважених на подання скарг і прохань у Державну думу [арк. 14]. З цієї метою селяни с. Дмитрашівки, вибравши уповноваженим

Ф. Бабія, виділили йому 100 крб. із спільної суми для поїздки в Петербург із наказом до депутатів І Державної думи [12, арк.39]. Відзначимо, що подільський депутат під час бесід з виборцями закликав їх дотримуватись спокою і очікувати реформ, не вдаючись до насильницьких заходів [12, арк.65].

Насиченою виступами із виборцями була поїздка депутата від Катеринославської губернії О. Возовика. 25 червня 1906 р. у с. Миколаївка Маріупольського повіту виступив перед 600 присутніми, яких поінформував про діяльність Думи. До того ж, такі сходи селян він планував організувати в селах Ольшик і Новотроїцьке цього ж повіту [12, арк.67]. Внаслідок цих бесід активізувалась громадська позиція селян цих сіл, що демонструє телеграма від селян навколишніх сіл, у якій позитивно оцінювалась діяльність Думи, а також висловлюється підтримка Трудовій групі. Селяни не залишили без уваги і висунення вимог наділення землею, волі, амністії, відміни смертної кари, рівноправ'я у виборчому законодавстві [12, арк.83].

Значний інтерес у виборців мали зустрічі з іншими членами Трудової групи від українських губерній. Активно проводили бесіди із селянами Чернігівської губернії Я. Гужовський [12, арк.33], в Харківській губернії – І. Оранський [15, арк.1]. Масові зустрічі із робітниками проводив соціал-демократ З. Вировий. Так, 25 червня 1906 р. під час виступу в м. Черкасах на цукровому заводі було 2 тис. осіб [13; 16].

Позадумською активністю відзначався М. Михайличенко, який крім організації мітингів і виступів перед виборцями, намагався проводити соціальне опитування серед робітників. При цьому треба врахувати те, що депутат закінчив лише земську школу, однак наявність «диплома» про початкову освіту не впливало на його освітній рівень. Зокрема, він підготував опитувальний лист для безробітних. Отриману інформацію планував використати для підготовки запиту в Державній думі про виділення коштів на допомогу безробітним [17, арк.3-4].

Усвідомлюючи необхідність постійної інформованості своїх виборців, депутати від українських губерній приділяли цьому питанню значну увагу. Так, Ф. Іваницький відправляв селянам слободи Малинівці Зміївського повіту Харківської губернії брошури «Діяльність Державної Думи», «Тронна промова імператора», газету «Дев'ятий вал». Цим, він намагався сповіщати своїх земляків про роботу парламенту [18, арк.1]. Під час поїздки в червні 1906 р. до м. Умані депутат від Київської губернії С. Френкель розповсюджував серед місцевих жителів брошуру «Как начала работать Государственная Дума» [19, арк.1].

Іншим джерелом оповіщення виборців про роботу депутатів в думській залі була газета. Так, член Трудової фракції від Полтавської губернії А. Тесля в міжсесійний період видавав і редагував газету «Крестьянский депутат», в якій, автори статей, приділяли значну увагу висвітленню діяльності Трудової фракції, критиці політичних опонентів – членів кадетської фракції [21; 20].

Відзначимо, що кадеги-депутати використовували газети для інформовання про перепиті думської роботи, зокрема партійні друковані органи, а також різні регіональні ліберальні видання. Крім того, подібно до трудовиків зі сторінок газет закликали місцеве населення підтримувати їхні дії в Думі. Так, кадет від Таврійської губернії О. Сипягін на сторінках газети «Подольский край» закликав підтримати законодавчу ініціативу М. Ковалевського щодо скасування смертної кари [22].

Інтерес до депутатів сформувався вже під час їх випроваджень до Петербургу. Зокрема, 20 квітня 1906 р. під час провідів посла від Чернігівської губернії І. Шрага, за словами очевидців, зібралось багато людей. Присутні прийняли резолюцію та вручили її послу. В ній містився заклик забезпечити Україні національно-культурний розвиток, відстоювати автономію вищої школи, відкрити в університетах кафедри української мови, літератури, історії, ет-

нографії і звичаєвого права. Автори резолюції вимагали навчати цих предметів українською мовою [23]. Багато людей прийшло провести 24 квітня 1906 р. 6 послів від Київської губернії: М. Біляшевського, З. Вирового, Г. Здановського, А. Грабовецького, С. Тарана, Г. Зубченка [24]. Такі колективні проводи депутатів засвідчували, що від їхньої діяльності очікували великих результатів.

Під час роботи парламенту населення українських губерній і міст зацікавлено стежило за перебігом подій у сесійній залі. Прикладом ставлення виборців до діяльності депутатів І Державної думи був рапорт Ніжинського повітового справника Скальковського до Чернігівського губернатора від 8 червня 1906 р. У своєму звіті він відзначає значну роль Думи в житті селян Ніжинського повіту. За його словами, вони «до дрібничок знають про що говориться і робиться в стінах та за стінами Таврійського палацу» [5, арк.50]. Більша частина населення підвітного повіту, за словами справника, виписували і читали багато газет і журналів, в яких їх цікавили виступи думських депутатів. У донесенні жандарма простежується негативне ставлення до діяльності парламенту, зокрема він вважав, що злочинна робота представницького органу повсякденно відображається на житті повіту [5, арк.50 зв.]. На підтвердження своїх суджень, правоохоронець навів факти про вибори сільськими і волосними сходами на різні посади в сільські управління «неблагонадійних людей». Так, 25 травня 1906 р. у містечку Верківка під час волосного сходу вибрано волосним старшиною місцевого вчителя земської школи Є. Гаврілея. Він у своєму виступі проінформував учасників зібрання про розгляд Думою земельного питання, наголосив на необхідності відправлення телеграми до депутатів із підтримкою їх у вимогах стосовно землі та свободи [5, арк.51 зв.].

Певною формою відгуку про діяльність депутатів були накази і ухвали, надіслані їм від виборців. Особливо цим послуговувалося сільське населення Наддніпрянщини. У своїх зверненнях селяни висловлювали підтримку депутатам у їх діяльності на благо народних інтересів. Найбільшу прихильність та відгуки селян викликала діяльність Трудової групи, до складу якої входили посли від українських губерній. Їм висловлювали слова своєї підтримки у протистоянні з урядом щодо наділу їх землею. Фракцію трудовиків селяни вважали як таку, що найближче відповідає вимогам трудящих [25, арк.2]. Характерним був наказ селян с. Заброди Богодухівського повіту Харківської губернії депутатам Трудової групи. В ньому традиційно висловлювалась народна довіра трудовикам, а також висувалися соціально-економічні та політичні вимоги. Основними потребами, на думку селян, були безкоштовна передача хліборобам кабінетських, казенних, удільних, монастирських, церковних і частково приватних земель, скасування смертної кари, реалізація відновлення свободи слова, друку, дарованих маніфестом 17 жовтня, політична амністія [26, арк.3-4].

Значний інтерес становили питання землі для безземельних і малоземельних селян упродовж роботи Думи. Так, за свідченням земського начальника Павлоградського повіту Катеринославської губернії, селяни повністю покладалися в радикальному розв'язанні аграрного питання на новий орган влади. Вони заявляли, що землі очікують від Державної думи, а не від чиновників, що засідають в цих комісіях [27, с.290]. Такі свідчення відображенні в доповідях усіх губернаторів з Наддніпрянщини. Так, у своєму звіті за 1906 р. Волинський губернатор інформував, що селяни висловлювали надію «на безкоштовне одержання землі через Державну думу». За повідомленням керівника Подільської губернії, «вкрай у всемогутність Державної думи до першого її розпуску була безмежною» [27, с.290].

Підтвердженням зацікавленості селян діяльністю депутатів є численні звернення, накази, телеграми, які надходили їм від сільських виборців. Зокрема, за підрахунками Р. Топки до Думи було надіслано від селян україн-

ських губерній – 264 звернення. Найбільше їх відправили з Харківської губернії – 48, Київської і Полтавської по 38, найменший показник наказів припадав на Катеринославську і Херсонські губернії – всього 17 і 16 [28, арк.58]. Низький показник народних запитів до послів від двох останніх губерній був зумовлений низкою чинників: домінування промислового сектору над аграрним, запровадження в цих регіонах військового стану.

Протистояння між парламентом і урядом посилювало соціальне невдоволення серед населення країни. Так, на знак протесту проти урядових розпоряджень (проти політаманії, наділення селян землею – Ц.М.) 14 червня 1906 р. селяни слободи Таранівка Харківської губернії закликали до безпорядків [25, арк.2].

Відгуки селян про роботу депутатів знаходимо в доповідній записці Київського губернатора в департамент поліції Міністерства внутрішніх справ. За словами високопосадовця аграрний рух у ввіреній губернії швидко розростався, особливо в Сквирському, Уманському, Чигиринському і Черкаському повітах. Він пов'язує це з жвавою позадумською роботою парламентарів, які були обрані в зазначених повітах. В Сквирському і Уманському повіті активність селян пов'язував із «злочинною пропагандою» кадетів А. Грабовецького і С. Френкеля відповідно. Революційна діяльність соціал-демократа З. Вирового охопила сусідні Чигиринський і Черкаський повіти [13, арк.153]. Зазначені факти свідчать про певний революційний вплив депутатів на селян. Однак його не варто перебільшувати, адже в цей час у зазначених регіонах проводили активну роботу Українська соціал-демократична Спілка РСДРП.

Через активну пропагандистську діяльність в м. Харкові соціал-демократа Б. Діденка, за повідомленням Харківського губернатора, міністру внутрішніх справ, застрайкували лікарі земських лікарень, робітники паровозного депо Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, а також робітники двох невеликих фабрик [12, арк.74]. Така активна позадумська діяльність Б. Діденка із місцевим населенням була підтверджена в донесенні ротмістра Аплексеєва (від 5 липня 1906 р.) начальнику Харківського ГЖУ. Як свідчить повідомлення жандарма, депутат організував зібрання й мітинги в м. Харкові та найближчих навколишніх селах. У своїх зверненнях до місцевих робітників і селян закликав їх підтримати Трудову групу загальним страйком і різного роду протестами проти уряду, не виключаючи можливості збройного повстання. Під час зібрань він висловлював думку про необхідність складання населенням приговорів та наказів, адресованих трудовій фракції, тим самим висловлюючи підтримку аграрному законопроекту трудовиків [29, арк.4]. Аналогічного змісту виступи соціал-демократа відбулися в збиральному цеху паровозобудівного заводу (28 червня 1906 р.), заводу Гельферіх-Саде (3 липня 1906 р.). Проте виступити перед селянами с. Олексівці йому не вдалося через загрозу арешту, тому він доручив вигосити промову члену Харківського комітету Партії соціалістів-революціонерів І. Ткачукові. Він звернув увагу присутніх на політичні суперечності у парламенті, закликав селян до підтримки Трудової фракції [29, арк.4зв.].

Позадумська діяльність депутатів від Наддніпрянщини постійно перебувала під наглядом поліції. Останні ретельно відслідковували пересування депутатів, організовані ними зустрічі, тематику виступів. Про це свідчать донесення правоохоронних органів царської Росії. Так, начальник відділу з охорони суспільної безпеки і порядку полковник Герасимов в Департамент поліції доповідав вищому керівництву про проведення 4 червня 1906 р. поблизу станції Теріоки мітингу, який був організований депутатами Трудової групи, а також представниками партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Участь у зібранні брали депутати від України М. Михайличенко, І. Заболотний, С. Таран. Обранець від Поділля І. Заболотний, підсумовуючи ухвалену резолюцію, ствер-

джував, що мета мітингу досягнута: «земля і воля всьому народу і тільки збройною рукою». В резолюції висловлювалася підтримка Трудової групі в Державній думі. До того ж, лунав заклик до останніх рішуче і самостійно проявляти свою демократичну і революційну тактику [31, арк.117].

Зацікавленість роботою депутатів виборці проявляли за будь-якої можливості, навіть якщо останні представляли інші губернії. Так, 30 червня 1906 р. в м. Житомирі перебували депутат від Харківської губернії Г. Линтварев, І. Антонов (Пермська губернія), Я. Дітц (Саратовська губернія) і від Волині Д. Андро. В них відбулася спільна поїздка до с. Піски Житомирського повіту із редактором-видавцем місцевої газети «Волинь» Щербицьким. Мета поїздки – розслідування неправомірних дій місцевих властей під час придушення селянських заворушень. Упродовж нетривалої розмови послі вислуховували скарги від селян на побої з боку місцевих властей. Підсумовуючи результат зустрічі, член кадетської фракції Г. Линтварев закликав населення не займатися насильництвом та зберігати спокій, оскільки всі бажання селян будуть розв'язані Державною думою [12, арк.113]. На відміну від нього, Д. Андро під час поїздки активною позицією не відзначався.

Не завжди депутатам вдавалося проводити зустрічі з виборцями з дозволу місцевої поліції в спокійній обстановці. Зокрема, 5 липня 1906 р. у м. Ромнах із візитом перебував депутат від Полтавської губернії М. Онацький, який отримав відмову на усне звернення до місцевого поліційного помічника справника про дозвіл виступити серед мешканців [12, арк.150].

Активна позадумська діяльність депутатів від Наддніпрянщини знаходила негативні відгуки нового міністра внутрішніх справ П. Столипіна, який виступив справжнім захисником абсолютизму. Тому дії депутатів розцінював як ворожі щодо влади монарха, і силовими методами боровся з будь-якими проявами революційної та опозиційної діяльності. Особливо протидівав міністр діяльності представників лівих фракцій. Так, 13 травня 1906 р. силовий міністр розіслав шифровану телеграму всім губернаторам, тимчасовим генерал-губернаторам і градоначальникам Російської імперії. В ній повідомлялось, що сьогодні І Дума ухвалила резолюцію (14 робітників-депутатів – Ц.М.), яка може викликати безлади та маніфестації, недозволених законом, тому закликав прийняти всі заходи безпеки для їх недопущення, а у разі виникнення – придушувати їх у зародку. Особливу увагу він звертав на сільську місцевість і наказував придушувати безлади без вагань [31, арк.1].

Серед тих послів, хто підписав це резонансне звернення були парламентарі від України: Б. Діденко, М. Михайличенко, З. Вировий, В. Ільїн, М. Жигиль, Л. Остроносос. Усі вони спочатку представляли трудову фракцію, а згодом перші чотири увійшли до складу соціал-демократичної фракції. Зокрема, у своєму зверненні до робітничого класу народні обранці наголошували на протидії з боку уряду, що заважало їхній успішній роботі. Вони звертали увагу не те, що особливо посилювалися протиріччя з питань щодо надання політичної амністії, свобод, загального виборчого права, наділення селян землею. Тому народні обранці заявили про одностайне висловлення недовіри уряду. Звертаючись до робітничого класу, парламентарі намагалися заручитися їх підтримкою. Звернення 14 робітників-депутатів було опубліковане в центральних і місцевих друкованих органах [30, арк.37].

Найбільше проявив себе у виконанні резолюції П. Столипіна від 31 травня 1906 р. (на звернення 14 депутатів) Подільський губернатор О. Ейлер. Зокрема, він за сприяння місцевих адміністрацій, особливо в селах, надрукував і розповсюдив 16 тис. оголошень «Крестьяне Подольской губернии» [31, арк.129]. У зверненні до селян губернатор закликав їх висловити недовіру відозві 14 депутатів. На його думку, останні мали намір скинути владу монарха «без которого (царя – Ц.М.) нам не жить» [31, арк.130]. Так, губернатор нама-

гався грати на почуттях довіри серед селян до царя. Високопосадовець застерігав населення від організації заколотів, насилля, безчинств. Акцент в основному робив на тому, що уряд поступово вирішить усі проблеми.

Тимчасовий генерал-губернатор м. Одеси К. Карангозов, щоб населення міста «правильно» орієнтувалося в ситуації навколо роботи Думи, теж підготував звернення «К населенню города Одессы и Одесского градоначальства». Зазначена агітка вийшла тиражем 10 тис. екземплярів [31, арк.101]. У документі високопосадовець піддав критиці відозву 14 депутатів Думи, стверджуючи, що вони подали факти односторонньо. При цьому він не скупився на гострі слова щодо обранців, емоційно назвавши їх «коноводами повстання» [31, арк.102]. Подібного змісту оголошення розповсюдили губернатори інших губерній Наддніпрянщини [31, арк.103].

Отже, населення українських губерній та міст з інтересом спостерігало і активно реагувало на розгляд життєво важливих питань, над якими працювали депутати як у I Державній думі так і поза її межами. Їх реакція знайшла віддзеркалення в конкретних діях. Вони позначились на організації страйків, зростанні аграрного руху. Однак найпоширенішими формами відгуку на думську і позадумську роботу своїх обранців були складені численні запити, телеграми, листи та накази, в яких лунав заклик до розв'язання гострих соціально-економічних та політичних проблем виборців.

#### Список використаних джерел:

1. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906-1907 рр.) : монографія / О.О. Коник ; [наук. ред. С.І. Світленко]. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.
2. Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06. / Р.В. Топка. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.
3. Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії : монографія / А.Л. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2010. – 400 с.
4. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917) / В. Милько; відп. ред. О.П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2016. – 396 с.: табл.
5. Центральний державний історичний архів України, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп.1, спр.390. Об увеличении числа волнений среди крестьян Ниженского уезда и «зловредности» Думы, отражающейся на росте крестьянских волнений. – 65 арк.
6. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – №137. – С. 3.
7. Наказ послові до Державної Думи Бабенкові од українців з Катеринослава // Громадська думка. – 1906. – №123. – С. 2.
8. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – №101. – С. 3.
9. Государственная Дума. Стенографический отчет. Сессия I. – СПб. : Государственная типография, 1906. – Т. I. – С. 7.
10. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – №105. – С. 3.
11. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – №109. – С.3.
12. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва, ф.102. Департамент полиции, особый отдел, оп.236, спр.715, т.2. О разьездах членов Государственной Думы по Империи с целью пропаганды. – 318 арк.
13. ЦДА України, ф.274. Київське губернське жандармське управління, оп.1, спр.1349. Переписка с Департаментом полиции, помошником начальника Киевского ГЖУ и другими учреждениями о крестьянских волнениях в Киевской губернии и о деятельности бывших членов I Государственной Думы. – 166 арк.

14. ЦДІА України, ф.301. Жандармські установи Подільської губернії, оп.І, спр.1008. Дело о проведении дознаний о бывшем члене Государственной Думы Заболотном И. по обвинению в революционной агитации и распространении нелегальной литературы в г. Балта и на ст. Рудница Юго Западных дорог. – 50 арк.
15. ЦДІА України, ф.336. Харківське губернське жандармське управління, оп.І, спр.1776. Дело о беседах о земле члена Государственной Думы крестьянина Оранского И.А. с крестьянами сел Двуречной волости, Купянского уезда. – 5 арк.
16. ЦДІА України, ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольинского генерал-губернатора, оп.856, спр.352. Дело о призыве членов I Государственной Думы: Выровым, Грабовецким, Тараном, Червоненкисом, Дицем и Антоновым населения Киевской губернии к оказанию помощи Думе в борьбе с правительством, требовании удаления министров, отмены собственности на землю. – 7 арк.
17. ГАРФ, ф.102, оп.236, спр.735. О бывшем члене Государственной Думы Митрофане Ивановиче Михайличенко. – 24 арк.
18. ЦДІА України, ф.336, оп.1, спр.1734. Дело о производстве дознания по обвинению бывшего члена Государственной Думы Иваницкого Ф.И. в организации нелегального собрания крестьян в г. Змиеве. – 105 арк.
19. ЦДІА України, ф.274, оп.1, спр.1565. Дело по обвинению бывших депутатов I Государственной Думы Френкеля в распространении среди крестьян Уманского уезда брошюры «Как начала работать Государственная Дума». – 43 арк.
20. Трудовая группа и партия // Крестьянский депутат. – 1906. – №3. – С. 1.
21. Из жизни Трудовой группы // Крестьянский депутат. – 1906. – №3. – С. 3.
22. Граждане! // Подольский край. – 1906. – №63. – С. 1.
23. Посол І.Л. Шраг в гостинні у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – № 94. – С. 3.
24. У Києві. Од'їзд послів // Громадська думка. – 1906. – №94. – С. 3.
25. ЦДІА України, ф.336, оп.1, спр.1733. Дело о крестьянах Сошенко П., Акименко И. обвиняемых в организации политической демонстрации крестьян в слободе Тарановке Змиевского уезда. – 70 арк.
26. ЦДІА України, ф.336, оп.1, спр.1837. Дело о выяснении личности агитатора выступавшего на сельском сходе хутора Заброда Богодуховского уезда за составление приговора от «Крестьянского союза» депутатом трудовой группы Государственной Думы. – 13 арк.
27. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
28. Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06. / Р.В. Топка. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.
29. ЦДІА України, ф.336, оп.1, спр.1705. Дело о производстве дознания по обвинению члена Государственной Думы Диденко Д. в агитации за вооруженное востание на митинге рабочих Харьковского паровозостроительного завода. – 1906 г. – 53 арк.
30. ЦДІА України, ф.419, оп.1, спр.4876. Дело по обвинению редактора Каменец-Подольской газеты «Подольский край» Недельского И. в опубликовании статей «21 мая Каменец-Подольский», «Разрозненные листки». – 52 арк.
31. ГАРФ, ф.102, оп.236, спр.386. О наблюдении за членами трудовой группы Государственной Думы. – 103 арк.

The article deals with the extra parliamentary deputies' activity of the I State Duma of the Ukrainian provinces and cities. The analysis of the main directions of their work outside the parliamentary hall is made. The reaction and responses of the Dnieper voters and representatives of royal power about their work is established.

**Key words:** State Duma, parliament, deputy, extra parliamentary activity, Dnieper.

*Отримано: 15.11.2016 р.*



## ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 323.15(438)-054.57(=161.2)«1918/1926»

**М. С. Копилова**

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

### **ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1918-1926 рр.)**

У статті проаналізовано міжнародно-правові акти та законодавство Другої Речі Посполитої, що регламентували правовий статус національних меншин у Другій Речі Посполитій. Доведено невідповідність визначеного міжнародними актами і національним законодавством статусу української меншини та його реалізації польськими урядами.

**Ключові слова:** Друга Річ Посполита, українська меншина, Православна церква, національна проблема, правовий статус.

Крах європейських імперій у ході Першої світової війни, національні революції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи поставили на чільне місце політичного життя проблему меншин, яка була сприйнята неоднозначно й надовго прикувала до себе увагу громадськості та правлячих кіл Європи. У повоєнний період етнічні українські землі (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Західне Полісся) увійшли до складу Польської держави. Українці, які історично компактно жили в областях (за даними перепису 1921 р. – 14,3% населення країни), разом з іншими нетитульними націями (30,8% населення Другої Речі Посполитої) [15, s.34] набули статусу національних меншин. Тож національна проблема була однією з найскладніших у Другій Речі Посполитій, а від її толерантного вирішення залежала внутрішня стабільність країни.

Проблема реалізації прав меншин у міжвоєнній Польщі була предметом уваги кількох поколінь науковців. Ще наприкінці 20-х рр. колишній голова Національно-демократичної партії у Галичині та Буковині (до 1919 р.), адвокат К. Левицький акцентував на тому, що «першим питанням, яке піддано компетенції Союзу Націй це справа національних меншин», а їх захист відповідно до міжнародних угод стосувався лише тих, які відрізнялись за свою релігією, мовою, культурою та становили невеличкий відсоток у чужій державі (євреї в Польщі, Литві та ін.). Ті ж нації (зокрема українці – М.К.), які в інших державах «заселяють суцільні території і творять на цих територіях автохтонну більшість населення, очевидно не вистарчають постанови міжнародного права про охорону дрібних меншин, бо цим більшостям національним признають вже міжнародні договори щонайменше **територіальну самоуправу (автономію)**, на підставі права самовизначення» [5,

с.8-9]. Названу проблему досліджували українські (Л. Алексієвцев, В. Газін, Ю. Крамар, С. Турчак, Н. Яцишин) і зарубіжні (Ж. Зарновський, О. Купранець, Г. Чалупшак, А. Чойновський та ін.) вчені. Утім вони не аналізували конфесійні ознаки української меншини Другої Речі Посполитої, не деталізували її державну політику щодо православного населення, хоча саме за релігійними ознаками відбувалася його масштабна дискримінація.

«Меншину» як групу людей, які через свої фізичні або культурні ознаки, особливе і нерівноправне до них ставлення виокремлюються у суспільстві, а тому вважають себе об'єктом колективної дискримінації, одним з перших означив американський соціолог Л. Вірт [6, с.88]. Натомість сучасний дослідник М. Туник пропонував визначити національну меншину через ознаки, що відрізняють її від іншої частини населення: кількісна складова (національна меншина поступається у своїй чисельності у більшості випадків); культурна, етнічна, мовна, релігійна відмінність; не панівне становище; почуття солідарності з більшістю з метою збереження своєї культури; відсутність власної державності на території проживання [11, с.166].

У Другій Речі Посполитій права національної меншини та гарантії їх захисту визначалися нормами міжнародного права та іншими законодавчими актами. Насамперед, вони зафіксовані у так званому Малому Версальському договорі або Трактаті про охорону прав національних меншин, підписаному 28 червня 1919 р. на Паризькій мирній конференції між державами Антанти та новопосталими державами [21]. У цьому документі меншини означено як сукупність осіб, котрі відрізняються від більшості жителів своєї держави расою, релігією та культурою. За ними закріплювалися рівні з більшістю права в усьому: навчанні та судочинстві рідною мовою, забороні будь-якої дискримінації. Ці права, однак, не забороняли вивчення державної мови, або мови більшості [22, с.22]. Згідно з угодами меншини й навіть окремі належні до них особи мали в разі утисків або переслідувань апелювати (шляхом подання петицій) до Ліги Націй, в обхід національних судових чи адміністративних органів.

Отже, меншини на практиці отримали права для захисту своїх життєвих інтересів, хоча його механізм був недосконалий. Наприклад, не було зрозуміло, як повинна реагувати Ліга націй, європейське співтовариство на зумисне використання нацменшин в інспіруванні та підтримці сепаратизму, планах агресії, на протидержавну діяльність самих меншин. Зазначимо, що позитивним було те, що порівняно з періодом до 1918 р. уперше почалося важливе осмислення проблеми, під міжнародний контроль поставлено гарантії прав меншин. Уже 15 грудня 1920 р. перша сесія Асамблеї Ліги націй затвердила резолюцію (автор Р. Сесіль), у якій підкреслювалося, що Асамблея повинна «розпочати енергійні кроки для того, щоб принципи угод про національні меншини були в деталях розроблені Радою з метою досягнення максимального результату» [29, с.123].

Трактат про охорону прав національних меншин зобов'язував Польщу забезпечити всім її громадянам «рівні цивільні і політичні права без огляду на національність, мову чи віросповідання» [21, с.1937]. Декларуючи цілковиту рівність усіх громадян Польщі перед законом, він гарантував свободу віросповідання нацменшинам, вільне використання мов нацменшин у приватному та громадському житті, утримання власним коштом релігійних, добродійних та громадських закладів. Держава мала сприяти розвитку шкільництва нацменшин у тих місцевостях, де мешкали значні групи непольського населення, а також гарантувати участь меншин у розподілі коштів громадських фондів на освітні, релігійні й добродійні цілі [21, с.1938]. У випадку порушення

Польщею договірних зобов'язань Ліга Націй, що виступала гарантом їх виконання, отримувала право забезпечити реалізацію цих постанов [21, s.1940].

Правові засади остаточного включення українських етнічних земель до складу Другої Речі Посполитої оформив Ризький мирний договір 1921 р. і рішення Ради Антанги 1923 р. про визнання за Польщею Східної Галичини. Зокрема, Ризька угода зафіксувала перемогу у зовнішній східній політиці Республіки Польщі щодо України програми національних демократів на чолі з Грабським, в протигагу блоку Пілсудського. Близький соратник Ю. Пілсудського та віцепрем'єр в уряді І. Падеревського Т. Гомулко охарактеризував цю ситуацію таким чином: «Ми зрадили українців, які були нам вірними братами у трагічні дні. Продовження війни тільки на два тижні і військові підрозділи Петлюри були б у Києві. І тоді б Йоффе не тільки погодився б проводити спільні переговори з нами і представниками Петлюри, але була визнана незалежна Україна. Й тоді б йшлося про рятуння самої більшовицької держави» [30, s.213].

Статті Ризького мирного договору гарантували мовні, релігійні, культурні та освітні права українців, що мешкали у відновленій державі [20, с.827]. Щоправда вони були окреслені лише в загальних рисах і мали бути конкретизовані в окремих законодавчих актах Польської республіки. Ці міжнародні акти визначали обов'язок держави підтримувати інтереси громадянського, культурного та релігійного розвитку української меншини.

Одним із найважливіших документів, що гарантував права національних меншин, стала Конституція Польської Республіки, підготовка якої тривала більше року і виявила розбіжності у визначенні прав нацменшин. Члени комісії з підготовки її проекту, які визнавали доцільним включення до нього статті про права громадян польської національності навчатися рідною мовою, відкидали можливість введення культурної автономії для українців [4, с.79-80].

17 березня 1921 р. Сейм затвердив Основний закон країни, Ст. 95 якого проголошувала, що «Польська Республіка забезпечує на своїй території абсолютну охорону життя, свободи і майна усім, незалежно від їх походження, національності, мови, раси або релігії». Ст. 96 Конституції гарантувала усім громадянам рівність перед законом, а державні установи зобов'язувала до однакового трактування прав усіх громадян держави. Ст. 109 надавала кожному громадянину право на збереження своєї національної окремішності, розвитку мови та національних особливостей, закріплених окремими законами, які мали забезпечувати їм повний і вільний розвиток у формі автономних спілок меншин у межах загального самоврядування. Ст. 110 гарантувала польським громадянам, які належали до національних, релігійних або мовних меншин, такі ж права, як і іншим громадянам, права на заснування, нагляд і управління добровільними, релігійними і громадськими організаціями й товариствами, школами та іншими педагогічними осередками, а також право на вживання в них своєї мови і сповідання своєї релігії. Ст. 111 стосувалася дотримання свободи совісті й віросповідання: ніхто не міг бути обмежений у своїх правах через своє віросповідання і релігійні переконання. Ст. 113 забезпечувала релігійним організаціям широкі можливості їх діяльності за умови, що це не суперечитиме державному законодавству. Ст. 115 гарантувала церквам релігійних меншин і юридично визнаним релігійним інституціям свободу реалізації їхніх статутних цілей [17].

Отже, міжнародні угоди та Конституція Польщі 1921 р. надавали національним меншинам широкі права у сферах суспільно-політичного, культурного та релігійного життя. Втім польські політики стали пристосовувати ці демократичні документи до своїх потреб і на практиці вони майже не виконувалися. Варшава нехтувала міжнародними зобов'язаннями щодо забезпечення прав нацменшин, вважаючи їх однобічними та нав'язаними їй країнами-переможцями,

розглядаючи цю проблему з огляду на зовнішньополітичну ситуацію. Політику ж офіційних кіл, спрямовану на реалізацію прав нацменшин, більшість польського загалу розцінювала як не виправдані поступки, що могли мати фатальні наслідки для Польської держави. Зокрема, націоналісти поширювали серед загалу негативні оцінки Малоого Версальського трактату про захист прав нацменшин, у якому вони вбачали обмеження державного суверенітету й створення можливостей для іноземного втручання у внутрішні справи Польщі.

Реальні кроки польських урядів початку 1920-х рр. стосовно забезпечення цих прав були далекі від декларованих. За оцінкою автора часопису «Розбудова нації», реалізація прав меншин зводилася урядовими колами до компромісного поєднання інтересів панівної в Польщі більшості та національних меншин [9, с.187]. Політичні лідери титульної нації вважали, що українці не мали виразного національного обличчя, а тому під впливом польської культури вони невдовзі полонізуються, і підтримували політичне гасло «Польща для поляків» [15, с.370]. У практичній площині це реалізовувалося в домаганнях польських політиків перетворити галицьких українців у «поляків з українською мовою» [9, с.187].

Ігнорування норм міжнародного права зумовило внесення до Ради Ліги Націй чотирьох українських петицій, але їх розгляд остання не розпочала. Від 1923 р. не скликалася для розгляду питань меншин Постійна палата міжнародного правосуддя, заснована у 1920 р. під егідою Ліги Націй [5, с.8]. Була проігнорована й пропозиція міністра закордонних справ Німеччини Г. Штреземана створити при Раді Ліги Націй постійну комісію, що мала стежити за становищем національних меншин, розглядати їх скарги і вносити відповідні пропозиції для розгляду Радою Ліги Націй [5, с.7]. Відтак асиміляторська політика польських урядів і зневіра у можливості демократичного розв'язання проблем етнічних меншин спонукали їх до боротьби за національну справу [1, с.107]. У 1922 р. В. Грабський (прем'єр-міністр Польщі з грудня 1923 р.) інформував депутатів Сейму про 873 випадки заворушень, актів саботажу, нападів на поліцейські дільниці і державні установи та інші виступи проти представників польської влади, зафіксовані на землях «східних кресів» [27, с.128].

У січні 1922 р. уряд оголосив Тимчасові правила (постанови) про ставлення держави до Православної церкви в Польщі, що призвело до загострення відносин між державними інституціями та православною церквою, яка потрапляла у повну залежність від польської влади. Зокрема, православні священники могли бути звільнені за бажанням державної влади, і це дозволяло урядові втручатися у внутрішні справи церковного життя [8, с.15-16]. Була запроваджена нерівнозначна відповідальність за правопорушення проти римокатолицької і православних церков [3, с.90]. Велика кількість православних храмів взагалі була закрита, інші – перетворені в костіли. Зафіксовано випадки, коли парафій при костелі було лише кілька осіб, тоді як сотні чи тисячі православних цього ж поселення залишалися без церкви [2, с.15].

Натомість політика польських урядів щодо німецької меншини Верхньої Сілезії вирізнялася більшою виваженістю і стриманістю в порівнянні зі ставленням до українців. Ст. 93 Версальського мирного договору зобов'язувала Польщу захищати інтереси німців Верхньої Сілезії, які відрізняються від більшості населення за расою, мовою та віросповіданням [15, р.23]. Права німецької національної меншини були деталізовані у Верхньосілезькій конвенції, підписаній представниками Польщі та Німеччини 15 травня 1922 р. у Женеві. Документ урегулював ряд питань суспільно-політичного життя краю і передбачав цивільні, політичні, релігійні та мовні права німецької меншини, зокрема право на подання петицій до Комісії у справах Верхньої Сілезії [15, р.35]. Закріплений міжнародними угодами статус німецької меншини в Польщі підкріплювався тим, що

Верхня Сілезія була економічно розвинутим регіоном і 88% місцевого населення вважалося заможним. Велику роль відігравала економічна, політична та господарська підтримка німецької меншини з боку Німеччини [12, с.13], що зміцнювало її становище порівняно з українською меншиною, робило її економічно незалежною та стало зброєю у боротьбі з польським пануванням. Польський уряд не бажав загострювати стосунки із сусідньою Німеччиною, проте намагався послабити економічну силу німецької меншини.

Проблема національних меншин, зокрема українців, опинилася в центрі уваги польського політикуму після парламентських виборів 1922 р., результати яких засвідчили непрогнозований успіх їх партій. Так, на Волині та Поліссі Блок національних менших отримав 22% мандатів [26, с.464]. У Сеймі представники останнього отримали 89 депутатських мандатів, а також 27 у Сенаті могли впливати на прийняття законодавчих актів. Саме ці депутати визначили результат президентських виборів 1922 р., коли першим главою Польської держави було обрано Г. Нарutowича, а після його загибелі – С. Войцеховського.

Політична криза 1922 р. засвідчила неспроможність програми національної демократії «Польща для поляків» вирішити національну проблему, на що спрямовувалися міжнародні зобов'язання Польщі. Зробити це спробував новий уряд В. Сікорського, призначеного на посаду прем'єра у грудні 1922 р. Зусилля уряду актуалізували рішення Ради послів західних країн від 14 березня 1923 р. щодо ліквідації тимчасової польської присутності в східних (українських – М.К.) землях і закріплення суверенітету Польщі над Східною Галичиною. Прем'єр закликав місцеве населення до толерантності і спільної праці «заради добра цих земель» [22, с.64].

Підготовлений урядом В. Сікорського проект «Директиви щодо урядової політики на Східних кресах», що в квітні 1923 р. був схвалений Політичним комітетом Ради міністрів, обґрунтовував доцільність нової східної політики уряду, спрямованої на стабілізацію відносин з населенням Кресів із врахуванням «польських державних інтересів» [23, к.171]. Проект Директиви підкреслював стратегічне значення східних земель Речі Посполитої, що у випадку війни з Росією визначатимуть долю «великодержавного майбутнього Польщі». В. Сікорський вважав, що «в разі повернення смуги кордону на лінію Керзона Польща перетвориться на третьорозрядну державу, а тому уряд повинен «здійснити всі можливі кроки для прихилення місцевого населення до державної ідеї та якнайшвидшого об'єднання Кресів із матір'ю Польщею» [23, к.171]. В урядових колах переважала точка зору ендеків про необхідність національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків.

Політику асиміляції національних меншин, передусім слов'янських, було продовжено правочентристським урядом В. Вітоса. Коаліційна угода передбачала обмеження політичних, культурних і економічних прав меншин, а головним гаслом було визначено зміцнення позицій поляків у всіх сферах державного життя в східних регіонах [12, с.33]. Досягнення поставлених цілей передбачалося через очищення місцевих органів влади від «ненадійних елементів», проведення реформи виборчої системи задля створення «польської більшості» в парламенті й формування «суто польського» уряду, забезпечення польського впливу в органах самоврядування на Східних кресах [24, с.68].

Чергове опрацювання програми національної політики здійснив уряд В. Грабського, сформований наприкінці 1923 р. Цей кабінет постав в умовах гострої суспільно-економічної кризи, яка супроводжувалася страйками та іншими акціями протесту у східних воеводствах, що були названі дослідниками «повзучим антипольським повстанням» [26, с.35]. До національних меншин знову розпочато політику асиміляції. 31 липня 1924 р. Сейм ухвалив ініційовані урядом т.зв.

«кресові закони», що визначали умови використання національних мов у східних воєводствах [27, с.461]. Політика польської влади викликала стихійний та організований опір українців, що проявлявся у розвитку партизанського руху, акціях диверсій і саботажу. Для врегулювання ситуації військовий міністр В. Сікорський пропонував запровадити у Новоградівському, Польському і Волинських воєводствах надзвичайний стан. Уряд активізував підготовку державної програми з національного питання, зокрема в листопаді 1924 р. до його структури введено посаду віце-прем'єра у справах східних земель і національних меншин, яку посів прихильник ліберальної політики у вирішенні національних питань С. Тугут. Він очолив Секцію політичного комітету Ради міністрів у справах східних воєводств і національних меншин, що мала виробити комплексну програму уряду щодо національних меншин, але його ініціативи зазнали невдачі.

Політику асиміляції національних меншин продовжував коаліційний кабінет О. Скішинського, який під час інавгураційної промови у Сенаті в листопаді 1925 р. підкреслив необхідність збереження інтегральної цілісності Польської держави та наголосив на доцільності ліберальної політики щодо національних меншин, «котрі твердо стоятимуть на позиціях польської державності» [31, s.90]. Прем'єр підтвердив, що уряд дотримуватиметься міжнародних зобов'язань, узятих Польщею стосовно нацменшин, зокрема Малого Версальського договору, однак «вимагатиме від них бути законслухняними громадянами і стояти на ґрунті польської державності» [31, s.91]. У березні 1926 р. О. Скішинський подав на розгляд уряду «Деякі директиви поточної державної політики у справах східних воєводств і національних меншин», у яких наголошувалося, що ідея співіснування і співпраці усіх польських громадян незалежно від національності має стати фундаментальним принципом польської національної політики. Завдання останньої, на думку прем'єра, було «віднайти такі форми співжиття, в яких свобода кожної нації не суперечить ідеї сильної держави» [32, s.109].

У березні 1926 р. за ініціативою окремих політичних сил і громадськості у Варшаві було засновано Інститут для вивчення національних питань у Польщі. Ця установа мала такі завдання збір документів і матеріалів про культурне, релігійне, політичне та економічне життя національних меншин у Другій Речі Посполитій; нагромадження подібних матеріалів, дотичних до життя національних меншин, зокрема польської, в країнах; їх публікації і подання до органів державної влади; організація й проведення лекцій та конференцій для ознайомлення польського загалу з проблемами національних меншин і створення умов для дружнього співіснування національних меншин. Керівним органом інституту стала Управа, яку сформували колишній віце-прем'єр С. Тугута, Л. Хомінський, проф. М. Гандельсман, проф. Каменецький, І. Осмоловський і А. Тарновський, його директором призначено одного із провідних прибічників політики «прометеїзму» Т. Голувка, секретарем – Папроцького [10, с.27-28].

Отже, творці версальської системи проблему національних меншин юридично оформили в Трактаті меншин, чим започаткували її ґрунтовне осмислення. Права української та інших меншин у Другій Речі були закріплені в Конституції Польщі 1921 р., інших законодавчих актах. Упродовж 1919-1926 рр. уряд та інші державні інститути Польщі систематично ігнорували взяті міжнародні зобов'язання, послідовно провадили політику колонізації та асиміляції української меншини. Міжнародні гарантії захисту їх прав були не досконалі та нереалізовані.

### **Список використаних джерел:**

1. Алексієвeць Л. Польша в 1918-1926 рр. у вимірі сьогодення / Леся Алексієвeць // Україна – Європа – Сві́т : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф.

- М.М. Алексієвця / редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5 : у 2 ч., ч. 1. – С. 103-108.
2. З церковного життя на Волині // Віра та знання. – 1923. – Червень 1923. – С. 9-16.
  3. Церковная жизнь в Польской республике и за границей // Воскресное чтение. – Варшава – 1924. – №6. – С. 85-92.
  4. Ерещенко М.Д. Научная конференция «Международный и политико-правовой статус национальных меньшинств Центральной и Юго-Восточной Европы: Версаль 1919 г. – Потсдам 1945 г. – Хельсинки 1975 г. – Страсбург 1995 г.» / М.Д. Ерещенко // Славяноведение. – 1997. – №6. – С. 73-88.
  5. Левицький К. До проблем національних меншин / К. Левицький // Життя і право : вісник теорії і практики. – Львів, 1929. – Ч.2. – С.1-9.
  6. Картунов О.В. Вступ до етнополітології : науково-навч. посібник / О.В. Картунов. – К. : Ін-т економічного управління та господарського права, 1999. – 300 с.
  7. Ключников Ю.В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. II: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / Ю.В. Ключников, А. Сабанин. – М. : Изд-е Литиздата НКВД, 1926. – V, 463 с.
  8. Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939 / О.Ф. Купранець. – Рим, 1974. – 125 с.
  9. Масюкевич М. Деяко про проблеми національних меншостей / М. Масюкевич // Розбудова нації. – 1931. – №7-8. – С. 185-187.
  10. Instytut badań spraw narodow ościowychw Polsce // Тризуб : тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. – Париж, 1926 – №25. – С. 27-30.
  11. Туник М.О. «Національна меншина»: підходи до визначення / М.О. Туник // Політологічні студії : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 1 – С. 161-167.
  12. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.
  13. Bruns C.G. Grundlagen und Entwicklung des Internationalen Minderheitenrechts / C.G. Bruns. – Berlin : Steglitz, 1929.
  14. Zarnowsky J. Spoleczenstwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939 / J. Zarnowsky. – Warszawa : PWN, 1973. – 390 s.
  15. Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w prawie polskim 1918-1939 / J. Tomaszewski // Więź. – 1997. – Nr. 2. (460).
  16. Blanke R. Orphans Of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918-1939 / R. Blanke. – Lexington: The University Press of Kentucky, 1993. – 328 p.
  17. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Dziennik Ustaw. Poz. 267. – №44.
  18. Ключников Ю.В. Мирные договоры империалистической войны в конспективном изложении / Ю.В. Ключников. – М. : Издательство Коммунистической Академии, 1925. – 167 с.
  19. Chalupczak H. Mniejszosci narodowe w Polsce 1918-1995 / H. Chalupczak, T. Browarek. – Lublin : Wyd. UMCS, 1998. – 323 s.
  20. Traktat pokoju między Polska a Rosja i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – №49. – Poz. 300. – S. 814-867.
  21. Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. // Dz. U. R. P. – 1920. – №110. – Poz. 728. – S. 1934-1946.
  22. Stresemann. Der deutsche Osten und der Völkerbund von Bastian Schot. – Leiden, Wiesbaden, Stuttgart, 1984.
  23. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939 / M. Nowak. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 305 s.

24. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921-1923. Sygn. mikrof. 20188 // Archiwum Akt Nowych w Warszawie Zespół 8.
25. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939 / M. Nowak. — Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. — 305 s.
26. Козира В. Політика Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки щодо східних кресів у 1918-1926 рр. / В. Козира // *Ukrainica Polonica II*. — К. ; Житомир : Вид. центр Київ. нац. лінгв. ун-ту, 2008. — С. 20-42.
27. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. — 759 с.
28. Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. Васюта. — Львів : Каменяр, 2006. — 335 с.
29. Илюхина Р.М. Лига наций 1919-1934 / Р.М. Илюхина. — М. : Наука, 1982. — 358 с.
30. Bruski J.J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej nawychudzstwie (1919-1924) / J.J. Bruski. — Kraków : Arcana, 2000. — 600 s.
31. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939 / M. Nowak. — Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. — 305 s.
32. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. — Kraków : Wyd. Literackie, 1989. — 465 s.

The article includes the theoretical aspects of the category «minority». The international and national law, which became the basis of political and legal status of national minorities in the Second Polish Republic, was analyzed. In the case of actual public policy inconsistency found Poland legally established status of the Ukrainian Orthodox minority actually existing. The national state policy of Ukrainian and German minorities was compared.

**Key words:** minority, Ukrainian Orthodox minority, the state national policy, Polish Republic, international law, legal status

*Отримано: 10.10.2016 р.*

УДК 378-057.875(477)«192/193»:316.342.2

**О. Б. Комарницький**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-1930-х рр.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД**

У статті проаналізовано результативність політики більшовиків, спрямованої на збільшення серед студентів педвишів частки робітників і селян у 20-30-х рр. ХХ ст. Автор доводить, що наслідком пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян. До цього переважали інтелігенція і службовці. У педтехнікумах з початку їх функціонування значним був відсоток селян.

**Ключові слова:** студенти, інститут, технікум, селяни, робітники.

На вищу школу радянська влада поклала відповідальне завдання сформулювати нову радянську інтелігенцію. Для його реалізації виші необхідно було «демократизувати» і «пролетаризувати», зважаючи на незадовільний для влади соціальний склад студентів, який вони, значною мірою, успадкували від вищих на-



вчальних закладів царської Росії, українських університетів, зокрема Кам'янець-Подільського, фундатором і ректором якого був І.І. Огієнко. До вивчення даної проблеми долучилися сучасні українські вчені В.К. Майборода [1], В.С. Курило [2], В.В. Левченко [3], І.В. Мошкі [4; 5], радянські – М.А. Лескевич [6], І.І. Паніотів [7], Г.І. Яницький [8] та ін. У нашій публікації спробуємо проаналізувати результативність політики більшовиків, спрямованої на збільшення серед студентів педвишів частки робітників і селян у міжвоєнний період.

На початку 20-х рр. у середовищі студентів домінували представники «експлуататорських класів», що не відповідало потребам держави «диктатури пролетаріату», якій потрібна була своя, класово близька інтелігенція. З-поміж навчальних закладів темпи «пролетаризації» менш інтенсивними були у педагогічних вишах. У 1922-1923 н.р. вихідці із робітничого середовища тут становили 10,6%, селян – 19% [8, с.203; 9, арк.59]. Досить неоднозначними є показники за 1924-1925 н.р. У праці Я. Звігальського та М. Іванова наводяться дані про 6% робітників і 12,1% селян [10, с.46]. М.А.Лескевич та В.С. Курило зазначають, що у 1924 р. серед студентів у педвишах налічувалося 40,5% селян і робітників [2, с.354; 6, с.73]. В.К. Майборода вважає, що у 1924-1925 н.р. робітничо-селянський прошарок становив 63% [1, с.100]. Останні дані, на нашу думку, є набагато перебільшеними. Вважаємо, що найбільш об'єктивними є дані Центрального статистичного управління УСРР. На 1 січня 1925 р. 9,6% студентів були робітниками, 24,2% – селянами, 50,8% – службовцями. Інші категорії склали 15,4% [11, с.31].

Розподіл студентів за соціальною ознакою у педвишах відносно інших типів навчальних закладів проілюструє наступна таблиця.

Таблиця №7 [10, с.46; 11, с.31]

*Динаміка соціального складу студентів інститутів УСРР (1922-1925 рр.)*

Типи інститутів	Навчальні роки / соціальні групи (%0)											
	1922-1923 н.р.				1923-1924 н.р.				1924-1925 н.р.			
	робітники	селяни	службовці	інші	робітники	селяни	службовці	інші	робітники	селяни	службовці	інші
Індустріально-технічні	18,9	15,7	56,5	8,9	21,2	15,7	37,1	26,0	34,4	9,4	38,2	18,0
Сільсько-господарські	10,9	48,8	28,2	12,1	11,2	49,2	28,0	11,6	12,9	34,8	44,5	7,8
Соціально-економічні	7,8	10,4	72,2	9,6	9,8	10,4	75,5	4,3	15,6	10,8	67,4	6,2
Медичні	9,4	6,9	72,5	11,2	12,0	14,2	62,6	11,2	8,8	24,7	57,1	9,4
Педагогічні	10,6	19,0	37,3	33,1	10,6	26,0	42,2	21,2	9,6	24,2	50,8	15,4
Мистецькі	11,5	33,3	50,0	5,2	8,8	19,1	42,0	30,1	13,1	12,7	51,9	22,3
Разом	12,3	21,4	46,9	19,4	15,6	24,9	46,7	12,8	14,8	17,3	55,7	12,2

Аналізуючи дані таблиці можна констатувати, що відсоток робітників і селян у педагогічних вищих навчальних закладах майже збігався із загально-республіканським. Щоправда, вивчення різних джерел дає підстави констатувати про певні регіональні особливості. У вишах великих міст УСРР цей показник був не високим. Так, у Харківському ІНО у 1922-1923 н.р. робітники становили 14,1%, селяни – 19,6% [12, с.7], у 1923-1924 н.р. – відповідно 8% і 6,4% [13, с.20], у 1924-1925 н.р. – 7,3% і 8,4% [14, арк.181]. В Одеському ІНО у 1922-1923 н.р. робітників було 16,6%, селян – 18,5%, службовців – 39,9%, у

1923-1924 н.р. – відповідно 7,7%, 11,2%, 69,6% [3, с.165], у 1924-1925 н.р. – 7,9%, 31,6%, 60,5% [15, арк.29зв.-30]. У Дніпропетровському ІНО на І курсі студіювали 5,7% робітників, 17% селян, 66% службовців [16, с.48].

Проміжне місце у цій градації вишів посідали Київський, Чернігівський, Миколаївський та Донецький ІНО, робітничо-селянський прошарок яких був у межах 50%. Так, у першому з них на початку січня 1923 р. 20,2% студентів були робітниками, 28,9% – селянами, 34,8% – службовцями [17, арк.95]. У звіті ІНО за 1923-1924 н.р. значиться, що вихідцями із робітничого середовища були 62,2% студентів, селянського – 22,9%, службовців – 11,6% [18, арк.70]. Звісно, такі дані є малоймовірними. У Чернігівському ІНО у 1920-1921 н.р. робітники становили 6,9%, селяни – 38,9%, службовці – 46,1%, у 1921-1922 н.р. – відповідно 11,6%, 35,1%, 45,3%, у 1922-1923 н.р. – 6,2%, 27%, 52,9% [19, арк.9-10], у 1924 р. – 16,7%, 42,8%, 34,8% [4, с.66]; у Миколаївському ІНО – на 1 липня 1922 р. – 13,8%, 35,7%, 39,3% [20, арк.24], у квітні 1923 р. – 15,9%, 24,4%, 43,3% [21, арк.37], у грудні того ж року – 12,8%, 31,4%, 41,5% [20, арк.20], на 1 січня 1925 р. – 14,1%, 45,4%, 36,9% [22, арк.747]. У Донецькому ІНО у 1924-1925 н.р. було 40 робітників (25,9%), 38 селян (24,7%) [2, с.354].

В інших інститутах народної освіти відсоток селян і робітників був домінуючим, особливо перших з них. Так, у Полтавському ІНО у 1922-1923 н.р. селяни становили 70,2%, робітники – 11,7%, службовці – 9,2% [23, арк.13], у 1923-1924 н.р. – відповідно 71,8%, 12%, 13,2% [23, арк.6 зв.; 24, с.91]; у Херсонському ІНО – на 1 січня 1923 р. – 61,2%, 6,6%, 18,6% [25, арк.22], на 23 листопада 1924 р. – 58%, 9,1%, 33,3% [26, арк.11; 27, с.9]; у Вінницькому ІНО – у травні 1922 р. – 46%, 13%, 25% [28, арк.101зв.]; у Кам'янець-Подільському ІНО – у 1921-1922 н.р. – 20%, 16%, 37,7% [29, арк.217], наприкінці літа 1921 р. – 33,5%, 13,7%, 31,07% [30, арк.116зв.], у 1922-1923 н.р. – 50%, 9,8%, 12,9% [31, арк.119; 32, с.19], восени 1923 р. – 51,4%, 8,9%, 33,6% [33, арк.4зв.-5], наприкінці 1923-1924 н.р. – 47,3%, 11,7%, 32,8%, у 1924-1925 н.р. – 49,5%, 3,3%, 24,7% [32, с.19].

Курс на робітничення вищої школи, реалізацію якого розпочали на початку 1920-х рр., призвів до збільшення серед студентів частки робітників і селян. Постійне зростання соціальних груп робітників і селян відбувалася за рахунок «непролетарських верств» населення. Стабільний рівень службовців пояснюється дозволом влади на включення до цієї категорії дітей спеціалістів, учтелів і викладачів вишів.

Що стосується інститутів народної освіти, то у 1925-1926 н.р. тут робітники становили 10,3%, селяни – 19,3%, службовці – 56,2% [10, с.46; 34, арк.7], у педтехнікумах – відповідно 17,3%, 57,7%, 10,4% [34, арк.15]. У 1926-1927 н.р. відсоток робітників склав 11,6%, селян – 19,1%, службовців – 67,9% [35, арк.3зв.; 36, арк.6], у педтехнікумах – відповідно 12,6%, 56,6% і 24,5% [35, арк.3зв.]. У 1928-1929 н.р. в ІНО вихідці із робітників становили 17%, селяни – 26,5%, у педтехнікумах – відповідно 17,1% і 56,9% [8, с.203]. У 1929-1930 н.р. 30% студентів ІНО були селянами, 23% – робітниками, 38% – службовцями, інші – 9%; у педтехнікумах – відповідно 58,6%, 22,3%, 15,5% і 3,8% [37, с.753]. Таким чином, у порівнянні із загальнореспубліканським показником робітничо-селянський прошарок у педагогічних вишах зростав повільнішими темпами.

У деяких педагогічних вишах, у порівнянні із першою половиною 1920-х рр., питома вага робітників і селян дещо зменшилася, або залишалася на тому ж рівні. Не значний ріст робітничо-селянського відсотку намітився лише наприкінці десятиліття. Яскравою ілюстрацією цього є дані по Одеському ІНО. Тут у 1925-1926 н.р. робітники становили 10,4%, селяни – 11,9%, службовці й інтелігенція – 74,9% [15,

арк.88зв.], у 1926-1927 н.р. – відповідно 7,9%, 12,2%, 79,6%, у 1927-1928 н.р. – 11,1%, 18,2%, 69,7%, у 1928-1929 н.р. – 11,1%, 22,6%, 69,9% [3, с.165]. Подібне мало місце в Харківському і Дніпропетровському ІНО. Щодо першого з них, то у 1929-1930 н.р. серед студентів робітники становили 26,3%, селяни – 25,8%, службовці й інтелігенція – 47,8%, що у порівнянні з попереднім періодом свідчить про суттєвий ріст [13, с.20]. У Дніпропетровському ІНО, якщо у 1925-1926 н.р. робітників було 6,6%, селян – 7,1% [15, арк.399зв.], то у 1928-1929 н.р. – відповідно 22% і 21% [16, с.48].

В інших педвишах відбулося помітне зменшення чисельності робітників і селян. Зокрема, у Київському ІНО в 1925-1926 н.р. перші з них становили 11,5%, селяни – 20,7%, службовці – 30,8%, учителі – 29,7% [15, арк. 592]. У Полтавському ІНО у листопаді 1925 р. навчалися 4,5% робітників, 35,9% селян, 54,7% службовців та представників інтелігенції [38, арк.100], на 1 червня 1927 р. – відповідно 6%, 58%, 34% [39, с.110; 40, с.12], у 1928-1929 н.р. – 12,6%, 33,1%, 49,8%, у 1929-1930 н.р. – 26%, 37,7%, 32,9% [41, арк.33]; у Чернігівському ІНО – на початку 1928-1929 н.р. – 12,4%, 40,9%, 40,2% [42, арк.29]; у Херсонському ІНО – у тому ж навчальному році – 13,7%, 39,9%, 43,2% [43, арк.95]. Окремі документи свідчать, що в останньому виші у 1925-1926 н.р. було 6,2% робітників і 93,7% селян [44, арк.107зв.; 45, с.75], що є малоімовірним. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1925-1926 н.р. вихідці з робітників становили 1,7%, селян – 56,6%, службовців – 12,2%, учителів – 12,3% [15, арк.474зв.; 46, арк.3зв.; 47, арк.10], у 1926-1927 н.р. серед студентів робітників було 7%, селян – 33,5%, службовців – 52%. У 1927-1928 н.р. найбільшу частку становили учителі (48,6%). Вихідці із робітників не перевищували 7,2%, селян – 28,8%, службовців – 12,1%, кустарів – 2,8% [32, с.19]. Окрім того, у Ніжинському ІНО у 1925-1926 н.р. студіювали 1,4% робітників, 32,9% селян, 64,3% службовців і учителів [48, арк.4зв.]. У Волинському ІНО в тому ж навчальному році теж домінувала інтелігенція – 43,1% були учителями, 29,5% – службовцями, 23,9% – селянами, 3,3% – робітниками [49, арк.48зв.].

Значно вищим відсоток робітників та селян був у педтехнікумах. Використавши дані за 1925-1925 н.р., розподілимо ці заклади на декілька груп. До першої групи віднесемо педтехнікуми, у яких абсолютно переважали селяни. Так, у Гадяцькому педтехнікумі вони становили 89,1%, робітники – 3,6%, службовці і учителі – 7,2% [38, арк.67]; Пирятинському – відповідно 86,9%, 2,9%, 5,8% [38, арк.43]; Нероновицькому (Сорочинському) – 82,5%, 2,1%, 13,4%; Полтавському – 77,7%, 6,2%, 10,4% [38, арк.73] (наприкінці навчального року – 68,4%, 12,7%, 9,5%) [50, с.8]; Красноградському – 77,5%, 8,8%, 6,3% [38, арк.121]; Корсунському – 77%, 6%, 19% [38, арк.23]; Новоград-Волинському – 76,5%, 9,1%, 14,3% [51, арк.11зв.-12]; Тульчинському – 72,1%, 6%, 18,1% [52, арк.79зв.]; Уманському – 70,5%, 8,6%, 14,3% [53, арк.175зв.]. Другу групу складають заклади, у яких відсоток селян становив від 50% до 69%. Зокрема, у Нікопольському педтехнікумі навчалися 66,7% селян, 17,1% робітників, 15,6% службовців і учителів [38, арк.140]; Артемівському – відповідно 66,2%, 21,5%, 10,8% [53, арк.117зв.]; Коростишівському – 65,2%, 3,3%, 25,5% [54, арк.28зв.-29]; Прилуцькому – 65,1%, 10,1%, 13,9% [38, арк.52]; Білоцерківському – 60,9%, 22,7%, 11,6% [41, арк.11]; Запорізькому – 59,4%, 8,9%, 31,7% [38, арк.129]; Золотоношському – 59,3%, 5,8%, 25,8% [38, арк.33]; Лубенському – 59%, 6,6%, 26,2% [38, арк.58]; Могилів-Подільському – 57%, 1,6%, 34,3% [42, арк.5зв.]; Житомирському українському – 56,1%, 4,1%, 25,4% [55, арк.47зв.-484 56, арк.5зв.]; Павлоградському – 55,8%, 15,1%, 25,6% [38, арк.125]; Бердянському – 51,7%, 23,8%, 23,8% [57, с.96]. До третьої групи ввійшли Черкаський та Житомирський єврейський педтехнікуми. У першому з них селяни становили 48,5%, робітники – 9,7%,

службовці – 26,2% [53, арк.232зв.]. Водночас, у Житомирському єврейському педтехнікумі переважали робітники, яких було 31,8%, селян – 13,1%, службовців – 14,4%, учителів – 15,9% [58, арк.11зв.-12].

Низка документів свідчать про соціальний склад студентства педтехнікумів у другій половині 1920-х рр. Найвні джерела показують зменшення відсотку селян. Даних про заклади, в яких відсоток студентів-селян перевищував б 70%, у нас немає. Все ж, як і в 1925-1926 н.р., відсоток селян був домінуючим. Так, у Маріупольському педтехнікумі у грудні 1929 р. вони становили 69,2%, робітники – 13,5%, службовці та учителі – 15,6% [59, арк.33]; Коростишівському – у 1927-1928 н.р. – відповідно 65,2%, 3,3%, 17,4% [60, арк.220; 61, арк. 1]; Конотопському – на початку 1928-1929 н.р. – 62,2%, 11,1%, 25,6% [42, арк.32]; Шепетівському – у 1928-1929 н.р. – 62,2%, 5,9%, 27,5% [42, арк.33]; Житомирському українському – у 1926-1927 н.р. – 61,9%, 8,7%, 20,7% [62, арк.149-149зв.]; Бердянському – у 1928-1929 н.р. – 55%, 19%, 23%; у 1929-1930 н.р. – 51%, 30%, 18% [57, с.292, 299; 59, арк.36]; Проскурівському – у 1927-1928 н.р. – 56%, 9%, 29,5%; у 1928-1929 н.р. – 54%, 23,5%, 22% [63, с.258-259]; Мелітопольському – у 1929-1930 н.р. – 49,2%, 23,6%, 22,6% [64, арк.1]; Могилів-Подільському – у 1929-1930 н.р. – 41,8%, 21,9%, 10,4% [65, арк.17]. У Київському польському педтехнікумі впродовж другої половини 1920-х рр. робітничо-селянський прошарок коливався в межах 69-74% [66, арк.31].

Свою специфіку мали педтехнікуми нацменшин. Тут серед студентства переважали робітники. Зокрема, у Житомирському єврейському педтехнікумі у 1926-1927 н.р. вони становили 32%, селяни – 13,1%, службовці – 13,1%, учителі – 7,4% [42, арк.28]; у Вінницькому єврейському педтехнікумі – у 1927-1928 н.р. – відповідно 31,5%, 8,5%, 18,7%, 6,4%, у 1928-1929 н.р. – 34%, 10,5%, 15,5%, 10,5%. У 1929-1930 н.р. в останньому виші вихідці із робітництва не перевищували 41,9%, селянства – 6%, службовців і трудової інтелігенції – 22,7% [67, арк.163]. У Дніпропетровському російському педтехнікумі робітників було 36,6%, селян – 34,3%, службовців – 22,5%, учителів – 4,7% [68, арк.47].

Таким чином, у соціальній структурі педтехнікумів переважали селяни, окрім закладів нацменшин, де найбільш значною соціальною групою виявилися робітники. Разом з тим, якісні показники студентства були низькими. Проголошення класового принципу формування нової інтелігенції призвело до того, що поза межами вишів залишилася здібна молодь непролетарського походження. Відповідно знизився освітній і загальноосвітній рівень новоспечених фахівців. Випускники вишів ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм. Повною мірою це стосується педвишів. У 1931-1932 н.р. в інститутах педагогічного профілю робітники становили 40,5%, селяни – 27,8%, у педтехнікумах – відповідно 26,1% і 59,7% [8, с.203]. В січні 1935 р. у педтехнікумах було 24,3% робітників, 40,9% селян, 3,7% селян-одноосібників, 17,9% службовців і т.д. [69, арк.85]

Прослідкуємо соціально приналежність студентства окремих педвишів. У 1930-ті рр. зріс відсоток робітників. Водночас, кількість селян зменшилася. Зокрема, у Запорізькому ІСВ у 1932 р. робітників було 54,5%, селян – 37,4%, службовців – 8,1% [70, арк.21]; Луганському ІПО – у 1932-1933 н.р. – відповідно 41%, 22,4%, 33,7% [7, с.59]. Серед студентства Луганського педінституту на 1 липня 1935 р. налічувалося 45,4% робітників і 21,9% селян-колгоспників та одноосібників [7, с.67]. У Криворізькому ІПО на 20 жовтня 1931 р. навчалися 35,6% робітників, 32,5% селян, 27,5% службовців і учителів [71, арк.14]. Певною мірою дивними виглядають дані по Житомирському ІСВ, який представляв аграрний регіон. Тут у 1930-

1931 н.р. студентство складалося із робітників (38,4%), колгоспників (23,7%), інтелігенції (18,9%) та ін. [72, арк.41]. У 1931-1932 н.р. в закладі робітники вже становили 44,2%, колгоспники – 9,3%, селяни-одноосібники – 23%, службовці – 27,4%, у 1932-1933 н.р. – відповідно 28%, 26,6%, 7,4%, 37% [73, арк.89]. У 1933-1934 н.р. робітничий прошарок у виші зменшився до 13% [74, арк.21]. У Бердичівському ІСВ в квітні 1932 р. було 34,4% робітників, 26,4% селян, 39,1% службовців [75, арк.18]. У січні 1933 р. робітники становили 24,3%, колгоспники – 38,3%, селяни-одноосібники 3,2%, учителі – 12,9%, службовці – 18,2% [76, арк.23].

В інших педвишах найбільш вагомою була частка селян. Так, у лютому 1935 р. в Одеському німецькому педінституті навчалися 57,6% селян, 6,9% робітників, 35,2% учителів та службовців [77, арк.31]; Новомосковському ІСВ – на 1 січня 1933 р. – відповідно 56,9%, 27,2%, 15,6%; на 30 червня того ж року – відповідно 55,3%, 26,2%, 11,8% [78, арк. 173]; Бердянському ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 55,1%, 37,2%, 6,4% [79, арк.64-66; 80, арк.26]; Ніжинському ІСВ – у 1931 р. – 51,2%, 29,7%, 19,1%; у 1932 р. – 53,8%, 23,6%, 22,6%; у 1933 р. – 51,3%, 29,1%, 19,5% [5, с.303]; у 1935 р. – 55,3%, 16,5%, 28,2% [81, арк.105]; у Чернігівському ІСВ – у 1931 р. – 51,3%, 23,6%, 21,7%; у 1932 р. – 49,9%, 26,4%, 20,9% [5, с.303]. У Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. до категорії робітників відносилися 18,4% студентів, селян – 48,6%, службовців – 32,5% [75, арк.16, 18, 75; 79, арк.363]. У 1934-1935 н.р. у Вінницькому педінституті було 10,9% робітників, 43,9% колгоспників, 31,8% учителів, 8,5% службовців [82, арк.15; 83, арк.1; 84, арк.5]. У Кам'янець-Подільському ІСВ в 1930-1931 н.р. робітників було 36,8%, селян – 34,2%, службовців – 17,7% [85, арк.8зв.]. У 1931-1932 н.р. соціальна структура студентів вишу мала такий вигляд: на 1 жовтня 1931 р. робітники становили 36,9%, селяни-колгоспники – 30%, сільські учителі – 16,8%, службовці – 5,7%, селяни-одноосібники – 8,2%; на 1 січня 1932 р. – відповідно 39,1%, 29,6%, 17%, 5,2% і 7,4%; на 1 квітня – 39,7%, 28,9%, 17,2%, 5,3% і 7,2%; на 1 липня – 39,6%, 29,1%, 17,4%, 5,3% і 6,9% [86, арк.74зв.-75; 87, арк.55]. У 1932-1933 н.р. збільшився відсоток селян. На 1 жовтня 1932 р. робітників було 33,8%, учителів – 9,4%, колгоспників – 44,4%, службовців – 10,5%; на 1 січня 1933 р. – відповідно 33,5%, 9,9%, 43%, 11,2%; на 1 лютого – 32,6%, 10%, 43,3%, 11,5% [78, арк.91; 88, арк.5-6, 38, 199]. Можливо через це студент технічно-математичного відділу В.Засіда (колишній харківський робітник) у заяві на ім'я директора ІСВ наголошував, що у «Вашім інституті панує селянство. Це видно як при розподіленні стипендії, також і в других справах». Тому просив перевести його до одного з вишів Харкова [89, арк.56]. У педінституті на 1 травня 1934 р. робітники становили 18,2%, колгоспники – 38,2%, селяни-одноосібники – 5,7%, учителі – 15,8%, службовці – 15,7% [90, арк.116]. На 1 січня 1935 р. – 11,3%, 46,7%, 1,5%, 18,6%, 14,6% [91, арк.5], на 1 квітня того року – 11,1%, 46,6%, 1,3%, 18,5%, 15,6% [91, арк.63]. В Уманському ІСВ в квітні 1932 р. було 22% робітників, 34,6% селян, 14% службовців [75, арк.18].

Відсотковий паритет певною мірою зберігався у Харківському педінституті, де у 1935 р. робітники становили 26,1%, селяни-колгоспники – 28,9%, селяни-одноосібники – 3,3%, службовці – 39,9% [81, арк.180]. Влітку 1931 р. директор Дніпропетровського ІПО у своїй доповіді констатував зростання «робітничо-селянського ядра» з 57,6 до 73%, відповідно зменшення відсотку службовців та інтелігенції – з 42,4% до 27% [92, арк.117].

Таким чином, наслідком політики влади щодо пролетаризації вишів стало поступове збільшення наприкінці 20-х рр. серед студентів питомої ваги робітників і селян. До цього переважали інтелігенція і службовці. Це стосується, насамперед інститутів народної освіти. У педтехнікумах з початку їх функціонування значним був відсоток селян.

**Список використаних джерел:**

1. Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) / В.К. Майборода // Укр. іст. журн. — К., 1987. — №5. — С. 96-102.
2. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В.С.Курило. — Луганськ : Луганськ. держ. пед. ун-т, 2000. — 460 с.
3. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту : монографія / В.В. Левченко ; відп. ред. В.М. Хмарський ; наук. ред. Т.М. Попова. — Одеса : ТЕС, 2010. — 428 с.
4. Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття / Ірина Мошик // Українознавство : наук. журн. — К. : НДІ українознавства МОН України, 2010. — №2. — С. 63-69.
5. Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. / І.В. Мошик // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. — К. ; Глухів : ТОВ НВП «Ферокол», 2010. — Вип. 3. — С. 302-306.
6. Лескевич М.А. Становлення радянської вищої педагогічної школи на Україні / М.А. Лескевич // Радянська школа. — К., 1958. — №2. — С. 70-75.
7. Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.) / І.І. Паніотов. — Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1973. — 188 с.
8. Яницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) / Г.І. Яницький. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. — 256 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.1776.
10. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Яків Звігальський, Микола Іванов ; Народний комісаріат освіти УСРР. — 1927. — С. 46.
11. Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти // Статистика України. — №76. — Серія VII. Статистика народної освіти. — Харків : Центр. стат. управ. УСРР, 1926. — Вип. II. — Т. V. — 94 с.
12. Зусик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова / Д. Зусик // Студент революции. — Харьков, 1923. — №7-8. — С. 5-12.
13. Прокопенко И.Ф. Подготовка учительских кадров в Харькове в советский период: концептуальные подходы, практический опыт : учеб. пособ. по спецкурсу / И.Ф. Прокопенко, Д.А. Кочат, А.Н. Микитюк. — Харьков : Изд-во Харк. гос. пед. ин-та им. Г.С. Сковороды, 1992. — 92 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф.166, оп.5, спр.567.
15. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.289.
16. Історія Дніпропетровського національного університету / [редкол.: М.В. Поляков (голов. ред.), С.І. Світленко (наук. ред.), М.М. Дронь та ін.]. — 3-е вид., перероб і доп. — Д. : Дніпропетров. нац. ун-т, 2003. — 232 с.
17. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1077.
18. ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.634.
19. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1149.
20. Державний архів Миколаївської області (далі — Держархів Миколаївської обл.), ф.р.99, оп.1, спр.662.
21. Держархів Миколаївської обл., ф.р.99, оп.1, спр.638.
22. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.566.
23. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1123.
24. Полтавський Інститут Народної Освіти // Студент революції. — 1924. — №1-2. — С. 90-91.
25. Державний архів Херсонської області (далі — Держархів Херсонської обл.), ф.р.414, оп.1, спр.692.
26. Держархів Херсонської обл., ф.р.469, оп.1, спр.7.

27. Сімдесят п'ять років науково-педагогічної діяльності Херсонського педагогічного інституту ім. Н.К.Крупської : кол. моногр. / [ред. моногр. А.І. Ніцой]. – Херсон, 1994. – 137 с.
28. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1050.
29. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф.р.302, оп.1, спр.51.
30. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.395.
31. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.5.
32. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти / Володимир Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділлі : Друкар. ім. Леніна, 1927. – Т.2. – С. 1-24.
33. Держархів Хмельницької обл., ф.р.5, оп.1, спр.565.
34. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.258.
35. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2703.
36. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.397.
37. Сірополко С. Народна освіта в Україні під час советської займанщини [Народна освіта на советській Україні. – Варшава, 1934] / С. Сірополко // Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 647-883.
38. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.573.
39. Год Б.В. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918-1933 роках / Б.В. Год, О.П. Єрмак // Історична пам'ять : наук. зб. – Полтава : Полтав. нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка, 2010. – Вип. 2. – С. 104-118.
40. Єрмак О. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: з історії перших десятиліть діяльності / Олександр Єрмак, Галина Білик // Альманах Полтавського державного педагогічного університету – «Рідний край». – Полтава : Полтав. нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка, 2009. – Вип. 2 (21). – С. 6-23.
41. ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.306.
42. ЦДАВО України, ф.166, оп.8, спр.398.
43. Держархів Херсонської обл., ф.р.414, оп.1, спр.426.
44. Держархів Херсонської обл., ф.р.414, оп.1, спр.195.
45. Протокол колективу ХІНО ім. Н.К. Крупської від 23.11.25 р. // Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н.К. Крупської. – Херсон, 1926. – Ч. 1. 1925-1926 академ. рік. – С. 73-77.
46. Держархів Хмельницької обл., ф.р.5, оп.1, спр.611.
47. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.4, спр.13.
48. ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.9.
49. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф.р.266, оп.1, спр.135.
50. Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя) // Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. – Полтава, 1926. – №1. – С. 8-13.
51. Держархів Житомирської обл., ф.р.266, оп.1, спр.141.
52. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.205.
53. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.207.
54. Держархів Житомирської обл., ф.р.266, оп.1, спр.125.
55. Держархів Житомирської обл., ф.р.266, оп.1, спр.140.
56. Держархів Житомирської обл., ф.р.344, оп.1, спр.132.
57. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / [упоряд.: І.І. Лиман, В.М. Константинова] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. – К. : Знання України, 2008. – Т. III. – 596 с.
58. Держархів Житомирської обл., ф.р.266, оп.1, спр.142.
59. Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф.р.3674, оп.1, спр.114.

60. Держархів Житомирської обл., ф.р.266, оп.1, спр.38.
61. Держархів Житомирської обл., ф.р.412, оп.2, спр.7.
62. Держархів Житомирської обл., ф.р.344, оп.1, спр.125.
63. Суровий А.Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.) / А.Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський : Оіом, 2007. — Т. 9. — С. 253-264.
64. Держархів Запорізької обл., ф.р.3675, оп.1, спр.238.
65. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф.р.2223, оп.2, спр.2.
66. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2930.
67. Держархів Вінницької обл., ф.п.29, оп.1, спр.620.
68. Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.), ф.п.7, оп.1, спр.1489.
69. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1079.
70. Держархів Запорізької обл., ф.р.3674, оп.1, спр.301.
71. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.909.
72. Держархів Житомирської обл., ф.п.211, оп.1, спр.35.
73. ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.148.
74. Держархів Житомирської обл., ф.п.211, оп.1, спр.46.
75. Держархів Вінницької обл., ф.п.136, оп.6, спр.20.
76. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1498.
77. Державний архів Одеської області, ф.р.1561, оп.1, спр.569.
78. ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.150.
79. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1546.
80. ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.149.
81. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1249.
82. Держархів Вінницької обл., ф.п.136, оп.6, спр.492.
83. Держархів Вінницької обл., ф.п.136, оп.6, спр.493.
84. Держархів Вінницької обл., ф.п.136, оп.6, спр.603.
85. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.1388.
86. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.1603.
87. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1488.
88. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.1841.
89. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.1389.
90. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.2066.
91. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.2208.
92. Держархів Дніпропетровської обл., ф.п.18, оп.1, спр.107.

The article analyzes the impact of the Bolshevik policy, directed on increasing the proportion of students pedagogical educational establishments workers and peasants in the 20-30's. XX century. The author argues that the result of the policy of universities proletarianization was the gradual increase in the late 20's. among the students proportion of workers and peasants. Until dominated intellectuals and employees. In pedagogical schools from the beginning of their functioning considerable was a percent of peasants.

**Key words:** students, college, technical school, farmers, workers.

*Отримано: 07.10.2016 р.*



Ю. В. Олійник

*Державний архів Хмельницької області*

## **СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ «ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ» В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ**

У статті розглядається створення фракціями ОУН в роки нацистської окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля» власної адміністративної вертикалі.

**Ключові слова:** генеральна округа «Волинь-Поділля», Організація українських націоналістів, похідні групи.

Під час нацистської окупації території сучасних Хмельницької, Рівненської та Волинської областей, які з 1941 по 1944 роки входили до складу генеральної округи «Волинь-Поділля» Організацією українських націоналістів вибудовувалася власна адміністративна вертикаль.

Створення органів української адміністрації на підконтрольних упівцям територіях генеральної округи досліджувалося науковцями В. Ковальчуком [1], І. Марчуком [2], В. Косиком [3], В. Сергійчуком [4], В. Шевчуком [5], Я. Шашкевичем [6] в контексті з іншими питаннями – налагодження господарського життя, соціальної та гуманітарної сфери тощо.

Тому, використовуючи напрацювання дослідників та архівні джерела, розглянемо створення ОУН органів української адміністрації в генеральній округі «Волинь-Поділля» в роки нацистської окупації.

З початком німецько-радянської війни з ініціативи фракцій ОУН на території генеральної округи почали створюватися органи української адміністрації. Особливо активно в цьому плані роботу вела бандерівська фракція. Слід зазначити, що ОУН (б) формування органів цивільної адміністрації розпочала нелегально ще до війни. Так, І. Климів, провідник ОУН (б) на теренах України, ще у травні 1941 р. віддав розпорядження про призначення в кожній області обласних революційних проводів, керівників галузей народного господарства та правоохоронних органів у складі: голови обласного управління військового коменданта, коменданта поліції, керівників народної освіти, транспорту, обласної господарської управи тощо. На рівні районів владу формували районні українські революційні проводи. За місяць до війни, політичні керівники ОУН (б) сформували низові органи влади на території Західної України та в деяких регіонах Центральної України. Створена адміністративна вертикаль діяла нелегально, очікуючи слушного моменту для легалізації. Про її існування та роботу засвідчують донесення органів НКВС Волинської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей. Лише в Рівненській області, за оперативними даними міліцейських структур, на нелегальному становищі перебували 159 осіб. Національному впливу найбільше були піддані бідняцькі та середняцькі верстви. Як зазначалось в одному із донесень, «... у результаті такої роботи бідняки і середняки стали надійним знаряддям в руках ОУНівців, сліпо виконуючи їх бажання» [7, с.194]. Працівники НКВС активно проводили заходи з ліквідації підпілля. Станом на 17 червня 1941 р. у західних областях України було заарештовано 2215 діячів ОУНівського підпілля та ще 775 ліквідовано [8, с.194].

З початком війни діяльність націоналістичного підпілля активізувалася. Підпілляники захоплювали населені пункти та ліквідовували в них радянські ор-

гани влади. Так, 24-25 червня 1941 р. було захоплено та утримано до приходу німецьких військ м. Берестечко (Волинська область) та м. Вербу (Рівненська область) [9, с.193]. Під час взяття останнього, ОУНівці знищили 50 працівників НКВС [10, с.193]. Бандерівське підпілля розпочало у червні-липні активні дії проти відступаючих підрозділів Червоної армії. В переважній більшості випадків члени боївок займалися роззброєнням деморалізованих червоноармійців. Однак, у деяких районах спалахували жорстокі бої. Так, за оволодіння м. Дубно бандерівці билися впродовж трьох діб, а в бою за м. Красне, відступаючі червоноармійські підрозділи втратили 40 бійців [11, с.193].

Після проголошення 30 червня 1941 р. Акту незалежності України розпочався процес легалізації та створення фракціями ОУН підконтрольних їм органів влади. Зазначений акт позитивно сприйняло українське населення Волині. 27 липня цього ж року в м. Рівному, на площі Старого замку, відбулося свято Української державності, на яке зібралось понад 10 тис. осіб. Подібні заходи відбулися в інших містах регіону, зокрема, у Здолбунові, де на святкову маніфестацію зібралось майже 10 тис. осіб [12, арк.7-7зв].

Формування українських органів влади та підтримання Акту незалежності обговорювалось на сходах у населених пунктах генеральної округи. Ідея створення власних національних, а не на в'язаних більшовиками чи німцями, органів влади викликала патріотичне піднесення у населення округи. Підтвердженням слугують, зокрема, протоколи зборів мешканців населених пунктів Рівненщини, на яких найголовнішим питанням була організація українських національних органів сільської влади [13, арк.5]. Громадські зібрання відзначалися високою явкою, присутністю представників влади вищого рівня, жителів сусідніх сіл, духовенства та референтів націоналістичного підпілля. Так, у виборах національних органів сільської влади у с. Тинна (Рівненщина) взяли участь 260 осіб; с. Городок – 350, с. Пегоска (Рівненщина) – 80 осіб [14, арк.2]. Збори розпочиналися зі співу національного гімну, вшанування полеглих героїв за незалежну Україну.

Подібні процеси проходили і в інших регіонах. Так, у Славутському районі населення сіл Вульки, Стригани, Ріпище, Барбарівки, Жукова та десятка інших упродовж липня 1941 р. обирали органи місцевого самоуправління [15, арк.25]. На збори с. Лисичне прибули 285 осіб, с. Улашанівки – 148 осіб, с. Кривин – 547 осіб [16, арк.26].

Створювати підконтрольні органи влади націоналістичним силам допомагали похідні групи. Завдяки їх наполегливій роботі на території Західної України було створено 137 районних управ із 200 наявних та обласні управи у Луцьку, Рівному, Кам'янці-Подільському тощо [17, с.7]. За підрахунками В. Шайкан, у межах України націоналістичним структурам вдалося створити власні адміністрації в 213 районах [18, с.496].

На території Кам'янець-Подільської області українські органи влади створювали та легалізували члени похідної групи «Південь» чисельністю від 2 до 3 тис. осіб. Вони просувалися за маршрутом Тернопіль – Проскурів – Летичів – Вінниця – Умань – Дніпропетровськ. Член цієї похідної групи полковник М. Чарторийський згодом згадував: «...Окружними дорогами та доріжками добрались до Летичева... З Летичева я порозсилав друзів до навколишніх сіл і містечок Росохит, Костянтинова, Хмільника, Вовковинець, Меджибожа, Лисогірки та інших. Скрізь по селах влаштовували збори громадян і впорядковували громадсько-управлінське життя» [19, с.39].

За даними звітів референтів ОУН, на 22 липня 1941 р. 80% населення північно-західного регіону України позитивно сприйняло діяльність українських націоналістів, зокрема щодо створення місцевих органів влади [20, с.49].

Створювана націоналістами адміністративна вертикаль передбачала наявність органів влади: на рівні сіл – громадських управ, які працювали у складі голови, секретаря та 5 членів; міст – міських, районів – районних управ, а в колишніх повітових центрах – окружних управ (експозитур). Зокрема, у Волинській області було створено 6 експозитур, яким підпорядковувалось від 3 до 9 районів [21, с.112]. Так, Волинській обласній управі підпорядковувались Володимирський, Горохівський, Ковельський, Камінь-Каширський та Любомльський райони [22, арк.10]. Голови обласних управ, яких назначали зверху, у свою чергу затверджували керівників районних, міських, окружних управ та їх заступників [23, с.115].

Слід зазначити, що для зручності в управлінні націоналістами були збережені межі районів, визначені ще за радянської влади. У таких містах як Луцьк, Ковель, Володимир діяли також міські управи, які підпорядковувалися безпосередньо обласній управі [24, с.115].

Органи української влади працювали у такому режимі: з 8<sup>00</sup> до 16<sup>30</sup>, з перервою на обід з 12<sup>30</sup> до 13<sup>00</sup>, тобто їх робочий день тривав 8 годин [25, с.115].

Меншою підтримкою в генеральній окрузі користувалися мельниківці. Керівник крайової ексекютиви ОУН (м) на Волині Богдан Косаренко причинами низької активності своєї сили називає опанування цієї території бандерівцями та незначною кількістю місцевих кадрів. У східних гебітах ОУН (м) створила адміністративні органи лише в м. Проскуріві та однойменному районі [26, с.3].

Безлад у роботу органів української влади внесло послання митрополита Шептицького від 10 серпня 1941 р. «Про організацію парохонії (влади на місцях)» [27, арк.9]. Керівник УГКЦ закликав духовенство організувати місцеву адміністрацію, надаючи священикам право призначати керівників громад і начальників поліції. Як свідчать факти, закріпитися сформованим національним органом влади не вдалося. Вже восени 1941 р. гітлерівці ліквідували більшість органів української адміністрації, створеної з ініціативи оунівців. На території Рівненської та Волинської областей офіційна передача влади німецькій цивільній адміністрації відбулася 6 вересня 1941 р. [28, арк.64].

Заново відроджувати власні адміністративні органи управління ОУНівці розпочали після опанування їх військовими підрозділами низки територій генеральної округи. З цією метою головний командир УПА Р. Клячківський видав наказ №7 від 27 серпня 1943 р., за яким належало врегулювати життя громадян [29, с.82]. На звільнених від німецької цивільної влади теренах створювалися дві гілки органів влади: виконавчі – управи та дорадчі – ради. Загалом бандерівська вертикаль охоплювала сільські, міські, районні, повітові та обласні ради й управи. Міські органи влади, у залежності від чисельності населення міст, їх економічного потенціалу та географічного розташування, підпорядковувались районним, окружним, обласним управам або безпосередньо Міністерству внутрішніх справ [30, с.83].

Сільські та міські ради формувалися через вибори до них представників місцевого населення. Бути обраними до міських та сільських рад могли лише особи, які досягли 21-річного віку та постійно проживали у даній місцевості. Те ж саме стосувалося районних рад. Депутатів до окружних рад обирали районні та міські ради, до обласної ради обирали депутатів міські та окружні ради. Чисельність рад коливалася від 12 до 60 осіб [31, с.84].

Керівники виконавчих органів влади були одночасно і керівниками рад. Голів сільських, міських і районних управ обирали з місцевих жителів, яким виповнилося щонайменше 21 рік. Очільників окружних і міських управ, у разі їх підпорядкування обласній управі, призначав обласний голова. У випадку підпорядкування цих структур Міністерству внутрішніх справ чи Раді Міністрів (РМ), їх керівництво призначалося міністром або головою РМ [32, с.84].

Таким чином, на теренах генеральної округи підрозділам УПА вдалося сформувати значну кількість адміністративних органів. Зокрема, в надрайоні «Долина» – 140 сільських, дві міських і 6 районних управ; у «Лісовій пісні» – 865 сільських, одну міську та 3 районних; у Ковельському і Голобненському районах цивільні органи управління ОУН діяли у 80% населених пунктах; Манिवецькому – 60%; Шацькому, Любомльському та Люблинському – 20%; Ратнівському і Камінь-Каширському – 60-70%; Сарненському районні сільські управи працювали в 15 селах; Костопільському – у всіх населених пунктах без винятку.

### **Список використаних джерел:**

1. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) / В. Ковальчук. – Торонто ; Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2006. – 500 с.
2. Марчук І. Военна округа (група) «Турів» (виникнення і еволюція) / І. Марчук // Воля і Батьківщина. – 1997. – №3. – С. 39-43.
3. Косик В. Українська Повстанська Армія / В. Косик // Визвольний шлях. – 1992. – №10. – С. 156-166.
4. Сергійчук В. Якими були ми «колаборантами», або майже за Шевченком самі ж кажемо – «ми-моголи...» / В. Сергійчук // Сучасність. – 2001. – №3. – С. 71-84.
5. Шевчук В. Українська Повстанська Армія / В. Шевчук // Політика і час. – 1991. – №11. – С. 78-94.
6. Шашкевич Я. Чи відкриваються невідомі сторінки історії УПА / Я. Шашкевич // Сучасність. – 1992. – №2. – С. 98-100.
7. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) : зб. док. / [редкол.: С. Богунов, С. Кокін (співголова), В. Сергійчук (співголова) та ін.]. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 640 с.
8. Там само.
9. Чуев С. Украинский легион / С. Чуев – М. : Яуза, 2006. – 544 с.
10. Там само.
11. Там само.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.3676, оп.4, спр.475. – Т. 1, 1023 арк.
13. Державний архів Рівненської області, ф.Р-52. оп.1, спр.6, 16 арк.
14. Там само.
15. Державний архів Хмельницької області, ф.Р-430, оп.1, спр.4, 122 арк.
16. Там само.
17. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Патриляк // Укр. іст. журн. – 2004. – №5. – С. 81-95.
18. Шайкан В.О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН (б) і ОУН (м) / В.О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип. 9, ч. 2. – С. 492-499.
19. Володимирів Б. Легенда для нових борців / Б. Володимирів. – Летичів : НВФ «Синтез», 2006. – 76 с.
20. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Невідомі документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 494 с.
21. Там само.
22. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.Р-2, оп.2, спр.1, 67 арк.
23. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь 1939-1945 / В. Сергійчук – К. : Укр. видавн. спілка, 2005. – 840 с.

24. Там само.
25. Там само.
26. Ткачук І. Вони боролися за вільну Україну / І. Ткачук // Подільські вісті. – 2004. – 14 груд. – С. 3.
27. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.15. – 95 арк.
28. ДАВО, ф.Р-2, оп.2, спр.1. – 67 арк.
29. Паприляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Паприляк // Укр. іст. журн. – 2004. – №5. – С. 81-95.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само.

The article focuses on the creation of own administrative structures by UN factions during the Nazi occupation on the territory of the basic district «Volyn-Podillia».

**Key words:** basic district «Volyn-Podillia», Organization of Ukrainian Nationalists, derivative groups.

*Отримано: 22.11.2016 р.*

УДК 32(477)(091)

**Г. Б. Вонсович**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **КОНЦЕПТ «ДЕРЖАВА» У ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ОУН**

У статті проаналізовано зміст, сутність та роль для майбутнього державного устрою політичного концепту «державна»; розкриті основні підходи щодо розуміння зазначеного концепту; зазначено, що розуміння суті держави націоналістами йшло в річищі теорій патерналізму; акцентовано увагу на аксіологічних аспектах формування державотворчого світогляду.

**Ключові слова:** націоналізм, політична думка, ідеологія українського націоналізму, політична теорія, держава, ОУН.

Тривала державна і громадянська діяльність, якій присвятив себе І. Огієнко, сприяла формуванню власного бачення творення засад самостійної, суверенної української держави. Зокрема, він зазначав, що «найголовніша і найсвятіша Ідея Українського Народу, від довгих віків унаслідувана, це: Незалежна Українська Держава» [1, с.5]. Тому не випадково носіями ідеї національної, соборної, суверенної держави Україна стали представники визвольних змагань.

Проблемі місця і ролі держави в ідеології українського націоналізму присвячено ряд праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників: істориків, етнологів, політологів. Це стосується, зокрема, досліджень Я. Дашкевича, В. Маркуся, П. Мірчука, С. Мечніка, Я. Гайваса, О. Бойдуника, О. Мотилія, Т. Кузьо, Т. Андруссяка, К. Бондаренка, В. В'ятровича, А. Рибак та ін. Автори досліджень, по-різному підходячи до предмету теоретизування, відзначають вмотивованість постановки питання та способи його вирішення. Нас цікавитиме ретроспекція на державу як політичний інститут представників різних течій ОУН із врахуванням можливих ідейно-світоглядних відтінків, тональностей, які були наявними в українському націоналізмі міжвоєнного і повоєнного періоду.

Актуальність зазначеної проблеми полягає в тому, що, по-перше, концепт розглядається нами у аксіологічному контексті, запропонованим теоретиками

українського націоналізму; по-друге, є затребуваними на етапі збереження і виборювання територіальної цілісності; по-третє, формування провідної верстви і держави за екстремальних умов сьогодення.

На час виникнення ОУН (1929 р.) до основних питань, які стояли на порядку денному перед рухом була, у першу, чергу проблема здобуття незалежності. Проте, націоналізм проголосив себе «універсальним фактором національної розбудови», тобто його завданням є не лише боротьба за суверенітет, але й місія «суспільного конструктивізму», під якою малася на увазі розбудова державного апарату [1, с.9]. Важливою обставиною є те, що потреба у власній державності вже не дискутувалася українською елітою. Відкритим залишалося питання лише про способи її осягнення. Саме це члени ОУН вважали основними здобутками політичної думки міжвоєнного періоду. Очевидно, що жоден з українських ідеологів націоналізму не наблизився до створення цілісної державної системи. Тому чітке визначення планів ОУН на майбутнє вимагає аналізу сукупності їх праць.

Відмінність у поглядах на майбутню державу була як часова – у різні періоди змінювалися ті чи інші положення, постулати, погляди на сутність держави, так і організаційна – у багатьох аспектах різнилися погляди діячів ОУН мельниківського, бандерівського середовищ, а також групи ОУН «за кордоном». Щодо ряду моментів, особливо це стосується питань формування державного апарату, не було абсолютної єдності думок навіть серед членів однієї організації. А тому всі теоретичні та публіцистичні напрацювання окремих авторів в сумі творять ідеологічну основу українського націоналізму [2, с.73].

В одній із статей членів ОУН кінця 1940-х років йшлося про те, що у пошуках нових форм та змісту державності, Україна опиняється перед величезними труднощами. Причиною цього є те, що вона не мала безпосередніх державно-політичних традицій, ні належним чином підготовлених для цього діячів. Відповідно, відсутність емпіричного досвіду вимагала розробки теорій та їх обґрунтування. Причому, вони повинні були охоплювати усі сфери державного життя.

Уніфікованими документами ОУН були офіційні матеріали Зборів та Конференцій. Вони відображали узагальнене бачення суспільно-політичних процесів. Але, зважаючи на суть та форму програми будь-якого політичного руху, її постулати не вичерпували усієї повноти позицій оунівців щодо тих чи інших процесів. Уточненнями, доповненнями були теоретико-публіцистичні праці діячів трьох середовищ ОУН. Саме вони дають змогу краще зрозуміти сутність майбутньої української держави з точки зору організованого націоналізму.

Офіційні документи та публіцистика середовища ОУН відображали бачення сутності категорії «держави», її завдань умов, ефективного функціонування, місця та ролі у системі міждержавних відносин, впливу на стабільність чи дестабілізацію міжнародного життя.

У «Постановах Великого Збору ОУН» (1929 р.) та «Політичній програмі ОУН» (1939 р.) було тотожне трактування ролі держави. Вона виступала умовою, забезпечення активної участі нації у системі міжнародних відносин. За своєю суттю держава, в трактуванні ОУН – це політична організація, яка забезпечує належний розвиток усіх елементів суспільства у всіх його виявах. Виключно за умови наявності суверенної держави нація стає повноцінним суб'єктом міжнародних відносин [3, с.4; 1, с.24-27]. У цьому ж річищі були викладені положення програми іншого середовища ОУН під керівництвом С.Бандери на Великому Зборі у Кракові (1941 р.): лише незалежна суверенна держава може забезпечити всебічний розвиток українського народу [4, с.12].

Глибше та повніше суть держави, її виникнення, значення та функції розкривають теоретичні й публіцистичні праці діячів Організації. Зокрема, член

Проводу ОУН на українських землях П. Федун писав, що держава виникла як природна форма організації спочатку родів, пізніше – племен, а ще пізніше – народів, в результаті природної потреби організації життя в середині спільноти та оборони перед зовнішнім ворогом [5, с.72].

Саме в державній стадії розвитку, на думку представника ОУН(м) [мельниківів – Г.В.] Є. Онацького, народ вже починає усвідомлювати себе, як відокремлений від інших колективів, як своєрідна цілісність, що відрізняється від інших подібних організацій [6, с.21]. Ось чому націоналісти, даючи визначення нації, гостро ставлять питання державної незалежності.

Підкреслюючи велике значення держави, один з чільних представників ОУН(з) Л. Ребет зазначає, що недержавна нація не має можливості повноцінно розвиватися; вона не є творцем історії, а лише її учасником. Як організація, держава відрізняється від інших «суверенністю», тобто реальною легітимною можливістю підпорядковувати собі інші складники суспільного життя. Відповідно, головною відмінною ознакою держави від інших організацій є сила, примус та можливість їх легально застосовувати [7, с.73]. Варто уточнити, що в сучасній теорії теж визнається виключне право держави на використання примусових засобів щодо громадян, яке вирізняє її від інших соціальних інституцій.

До основних атрибутів-ознак держави Є. Онацький відносив територію, населення і владу. Населення, яке заселяє територію країни – це нація або народ [див.: 6, с.21, 25]. Держава може націю, наприклад, захищати, охороняти, підтримувати, але може й гальмувати її розвиток, проте вона не може самовільно творити націю чи знищити її. З цієї причини бувають бездержавні нації і «безнаціональні» (насправді багатонаціональні) держави. Остання, як організація, на думку Л. Ребета, ніколи не вичерпує змісту нації [7, с.79]. Іншими словами, держава не є самостійним, незалежним ні від кого елементом – це організаційна форма народу, яка є залежною від нього. Мета держави полягає у збереженні нації та організації її духовного і фізичного існування.

Таким чином, розуміння суті держави націоналістами йшло в річищі теорій патерналізму: її призначення – вирішувати загальносоціальні потреби, здійснення яких не підвладне будь-якій іншій організаційній структурі. Однією з таких потреб є забезпечення внутрішньої єдності суспільства. Виконуючи цю функцію, вона (державна – Г.В.) виступає виразником інтересів не лише однієї домінуючої частини населення, а й всього соціуму.

Щодо походження держави, то український націоналізм відкидав класову теорію, яку відстоювали представники соціалістичних рухів. Оунівці вважали, що держава виникла не внаслідок боротьби класів та організації владного механізму як апарату насильства, як це подавала марксистська теорія, а в результаті «природної необхідності упорядкування життя спільноти та оборони перед зовнішнім ворогом». З часом дійшло до розподілу населення на класи, і одні стали підпорядковувати владний апарат собі. Лише з цього часу можна говорити про державу, як знаряддя класового гноблення [8, с.72].

Діячі і теоретики ОУН не просто відкидали марксистську теорію походження держави, але також протиставляли розуміння природи останньої соціалізму, як форми панування насилля й визиску одного класу над іншим, що потребує знищення [9, с.87].

Отже, український націоналізм у питанні генезису держави був близьким до договірних теорій, суть яких полягає в тому, що держава виникає на певному етапі історичного розвитку людства, як результат укладення певних умовних «угод». Внаслідок останніх люди передали апарату влади ряд прав та повноважень взамін на захист їх життя та координацію колективного існування.

Надзвичайно важливе місце в теорії націоналізму займало питання «національної держави». В переважній більшості праць ми зустрічаємо твердження, що український націоналізм відстоює принцип «одна нація – одна держава». У поставах III НВЗ ОУН зазначалося, що спроби побудови міжнародного устрою на інших, а не національних основах ніколи не призводили до позитивних результатів [10, с.62]. Теоретики націоналізму із середовища ОУН(б) – [бандерівців], відстоюючи принцип «національних держав» зазначали, що народи, які мали і мають свої держави є розвиненими в технічному, культурному, науковому плані, виступають впливовими суб'єктами на міжнародній арені. І навпаки – бездержавні нації фактично позбавлені всього цього. Власна національна держава, навіть із недемократичним режимом, є кращим з позиції позитиву явищем для нації, аніж бездержавність. Останнє аргументувалося тим, що внутрішнє визволення є більш безблосним та ймовірним аніж зовнішнє. Аргументація, на наш погляд, більш ніж переконлива.

Питання суті національної держави та доведення її переваг перед багатонаціональними було одним з тих, яке фактично не викликало дискусій. Трактатування залишалися подібними в соціально-політичній думці ОУН як в 1930-і, так і в 40-і та 50-і роки. Один з провідних діячів ОУН (з) [за кордоном – Г.В.] А. Камінський зазначав, що лише національні держави здатні: по-перше, забезпечити належну матеріальну базу для народу; по-друге, запобігати конфліктам на національному ґрунті; по-третє, створити збалансовану, ефективну міжнародну систему, на противагу до існуючої, яка характеризується поляризацією двох блоків [11, с.19].

Важливо зазначити, що у поняття «національної держави» не вкладалося розуміння «держави для однієї нації». Малася на увазі ідея соціальної рівності національних меншин в межах державного механізму, але останній повинен утворюватися на території, яка збігається з кордонами однієї чисельно домінуючої нації.

Націоналістична ідеологія висвітлювала питання національної держави з точки зору інтересів усього людства. Зокрема, зазначалося, що інтернаціональні держави завжди є результатом насильства одних народів над іншими. Рано чи пізно вони розпадаються, спричиняючи при цьому міжнаціональні конфлікти. В силу цього, модерна світова політика повинна підтримувати утворення виключно національних держав.

Зауважимо, що проблема ланцюгової реакції етнічних конфліктів залишається предметом обговорення сучасної етнополітики та інших суміжних наук. Факт висвітлення цього питання в 1940-х роках минулого століття є ще одним підтвердженням того, що багато аспектів соціально-політичної думки ОУН того часу перебували на досить високому рівні і залишаються актуальними ще й сьогодні.

Таким чином, одним з головних завдань український націоналізм проголосив утворення «Української Самостійної Соборної Держави». Це означало повний суверенітет і незалежність України в системі інших держав. Причому, оунівці виступали проти обмеження національного суверенітету на користь міжнародних утворень. Вони були переконані, що рівноправне міжнародне співробітництво може існувати якраз при збереженні абсолютного суверенітету країни. Члени ОУН різко заперечували висловлювання про кризу системи національних урядів та потребу утворення світового парламенту, світової союзної держави [12, с.9-15]. Своєю позицією вони цілком аргументовано обґрунтовували тим, що навіть найбільш демократична форма об'єднання буде не в змозі протидіяти політиці великих держав, спрямованій на задоволення в першу чергу своїх інтересів. Отже, рано чи пізно такі об'єднання перетворюються у приховану форму імперіалізму, причому – легітимну і легальну. У цьому контексті один з теоретиків націоналізму Ю. Бойко стверджував, що



«Великопростірні концепції політичних утворень можуть існувати лише доти, доки дають можливість повного розвитку окремих націй» [13, с.72].

Бачення функцій держави збігалося з теоретичними моделями, що розглядали суспільство як сукупність індивідів, відносини та виникаючі суперечності між якими потребують впорядкування. Регулювати взаємовідносини між громадянами та спрямувати в одне русло їх розрізнені егоїстичні інтереси вважалося найважливішими завданнями держави на внутрішньополітичній арені [14, с.19-24].

Один з теоретиків бандерівської гілки ОУН Д. Мирон до основних державних функцій відносив: політично-організаційну; правову; культурно-цивілізаційну; виховну; соціальну; економічну; мілітарну; зовнішньополітичну [9, с.110]. Так, у статті «Наш погляд на національну державу» було влучно підкреслено, що важливість держави для кожного народу зростає через те, що її функції значно розширилися. Вона стала керівником фактично усіх ділянок життя народу, сторожем та охоронцем прав, майна і життя своїх громадян. Такі позиції йшли в руслі передових тенденцій розвитку політичних вчень того часу. В Європі, лише в 1930-х роках кардинально змінилися погляди на роль і місце держави в системі суспільства. До цього часу держава виконувала функції «нічного сторожа», її роль вважалася цілком пасивною щодо соціальних, економічних процесів, що відбувалися у суспільстві, координуюча та регулююча функції фактично не застосовувалися. З поширенням ідей кейнсіанства було переглянуто позиції щодо розуміння ролі держави. Тепер вона повинна була стати формою «загального благоденства», координатором усіх сфер життя суспільства, у тому числі економічної.

Причому, держава, на думку члена мельниківської ОУН І. Сагайди, не має права втручатися в особисте життя громадян до тих пір, поки не трапляється порушення закону [15, с.101].

Отже, ми бачимо, що оунівська теорія передбачала певний мінімальний набір невідчужуваних прав громадян. З іншого боку, піддаючи критиці ліберальну теорію держави, теоретики ОУН резюмували, що остання захищає інтереси одиниць, їх майно і життя навіть якщо вони йдуть всупереч інтересів певної частини суспільства. Оунівці вважали, що держава повинна дбати про благо (за аристотелівським трактуванням – Г.В.) усій нації та у першу чергу її майбутніх поколінь, навіть якщо для цього потрібно пожертвувати певними матеріальними інтересами сьогодення. Теоретики націоналізму, скажімо, М. Сціборський, заперечували ставлення до державності як до чогось на кшталт крамнички, «до якої ходять тільки за потребою». А тому громадяни зобов'язані виконувати на її користь ряд обов'язків, та обмеження певних свобод, у разі потреби [16, с.104].

Таке бачення державних функцій, по суті, було тотожним як серед діячів ОУН(б) так і ОУН(м) і в 1940-х роках, і в 50-х. Відмінними були лише погляди ОУН(з). Це виходило з того, що вони поставили у центр своїх концепцій людину. Відповідно, мова йшла про максимальний захист окремого індивіда, що було близьким до ліберального розуміння суті держави.

Предметом розгляду політичної думки ОУН були також питання історичних, економічних, культурних й інших передумов української незалежності. В програмових документах та працях членів ОУН переконливо було доведено, що українці є самодостатньою нацією у господарсько-економічній сфері, а також мають історичні традиції державотворення. А національно-визвольна боротьба є підтвердженням беззаперечного прагнення нації жити в самостійній незалежній державі. Показовим тут є «Меморандум Проводу ОУН до райхканцлера А. Гітлера» від 23 червня 1941 р., у якому обґрунтовувалася користь для Німеччини відновлення української держави. Особливий акцент робився на захисній геополітичній ролі України для Європи та економічній самодостатності [17, с.72-74].

Предметом гострих суперечок серед націоналістів стало питання юридичного статусу УРСР. Так, лідер ОУН(з) Л. Ребет писав, що хоча її уряд і зміст нав'язані Москвою, проте членство в ООН є корисним для українців, оскільки дає їм формальне становище державної нації [18, с.132].

На діаметрально-протилежних позиціях стояла група С. Бандери: «...УССР не є ніякою українською державою, це тільки вивіска, за якою Москва намагається приховати перед зовнішнім світом імперіалістичне поневолення і колоніальну експлуатацію України». С. Бандера вважав, що будь-яка інша позиція щодо цього питання веде до визнання УРСР реально незалежною державою у світі [19, с.146].

Такими ж були і думки ОУН в Україні: УРСР не є самостійною державою, тому що вона немає найвищої суверенної влади. Її уряд – філія центрального уряду Москви, він юридично та фактично позбавлений суверенних прав. Офіційні документи та публіцистика ОУН повоєнного часу висловлювали спротив щодо прийняття УРСР до складу ООН і тим самим фактично визнання її незалежності та суверенітету [Див.: 20, с.338]. Щоправда, дещо пізніше Провід ОУН(б) зайняв таку позицію: вимагаємо збереження за Україною місця в ООН, але за усунення уряду УРСР [21, с.51].

Члени ОУН(м) теж піддали критиці ООН за прийняття до своїх лав країн, які фактично позбавлені навіть автономії. Український публіцист М. Троцький (М. Брадович) вважав це порушенням основних принципів Організації Об'єднаних Націй. Лідер Організації А. Мельник навіть направив лист-протест до Державного секретаря США Стетініюса, де висловив невдоволення з приводу прийняття УРСР в ООН [22, с.162].

Таким чином, одним з питань, яке стало предметом напрацювань теоретиків ОУН було бачення сутності категорії «держава», її завдань, умов ефективного функціонування тощо. За своєю суттю держава, в трактуванні ОУН – це політична організація, яка пристосована до всебічних інтересів національного життя, забезпечує належний розвиток усіх елементів нації, уможливує її нормальне повноцінне існування. Держава, як соціальна організація громадян, повинна виступати виразником інтересів не лише однієї домінуючої частини населення, а всього суспільства. Її головною відмінною ознакою від інших організацій є можливість легально застосовувати силу та примус. В переважній більшості праці ми зустрічаємо твердження, що український націоналізм стоїть на позиціях національних держав, тобто відстоює принцип «одна нація – одна держава». Але це зовсім не означає дискримінації національних меншин. Національній державі, на думку членів ОУН, протиставляється багатонаціональна (типу СРСР), у якій завжди домінує якась одна нація – імперський народ – над іншими.

### **Список використаних джерел:**

1. Митрополит Іларіон. Твори. Т.3. Наш бій за державність. Ч.1 / Іларіон Митрополит. – Вінніпег, 1962. – 224 с.
2. Передмова до політичної програми й устрою ОУН (1939 р.) // Політична Програма й Устрій ОУН, 1940. – 64 с.
3. Андрусак Т. Політична і правова думка українського національно-визвольного руху 40-50 рр. / Т. Андрусак. // Республіканець. – 1995. – №1-2. – С. 72-77.
4. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 28.1. до 2.2.1929 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. – С. 3-16.
5. Постанови Другого Великого Збору ОУН, що відбувся в квітні 1940 року // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. – С. 24-48.

6. Полтава П. Наше вчення про національну державу / П. Полтава // Збірник підпільних писань. – Мюнхен : Видавництво «Український самостійник», 1959. – С. 71-79.
7. Онацький С. Основи суспільного ладу / С. Онацький. – Буенос-Айрес, 1949. – 71 с.
8. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Львів : «Державність», 1997. – 191 с.
9. Полтава П. Наше вчення про національну державу / П. Полтава. // Збірник підпільних писань. – Мюнхен : Видавництво «Український самостійник», 1959. – С. 71-79.
10. Орлик М. Ідея і Чин України / М. Орлик. – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – 216 с.
11. Матеріали III Надзвичайного Великого Збору Організації українських націоналістів (С. Бандери) // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т.8: 40-ті – 80-ві рр. ХХ ст. – С. 56-72.
12. Камінський А. Національна держава як основний елемент міжнародного ладу / А. Камінський // Український самостійник. – 1958. – Ч. 13. – С. 11-19.
13. Камінський А. Чи криза нації і національної держави? / А. Камінський // Український самостійник. – 1957. – Ч. 4. – С. 9-15.
14. Бойко Ю. Проблеми історіософії українського націоналізму / Ю. Бойко. – 1950. – 72 с.
15. Стерчо П. До ідеологічних основ Української Держави / П. Стерчо // Самостійна Україна. – 1955. – Ч. 10-11. – С. 19-24.
16. Сагайда І. Великі питання / І. Сагайда. – Регензбург, 1947. – 135 с.
17. Кучер В. Державотворчі погляди Миколи Стціборського / В. Кучер, М. Обушний // Розбудова держави. – 1998. – №5-6. – С. 101-107.
18. Меморандум Проводу ОУН до райхканцлера А. Гітлера в Берліні про необхідність утворення незалежної Української держави // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : збірник документів і матеріалів / упор. Орест Дзюбан. – Львів ; К., 2001. – С. 67-75.
19. Панченко О. Лев Ребет: нація і держава, демократія і право / О. Панченко. – Гадяч : Видавництво «Гадяч», 2003. – 207 с.
20. Бандера С. Українська Національна Революція, а не тільки проти режимний резистанс / С. Бандера // Перспективи Української Революції. – С. 130-171.
21. Дяків О. Ганьба ХХ-го сторіччя / О. Дяків // Ідея і Чин Повна збірка творів. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1968. – С. 337-406.
22. Сосновський М. Україна на міжнародній арені 1945-1965. Проблеми та перспективи української зовнішньої політики / М. Сосновський. – Торонто ; Оттава, 1966. – 272 с.
23. Андріївський Д. Міжнародна акція ОУН / Д. Андріївський // ОУН 1929-1954. – Б.м. : На чужині, 1955. – С. 141-167.

The article analyzes the content, nature and the future role of government political concept «state». The basic approaches to understanding the given concept; stated that the understanding of the state nationalists went to Wake theories paternalism; The attention to axiological aspects of formation of state building philosophy.

**Key words:** nationalism, political thought, ideology of Ukrainian nationalism, political theory, state, OUN.

*Отримано: 31.10.2016 р.*

**В. І. Адамовський**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1953-1960 РОКАХ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА**

У статті проводиться огляд нормативно-правових документів середини 50-х – початку 60-х років, які регламентували проведення реабілітації та відновлення прав незаконно репресованих громадян, реорганізацію силових структур держави, порядок перегляду кримінальних справ судами.

**Ключові слова:** репресії, реабілітація, кримінальна відповідальність, законодавство, амністія.

Реабілітаційні процеси середини 50-х – початку 60-х років в Україні залишаються малодослідженими. Кінець 80-х років знаменувався відновленням реабілітаційних процесів та відкриттям дослідникам засекречених архівних даних, що дозволило їм детальніше проаналізувати початок реабілітаційних процесів в Україні.

Значна частина населення, що постраждала від незаконних репресій 20-50-х років, й досі проживає на території України. Одним з пріоритетних завдань держави є відновлення їх особистих немайнових та майнових прав.

Протягом 1950-х – на початку 1960 років для відновлення прав незаконно репресованих громадян та регламентації проведення реабілітації, було прийнято цілий ряд нормативно-правових документів. Розпочався процес реформування карально-репресивної системи держави та перегляду справ незаконно репресованих громадян з метою їх подальшої реабілітації.

Для дослідження даної проблеми важливе значення мають роботи, присвячені масовим політичним репресіям в СРСР. Багато наукових досліджень історії і законодавчого регулювання інституту реабілітації громадян, необґрунтовано засуджених, депортованих і притягнених до кримінальної відповідальності на сьогодні існує в юридичній науці.

Дослідження історіографії середини 1950-х початку 1960-х рр. засвідчило, що, як правило, науковці у працях не заглиблювалися в проблеми соціалістичного будівництва та репресій. Немає робіт, що висвітлюють історію виникнення і розвитку законодавства про реабілітацію. Відсутні спеціальні праці, щодо аналізу практики застосування законів про реабілітацію жертв політичних репресій.

Недостатньо досліджені закони про реабілітацію жертв політичних репресій зарубіжних країн, що утрудняє запозичення позитивного досвіду в цілях вдосконалення законодавства про реабілітацію в Україні.

Окрім юридичного аспекту, в цій проблемі присутня і значна історична частина, без аналізу якої не можна зрозуміти причини, хід і масштаби реабілітації середини 50-х – початку 60-х рр. Ряд дослідників вивчають цю проблему комплексно, вдало поєднуючи історичні та правові моменти. Саме цей підхід є найбільш об'єктивним та виваженим [1, с.3].

Незважаючи на оглядовий характер дослідження, однією з перших радянських наукових досліджень була стаття В.М. Савицького «З приводу кримінально-процесуальних прав невинного на реабілітацію», в якій автор проаналізував нормативно-правову базу, що обумовлювала проведення реабілітації, розглянув її причини та значення, звернув увагу на відновлення соціальних, майнових та особистих немайнових прав реабілітованих [2].

Питання правової бази реабілітації, відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам, розглядалися у наукових пошуках юристів Б. Безлепкіна, Л. Бойцової та В. Бойцової [3-6].

**Метою статті** є огляд нормативно-правових документів, які регламентували проведення реабілітації та відновлення прав незаконно репресованих громадян.

Процес реабілітації незаконно засуджених розпочався майже відразу після смерті Й. Сталіна – в кінці березня 1953 р. У цей період було прийнято цілий ряд важливих нормативно-правових документів, які поклали початок реформуванню карально-репресивної системи країни, розпочали процес перегляду справ незаконно репресованих громадян, відновлення їх прав та реабілітацію.

Перегляд справ громадян, засуджених за політичними мотивами розпочався з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року «Про амністію» і торкнувся осіб, засуджених за політичними мотивами, лише частково, так як був орієнтований лише на амністію криміналітету.

Загалом амністія стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. Під амністію потрапляли вагітні жінки, неповнолітні віком до 18 років та жінки, що мали дітей до 10 років, чоловіки старше 55 років і жінки старше 50 років, а також засуджені, що страждають тяжкими невиліковними хворобами. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав зменшення наполовину терміну покарання тим, хто був засуджений на строк п'ять років. Як наслідок, серед звільнених в'язнів було багато карних злочинців, оскільки за політичні злочини строки ув'язнення, як правило, були більшими ніж 5 років [7].

Указом також було визнано за доцільне переглянути кримінальне законодавство СРСР і союзних республік, замінивши кримінальну відповідальність за деякі посадові, господарські, побутові і інші менш небезпечні злочини заходами адміністративного і дисциплінарного порядку, а також пом'якшивши кримінальну відповідальність за окремі злочини.

Проте процес реабілітації йшов повільно. Рішення щодо реабілітації приймалися із обережністю. У 1953 році реабілітаційні процеси торкнулися лише окремих державних діячів та членів їх сімей. Це зумовило необхідність прийняття ряду нормативно-правових актів. Найбільш важливими серед них є Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР» [8, с.152-153], Постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 року «Про перегляд справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини» та однойменний наказ Генерального Прокурора СРСР, міністра юстиції СРСР, міністра внутрішніх справ СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР, виданий 19 травня 1954 року [8, с.160-162].

Вищезазначені документи розпочали процес змін та реформ в карально-репресивній системі держави та дали надію на реабілітацію незаконно репресованим громадянам.

Так, протягом 1953-1956 років була проведена робота по перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини, проведено амністію та вибірккову реабілітацію, внесено зміни до законодавства. Вже після XX з'їзду КПРС були внесені значні зміни до законодавства та прийнято цілий ряд нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів, а самі реабілітаційні процеси продовжують наростати.

Після 1956 року процес реабілітації став прозорим і звичним. Саме в другій половині 50-х років значно збільшилась кількість реабілітованих та від-

новлених в правах громадян. Цьому сприяла і реформа правоохоронних та судових органів держави.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про поширення дії Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 року «Про поширення прав військових трибуналів військових округів та флотів» (грудень 1956 р.) відповідним трибуналом було надано право перегляду вироків військових трибуналів, що збільшило чисельність органів по перегляду справ незаконно репресованих осіб [9, с. 133].

У лютому 1957 року було ліквідовано транспортні суди, а їх функції передані судовим органам по підсудності. У тому ж році, 7 серпня згідно з Указу Президії Верховної Ради СРСР було внесено зміни до Указу «Про ліквідацію особливої наради при міністерстві внутрішніх справ СРСР», а в березні 1960 року набрав чинності Указ «Про скасування транспортних прокуратур» [10, с. 132, 135].

Друга половина 50-х років також характеризується значним оновленням законодавчих основ проведення реабілітації. Так, 24 березня 1956 року згідно з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про перегляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини», було створено 13 комісій з розгляду справ засуджених за відповідні злочини. Комісії були наділені широкими правами і мали змогу зменшувати термін ув'язнення, звільняти осіб від покарання або під поручительство рідних чи громадських організацій [10, с. 133]. Однак, рішення комісій були неостаточними та могли бути змінені Верховним Судом СРСР та Верховними Суди республік. Особливу увагу приділяли справам по яким особа продовжувала відбувати покарання, не була реабілітована або строк покарання не зменшено. Дана система контролю та нагляду за діяльністю комісій стала можливою після прийняття у серпні 1957 року Постанови Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок перегляду судовими органами кримінальних справ на засуджених, по відношенню яких відбулися рішення комісій Президії Верховної Ради СРСР» [10, с. 135].

Вже після XX-го з'їзду КПРС було прийнято ряд нормативно-правових документів, що вирзнялися своєю спрямованістю. Це, зокрема, Постанова ЦК КПРС від 19 березня 1956 року «Про розгляд справ осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини» та Указ Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року «Про заборону колишнім керівникам та активним діячам українського націоналістичного підпілля, які засуджені і відбули строк покарання, повертатися до західних областей України» та Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 року «Про розселення німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, які раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються із місць спецпоселення» [1, с. 14].

Влітку, 7 липня 1957 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок перегляду Пленумом Верховного Суду СРСР кримінальних справ, що були розглянуті спеціальними судами до 1957 року», що дав змогу Верховному Суду СРСР розглядати протести по справах, які розглядалися табірними, транспортними судами, військовими трибуналами та упорядкувати систему перегляду справ судами [10, с. 133].

У створенні нормативно-правової бази проведення реабілітації можна виділити три етапи. Перший – починається після закінчення XX з'їзду і триває до початку 1958 років. Він характеризується значними змінами до законодавства та прийняттям значної кількості нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів. Середина 1958 – кінець 1959 років характеризується деяким скороченням кількості змін та доповнень до нормативно-правових актів. Однак, реабілітаційні процеси продо-

вжували наростати. Збільшення кількості реабілітованих, нажаль, було тимчасовим. Вже наприкінці 1959 року проглядається згортання реабілітаційних процесів та зменшення зацікавленості до них з боку владних структур. Третій етап – початок 60-х років. Характеризується різким зменшення кількості виданих нормативно-правових актів, поодинокими випадками реабілітації незаконно репресованих та цілковитим згортанням даного процесу.

Звільнені незаконно репресовані громадяни потребували повного відновлення в майнових правах. Виникла негайна потреба правового врегулювання питань пов'язаних з поверненням або відшкодуванням завданих матеріальних збитків – житла, майна та інших матеріальних цінностей.

Проте більшість громадян, які були звільнені від покарання або повернулися із заслання не отримали повної компенсації та повного поновлення в правах. Реабілітація була одним із інструментів перерозподілу влади, що призвело до недосконалості законодавства та незавершеність реформ.

#### Список використаних джерел:

1. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953-1964 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Є.Г. Цокур. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
2. Савицкий В.М. По поводу уголовно-процесуальных прав невиновного на реабилитацию / В.М. Савицкий // Советское государство и право. – 1965. – №9. – С. 48-56.
3. Безлепкин Б.Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет / Б.Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1990. – №3. – С. 79-87.
4. Бойцова Л.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования / Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – №6. – С. 15-26.
5. Бойцова Л.В. Возмещение ущерба «жертвам правосудия» в России / Л.В. Бойцова // Российская юстиция. – 1994. – №6. – С. 45-47.
6. Бойцова В.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах : учеб. пособие / В.В. Бойцова, Л.В. Бойцова ; [науч. ред.: д-р юрид. наук, проф. В.Я. Бойцов] – Тверь, 1993. – 104 с.
7. 27 березня 1953 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про амністію». – Режим доступу: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=03&Day=29>.
8. Реабілітація репресованих. – К., 1997. – С. 464.
9. Справочник по законодательству для работников органов прокуратуры, суда и МВД. – М., 1971. – Т. 2. – С. 383.
10. Цокур Є.Г. Проблеми реабілітації жертв політичних репресій в Україні у другій половині 50-х років / Є.Г. Цокур // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – Вип. XI. – С. 132-137.

The article review of legal documents the mid 50's – early 60 's, which regulate the conduct of rehabilitation and restoration of the rights of illegally repressed citizens reorganization of state power structures, order criminal cases by the courts.

**Key words:** repression, rehabilitation, criminal liability legislation, amnesty.

*Отримано: 21.11.2016 р.*

**П. О. Савчук**

*Рівненський державний гуманітарний університет*

## **ДОЛЯ СВЯЩЕНИКА ГРИГОРІЯ СОЛОВ'Я**

У статті розкрито життєвий шлях священика Григорія Семеновича Солов'я, вихідця з селянської сім'ї, який прагнув здобути освіту, стати служителем культу. У міжвоєнний період зазнав переслідувань польської влади. Займався літературною діяльністю. Закінчив Львівську богословську академію за сприяння митрополита Андрея Шептицького.

У роки німецько-радянської війни працював священиком на парафіїх Рівненщини та Кам'янець-Подільщини. Брав активну участь у роботі «Просвіти», українських національних організацій, провів низку патріотичних акцій.

У 1948 році заарештований органами радянської влади, був засуджений до 25 років виправних таборів. Реабілітований у 1992 році.

**Ключові слова:** священик, війна, націоналізм, Україна.

23 березня 1948 року Григорія Семеновича Солов'я заарештували співробітники управління Державної Безпеки по Ровенській області як учасника антирадянської організації українських націоналістів. Постанову на арешт видала військова прокуратура Міністерства внутрішніх справ по Ровенській області, арешт санкціонував майор юстиції Забабурін (постанова від 23 березня 1948 року).

Враховуючи необхідність проведення низки слідчих дій, були задіяні запобіжні заходи. Арештованого утримували під вартою у тюрмі управління Міністерства державної безпеки в м. Ровно. Таке рішення підписав старший слідчий УМДБ лейтенант Монов. Інкримінували арештованому статті 54-1а-511 КК УРСР. Підставою арешту була санкція прокурора управління МДБ по Ровенській області.

На підставі ордеру №6320 від 23 березня 1948 року, виданого УМДБ по Ровенській області, співробітники УМДБ капітан Коваленко і капітан Василенко провели особистий обшук у арештованого Григорія Солов'я. У протоколі особистого обшуку сказано: вилучено: 1. Тимчасове посвідчення на ім'я Солов'я Григорія Семеновича, видане районним відділом міліції внутрішніх справ міста Дубно 31 січня 1947 року за №8/525; 2. Військовий білет на ім'я Солов'я Григорія Семеновича, виданого Дубенським районним військовим комісаром 18 березня 1948 року; 3. Указ Луцького єпархіального управління за №524 від 2 березня 1944 року про призначення Солов'я Григорія Семеновича настоятелем парафії с. Рудники Колківського району Волинської області; 4. Посвідчення, видане Рівненським і Волинським єпископом за №525 від 2 березня 1948 року на ім'я Солов'я Григорія Семеновича; 5. Довідка, видана уповноваженим Ради у справах православної церкви при Волинському облвиконкомі від 3 березня 1948 року про реєстрацію Солов'я Г.С. настоятелем парафії села Рудники; 6. Нагрудний хрест із ланцюжком із жовтого металу – один. Після підписів співробітників управління УМДБ Соловей Г.С. своїм підписом підтвердив список вилучених речей.

У довідці на арешт Солов'я Г.С. зазначалося: «Соловей Григорій Семенович в період польського панування на Західній Україні був штатним агентом другого відділу польського генерального штабу на території Ровенської області, проводив розвідувальну діяльність і після виявлення антипольських і революційних елементів, а також осіб, співчуваючих радянській країні, інформував керівництво. Належить до організації українських націоналістів. У 1941 році з



приходом німецьких окупантів Соловей, будучи настоятелем церкви містечка Млинова Ровенської області, одночасно був одним із керівників місцевої ОУН М (Організація Українських Націоналістів серед молоді), входив у склад проводу ОУН «Січ» [1, с.4].

В 1941 році після захоплення німецькими окупантами містечка Млинів організував місцевий драматичний гурток націоналістичної організації «Просвіта». Під керівництвом Солов'я ставили у м. Млинів антирадянську п'єсу «Україна в крові». У серпні 1941 року Соловей освятив побудований у м. Млинів пам'ятник загиблим українським націоналістам, де виступав з антирадянською промовою.

У вересні 1941 року Соловей служив панахиди на кладовищі, де були похоронені вбиті в боях з Радянською армією німецькі солдати. У своїй проповіді дякував німецько-фашистській армії за «визволення України від більшовизму» [1, с.4].

На підставі вищесказаного постановили: Солов'я Григорія Семеновича, що проживає в м. Дубно Ровенської області, піддати арешту і обшуку. Такий висновок зробив старший уповноважений відділу «О» УМДБ по Ровенській області капітан Василенко. З таким висновком погодився заступник начальника відділу «О» УМДБ майор Демченко і начальник слідчого відділу УМДБ Сиволовов [1, с.4].

У той же день 23 березня 1948 року була підготовлена капітаном Василенком друга постанова «Про обрання запобіжного заходу», в якій зазначається, що «Соловей Григорій Семенович підозрюється у злочинах, передбачених ст. 54-1а і 54-11 КК СРСР і беручи до уваги, що Соловей, перебуваючи на свободі, може ухилитися від слідства й суду, постановив: «запобіжним заходом, що сприяв би ухиленню від слідства і суду Солов'я Григорія Семеновича, обрати утримання під вартою, про що у порядку зі ст. 144 КПК УРСР оголосити арештованому під розписку у даній постанові.

У відповідності до ст. 158 КПК УРСР копію постанови направити прокуратуру і передати начальнику тюрми для прилучення до особистої тюрмної справи» [1, с.6].

Соловей Г.С. в той же день, 23 березня, підписався, що йому постанову оголошено. Був виданий ордер №6320 на здійснення арешту і обшуку за місцем проживання в селі Залузжя Вербського району Ровенської області. Все робилося швидко, і воєнний прокурор негайно арешт санкціонував, ордер був пред'явлений Солов'ю Г.С.

Після арешту вже ввечері його викликали на допит. Майже всі допити проходилися ввечері, а також серед ночі. Цей допит розпочався о 21 год. 45 хв. і тривав до 01 години наступного дня. Допит проводив старший слідчий Василенко з відділу обласного УМДБ. На допиті мова йшла про автобіографію. Григорію Солов'ю постійно задавали питання, уточнювалися деталі, зверталася увага на необхідні моменти для слідства, а потім знову перепитувалися декілька разів. Наступного дня, на допиті з 13<sup>10</sup> до 17<sup>00</sup> розмова йшла про літературну діяльність. Допит вів все той же капітан Василенко. Того ж дня вночі знову відбувся допит, в якому розглядалися питання про співробітництво з польською розвідкою, про перебування в банді Басмага, про польську жандармерію, роботу вчителем.

Літературна діяльність постійно уточнювалася: чому матеріали опубліковані в журналі, надрукованому шапірографом, хто його видає. На це була відповідь: «Кібалюк».

24 березня 1948 року допит тривав чотири години з 13<sup>00</sup> до 17<sup>00</sup>. Тепер згідно розробленої заздалегідь схеми слідчий ставить питання: «Розкажіть про літературну діяльність». Арештований протоієрей Григорій Соловей у відповіді пояснив, що літературною діяльністю розпочав займатися в юнацькі роки, коли навчався грамоті. В 1912 році надрукував перше оповідання про жит-

тя людей у селі у Житомирському журналі-тижневику «Земские известия». Літературній роботі віддавав весь вільний час. Потім перейшов у розповіді аж до 30-х років і пояснив, що у 1938 році написав і за власний рахунок видав, надрукувавши в Дубенській типографії, брошуру «Про святу гору в Тростянці» тиражем 2 тис. примірників. Зміст мав історико-релігійний напрямок.

25 березня капітан Василенко перериває допит, але ввечері з 21<sup>15</sup> до 01<sup>00</sup> ночі розмову про польську жандармерію продовжив вже лейтенант Руденко. Відпочивати Григорію Солов'ю не дають. Допити йдуть один за одним, інколи змінюються слідчі, інколи повертаються до вже обговорених проблем і знеацька ставляться нові. 26 березня вночі (з 22<sup>00</sup> до 01<sup>15</sup>) заарештований розповідав про свою роботу, співробітництво з польськими установами за дванадцять років, починаючи з 1927 року. Референт слідчий вимагав всесторонньо деталізувати діяльність українських націоналістичних організацій. Далі допит продовжив заступник начальника відділу «О» УМДБ капітан Коваленко.

30 березня на допиті вночі, як завжди, мова йшла про передану в органи безпеки брошуру «Про святу Гору в Тростянці». Гора знаходилася між селами Тростянець і Залужжя. Тут на горі, на відрозі Мізоцько-Кременецького кряжу, у 1863 році була збудована дерев'яна церква імені Олександра Невського на честь ліквідації кріпосного права.

Гора дійсно з трьох сторін різко обривалася, і тільки з півночі був пологий спуск, яким і прибували до церкви миряни і далекі паломники з інших місць країни уже після війни. На свято Петра і Павла тут, у церкві, був відпуск. Збиралася маса народу, священників. А в роки німецько-радянської війни був споруджений підземний госпіталь для учасників українських національних змагань. Його місцезнаходження виявили органи радянської влади вже у післявоєнний період.

Наступного дня, 31 березня, коло питань до священника розширилося і торкалося не простого періоду у його житті та України. Йшлося про навчання у Львівській богословській академії греко-католицького спрямування та особистість Андрія Шептицького. Протягом трьох годин старший оперуповноважений, застосовуючи всі можливі методи допитів, намагався не лише вияснити перебування Г. Солов'я в стінах навчального закладу, взаємовідносин з Андреем Шептицьким, але й питання політики уніатської церкви на землях України.

3 квітня 1948 року старший оперуповноважений відділу «О» УМДБ капітан Василенко висунув Г. Солов'ю обвинувачення, що він у 1919 році був під отаманом монархічної банди Басмата. З 1920 до 1937 року співробітничав з польськими розвід органами по виявленню осіб, лояльно налаштованих до радянської влади, одержуючи за це грошову винагороду. З 1933 до 1938 року перебував членом «Просвіти» і ВУО в Дубно, брав активну участь в органі ВУО «Українська нива». В 1938 році по завданню польських розвід органів написав і видав брошуру антирадянського змісту «З пекла до раю» та інші. В період німецької окупації, будучи священником в містечку Млинів Ровенської області, перебував членом «Просвіти», виступав перед населенням з антирадянськими націоналістичними промовами, перевів парафію під управління української церкви. Свій зв'язок з учасниками ОУН не припинив до цього часу. В 1947 році неодноразово зустрічався із збройними угрупованнями ОУН, приховував ці зв'язки від органів радянської влади. До дня арешту зберігав антирадянську літературу.

Виходячи з вищесказаного, слідчий постановив: «Керуючись ст. ст. 126 і 127 КПК УРСР, притягнути Солов'я Григорія Семеновича звинувачуваного по ст. ст. 54-1а і 54-11 КК, про що оголосити арештованому підрозписку про цю постанову». Підписали цю постанову і звинувачуваний, і обвинувач.

Допити проводилися методично, в різні часи доби, різними слідчими, які вивчали раніше питання, що мали поставити арештованому. Хоч про допити вже говорилося, але, узагальнюючи, скажемо, їх було 12. Зокрема, допит 23 березня, 21.41-1.00 год. старшим оперуповноваженим Василенком відділу «0» УМДБ обговорювали питання автобіографії, трудову діяльність [1, с.13-14]; другий 24 березня, 21.00-1.00 год., вербовку польською жандармерією у інформатори [1, с.17]; четвертий, 25 березня, 22.00 – 1.15 год. допит вів капітан Коваленко, заступник начальника відділу «0» УМДБ, окрім інших головні питання були про діяльність різних управлінських націоналістичних організацій; шостий, 30 березня, 22.00 1.10 год., капітан Василенко допитував щодо брошури «Просвяту горуТростянецьку»; сьомий, 31 березня, 22.00-1.00 год., капітан Василенко про навчання у Львівській богословській академії та про мітрополита Андрея Шептицького; восьмий, 2 квітня, 24.00-5.00 год. йшла мова про прохання до архієпископа Алексія, про одруження, що в Дубно діяла ВУО, членом якого був до 1938 року [1, с.26-28].

Арештований 3 квітня вночі Г. Соловей на допиті пояснив, що в м. Дубно в 1919 р. перебував тарашанський полк радянських червоних військ. По селах створювалися монархічні збройні банди серед селян Залужжя, Тростянець, Верби, керував тут Іван Басмат, у банді Соловей розмножував від руки монархічні відозви. Незабаром монархічні банди, групи, загони об'єдналися і вибили із Дубна тарашанців. Серед монархістів відзначився офіцер російської армії, один із керівників штабу Нейман.

Іван Басмат направляє Григорія Солов'я в повстанський штаб в м. Дубно, де йому «вдали на руки документ, що Григорій Соловей направляє повстанським штабом м. Дубно в села Залужжя, Тростянець, Грядки, Злинець для проведення мобілізації для повстанської армії, строк діяльності моїх уповноважень обмежувався трьома днями. В цьому документі я іменувався підотаманом».

Після оголошення мобілізації частина селян з'явилась у повстанський штаб в м. Дубно. Соловей також з'явився у штаб після виконання доручення. В цей час, не надіючись на свої сили, повстанський штаб постійно засідав, вирішуючи питання про послілку делегації до керівництва польської армії, яка стояла за р. Стир, щоб вона прибула в м. Дубно з метою завадити поверненню червоних військ.

І так кожен день були допити. У більшості випадків уточнюється або розширюється коло проблем, про які уже йшла мова, часто зненацька вкраплюється нове питання, на яке експромтом необхідно відповісти. Уже згодом, проаналізувавши свої відповіді о. Григорій щось заперечував, щось по-своєму переінакшував, мотивуючи тим, що його невірно зрозуміли. Слідчий вимагав уточнити процес навчання.

13 травня 1948 року вийшов протокол про закінчення слідчого процесу. Старший слідчий Леонов запропонував арештованому ознайомитися з матеріалами, мотивуючи це тим, що отець Григорій матеріали слідства не може доповнити, а клопотань і протестів слідство не одержало. Ознайомившись з матеріалами, священик Соловей все-таки намагався щось доповнити, проте нічого до уваги не бралось, а тому він підписався під протоколом, а за ним це зробив слідчий Леонов [1, с.53]. Обвинувальний висновок по слідчій справі №6350 від 13 травня 1948 року затвердив начальник УМДБ по Ровенській області гвардії полковник Шевченко у такому формулюванні: «За належності до антирадянської організації українських націоналістів арештованого 23 березня 1948 року Солов'я Григорія Семеновича притягнути до кримінальної відповідальності».

Обвинувальний висновок був всього на двох сторінках, і він зводився до наступного: «Встановлено – в 1919 році антирадянськи налаштований Соловей

вступив в монархічну організацію Басмата, вів боротьбу проти встановлення радянської влади у Західній Україні, писав листівки, проводив вербовку місцевих жителів у банду. Зі встановленням у Західній Україні польської влади Соловей був завербований в штатні агенти другого відділення польського генерального штабу на території Західної України, мав псевдонім «Ексофіціо», і завданням мав шукати радянських розвідників, антипольських і революційних елементів».

Зі встановленням польської влади на Дубенщині його арештували, доставили в Дубно, допитували в другому відділі польського генерального штабу і під тиском застосування фізичної сили погодився стати позаштатним таємним агентом.

Григорій Соловей весь час намагався працювати священником, і в 1935 році єпископом Полікарпом був висвячений у дякони, п'ять років працював дяконом у церкві святого Миколая в селі Тростянець. У 1940 році за сумлінну роботу єпископом Алексієм його висвячують у священники, і до червня 1942 року працював настоятелем церкви в містечку Млинів. З цього часу був настоятелем храму в селі Тур'я Вербського району, а вже з березня по жовтень 1943 року був священником села Денисівка Ляховецького району Кам'янець-Подільської області. Далі проходили швидкі зміни парафій. Так, з листопада 1944 року до лютого 1946 року він був священником у селі Білогородка Ізяславського району, а в подальшому до вересня 1946 року – в селі Залужжя Плучнянського району. З вересня був поза штатом, жив у місті Дубно, а 4 березня 1948 року одержав направлення на парафію в Рудники [1, с.4].

Щодо церковного життя Соловей пояснив, що після закінчення духовної семінарії до роботи священником його не допустили як із сім'ї бідняка.

Німецька окупаційна влада намагалася постійно залучати священнослужителів до різних заходів. На допиті 3 квітня 1948 року Соловей заявив, що «в м. Ямполь влітку 1943 року за пропозицією бургомістра Красовського Антонія служив панахиду над могилами німецьких солдатів, українських націоналістів. Говорив про здійснення обрядів взагалі, про померлих героїв, оскільки серед населення було чимало громадян, які співчували радянській владі і радянським партизанам» [1, с.4].

Після 6 березня 1944 року в Кам'янець-Подільській області працював благочинним. У квітні 1944 року був виставлений кандидатом у: «Вікарного єпископа Волинського і Ровенського, але хіротонія не відбулася. Проти виступив новий патріарх Алексій».

Митарства по селах, районах, областях підірвали його здоров'я. Серйозно захворів, але допомоги і догляду не мав. У 1946 році повернувся в Дубно, жив бідно, засобів для життя майже не було. Перебиваючись з хліба на воду, звертався до церковних зверхників про допомогу, надання роботи. Накінець Варлаам, єпископ Волинський і Ровенський, попри озлоблення до Г. Солов'я, направив його на парафію в глухе село Рудники.

Отець Григорій продовжував далі свідчити перед трибуналом, інколи повторюючись, інколи упускаючи невідгідні моменти зі свого життя. Він тепер робив спробу виправдатись або спростувати істину.

Як засвідчує процес ходу слідства, запитання слідчих, їх спрямованість, головне, що їх інтересувало це національна, хоча скрізь виставлялася націоналістична діяльність Г. Солов'я. Пояснив, що коли став священником у 1940 році, незабаром розпочалася німецько-радянська війна, змінилася суть, зміст життя. Коли на перших порах війни націоналістичні кола в ніщі місцевостей захопили владу, він співробітничав з нею і досить активно.

В містечку Млинів, де він працював священником, при владі стояли націоналісти, і вони прекрасно розуміли значення церкви, через яку можна вплива-

ти на мешканців усіх населених пунктів. Тому керівники-націоналісти, такі як Сенюк, Максимюк, заходили до нього, обговорювали питання про спорудження пам'ятника коло церкви загиблим воїнам. Три рази був присутній на зборах націоналістів організації «Січ», будучи в комісії по будівництву пам'ятника. Освячував могили солдатів як радянських, так і німецьких, українських воїнів, що загинули в роки війни в Млинівському районі.

Після виголошення у травні 1948 року вироку був відправлений в Коми АРСР, довелося важко працювати. В таборі усно жалівся, щоб дозволили писати. Вдалося написати вірші «Всесвітній вершник», поему «Мир» та інші. Північний клімат був шкідливий. Весь час писав скарги про помилювання. За шість років перебування у засланні написав близько 113 заяв, скарг, прохань до різних органів радянської влади. У 1956 році був звільнений.

Міністерство внутрішніх справ СРСР 19 липня 1956 року видало Г.С. Солов'ю довідку форми АХ-Н, що «він був у таборах з 23 березня 1948 року до 19 липня 1956 року. Звільнений за постановою комісії Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1956 року у відповідності з Указом від 24 березня 1956 року із зняттям судимості і позбавлення у правах. Прямує до місця проживання в м. Дубно» [1, с.147].

На Григорія Солов'я розповсюджувалася дія ст.1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року – за відсутністю в його діях складу кримінального злочину, оскільки він не був громадянином Радянського Союзу. Такий висновок зробив суддя О.П. Симонєць, а затвердив заступник прокурора Рівненської області радник юстиції Л.В. Калаур 15 січня 1992 року [1, с.197].

Протоієрей Григорій Соловей прожив складне життя, намагаючись пристосуватися до різних політичних режимів. Зазнав гонінь, переслідувань, але був відданий священницькій справі, як патріот України.

#### Список використаних джерел:

1. Галузевий архів Служби безпеки України м. Рівне. Справа 10513.

This article covers the biography of the priest Grigory Solovey, who was born in the family of the peasants and had a wish to become the servant of the cult. Grigory Solovey had some meetings with the metropolitan Andriy Sheptuzkiy.

During the Second World War he served as a priest in Rivne and Kamyanetz-Podilskiy regions, took part in the national patriotic actions and was involved in the work of «Prosvita». He was blamed in the anti – Soviet activities and nationalism.

In 1948 Crigory Solovey was sentenced to 25 years in the camps and in 1992 he was rehabilitated.

**Key words:** priest, war, nationalism, Ukraine.

*Отримано: 05.10.2016 р.*

## РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94:351.74(477.82)«17/186»

**О. В. Маркевич**

*Житомирський державний університет імені Івана Франка*

### **ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)**

У статті проаналізовано повноваження, соціальний та етнічний склад поліцейських чиновників Волинської губернії наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст. Доведено, що державна влада Російської імперії застосовувала додаткові заходи для стимулювання служби цих урядовців, збільшила їх чисельність, разом з тим встановлювала обмеження на заняття поліцейських посад поляками та євреями.

**Ключові слова:** поліція, повіт, місто, губернатор, Волинська губернія, Російська імперія.

Проведення реформ в Україні актуалізують вивчення історії державного управління та місцевого самоврядування з можливістю переосмислення відомих управлінських практик. Особливо це стосується поліції, яка мала широкі повноваження і виконувала функції нагляду за всіма сферами життя суспільства. Запровадження системи поліцейських органів у Волинській губернії вимагало додаткових розпоряджень з боку місцевої, регіональної та центральної влади, збільшення штату, особливої кадрової політики внаслідок нетривалого перебування у складі Російської імперії, відмінних історичних традицій урядування, прикордонного розташування та соціоетнічного складу населення. Висвітлення додаткових завдань поліцейських органів влади у Волинській губернії, особливостей кадрових призначень, а також створення професійного портрету поліцейського чиновника першої половини XIX століття і є завданням цієї статті.

Загальні питання функціонування поліції висвітлювались у працях дореволюційних істориків І.А. Андрієвського [1], О.Д. Градовського [2], О.С. Алексєєва [3]. У роботах цих вчених було проаналізовано поліцейське законодавство Російської імперії, досліджено місце та роль поліції в її державному механізмі. Представники державницького напрямку дореволюційної історіографії не конкретизували повноваження поліції в окремих регіонах, а лише в загальному підкресливали надзвичайне широке коло їх повноважень, багатопредметність діяльності, регламентацію найменших подробиць життя та опіки населення. Олександр Градовський вказав, що однією з причин неефективності поліцейських органів був їх поділ та міські і повітові, що існував до 25 грудня 1862 р. [2, с.326].

Сучасна українська та зарубіжна історіографія зосередилась на вивченні місцевого управління окремими регіонами, виділяючи специфіку управління.

Дослідження містами Волині займаються О.М. Карліна [4], О.П. Прищепа[5], генерал-губернаторське управління висвітлила В.С. Шандра [6]. Більш детально на повноваженнях поліції Правобережної України зупинився М.В. Бармак [7]. Разом з тим питання про обсяг влади, чисельність та соціо професійний портрет поліцейського чиновника Волині не достатньо висвітлені історичною наукою.

Діяльність поліцейських органів влади регламентувалась цілою низкою нормативно-правових актів. У містах діяла Управа благочинності чи поліцейська, статут якої був затверджений 1782 р. [8, с.495]. Управа приводила в дію накази правління, рішення палат та інших судів. На неї покладалась організація міської варты, боротьба з пожежами, вживання заходів для забезпечення міста продовольством; контроль за дотриманням правил торгівлі, нагляд за збереженням чистоти міських територій. Управа стежила за станом доріг, мостів, вулиць і переплав. У разі виявлення втікачів, дезертирів, запроваджувала термінові заходи для їх затримання та покарання. Поліцейські функції у містах, які не були ні губерньськими, ні повітовими, виконували магістрати та ратуші.

До складу міської поліції входили: голова – городничий, а за його атестацією губерньським правлінням призначались пристав кримінальних та цивільних справ, два ратмани. Міста для зручності поділялись на частини, в кожному з яких входило від 200 до 700 дворів. Нагляд за ними покладался на пристава, який також визначався губерньським правлінням за поданням городничого. Кожна частина в свою чергу поділялась на квартали, в які входили від 50 до 100 будинків. Цей сектор ввірився квартальному наглядачу, за призначенням Управи, а йому в допомогу – квартальний поручик. Останній обирився один раз на три роки громадянами з жителів того кварталу чи міста.

Імператор Павло I ліквідував Управи благочинності, а поліцейське управління містами доручив городничим. Така організація тривала недовго і вже 9 вересня 1802 р. Олександр I відновив устрій міської поліції, запроваджений Катериною II. Указом від 24 жовтня 1803 р. створювалася посада поліцмейстера – начальника поліції, якого призначав Сенат за поданням губернатора [7, с.4].

У повітах створювалася повітова поліція, що складалася з повітового справника та земського суду. На них покладалась збір казенних коштів, нагляд за збереження громадського спокою, належним станом шляхів сполучень та пожежних частин, збереження чистоти в поселеннях. У надзвичайних випадках вони самостійно приймали заходи для припинення безладу, повідомляючи начальника краю. Таким чином, повітова поліція виступала як орган місцевого управління, виконуючи укази губернатора та інших адміністративних установ. Хоча повноваження міської і повітової поліції були розділені і обмежувались територією, на якій запроваджувалися, у разі поширення хвороб, пожеж, переслідування втікачів верховна влада заохочувала їх до спільних дій.

У ході міністерської реформи Олександр I указом від 25 липня 1811 р. створив окремо Міністерство поліції, яке займалося управлінням лише поліцейською діяльністю [9, с.719]. Однак на місцевому рівні поліцейські органи цілком підпорядковувалися губернатору, ним же атестувалися і від останнього залежало їх подальша служба. З огляду на це, 4 листопада 1819 р. окреме Міністерство поліції було ліквідовано, а його функції перейняло Міністерство внутрішніх справ [10, с.367]. В одному міністерстві зосереджувалися питання губерньського урядування та поліцейські функції, а поліція стала знаряддям проведення державної політики в руках губернатора. Цього ж року 28 листопада було прийнято закон про заборону поліцмейстерам, городничим та земським справникам звертатися зі звітами, повідомленнями чи проханнями безпосеред-

ньо в міністерство [11, с.399]. Подібну інформацію передавали через губернатора. Там, де запроваджувалось генерал-губернаторське урядування, поліцейські органи влади цілковито підпорядковувалися вищим сановникам. Указом від 19 листопада 1840 р. останні без попереднього узгодження з губернаторами могли переводити, звільняти та призначати на інші посади поліцейстерів і городничих, тобто отримали ті повноваження, які раніше належали міністерствам [12, с.738].

Штат поліції у західних губерніях визначались індивідуально у кожен повіт та місто. Збільшення числа поліцейських відбувалось за клопотанням губернатора та генерал-губернатора. Кошти на утримання міської поліції надходили з міських доходів, які затверджував губернатор, міська Дума та поліцмейстер. Додатково утримувались канцелярії городничих або поліцмейстерів. Повітова поліція утримувалась за кошти дворянства кожної губернії. Так, на утримання суддів, поліції, землемірів, лікарських установ, архітекторів Волинське дворянське зібрання збирало 63 тис. руб., за що відповідали повітови та губернський предводитель дворянства [13, с.846-850].

Склад та порядок призначення поліцейських органів влади Волинської губернії значно відрізнялися від внутрішніх губерній Російської імперії. Указом імператора Павла I від 14 вересня 1799 р. у Правобережних губерніях земського справника призначали за поданням губернатора, тоді як у внутрішніх губерніях обирали дворянським зібранням на шість років [14, с.885].

Під час війни з Наполеоном волинський губернатор М.І. Комбурлей, який управляв на правах генерал-губернатора, ввів до складу земських судів по два засідателі від корони [15, с.441]. Посилювалась поліція і у приватновласницьких містечках. Дані пропозиції були спрямовані на те, аби пришвидшити вирішення справ проти шляхтичів, які підтримували Наполеона, або не надавали визначеного для них числа коней, мали податкову заборгованість.

Зміни у формуванні складу повітових поліцейських органів відбулися після ревізії Волинської губернії сенатором Сіверсом. Діяльність місцевої поліції попри розширений склад отримала незадовільну оцінку. Означені події співпали з указом імператора 8 лютого 1816 р. про повернення у приєднаних від Польщі губерніях принципу виборності земського справника від дворянства. Офіційно визнавалося недоцільним призначення на цю посаду, бо чиновник від корони не володів місцевою специфікою, не знав судочинства та інших особливостей краю [16, с.491]. 4 березня 1816 р. відбулася ліквідація призначених від додаткових засідателів земського суду, а указом від 25 квітня того ж року у приватновласницьких містечках поверталось формування поліції на тих підставах, які діяли до 1812 р. [17, с.553, 613].

Губернатор-поляк В.К. Гіжицький домігся призначення у земські суди Волинської губернії додаткових засідателів від шляхти. Такі заходи створювались з метою зміцнення повітової поліції, яка через близькість до кордону, вирішувала значно більше цивільних та кримінальних справ, тож чотирьох засідателів було замало. Новостворені посади займали безземельні шляхтичі, обрані землевласниками [18, с.202]. Так, у Володимирській, Кременецькій, Старокостянтинівській та Дубенській повіти Волинської губернії 7 червня 1823 р. були призначені додаткові засідателі земських судів для сприяння при затримці контрабандистів, заборонених товарів та вирішення інших питань, пов'язаних з прикордонним положенням краю. Вони призначалися губернатором після подання кандидатур начальниками митних округів, виконували всі їх доручення. Ці додаткові чиновники знаходились при земських судах та діяли на загальній для земських судів основі [19, арк.421, 530-530 зв.].

Посилювалося поліцейське управління і у містах Волинської губернії. На особливому становищі перебувало губернське місто Житомир, а також



Кременець, Дубно, Бердичів. На утримання житомирської поліції у складі поліцмейстера, двох приставів, чотирьох квартальних наглядачів з їх канцелярjami виділялося 1810 руб., тоді як на решту міст 950 руб. [20, с.1116].

У містечку Радзиви́лів до складу поліції входив особливий чиновник для обміну арештованих з Австрійською імперією з жалуванням 600 руб. Він виконував специфічні доручення: проводив дізнання та організовував обмін громадян без документів обох держав. На цього чиновника покладалось ведення листування з цих справ з австрійським урядовцем [21, с.445-446].

У Луцьку призначення додаткових поліцейських чиновників у 1826 р. аргументувалося великою чисельністю населення, розташуванням Римокатолицької та Уніатської єпархій. Кошти на утримання частково виділялись з міських прибутків та квартирної повинності [22, с.521]. У жовтні 1834 р. луцька поліція поповнилась ще двома чиновниками внаслідок приєднання в межі міста селища Вулки та Базиліанської юридики [23, с.49].

Регулювання штату та функцій поліцейських органів влади у місті Бердичів потребувало найбільшої уваги. Чиновники, крім виконання загальних обов'язків, детальніше стежили за поведінкою євреїв, проведенням ярмарків, використанням російських монет та ваги, якістю срібних монет, яка знаходилась в обігу, за дотримання правил продажу тютюну тощо. 10 березня 1854 р. було прийнято закон, який регулював штат Бердичівської поліції. Безпеку та порядок в місті контролювало аж сімнадцять чиновників з утриманням у 3 275 руб. До складу канцелярії городничого входило вісім чиновників, саме місто поділялось на три частини, які ввірялись трьом приставам та шести квартальним наглядачам [24, с.243].

Особливий нагляд губернатора за повноваженнями поліції у містах зумовлювався не лише додатковим колом обов'язків, а ще й тим, що більшість міст Волині перебувала у приватній власності. Так, жителі Дубно скаржились на власника князя Любомирського за десятикратне підняття податку. Вилучення коштів відбувалося за допомогою поліції, яка відбирала майно, жорстко поводилась з місцевими жителями [25, арк. 67зв.-68]. Натомість у Бердичеві князь Микола Радзівіл був невдоволений втручанням бердичівського поліцмейстера в його економічні розпорядження [26, арк.6]. Губернатору доводилось розбирати подібні скарги та відстежувати, аби місцева поліція забезпечувала інтереси держави у приватновласницьких містечках.

Польське Листопадове повстання змінило політику верховної влади щодо управління цими територіями, а найбільше – у формування поліцейських органів влади. До повного відновлення спокою губернатору та місцевій поліції були надані широкі повноваження. Земських справників, засідателів земського суду, городничих та поліцмейстерів призначало губернське правління за поданням цивільного губернатора. Всім їм видавалося подвійне жалування, а справнику додатково щорічно 500 рублів на подорожі [27, с.159-160].

Верховна влада посилила втручання у соціально-господарську сферу губернії, детальніше з'ясувала специфіку державного та приватного землеволодіння Волинської губернії, а діяльність польських нелегальних угруповань остаточно переконала у реформуванні місцевої поліції. Вона ставала незалежною від польського поміщика державною інституцією. У описі секретних справ канцелярії волинського цивільного губернатора за 1836 рік міститься 26 розпоряджень начальника губернії про призначення таємного нагляду за польськими землевласниками та іноземцями, у благодійності яких влада сумнівалася [28, арк.101]. Для ефективності повіт поділявся на ділянки з наглядачами, у селі на кожні 50 дворів вводились п'ятидесятькі з відставних чиновників, унтер-офіцерів та солдат із жалуванням.

Для стимулювання діяльності чиновників Волинської губернії київський генерал-губернатор щорічно отримував від Сенату 50 тис. руб. із правом використовувати їх для надання допомоги, нагород, підвищення окладів чиновникам поліції, перевагу для служби в якій отримували вихідці з центральних російських губерній. Генерал-губернатор Д.Г. Бібікова особливо винагороджував поліцейські доноси про жорстоке поводження з православними селянами, організацію та участь у повстаннях. Навіть підозра у вчиненні подібних злочинів тягла за собою суворі наслідки: встановлення нагляду, арешти, конфіскація майна, відправка в Сибір чи на Кавказ. Як описує у своїх спогадах чиновник з особливих доручень М.І. Мамаєв, за участь у таємній змові Конарського постраждало 150 найзаможніших родин Правобережжя. Вони демонстративно носили траурний одяг та всіляко виражали свою зневагу до місцевих поліцейських. Микола Іванович згадував, що найбільше ці чиновники боялися помсти шляхти і описує «нешасні випадки» на дорогах чи смерті поліцейських на заїжджих дворах, які належали євреям [29, с.801]. На нашу думку, такий опис дещо перебільшений, тому що це ніяк не відлякало російських чиновників від заняття прибуткових поліцейських посад, а швидше вказує на напружені відносини між прибулою владою та місцевим населенням.

Указом від 12 грудня 1841 р. у деяких повітах Волинської, Подільської та Київської губерній для посилення діяльності поліції при станових приставах запроваджувались розсильні команди. Такі спочатку діяли у Житомирському, Ковельському, Рівненському та Овручському повітах Волинської губернії. Всього 48 осіб з жалуванням 25 руб. сріблом на рік [30, с.111-112]. У 1843 р. такі рядові відправлялись у Заславський, Новоград-Волинський та Острозький повіти [31, с.301].

Додатковою установою для посилення контролю за західними губерніями були поліцейські суди, які створювались в серпні 1861 р. Вони організовувались на вимогу місцевих начальників в губернських містах і складалися з трьох членів: судді, засідателя та комісара. Вищими апеляційними інстанціями були поліцейські суди в Вільно та Києві. До сфери їх повноважень входили вирішення справ про неналежну поведінку місцевого населення, в тому числі виконання заборонених пісень, розповсюдження підозрілої літератури тощо. Особливістю цих судів було оперативне вирішення справи і виконання вироку. Так, для уплати штрафу та подання апеляції відводилось не більше семи днів. Приводом для запровадження справи служили письмові показання місцевої поліції [32, с.221-223].

З огляду на широкий обсяг повноважень місцевих чиновників та важливу роль цих урядовців для відстоювання державних інтересів, особлива увага відводилась їх кадровому забезпеченню. Найважливішою вимогою був досвід при зайнятті поліцейських посад. Губернаторам наказувалось, що при відкритті вакансій у поліцейські установи в першу чергу зараховувати осіб, які мали досвід державної служби, навіть в інших установах [33, с.735]. Так, список поліцейських чиновників Волинської губернії за 1860 р. для атестації губернатором наглядно доводить, що урядовці мали значний службовий стаж. У Житомирському поліцейські перебували на посаді по п'ятнадцять років, а у Житомирському повіті в середньому – тринадцять років. У інших містах і повітах губернії ситуація була подібною. Всього у Волинській губернії за 1860 р. на служило 235 поліцейських чиновників та канцелярських службовців, з них католицького віросповідання всього четверо осіб. Так, поляку Ігнатію Корницькому, який служив у Заславському повіті на посаді регістратора з 13 грудня 1850 р., було рекомендовано подати у відставку. Такі ж вимоги було висловлені і щодо інших поляків, які обіймали поліцейські посади [34, арк.38 зв].

Заборона служити в поліції стосувалася не лише поляків, а й і євреїв. Генерал-губернатор О.Д. Гур'єв вказував, що часто надходили повідомлення про їх службові зловживання. Вони займали посади з метою збагачення і самі при цьому порушували закон. Підкуплені єврейськими купцями, не приймали заходів для оперативного збору податків, складали неправдиві списки платників, від чого постійно зростала казенна недоїмка [35, арк.6].

Попри всі нововведення діяльність поліції Волинської губернії зазнавала критики з боку місцевих і регіональних органів влади. О.Д. Гур'єв був невдоволений неналежним виконанням обов'язків, навмисним затягуванням справ дезертирів, втікачів, безпаспортних. Часто траплялося, що затриманий знаходився у віданні земського суду більше року, хоча така справа вирішувалась за кілька днів [35, арк.91]. Під час ревізії 1856 р. губернатора обурили результати роботи поліції під час стягнення недоїмки, особливо у Володимирському повіті. Тамтешній пристав уже відповідав перед губернатором за неналежне виконання такого обов'язку ще 1853 р., за що був переведений з Ровенського повіту, але це не активізувало його службу. Неприємний сюрприз чекав на начальника і у Новоград-Волинському повіті. Пристав першого стану взагалі виявився малограмотний, він ледь умів читати та писати. Губернатор закликав губернське правління звернути увагу на звіти, які той надсилав останнім [36, арк.137-138].

Підведемо підсумки. Формування поліції у Волинській губернії здійснювалось згідно законів Російської імперії, однак мережа цих органів була густішою, а повноваження ширшими. Губернатор впродовж першої половини XIX ст. отримав виключну владу при призначенні, звільненні та переміщенні урядовців та стимулювання їх служби. Верховна влада за клопотанням місцевого начальника дозволила збільшення чисельності поліцейських чиновників у прикордонні, густонаселені повіти та міста, де проживав єврейський етнос. Польське Листопадове повстання змусило верховну владу переглянути кадрову політику. Більшість виборних посад були змінені на призначувані, а попри «кадровий голод» губернатору вдалося сформувати поліцейський корпус з чиновників православного походження, переважно вихідців з внутрішніх губерній Російської імперії.

Соціо професійний портрет поліцейського чиновника Волинської губернії першої половини XIX століття виглядав наступним чином. До Листопадового повстання посаду міг обіймати поляк, а після – виключно чиновник з внутрішніх губерній Російської імперії, який отримував високе жалування з міських прибутків або дворянської каси, забезпечувався житлом. У своїх діях він підпорядковувався губернатору та генерал-губернатору, якими ж агестувався і від яких отримував додаткову винагороду за відстеження благонадійності місцевого населення. Відсутність освіти компенсувалось досвідом державної служби. Його задовольняло матеріальне становище, а тому такий чиновник обіймав посаду понад п'ятнадцять років.

#### **Список використаних джерел:**

1. Андреевский И.Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. Рассуждения / И.Е. Андреевский. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1864. – 156 с.
2. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / А.Д. Градовский // Собр. соч. – 2-е изд. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевич, 1908. – Т. 9. – Ч. 3. Органы местного управления. – CLXXXVI, 599 с.
3. Алексеев А.С. Русское государственное право. Конспект лекций / А.С. Алексеев. – М., 1892. – 473 с.
4. Карліна О.М. Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. / О.М. Карліна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2011. – Вип. 87. – №8. – С. 50-54.

5. Прищепа О.П. Приватновласницькі міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: особливості урбанізаційного процесу / О.П. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2000. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 137-144.
6. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К. : НАН України Інститут історії України, 2005. – 427 с.
7. Бармак М. Особливості еволюції поліцейських органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст. / М. Бармак, О. Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 1. – С. 4-10.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 21: 1781-1783. – №15376.
9. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 31: 1810-1811. – №24687.
10. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 36: 1819. – №27964.
11. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 36: 1819. – №28003.
12. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 15: 1840. – №13969.
13. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 24: 1796-1798. – №18278.
14. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 28: 1804-1805. – №21648.
15. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 32: 1812-1815. – №25245.
16. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33: 1815-1816. – №26132.
17. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33: 1815-1816. – №26 178; №26 241.
18. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 / Д. Бовуа ; [пер. с французької Зої Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
19. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф.10. Новоград-Волинський повітовий суд, м. Новоград-Волинський Волинської губернії. 1820-1871 рр., оп.1, спр.646. Укази Волинського губернського правління. 1824 г. – 662 арк.
20. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 28: 1804-1805. – №21824, №22992.
21. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1831. – Т. 5. – Отд.2: 1830. – №4152.
22. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 1: 1825-1827. – №383.
23. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1835. – Т. 9. – Отд.2: 1834. – №7427.
24. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1855. – Т. 29. – Отд.1:1854. – №28004.
25. Держархів Житомирської обл., ф.67. Волинське губернське правління, м. Житомир Волинської губернії. 1796-1921 рр., оп.1 дод., спр. 16. Протоколи губернського правління. 1803 г., – 460 арк.
26. Держархів Житомирської обл., ф.67. Волинське губернське правління, м. Житомир Волинської губернії. 1796-1921 рр., оп.1 дод., спр.24. Настольний реєстр входящих документов. 1828 г. – 30 арк.
27. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1832. – Т. 6. – Отд.1: 1831. – №4497.
28. Держархів Житомирської обл., ф.70. Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії. 1793-1917 рр., оп.1, спр.33. Опись решённых дел секретной части канцелярии губернатора с 1835 г. По 1838 г. – 101 арк.
29. Мамаев Н.И. Записки / Н.И. Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – Т. 85. – С. 784-828.
30. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. 16. – Отд.2:1841. – №15111.
31. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1844. – Т. 18. – Отд.1:1843. – №16825.
32. ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 36. – Отд.2:1861. – №37327.
33. ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 25: 1798-1799. – №19045.
34. Держархів Житомирської обл., ф.70. Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії. 1793-1917 рр., оп.3, спр. 1. Список полицейских чиновников Волинской губернии, Т.1. 1860 г. – 103 арк.

35. Держархів Житомирської обл., ф.10. Новоград-Волинський повітовий суд, м. Новоград-Волинський Волинської губернії. 1820-1871 рр., оп.1, спр.27. Указы Вольнского губернского правления с циркулярными предписаниями для сведения и руководства. 1832 г. – 241 арк.
36. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442. Канцелярія Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора, оп.33, спр.110. Донесение вольнского гражданского губернатора от 22 февраля 1856 о вступлении в должность губернатора Клушина. – 347 арк.

The article reviews the powers, socio-ethnic composition of the police officials Volyn province late XVIII – first half of XIX century. It is proved that the state power of the Russian Empire applied additional measures to stimulate the service of officials, increased their numbers at the same time establish restrictions on employment of police Poles and Jews.

**Key words:** police, district, city, governor, Volyn province, Russian empire

*Отримано: 27.10.2016 р.*

УДК 94(477.43)«1850/1900»

**Ю. А. Хоптяр**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **РОЗВИТОК ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX ст.)**

В статті аналізується стан шляхів сполучення в Подільській губернії в другій половині XIX ст. Подається класифікація шляхів, наводиться кошторис на їх утримання, проекти будівництва доріг та їх реалізація, а також описуються різновиди транспортних засобів.

**Ключові слова:** шляхи сполучення, Подільська губернія, дороги, ремонтні роботи, шляхове будівництво, дорожня повинність, транспортні засоби.

Одне з визначальних місць у функціонуванні та розвитку держави відігравали у всі часи шляхи сполучення. Найбільш поширеними у Російській імперії взагалі і Подільській губернії зокрема, поруч із залізничним і водним шляхами, були дороги. У середині XIX ст. дороги Подільської губернії не мали твердого покриття. І тільки щодо головних міжміських шляхів розроблялися проекти їх реконструкцій.

Подільська губернія у другій половині XIX ст. мала розгалужену мережу ґрунтових доріг загальною довжиною 3,5 тис. км. [1, с.205]. За статутом міністерства шляхів сполучення всі дороги Російської імперії поділялися на п'ять класів:

- перший клас – дороги головних сполучень;
- другий клас – дороги великих сполучень;
- третій клас – дороги поштових сполучень між губерніями;
- четвертий клас – торгові та поштові губернські дороги;
- п'ятий клас – дороги сільські та польові [2, арк.53].

Згідно з вказаною класифікацією, в Подільській губернії існували дороги лише 3-5 класів і за густиною сітки розподілялися дуже нерівномірно. Найбільш густу сітку доріг мали прикордонні повіти Проскурівський та Кам'янецький, а за ними – два промислових повіти Придністров'я: Могилівський і Ямпільський [1, с.206].

Оскільки всі дороги в Подільській губернії на той час мали один недолік – були сезонними, тому в негоду шляхи сполучення перетворювалися в шляхи роз'єднання, особливо в північно-західній частині губернії [3]. В придністровській повітах шляхи мали, переважно, вигляд гірських доріг. Найбільш несприятливим часом для переїзду ґрунтовими шляхами в губернії були місяці березень-квітень та жовтень-листопад. Взимку прокладався санный шлях, хоча не скрізь одночасно, адже протяжність губернії із заходу на схід біль ніж на 400 км. передбачала різні погодні і навіть кліматичні умови.

Основними шляхами сполучення губернії, що належали до третього класу, виступали поштові дороги. Однак, вони прокладалися по найкоротшій відстані від одного населеного пункту до іншого, тому окремі з них мали небезпечні ділянки із крутими підйомами та спусками. Із найбільш важливих поштових трактів в подібних несприятливих географічних умовах знаходилися шляхи: Кам'янець-Подільський – Проскурів; Могилів-Подільський – Рахни; Гайсин – Брацлав – Рахни; Брацлав – Тульчин – Вапнярка.

Незадовільний стан шляхів пояснювався, перш за все, відсутністю ефективної системи їх будівництва та ремонту. Обов'язки по ремонту всіх ґрунтових шляхів, а також мостів та гребель покладалися виключно на населення губернії, що виконувалися у вигляді натуральної повинності під наглядом повітової поліції. Дорожні ремонтні роботи проводилися протягом травня-вересня відносно «сухих» місяців.

До патріархальної системи ремонту шляхів, що обумовлювало їх вкрай поганий стан, додавалося ще й негативне фінансування. Загальна сума, яка виділялася на дорожню повинність, складала 287942 руб. щорічно, або 26 коп. на душу населення. До того ж при розподілі на дорожню повинність по повітах спостерігається помітна нерівномірність. Так, в Кам'янецькому повіті на душу припадало 90 коп., Вінницькому – 65 коп., Проскурівському – 33 коп., Летичівському – 32 коп., Могилівському – від 30 до 5 коп.

Відсутність належного фінансування визначало і дуже повільне розширення сітки доріг губернії. На початку 1870-хх рр. все ж будувалися нові шляхи, а каталізатором такого будівництва виступали нові залізниці, що ставали до ладу. Так, завдяки прокладенню залізничної колії в 1872 р. з'явилися нові поштові тракти: від м. Тульчин до залізничної станції Вапнярка довжиною 23,5 км.; від м. Ямполя до м. Ольгополя – 106 км. Однак, в кінці 1870-початку 1880-х рр. через відсутність коштів шляхове будівництво майже зупинилося. Протягом шести років з 1878 по 1884 рр. стали до ладу у всій губернії тільки два під'їзних шляхи до залізничних станцій у м. Вінниці – довжиною 2,4 км. та м. Проскурів – 2,3 км. Вартість цих шосейних доріг складала відповідно 20914 і 36555 руб., а будівництво фінансувалося за рахунок кредиту губернського збору та міністерства шляхів сполучення [4, арк.2-3].

З середини 1880-х р. будівництво шляхів поживалося. У 1885 р. м. Балта з'єдналось під'їзним шляхом із залізничною станцією довжиною 7,4 км., у 1886 р. м. Тиврів – із станцією Гнівань (18,1 км.), а в 1887 р. м. Кодима – із станцією (4,5 км.).

В зв'язку з досить складним станом доріг у губернії в цілому, у скрутному становищі опинилося губернське місто Кам'янець-Подільський. Відсутність залізниці, про необхідність будівництва якої на початку 1880-х рр. йшлося на рівні міської управи [5, с.70], примушувало міську владу та населення повіту обмежуватися експлуатацією виключно ґрунтових доріг.

Основною дорогою у напрямку залізниці, яка мала визначальне значення для розвитку був поштовий тракт Кам'янець-Подільський – Проскурів. Однак,

до Проскурова було досить складно добиратися, до того ж коштувало недешево. Бажаючим дістатись до Проскурова у відкритому екіпажі потрібно було заплатити 18-20 руб. і їхати мінімум 14 год., а нерідко – більше доби [6, арк.25].

До «послуг» населення ще були закриті екіпажі – карети, які належали підприємливому Семену Зайдману. Проте той, хто відважувався на поїздку каретою, довго не міг забути цієї подорожі, оскільки карети являли собою «допотопні» ридвани із забитими дошками вікнами, які могли розвалитися у будь-який момент. Така «подорож» коштувала 20 руб. в ясну погоду і 25-30 руб. у негоду, при цьому кошти вносилися наперед, щоб власник каретного сполучення Зайдман не зазнавав збитків, на випадок розвалу «транспортного засобу» по дорозі. Дешевше обходилися поштові сполучення – 7-8 руб. за поштовий екіпаж, щоправда таку послугу надавали лише чиновникам, які відряджалися у державних справах [6, арк.25-27].

Таке становище губернського міста Кам'янець-Подільського не могло не турбувати місцеву владу і спонукало до дії. Ще у 1871 р. за розпорядженням подільського губернатора губернським правлінням розглядалося питання про можливість будівництва шосейної дороги Кам'янець-Подільський – Проскурів для сполучення адміністративного центру губернії із залізничною станцією Проскурів, а в перспективі – із залізничним вузлом Жмеринка [7, арк.4]. Тоді вирішили підготувати звернення губернського правління до уряду Російської імперії, вказуючи, що «...відсутність зручних шляхів сполучення між Кам'янцем-Подільським і Проскуровом лягає вкрай обтяжливо на населення» [7, арк.1-4]. Після цього губернську правління організувало роботу по підготовці необхідної документації. На 15 листопада 1873 р. інженером Костецьким був підготовлений проект будівництва шосе по зазначеному маршруту, з детальним обґрунтуванням необхідності такого будівництва. Особлива увага зверталася на прикордонне становище Подільської губернії та військово-стратегічне значення шосейного шляху до кордону [8, арк.1-5]. У напрацьованому проекті будівництва шляху головним завданням було визначення його вартості, що складалася із суми вартості матеріалу і роботи по його укладенню. За попередніми розрахунками шосе довжиною у 96 км. і шириною в 5 м коштувало 535 тис. руб. [8, арк.10].

Проте швидко втілити проект будівництва шляху не вдалося, оскільки маршрут, по-перше, було продовжено від Кам'янець-Подільського до с. Ісаківці (до кордону з Австро-Угорщиною), по-друге проект повинен був пройти довгими чиновницькими коридорами. Матеріали по будівництву шляху увійшли у звіт подільського губернатора Батюшкова Д.М., що вносився в січні 1878 р. на розгляд міністерства шляхів сполучення за участю царя Олександра II. Проти частини звіту щодо будівництва шосе імператор власноручно помітив: «Сообразить!» (рос.) [9, арк.1]. Після цього, восени 1879 р. з уряду надійшло розпорядження до міністерства шляхів сполучення про необхідність виділення необхідних коштів, а міністерство у свою чергу переадресувало його до управління Київського округу шляхів сполучення. На необхідності будівництва шляху наполягало і місцеве населення, звертаючись з численними клопотаннями та проханнями. Так, у 1881 р. в міністерство шляхів сполучення надійшло звернення з цього приводу від мешканців містечка Жванець [9, арк.2].

Будівництвом шосе зацікавилася і військове міністерство, яке повідомляло подільського губернатора 15 квітня 1883 р. про розгляд даного питання на засіданні вказаного міністерства. Однак, Київське окружне правління шляхів сполучення до кінця 1883 р. так і не виконало розпорядження міністерства про підготовку технічної документації та кошторису будівництва шосейної дороги. Робота над проектом дороги тривала аж до кінця 1886 р. Проект передбачав напрям прохо-

дження шляху, що не співпадав з існуючими ґрунтовими дорогами і вимагав відведення значної частини приватних земель під дорогу. Для вилучення такої кількості приватної землі з користування потрібно було прийняти державне рішення із необхідними компенсаційними виплатами. Тому 24 лютого 1887 р. за підписом Олександра II вийшов відповідний указ, що передбачав кошти на відшкодування вартості земельних ділянок та будівель [10, арк.2], а також списки власників, яким вони адресувалися. Серед власників знаходилися: поміщики Драгомерецький Г., Градський Г., Кулаковський Т.; власники Нахман І, Соболь Г.; селяни Кот А., Федорчук Е., Щербатюк А. та багато інших [10, арк.4-5].

Нарешті, на початку червня 1887 р. розпочалося будівництво довгоочікуваного шосе, загальною протяжністю понад 115 км., від станції Південно-Західної залізниці Проскурів через населені пункти Ярмолинці, яке було відоме, своїм Петропавлівським ярмарком, Солобківці, Маків, Кам'янець-Подільський, Жванець до Ісаковець, де знаходилися митний та прикордонний пости на державному кордоні [11]. Начальником будівництва призначили інженера Лосського А. Оскільки мостити дорогу доводилося вручну, а підвіз матеріалу за допомогою гужової тяги, тому спочатку будівництво просувалося досить повільно з довгими міжсезонними перервами. І все ж у червні-серпні на першій 30-ти кілометровій ділянці Проскурів – Ярмолинці завершилися усі земляні роботи, зведені містки і проведено заготівлю необхідного кам'яного матеріалу. 10-15 травня 1888 р. будівельно-шляхові роботи відбувалися у передмісті та самих Ярмолинцях [12, арк.1].

Шляхову ділянку Проскурів – Ярмолинці планувалося здати в експлуатацію до початку осені 1888 р., однак виконати заплановане в строк не вдалося, через брак коштів. Тому 18 грудня 1888 р. інженер Лосський А. доповідав подільському губернатору про готовність до введення в експлуатацію лише шляхової ділянки довжиною у 22 км Проскурів – Татаринці (тепер с. Правдівка Ярмолинського району) [13, арк.1-2].

Поруч із суто технічними проблемами будівельникам шляху довелося зіткнутися із проблемами передачі земель від колишніх власників. Хоча їх списки були складені до квітня 1889 р. [14, арк.436-437] цей процес проходив досить напружено по відношенню до різних категорій власників. Якщо більшість поміщиків та заможних селян передавали землі, як правило, безкоштовно, то незаможні селяни наполягали на компенсаційних виплатах із розрахунку покупної ціни на землю, яка сягала в середньому 120 руб. за десятину [15, арк.56]. Проте міністерство шляхів сполучення не поспішало з виплатою компенсацій, що приводило до зубожіння та розорення бідного селянства, особливо хто втрачав не тільки землю, але й будівлі. Таке становище провокувало селянство на самовільні захвати земель, що спостерігалися в ряді місць Кам'янецького повіту [16, арк.5]. Численні скарги, звернення, клопотання обділені селяни направляли до різних інстанцій, що сприяло обіцяному розрахунку держави з селянством, хоча із великим запізненням [17, арк.336-337, 415, 533]. Так, якщо землі в Кам'янецькому повіті були передані під шосейну дорогу до липня 1889 р., то компенсації селяни, зокрема с. Гуменці, містечок Шатава, Маків отримали, в розмірі 11 283 руб.89 коп., лише в травні 1896 р. [17, арк.602-610]. Загалом розрахунки за землю та нерухомість, що відійшли під прокладення шляху, тривали аж до серпня 1902 р. [17, арк.803].

У 1889-1890 рр. будівництво шляху Проскурів – Ісаківці пришвидшилося, через покращену координацію фінансування. Це дозволило надолужити попереднє відставання від запланованого і в кінці осені 1890 р. шосе докотилося до губернського центру Кам'янець-Подільський. Весь листопад будівельники проклали дорогу в передмісті, а у самому місті уже існуючу дорогу лише підремонтую-



вали. Дорога пройшла через Новопланівський і Турецький мости і 30 листопада в межах Кам'янець-Подільського дорожні роботи завершилися [18, арк.29].

В наступному 1891 р. залишалося подолати останніх 25 км шляху Кам'янець-Подільський – Ісаківці, при чому попередні підготовчі роботи на цій ділянці були уже проведені. Будівництво проходило за планом, без зривів і завершилося до початку осені 1891 р. У зв'язку з введенням в дію нового шляху начальник Кам'янець-Подільської поштово-телеграфної контори повідомляв міську управу, що з 1 вересня 1891 р. поштовий тракт від Кам'янець-Подільського до Ярмолинець, через с. Нігин, містечко Тинну закривається і переноситься на нову дорогу через містечко Дунаївці і Солобківці [19, арк.2-3].

Протягом 1890-1910-х рр. шляхове будівництво в Подільській губернії тривало, однак носило, головним чином, місцевий характер у вигляді спорудження під'їзних шляхів до залізничних станцій. На той час в губернії функціонувала сітка доріг загальною довжиною 4165 км., з них 1202 км. – поштових, при чому лише 220 км. доріг відносилось до шосейних [20, с. 111-115].

У кінці XIX – поч. XX ст. основними наземними транспортними засобами залишалися сани та вози, на базі яких виготовлялися вантажні та пасажирські модифікації. Український віз складався з передньої та задньої частини. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що включали деталі: маточини, спиці, гнуті ободи. На вісь був насаджений брусок – подушка, або насад, а зверху – ще поворотна подушка. Залежно від призначення й запряжки існував ряд варіантів возу. Зокрема на базі возу виготовлялися мажі (чумацькі вози) – міцні та місткі вози для перевезення вантажів на значні віддалі. Необхідним супроводжуваним засобом такого возу була мазниця з дьогтем для змащування осей коліс у далекій дорозі, а також жердина-важіль, що виконувала роль сучасного домкрату. Для транспортування зерна використовували безтарки – вози з дощатим прямокутним ящиком (коробом), що звужувався у нижній частині і розширювався доверху. Для транспортування керамічного посуду та іншої порцеляни виготовлялися вози з високими кошикоподібними кузовами (кошами), що випліталися з лози. Пасажирські модифікації були представлені легкими бричками, колясками, ридванами, тарантасами та каретами. Всі вони почали виготовлятися на ресорах, ступиці коліс та вісі кувалися з металу, обіддя обрамлювалося шинами, що покращувало експлуатаційні показники та комфорт. Заможне населення мало можливість купувати як місцеві, так і західноєвропейські карети, які мали багате оздоблення інтер'єру та екстер'єру. Вночі для освітлення дороги такі вози оснащувалися слюдяними ліхтарями із свічками в середині, а під час далеких подорожей для відпочинку могли використовуватися намети [21, с.200-201].

Незалежно від модифікації транспортного засобу незмінно залишалася гужева тяга. Коні, рідко воли, були постійними помічниками людей. Щоправда у 1885 р. К. Бенцом був сконструйований перший прототип автомобіля, однак пройдуть десятиліття поки автомобілі з'являться на подільських шляхах.

Таким чином у другій половині XIX ст. в Подільській губернії існувала досить розгалужена сітка шляхів, однак переважна більшість з них не мали твердого покриття, що утруднювало рух гужового транспорту протягом усього року. В зв'язку з цим на той час розпочалися в губернії будівельні роботи по спорудженню нових шосейних шляхів. Однак, через брак коштів, будувалися переважно під'їзні дороги. Міжміські шосейні шляхи, які вдалося все ж побудувати, значно покращували сполучення, сприяли економічному розвитку губернії, задовольняли потреби населення.

**Список використаних джерел:**

37. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географического описания / В.К. Гульдман. — Каменец-Подольский, 1889. — С. 205, 206.
38. Держархів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.240, оп.1, спр.160, арк.53.
39. Подолия. – 1913. – 15 лютого.
40. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.6293, арк.2-3.
41. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – початку XX ст. / Ю.А. Хоптяр // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 70.
42. ДАХО, ф.228, оп.2, спр.41, арк.25-27.
43. Там само, оп.1, спр.715, арк.1-4.
44. Там само, спр.9449, арк.1-5, 10.
45. Там само, спр.715, арк.1-2, 7.
46. Там само, ф.227, оп.1, спр.1818, арк.2, 4-5.
47. Подольские губернские ведомости. – 1891. – 14 грудня.
48. ДАХО, ф.227, оп.2, спр.2776, арк.1.
49. Там само, ф.249, оп.1, спр.143, арк.1-2.
50. Там само, ф.227, оп.1, спр.3152, арк.436-437.
51. Там само, спр.1918, арк.56.
52. Там само, ф.240, оп.1, спр.160, арк.5.
53. Там само, ф.226, оп.1, спр.1918, арк.336-337, 415, 533, 602-610, 803.
54. Там само, ф.240, оп.1, спр.112, арк.29.
55. Там само, ф.249, оп.1, спр.437, арк.2-3.
56. Обзор Подольской губернии за 1899 г. – Каменец-Подольский, 1899. – С. 111-115.
57. Карбовська Ж.А. Транспортні шляхи та засоби пересування на Поділлі / Ж.А. Карбовська // Літопис Хмельниччини – 2007 : краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 199-202.

The article focuses on the problem of roads in Podilska province at the second part of the XIX – beginning of the XX centuries. The classification of roads, their budget and projects of roads' construction are presented in the article. Different types of vehicles are also described.

**Key words:** roads, Podilska province, railways, repairing works, roads' construction, road tax, vehicles.

*Отримано: 14.10.2016 р.*

Ю. В. Сербалюк

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Розглянуто нормативно-правові засади створення та діяльності церковнопарафіяльних попечительств в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Порівняно статистику їх формування та фінансову діяльність по державі, окремим єпархіям, в т.ч. Подільській. Показано, що Подільська єпархія була лідером за кількістю та активністю попечительств. Зазначені основні форми допомоги нужденним. Відзначено, що на справи благодійності витрачалось значно менше коштів, ніж на утримання та прикрасу храмів.

**Ключові слова:** церковнопарафіяльне попечительство, благодійність, Подільська єпархія.

В українській історії період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався посиленням уваги з боку влади до вирішення соціальних проблем, які значно загострились в умовах бурхливого розвитку ринкових відносин. Здійснювались поступки щодо організації та діяльності різного роду добродійних громадських об'єднань, заохочувалась приватна благодійність, робились спроби залучити до справи соціальної підтримки найнужденніших релігійні інституції, зокрема православну церкву. Ці процеси знайшли відображення у роботах вітчизняних дослідників. Проблема благодійності, меценатства, соціальної опіки у ХІХ – на початку ХХ ст. вивчалась Ю. Гузенком, О. Доніком, Г. Махоріним, Т. Курінною, С. Поляруш, Ф. Ступаком та ін. В основному ці роботи охоплювали державну, громадську, приватну форми суспільної підтримки різних категорій соціально вразливого населення. Стосовно благодійницької діяльності релігійних конфесій, то окремі її аспекти досліджували О. Баковецька, О. Кравченко, Г. Надтока, А. Нарядько, О. Подгорна, О. Потапова, Г. Степаненко, М. Татарінов, С. Федоренко, І. Шостак та ін. Однак на сьогодні недостатньо висвітлено діяльність щодо соціальної підтримки одновірців православними церковнопарафіяльними попечительствами. Метою нашого дослідження є аналіз діяльності цих інституцій у Подільській єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Реформи в Російській імперії спричинили не лише швидке економічне зростання, а й зміни у соціальній структурі населення. Руїнація общинної організації селянського життя, швидке зростання міського населення за рахунок села, відсутність надійних заробітків у найманих працівників привело до загострення соціальних проблем. Якій і кількісно зросла категорія осіб, які потребували соціального захисту. Якщо традиційно раніше це були діти-сироти, каліки, немічні, вдови, то у нових умовах до них додалися безробітні, бездомні, безпритульні діти, біднота. Саме ці категорії у нових реаліях потребували суспільної підтримки і захисту і становили небезпеку громадському спокою і стабільності. Існуюча система приказів громадської опіки, на яку покладались ще з кінця ХVІІІ ст. обов'язки з соціальної підтримки і захисту населення у межах губернії, на середину ХІХ ст. себе вже вичерпала. Вона стала неефективною у нових умовах, мала обмежені фінансові та матеріальні можливості і багато у чому покладалась на обов'язок громад підтримувати своїх членів у складних життє-

вих ситуаціях. Тому у 1864 р. прикази були ліквідовані, а їх функції перейшли до місцевих земств, які у цьому ж році були запровадженні земською реформою. Це, правда, не стосувалось губерній Правобережної України, де з огляду на сильний польський елемент, влада відклала запровадження цих форм самоуправління на 40 років, зберігаючи при цьому прикази громадської опіки.

Соціальні проблеми потрібно було вирішувати чим скоріш, щоб не наражати суспільство на випробовування масовими невдоволеннями чи протестними рухами у роки реформ та соціально-економічних змін. Новостворені земства лише налаштували свою діяльність, реальна ж лібералізація законодавства щодо створення громадських благодійних організацій і благодійних закладів та їх швидке зростання ще була попереду. Тому влада звертається до Православної Церкви із закликом через православні братства та церковнопарафіяльні попечительства долучитись до справи соціальної підтримки одновірців. У 1864 р. з'являються два документи, які і визначили порядок заснування та діяльності цих релігійних благодійних установ – у травні указ «О правилах для учреждения церковных братств», а у серпні – «Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквах» (далі – «Положение»). Таким чином влада, а не громадянська ініціатива парафіан, стала ініціатором і нахненником створення організацій благодійницького характеру при храмах.

Законодавство намагалось максимально деталізувати діяльність новостворених інституцій. Церковнопарафіяльні попечительства, згідно «Положення», були покликані турбуватися про: 1) утримання церкви та задоволення її потреб (ремонт, прикраса); 2) матеріальне благополуччя парафіяльного духовенства; 3) облаштування будинків для церковного причту; 4) віднайдження коштів на відкриття і утримання при парафії школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійних закладів; 5) надання бідним парафіянам різних допомог, поховання неімущих, утримання цвинтарів. Як видно, завдання благодійності і соціальної підтримки стосувалось у першу чергу духовенства та причту. Однак і рядові парафіяни могли розраховувати на увагу і допомогу з боку організації.

До складу церковнопарафіяльного попечительства входили в обов'язковому порядку настоятель храму, церковний староста та вибрані члени з числа парафіян, хто користувався довірою та повагою у релігійній громаді. До складу попечительств, які створювались при сільських храмах, в обов'язковому порядку мали входити волосні старшини або голови. Кількість членів та термін, на який вони обирались, визначались загальними зборами парафіян залежно від місцевих обставин.

В основі фінансової діяльності організації були кошти, які надходили від добровільних пожертв парафіян та інших осіб. Їх отримували через карнавочні збори, а також по особливим підписним листам або «сборным книгам». Пожертви збирались окремо по трьом статям: на користь храму, на користь причту, для школи і благодійних установ. Якщо грошей, зібраних таким шляхом, не вистачатиме для виконання статутних функцій, то за рішенням загальних зборів парафіян могли встановлюватись одноразові або постійні збори коштів [1]. Крім передбачених «Положенням» джерел фінансування коштів, деякі церковнопарафіяльні попечительства використовували відсотки з наявного капіталу, практикували збір продуктів (хліб, картопля, м'ясо), тканини, лісу, цегли тощо. Останнє стосувалось у першу чергу потерпілих від стихійного лиха, повені, пожеж [2, с.50-51].

Не дивлячись на заклики та спеціальні звернення духовних пастирів щодо важливості, богоугодності створення парафіяльних попечительств, справа рухалась дуже повільно. У більшості випадків вона викликала недовіру, а подекуди і спротив парафіян. Вони і так будували, і утримували храм. Тепер вважали, що

на їх плечі прагнуть перекинути ще й утримання священників та причт [3, с.169]. Як зазначалось у звітах обер-прокурора Святішого Синоду, траплялись випадки, коли попечительства створювались швидше на папері, оскільки діяльність їх із задоволення парафіяльних потреб була непомітною. Були і такі попечительства, які виявляли свою діяльність періодично, коли потрібно було облаштувати храм, школу чи покрити якісь витрати. Коли потреба у цьому зникала, діяльність їх замирала до виникнення нових потреб. Значна кількість попечительств хоч і була постійно активною, проте у надто скромних розмірах [4, с.41]. Виявились марними і сподівання, що нові організації при храмах вирішать проблеми забезпечення парафіяльного духовенства. Попечительства не володіли достатніми коштами для виконання статутних цілей у повному обсязі [5].

За підрахунками дослідника історії православної церкви в Росії у 60-70-х рр. XIX ст. С. Римського, за перші роки реформ церковнопарафіяльні попечительства були сформовані ледь у третині єпархій країни [6, с.356]. Якщо порівняти темпи створення церковнопарафіяльних попечительств у сільській місцевості та у містах, то виявляється, що містяни з меншим ентузіазмом долучались до цієї справи. Так, у Києві на 1878 р. взагалі не існувало жодної такої організації. На думку І. Малишевського, професора Київської духовної академії, історика церкви, причиною цього було те, що міські віруючі, на відміну від сільських, мали більше можливостей для задоволення своїх релігійних потреб – кількість парафіяльних, монастирських, домових та інших церков у деяких містах була значно і жителі міст менше залежали від одного храму [6, с.45-46].

Однак, була одна єпархія, яка якісно відрізнялась по кількості створених попечительств при храмах – Подільська. З перших років попечительського руху вона стала безумовним лідером у цій справі. Виявлення причин цього феномену у Подільській єпархії ще очікують на своє вивчення. На думку С. Римського, причиною успішного створення церковнопарафіяльних попечительств у Подільській єпархії, де до річниці «Положення» їх було сформовано найбільше в державі – 266 (у Самарській єпархії, яка була на 2 місці, було 177 попечительств), була наполегливість архієрейського та цивільного керівництва [7, с.353]. У синодальних звітах також наголошувалось, що успіхам у справі створення церковнопарафіяльних попечительств завдячували перш за все єпархіальному духовенству, яке трудилось на цій ниві виключно через щире відданість своєму християнському обов'язку [8, с.56].

У звіті прокурора Святішого Синоду за 1905-1907 рр. відзначалось, що більш помітне зростання церковнопарафіяльних попечительств спостерігалось починаючи з 1882 р. Якщо у цьому році їх у Російській імперії нараховувалось 12140, то на 1904 р. їх вже було 19985, тобто мало місце зростання більш як у 1,6 рази [9, с.108]. Визначаючи місце Подільської єпархії у цьому процесі, ми проаналізували звіти Святішого Синоду, починаючи з 1884 р. До уваги брались не всі храми, а лише ті (собори, церкви), що мали парафії. Тобто, ми не враховували церкви при монастирях, домові, при казенних закладах, при цвинтарях, собори, які не мали парафій тощо. На 1893 р. (30-й рік попечительського руху), за нашими підрахунками на основі синодального звіту, у Російській імперії церковнопарафіяльні попечительства мали 14747 храмів, що складало 40,86% від їх загальної кількості. У Подільській єпархії цей показник становив 1 307 (96,8%). Загалом по єпархіях, що розміщені на території сучасної України цей показник складав – 4 120 (49,85%) [10, с.10-13, 68-71]. На початок нового століття (на 1900 р.) в державі церковнопарафіяльні попечительства мали 41,15% храмів, у Подільській єпархії – 88,7%, у всіх українських єпархіях – 61,6%. Останній звіт Святішого Синоду за 1914 р., який можна вважати роком завершення попечи-

тельського руху при храмах, засвідчив остаточні показники: по Російській імперії нараховувалось 19 332 церковнопарафіяльних попечительств (46,9% храмів їх мали), у Подільській єпархії – 1 255 (87%), по єпархіям сучасної території України – 4 890 (55,4%). Подільська єпархія, хоча і мала на 1914 р. найбільше таких об'єднань при храмах, однак у відсотках вже поступалась деяким єпархіям. Наприклад, Чернігівська єпархія мала 1 020 попечительств, але це складало 95,24% від усіх її храмів, Самарська, відповідно – 991 (94,11%) [11, с.6-9, 16-19]. Однак, це применшує ролі і місця Подільської єпархії в історії становлення церковнопарафіяльних попечительств.

Об'єм і масштаби соціальної підтримки населення церковнопарафіяльними попечительствами залежав від їх фінансових можливостей. У перші десятиліття лідером по збору коштів попечительствами була Подільська єпархія. Так, у 1874 р. тут зібрано пожертв на суму 270 425 руб., на другому місці була Вятська єпархія – 123 216 руб., що менше більше ніж у 2 рази [12, с.52-53]. Однак, на рубежі століть Подільська єпархія поступово втрачає лідерські позиції за цим показником: у 1895 р. у неї четвертий показник по Синодальному відомству (184156 руб.), у 1900 р. – п'ятий (200674 руб.), у 1914 р. – дев'ятнадцятий (96929 руб.) [13, с.150-153, 14, с.58-61, 15, с.16-19].

У більшості випадків церковнопарафіяльні попечительства в державі загалом виділяли незначні суми на потреби школи і благодійності. У переважній більшості єпархій основні кошти йшли на підтримку і прикрас храму. Однак це не стосувалось столичних єпархій – Московської та Санкт-Петербурзької. У них витрати попечительств на шкільну справу і благодійність були на першому місці і становили основну частку всіх пожертв. Так, у 1895 р. попечительства Московської єпархії на це використали 98,1% надходжень (44433 руб.), а Санкт-Петербурзької – 62,4% (39714 руб.). У той час як по Російській імперії цей показник складав 14,7%, а по єпархіям, що розміщувались на території сучасної України витрачали на це, за нашими підрахунками, витрачалось 12,7% зібраних коштів [16, с.150-153]. Церковнопарафіяльні попечительства Подільської парафії у цьому відношенні не виділялись. На потреби шкільної справи та благодійності вони витрачали, за звітами Святішого синоду, у різні роки приблизно від 2% до 7% надходжень. Так, у 1893 р. цей показник становив 7%, у 1900 – 4,2%, у 1895 р. – 5,2%, у 1905 р. – 4,3%, у 1914 р. – 2,1%. Скільки з них йшло на створення церковнопарафіяльних шкіл, а скільки власне на благодійність – таких свідчень звіти Синоду не дають.

Така тенденція була стійкою протягом всієї історії церковного попечительства. Значні суми, що жертвувались на облаштування храмів на українській землі, зокрема її правобережної частини, можна пояснити тим, що відносно бідні, особливо у селах та містечках, православні храми поступались красою, монументальністю католицьким костюлам. Це змушувало парафіян більше уваги приділяти оздобленню та розбудові своїх церков.

Те, що благодійність не була пріоритетним напрямком діяльності церковнопарафіяльних попечительств у Подільській єпархії, свідчать і звіти, відомості та акти про їх діяльність за 1893 р. Частина з них не лише не мала благодійних закладів, але й не проводила благодійної діяльності. Характерною була картина, віддзеркалена у звіті благочинного 4-го округу Ямпільського повіту про діяльність церковнопарафіяльних попечительств на його території: «... жодне з них не мало при собі у 1898 р. парафіяльних благодійних закладів – богаділень, лікарень чи притулків; жодне не надало допомоги нужденним парафіянам навіть у найскромнішому розмірі...» [18, арк.114-114 зв.].

Однак це не означало, що парафіянам були чужі ідеї милосердя, захисту убогих і нужденних. За християнським віровченням і традиціями, не мож-

на було відмовити тому, хто просить милостину. Тому, не жертвуючи значних коштів на благодійні цілі у рамках церковнопарафіяльних попечительств, ті ж парафіяни не обходили увагою старців, калік, немічних, сиріт, вдів тощо. Подання милостини розглядало як своєрідний ритуал, обов'язковий для кожного християнина. Ці об'єми соціальної підтримки не включені ні у церковнопарафіяльну благодійну діяльність, ні у діяльність інших благодійних організацій. Така соціальна допомога важче піддається підрахункам. За свідченням Є. Максимова, об'єм подаєнь жебракам селянами в Європейській Російській імперії як мінімум становив 10 млн. руб. щорічно [19, с.211].

Відсутність достатніх коштів на соціальну підтримку парафіян не давала можливості церковнопарафіяльним попечительствам широко практикувати утримання благодійних закладів – богаділень, притулків, лікарень. Тому основними формами підтримки нужденних були надання допомог бідним та хворим парафіянам (вдовам, сиротам, погорільцям тощо) грошима та хлібом. У цьому відношенні попечительства прагнули, щоб така допомога набувала адресного характеру, тобто направлялась у сім'ї, які такої допомоги дійсно потребували.

На підтримку та допомогу від церковнопарафіяльних попечительств могли розраховувати і люди, які не належали до даної парафії. Деякі попечительства, слідуючи заповідям Христової любові до ближнього, за загальною згодою церковної громади, надавали допомоги жителям інших губерній, що постраждали від неврожаю, стихійного лиха чи православним, які знаходились за межами країни і терпіли нужду [20, с.53-54].

Церковнопарафіяльні попечительства не стали провідним чинником вирішення соціальних проблем у російському соціумі другої половини XIX – початку XX ст. На перших ролях у цій справі остаточно утвердились земства та громадські благодійні організації світського характеру. На думку С. Римського, створювані через вказівку влади, а не з добровільної ініціативи самих віруючих, церковнопарафіяльні попечительства стали ще одним пам'ятником грубого втручання держави в життя Церкви [21, с.361]. Однак це не применшує заслуги цих організацій, священників, парафіян, які на добровільних засадах доклали зусиль для соціальної підтримки нужденних у важкі для них часи.

Досвід, набутий релігійними громадами щодо організації соціальної підтримки парафіян свого храму, не повинен залишитись лише надбанням історії. На сьогодні в Україні різні релігійні конфесії долучаються до благодійницької діяльності різного характеру, масштабу, спрямування. Це часто відбувається епізодично, без системної роботи. У лютому 2013 р. Кам'янець-Подільська і Городоцька єпархії спільно з Хмельницькою обласною державною адміністрацією провела конференцію «Церква і держава в служінні людини: курс на духовне відродження». Керівник єпархії митрополит Феодор зініціював розгляд питання про відродження традицій парафіяльної благодійності на Поділлі. Але, очевидно, з огляду на події останніх років, справа у цьому напрямку просувається дуже повільно. Подальше дослідження набутих форм, методів, технологій роботи з нужденними у рамках парафій у Подільській єпархії другої половини XIX – початку XX ст. сприятиме розвитку цього процесу у нових умовах.

#### **Список використаних джерел:**

1. Высочайше утвержденное Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквах // Полное собрание законов Российской империи – 2. – Т. XXXIX. – Отд. 1. – №41144.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб. : В синод. тип., 1903. – VI, 387, 83 с.

3. Ульянова Г.Н. Церковно-приходские попечительства как структурная единица благотворительности внутри местного сообщества в позднимперский период / Г.Н. Ульянова // Благотворительность в России. 2003/2004. Исторические и социально-экономические исследования / [под общ. ред. О.Л. Лейкинда]. — СПб. : Изд. имени Н.И. Новикова, 2004. — С. 166-176.
4. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1902 г. — СПб. : В синод. тип., 1905. — VIII, 321, 83 с.
5. Дружинкина Н.Г. Церковно-приходские благотворительные общества Петербурга в свете церковно-государственных отношений в конце XIX — начале XX века / Н.Г. Дружинкина // Благотворительность в истории России: Новые документы и исследования. — СПб. : Нестор-История, 2008. — С. 264-278
6. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С.В. Римский. — М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. — 568 с.
7. Мальшевский И. О церковно-приходских попечительствах (Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской дух. Академии 28 ноября 1877 года / И.О. Мальшевский // Труды Киевской духовной семинарии 1878 г. — №2. — С. 1-60.
8. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Зан. праця.
9. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
10. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 годы. — СПб. : В синод. тип., 1910. — XII, 304, 268 с.
11. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. — СПб. : В синод. тип., 1898. — XIV, 427, 159 с.
12. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. — Петроград : В синод. тип., 1916. — X, 328, 144 с.
13. Мальшевский И. О церковно-приходских попечительствах. Зан. праця.
14. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. Зан. праця
15. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
16. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Зан. праця.
17. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. Зан. праця.
18. Державний архів Хмельницької області, ф.315, оп.1, спр.9151. — 514 арк.
19. Державний архів Хмельницької області, ф.315, оп.1, спр.9201. — 116 арк.
20. Максимов Е.Д. Очерки частной благотворительности в России / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. — 1898. — №3. — С. 209-217.
21. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
22. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Зан. праця.

Legal principles of the establishment and activities of church trusteeship in the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century are considered. Statistics of their formation and financing activities in the state, individual dioceses, including Podolsky are compared. It is shown that Podolsky diocese was leader in the quantity and activity of trusteeships. Basic forms of assistance to the needy are indicated. It is noted that in the case of charity there was spent much less money than for the maintenance and decoration of churches.

**Keywords:** parish trusteeship, charity, Podolsky diocese.

*Отримано: 23.11.2016 р.*



**В. Б. Стецюк**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ТА ДУХОВЕНСТВО ВІЙСЬКОВОГО ВІДОМСТВА НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИЧНИЙ ТА АРХІТЕКТУРНИЙ АСПЕКТИ**

В статті охарактеризовано систему військового духовенства Волинської губернії із часу військових реформ 1860-1870-х рр. до початку I світової війни, насамперед, функціонування полкових храмів. Також проаналізовано процес спорудження храмів військового відомства, запропоновано їх типологію як специфічних архітектурних форм.

**Ключові слова:** полковий храм, Волинь, духовенство військового відомства.

Функціонування храмів військового відомства в Україні імперської доби досі залишається практично поза увагою дослідників. Ще напередодні I світової війни з'явилась фундаментальна праця полкового священника Г. Цитовича, автор якої спробував зібрати і впорядкувати відомості про всі храми, що перебували у розпорядженні військового відомства [23]. Повернення до цієї тематики стало можливим лише після падіння радянського режиму, однак функціонування полкових храмів побіжно розглянули (переважно на прикладі церков Гвардійського корпусу, військових храмів Кавказу і Царства Польського) лише В. Котков [12] і Г. Капков [10]. Серед вітчизняних дослідників доля храмів військового відомства піднімалась у працях С. Єсюніна [4; 5], розділі у колективній монографії «Велика війна і Україна», написаному Т. Євсєєвою [2, с.590-603], а також у роботах автора даної статті [20; 21].

Варто відзначити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Правобережна Україна була одним з найбільш насичених військами регіонів Російської імперії. Всього напередодні I світової війни на території трьох правобережних губерній дислокувались 28 піхотних, 4 стрілецьких, 3 кавалерійських та 5 козачих полків (усі вони мали власних полкових священників та храмові приміщення) [8], а також артилерійські, інженерні, санітарні частини, підрозділи та інституції, військовослужбовці яких зазвичай ставали прихожанами найближчого військового храму.

Зауважимо, що до 70-80-х рр. ХІХ ст. російська армія при розміщенні військ дотримувалась системи так званих просторових квартир (частини розміщувались в житлах селян та міщан, на яких покладалась квартирна повинність) В пореформений період сформувалась система гарнізонів російської імператорської армії, відбувся перехід до розміщення військовослужбовців у казармах, які будувались або коштом казни, або ж за рахунок місцевих властей і органів міського та земського самоврядування, котрі отримували солідні прибутки від військового відомства за оренду казармених приміщень.

Після вирішення найбільш актуального казарменого питання на черзі стало вирішення інших сторін побуту військ. Неабияку увагу при цьому було звернуто на вдосконалення роботи військового духовенства, що було важливим інструментом виховної та пропагандистської роботи серед воїцтва.

Слід зазначити, що окремий прошарок військового духовенства існував у Росії ще з часів Петра I (хоча і до того існувала практика супроводження військ у поході священнослужителями), і поступово сформувалась розгалужена та доволі ефек-

тивна система задоволення духовних потреб солдат. Окрім основних функцій, полковий храм виконував роль музею, де зберігались трофейні знамена, подарунки, пам'ятні реліквії, в окремих випадках при храмах діяли бібліотеки [10, с.86].

Водночас система мала і певні вади. Однією з найгостріших була проблема відсутності стаціонарних храмів – кам'яними або цегляними церквами духовного відомства могли похвалитись лише кілька гвардійських полків та деякі великі міста. В окремих військових установах та інституціях за можливості створювались домові церкви, тобто обладнані для богослужінь окремі приміщення. Решта ж частин мусили задовольнятися похідними церквами – розбірними конструкціями, призначеними для богослужінь в польових умовах (в поході, на табірних зборах тощо). Останні з часом все більше не відповідали вимогам мобільності й врешті на початку ХХ ст. їх використання припинилось, натомість священик у поході користувався лише невеликим комплектом церковного начиння [10, с.111].

Слід зазначити, що особовий склад військових частин, у тому числі дислокованих на Волині, намагався вирішувати питання облаштування полкових храмів власними зусиллями. Наприклад, у 1875 р. сеймовий зал Дубенського замку, де дислокувалися 41-й піхотний Селенгінський полк, було передано під полкову церкву. Паралельно у цій самій будівлі розміщувались полкова канцелярія, нестройова рота та офіцерське зібрання [23].

Зрозуміло, що розміри храму нерідко були абсолютно незадовільними, він був практично не оздобленим і мало підходив для проведення богослужінь. Доречно пригадати в цьому відношенні слова білогвардійського генерала Антона Денікіна, котрий виріс саме у схожому провінційному гарнізоні (щоправда, на території Польщі) про «вбогу полкову церквушку» [3, с.20]. Очевидно, не кращою була ситуація на Правобережжі.

Лише наприкінці ХІХ ст., коли мережа гарнізонних пунктів була загалом сформована, вище військово-політичне керівництво задумалося над впорядкуванням церковного життя в них. З ініціативи військового міністра генерала О. Куропаткіна була створена спеціальна комісія, яка систематизувала відомості про полкові храми і розробила ряд пропозицій щодо покращення душпастирської роботи у військах. Групою архітекторів на чолі з Ф. Вержбицьким було розроблено та офіційно затверджено типовий проект полкового храму. Від звичайних парафіяльних церков його відрізняли технологічність спорудження та простота оформлення, які в результаті мали вилитись у відносно дешевизну спорудження. Храм представляв собою видовжену прямокутну споруду, з невеликим куполом над вівтарною частиною та дзвіницею над входом. За розрахунками, спорудження однієї церкви мало коштувати 44 тис. рублів [22, с.63]. Однак будівництво навіть таких храмів лягало на бюджет оборонного відомства важким тягарем, тому в багатьох випадках продовжувалось використання культових споруд, збудованих або обладнаних раніше.

Загалом за архітектурними ознаками полкові храми Волині станом на 1913 р. можна поділити на такі різновиди (типологія запропонована нами на основі [23, с.319-330]):

1. Храм типового проекту: церква Успіння Божої Матері 17-го піхотного Архангелогородського полку (Житомир), церква Володимирської ікони Божої Матері 68-го піхотного Бородинського полку (Володимир-Волинський), храм Святого Георгія 126-го піхотного полку (Острог), церква Покрова Пресвятої Богородиці 11-го драгунського Ризького полку (с. Білокриниця поблизу Кременця), храм Успіння Божої Матері 12-го драгунського Стародубського полку (Волочиськ), храм Вознесіння Господнього 45-го піхотного Азовського полку (Старокостянтинів).

2. Храмова будівля довільного проекту: церква Святого Георгія 42-го піхотного Якутського полку (Кременець), храм Преображення Господнього 43-го і 44-го піхотних полків (Луцьк), церква Святого Апостола Фоми 67-го піхотного Тарутинського полку (Ковель).
3. Церква в будинках казарменого фонду: церква Святого Духа 41-го піхотного Селенгінського полку (Дубно), храм Святого Архистратига Михаїла 20-го піхотного Галицького полку (Житомир), церква Святих Василя Великого, Григорія Богослова й Іоанна Золотоустого 125-го піхотного Курського полку (Рівне), церква Святого рівноапостольного князя Володимира 127-го піхотного Путивльського полку (Рівне), храм Святого Миколая Чудотворця 128-го піхотного Старооскольського полку (Ізяслав), церква Казанської ікони Божої Матері 9-го драгунського Казанського полку (Житомир), храм Святого благовірного князя Олександра Невського 7-го гусарського Білоруського полку (Володимир-Волинський), церква Святого Миколи Чудотворця 11-го гусарського Ізюмського полку (Луцьк).
4. Храми в інших будівлях, пристосованих для використання: церква Різдва Івана Хрестителя 18-го піхотного Вологодського полку (Новоград-Волинський).

Зауважимо, що наведений перелік, котрий базується на інформації Г. Цитовича, є неповним. Зокрема, відомо про існування низки інших храмів – церкви при Дубненському дисциплінарному батальйоні, Кременецькому притулку для бідних військового духовенства (докладніше про нього буде сказано далі) тощо. Крім того, до парафій багатьох полкових храмів були приписані церкви у польових таборах або на кладовищах (зокрема, така церква була приписана до храму 42-го піхотного полку в Кременці та до парафії 44-го піхотного полку в Луцьку) [15, с.143; 23, с.327].

Слід також відзначити кілька важливих особливостей волинських військових храмів. Так, всього упродовж 1901-1914 рр. імперське військове відомство спорудило 66 храмів типового проекту [23, с.18]. При цьому на долю Волинської губернії, яка була одним із 101 регіонів Російської імперії, доводилось 9,1% усіх храмів цього типу. Водночас можна помітити, що навіть після більш ніж десяти років досить активного будівництва церков типового проекту вони становили менше третини усіх військових храмів Волині. Що стосується архітектурних особливостей та процесу будівництва і оздоблення, то переважна більшість церков типового проекту споруджувалась військово-інженерним відомством за досить короткий час, оскільки не було потреби у виконанні складних технологічних операцій. Необхідну на будівництво суму зазвичай виділяли з казни, однак внутрішнє оздоблення храмів покладалося на самі військові частини, крім того, вони відповідали за впорядкування території навколо храму.

Водночас для Волині була характерною відносно висока частка храмових споруд, збудованих за індивідуальним проектом. Для порівняння зазначимо, що, наприклад, у Київській та Подільській губерніях було лише по одному подібному храму. Що стосується Волинської губернії, то, як вже зазначалось, в різних її містах були збудовані три таких храми – дерев'яна церква Святого Фоми в Ковелі (єдиний на теренах Волині дерев'яний армійський храм) [23, с.412], а також цегляні церкви у Кременці й Луцьку. Храм 43-го і 44-го піхотних полків у Луцьку заслуговує на увагу також у зв'язку з тим, що це один з небагатьох храмів військового відомства, споруджених для двох полків одночасно. Показово, що в дев'яти губерніях Наддніпрянщини відомо лише три подібних храми – один у Луцьку та два в Жмеринці [23, с.349-350]. Подібне рішення щодо жмеринського гарнізону видається цілком логічним – у місті дислокувались чотири стрілецькі полки, що за чисельністю особового складу вдвічі поступались стандартним піхотним полкам;

за таких умов доречним було спорудження вдвічі меншої кількості культових споруд. Принципово відмінною була ситуація із бригадним храмом у Луцьку, закладеним з нагоди візиту до міста царя Олександра III [23, с.327-329]. Спорудження однієї церкви для двох полків стало компромісом між прагнення місцевого військового командування продемонструвати «вірнопіддані почуття» і відсутністю коштів фінансових ресурсів для будівництва двох храмових споруд. Будівництво храму велось за рахунок так званих «господарських коштів» (оскільки кожен полк мав значні повноваження в господарській сфері, в окремих випадках вдавалось заощадити частину грошей, виданих на закупівлю продовольства) і тривало вісім років, а потім ще кілька років продовжувались оздоблювальні роботи.

Не менш цікава ситуація із храмом Якутського полку. Хрестоподібний проект храму розробив колишній офіцер полку (згодом перевівся на службу в інженерні війська) капітан В.Я. Лебединцев. Що стосується коштів, то джерела синхронно повідомляють, що більшу частину необхідної суми «віднайшов» командир полку полковник Ніл Нілович Путілов [1, с.738; 7, с.752; 23, с.326-327]; однак пояснення, яким чином офіцер отримав 30000 руб., нам знайти не вдалось.

Вище вже наголошувалось на ролі, яку відігравали храми в житті частин. Перш за все, вони мали сприяти підтриманню релігійних почуттів військовослужбовців. Щоправда, при цьому доводилось прилаштовувати канонічні норми до реалій армійського життя – наприклад, обмежувати тривалість богослужінь [12, с.352]. Крім того, не всі військовослужбовці могли відвідувати богослужіння внаслідок обмежених розмірів храмів – за нашими підрахунками, середня місткість полкового храму на Волині становила близько 400 осіб при чисельності особового складу піхотного полку понад 2200 осіб (у мирний час), а кавалерійського – близько тисячі осіб.

Водночас церква слугувала вихованню імперського патріотизму і «корпоративного» полкового духу, в ній зберігались різноманітні реліквії як церковного, так і світського характеру. Саме в «своїх» церквах офіцери старались вінчатись, хрестити дітей, саме у полкових храмах зазвичай віддавали останню шану померлим або загиблим військовослужбовцям.

У військових храмах на теренах Волині зберігались цінні церковні та історичні реліквії. Скажімо, у полковому храмі ізюмських гусарів зберігались Євангеліє 1771 року видання, а також полкова ікона Святого Миколая, написана 1834 р. [23, с.329]. У церкві 45-го піхотного Азовського полку найбільш цінними реліквіями були Євангеліє XVI ст. та список Почаївської ікони Божої Матері першої половини XVIII ст. [23, с.330].

Додатковим доказом масштабів діяльності імперського військового духовенства на Волині можуть слугувати нагороди, отримані священниками і мирянами. Так, за один лише 1902 р. нагородами були відзначені священники 43-го піхотного полку Костянтин Максимович (саном протоієрея), 33-го драгунського Ізюмського та 20-го піхотного полків Василь Корн і Арсеній Лобановський (наперсним хрестом) [19, с.322-324], 67-го піхотного полку Сергій Георгієвський (набедренником), а також начальник штабу 11-го армійського корпусу генерал-майор Д.І. Перлик (грамотою з благословенням Синоду) [18, с.351].

Цікаво, що саме Волинь стала місцем розміщення низки інституцій відомства військового духовенства, яким не було аналогів в інших українських губерніях чи навіть загалом в усій Російській імперії. Однією з таких інституцій був Кременецький притулок Товариства опіки над бідними військового духовенства.

Слід зазначити, що станова структура суспільства Російської імперії призвела до того, що кожна суспільна група мала власні навчальні заклади, благодійні товариства, представницькі органи тощо. Безумовно, наприкінці XIX – на початку XX ст. межі між різними суспільними групами ставали все більш розмити-

ми і нечіткими, однак все ж продовжували існувати. Тож у 1879 р. було створено Благодійне товариство опіки над бідними духовного звання відомства головного священика армії й флотів. Спершу товариство мало два притулки – Маріїнський у Кронштадті й Покровський у Санкт-Петербурзі. Згодом при Покровському притулку було організовано швейну майстерню для виготовлення священницького одягу і вишитого церковного начиння, а також мешканці притулку отримали право виготовлення прокур для військових храмів Петербурга [22, с.41].

У 1896 р. товариство придбало у Кременці за 18 тис. рублів велику садибу із фруктовим садом. Садиба була куплена з ініціативи голови товариства, генерал-лейтенанта Георгія Івановича Бобрикова, з метою улаштування в ній жіночого духовного училища для дочок священиків і церковних служителів військового відомства. За характеристикою офіційного видання межі XIX-XX ст., «створюваного училища особливо потребують сироти-дівчатка, дочки військових священно-церковно-служителів, оскільки у військового духовенства нема своїх жіночих навчальних закладів» [22, с.42].

При виборі місця для розташування майбутнього «жіночого духовного училища військового відомства» важливу роль відіграв географічний чинник. По-перше, було звернуто увагу на близькість Кременця до Почаєва – важливого центра православного духовного життя, де випускниці могли знайти або майбутнього супутника життя серед випускників Почаївської духовної семінарії, або ж можливості для працевлаштування. По-друге, враховано було високий рівень концентрації на Правобережній Україні та у польських губерніях, від яких Кременець був відносно недалеко, військових частин і, відповідно, сімей військових священиків. Додатковим аргументом було визнано той факт, що у невеликому провінційному Кременці вартість життя буде помітно нижчою у порівнянні з Петербургом або іншими великими містами імперії.

Сподівання керівництва товариства не виправдались – притулок не користувався популярністю у сімей військових священиків [9, с.261]. Тому будинок із усією присадибною територією було здано в оренду Кременецькому міському двокласному училищу, отримуючи за садибу 1000-1300 руб. щороку [13, с.261; 14, с.167].

Також відомо про ще одну унікальну релігійну організацію, створену при полковому храмі на Волині, – товариство тверезості при Вознесенському храмі 45-го піхотного Азовського полку. Загалом подібні товариства, організовані при храмах у формі духовних братств, не були чимось екзотичним для Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. – споживання алкоголю сягнуло настільки значних масштабів, що чимало священиків і мирян ініціювали створення об'єднань, члени яких утримувались від споживання алкоголю за допомогою релігійних обітниць. Однак в армії подібних організацій виникло відносно небагато – наразі нам відомо про три подібних братства. Два із них були організовані у Петербурзі й Вільно (Вільносі), а третє постало у повітовому місті Волинської губернії Старокостянтиніві з ініціативи священика 45-го піхотного полку отця Г. Касторського. За перший рік існування полку, з 8 вересня 1910 р. до 8 вересня 1911 р., до товариства записалось 239 осіб, які дали обітницю не вживати алкоголь упродовж певного часу (від 6 місяців до 10 років). З них лише шість осіб порушили обітницю, а три особи були виключені з товариства, оскільки упродовж року порушили обітницю більш ніж тричі [11, с.236-237].

Як бачимо, полкові храми, становлячи автономну частину церковної структури, відігравали важливу роль у задоволенні духовних потреб військовослужбовців. За півтора передвоєнних десятиліття вдалось досягнути досить значних успіхів у спорудженні полкових церков, помітно залишалась їх роль як осередків культурного життя й виховної роботи з вояками. Перша світова війна та суспільні пертурбації радянських часів призвели до знищення більшості з них, що

ставить на порядок денний питання ретельного збереження, захисту від руйнування та перебудови храмів цього типу, що збереглися до наших днів.

### **Список використаних джерел:**

1. Ведомость о церквях военного ведомства // Вестник военного духовенства (далі – ВВД). – 1903. – №24. – С. 738-739.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реснт ; ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. – 784 с.
3. Деникин А.И. Путь русского офицера / А.И. Деникин. – М. : Вече, 2012. – 340 с.
4. Єсюнін С. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : спеціальність 07.00.01 – історія України / С. Єсюнін. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 276 с.
5. Єсюнін С.М. Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». До 1020-річчя хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця : ТОВ «Планер», 2008. – С. 252-256.
6. Журнал общего годичного собрания членов Общества попечения о бедных военного духовенства по Киевскому отделу // Вестник военного духовенства. – 1902. – №9. – С. 260-261.
7. Закладка церкви для чинов 42 пехотного Якутского полка, в г. Кременце, Вольнской губернии // Вестник военного духовенства (далі – ВВД). – 1902. – №24. – С. 752-754.
8. Звегинцов В.В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация. Формирования 1914-1917 гг. Регалии и отличия / В. В. Звегинцов. Режим доступа: [www.grwar.ru](http://www.grwar.ru).
9. Из отчетов Общества попечения о бедных военного и морского духовенства за 1911 год // Вестник военного духовенства. – 1912. – №7. – С. 259-261.
10. Капков К. Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века / К. Капков. – М. : Информационный центр «Летопись», 2008. – 752 с.
11. Касторский Г. Из жизни Серафимовского общества трезвости при 45 пехотном Азовском полку / Г. Касторский // Вестник военного духовенства. – 1912. – №6. – С. 235-239.
12. Котков В. Военное духовенство России. Страницы истории. Книга I / В. Котков. – СПб., 2003. – 468 с.
13. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1901 г. (четвертый год существования) // Вестник военного духовенства. – 1902. – №9. – С. 259-260.
14. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1902 г. (пятый год существования) // Вестник военного духовенства. – 1903. – №6. – С. 166-167.
15. Освящение церкви во имя Св. Феодосия Черниговского Чудотворца на Луцком гарнизонном кладбище // ВВД. – 1907. – №5. – С. 143-146.
16. Освящение церкви при 126-м пехотном Рьльском полку, расположенном в городе Остроге, Вольнской губернии, 26 ноября 1906 г. // ВВД. – 1907. – №7. – С. 204-206.
17. Птицын В. Освящение полковой церкви в 194 пехотном резервном Мстиславском полку / В. Птицын // Вестник военного духовенства. – 1908. – №3. – С. 87-90.
18. Список лиц, коим, за заслуги по ведомству Отца Протопресвитера, 21-го января 1902 г. преподано благословение Святейшего Правительствующего Синода с грамотами // ВВД. – 1902. – №11. – С. 350-351.

19. Список священнослужителів ведомства протопресвитера воєнного і морського духовенства, удостоєних святейшим правительственным синодом наград к 6-му мая текущего года, к торжественному дню рождения Его Императорского Величества // ВВД. – 1902. – №11. – С. 322-324.
20. Стецюк В.Б. Полкові храми Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний та архітектурний аспекти / В.Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.19: 130-річчю з дня народження Івана Огієнка присвячується. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. – С. 328-333.
21. Стецюк В.Б. Полкові храми царської армії на Хмельниччині (кін. XIX – поч. XX ст.) / В.Б. Стецюк // Красзнавець Хмельниччини: науково-красназничий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 5. – С. 45-49.
22. Столетие воєнного министерства / под ред. Д.А. Скалона. – Т. XIII. Кн.2. Управление церквами и православным духовенством воєнного ведомства. Исторический очерк / гл. ред. Д.А. Скалон; сост. протопресвитер А.А. Желобовский ; сотрудники: протоиерей Н. Каллестов и священник Ф. Ласкеев. – СПб. : Типография М.О. Вольф, 1902. – 130 с.
23. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера воєнного и морского духовенства). Историко-статистическое описание : в 2-х ч. / Составил священник 84-го пехотного Ширванского Его Величества полка Григорий Цитович. – Пятигорск : Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. – 520 с.

The article is dedicated a system of military clergy Volyn province in 1870<sup>th</sup>-1914, the operation regimental churches. Also analyzed the process of building War Departments temples, proposed a typology of military churches.

**Key words:** regimental church, Volyn, military chaplain.

*Отримано: 06.10.2016 р.*

УДК 329(477.41)«1905»

**В. С. Лозовий**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ ТА ХЛІБОРОБИ СЕЛА ОЛЬШАНИЦЯ ВАСИЛЬКІВСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА СЕЛЯНСТВО В ЕПОХУ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

У статті висвітлено революційні події, які відбулися у селі Ольшаниця наприкінці 1905 р. Встановлено, що зазначені події мали відгук серед хліборобів сусідніх повітів Київської губернії. З'ясовано, що попри значний авторитет Української соціал-демократичної спілки та Всеросійського селянського союзу серед хліборобів, селяни часто діяли на основі архетипних імперативів традиційної ментальності.

**Ключові слова:** село Ольшаниця, революційні події, Українська соціал-демократична спілка, селяни, традиційна ментальність.

Попри велику увагу науковців до історії селянства, останнє залишається, за влучним висловом укладачів відомого збірника, «великим незнайомцем» [1]. Селянознавчу літературу, що з'явилася протягом останнього часу, можна умовно поділити на праці, при написанні яких використано соціокультурний підхід і які присвячені внутрішньому світу хліборобів і пов'язаними з ним по-

всакденними життєвими практиками [2-5] та дослідження, в котрих розглядалися модернізаційні, зокрема й політичні, впливи на селянство [6-16]. Для обох груп наукової літератури характерна відносна автономність. Перші прагнуть будь-що зосередитися на об'єкті своїх наукових зацікавлень і показати внутрішній світ селянства, «яким він був насправді», та відмовитися від погляду на історичний процес як «суми подій», «приречених бути пов'язаних між собою причинно-наслідковою логікою» [17]. Водночас, автори, що прагнуть простежити модернізаційні впливи, розглядають діяльність органів державної влади, земств, політичних партій та ін. і прагнуть простежити наслідки їхньої роботи. Вважаємо, що абсолютизація дослідницьких стратегій, які пропонуються репрезентантами вказаних груп праць, не сприяє адекватнішому відображенню історичного процесу. Продуктивним напрямком подальших пошуків учених вбачається вирішення епістемологічної проблеми наукового синтезу новонабутих знань із соціокультурної та подієвої, з її «причинно-наслідковою логікою», історій. У рамках цієї розвідки неможливо розв'язати окреслену проблему загалом. Тому зосередимося на одному з питань, яке активно розглядається історичною наукою: взаємини політичних організацій і селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. Звісно, з'ясувати цю проблему в рамках цієї розвідки неможливо. Тому ми на окремому прикладі спробуємо охарактеризувати взаємовпливи діячів Української соціал-демократичної спілки РСДРП та селянства села Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії восени 1905 р. Маємо можливість з'ясувати зазначене питання завдяки судовій справі [18], що містить детальну інформацію про перебіг подій у цьому українському селі та його околицях, зокрема й рефлексії селянства щодо них.

Для початку висловимо гіпотезу: діяльність політичних організацій серед різних груп і страт суспільства не була лінійним, «механістичним» процесом, при якому суб'єкт впливаючи на об'єкт отримував очікуваний результат. Правдоподібно, що водночас, але з різною інтенсивністю, свою роботу провадили осередки різних політичних організацій, у тому числі й різноманітних типів. Однак, не лише політичні партії та спілки впливали на селянство, а й держава, церква, органи самоврядування та інші соціальні інститути суспільства. Водночас, і самих хліборобів не слід сприймати як пасивних учасників вказаного процесу взаємодії. Їхня реакція на заходи активістів політичних партій не завжди зводилася до точного слідування їхнім настановам; партійні рекомендації «проходили» через свідомість селян, якою надалі визначався вектор їхньої поведінки. Розгляд існуючих у науковій літературі поглядів учених на проблему взаємодії політичних партій і селянства (щодо інших соціальних груп існували певні особливості) здійснив сучасний історик Д. Кудінов. Використовуючи здобутки вчених, які застосували соціокультурний підхід до характеристики українського селянства, спробуємо, враховуючи різноманітні суспільно-політичні впливи, з'ясувати буття хліборобів Ольшаниці наприкінці 1905 р.

Політичні партії та спілки, залежно від ідеологічного напрямку, через своїх активістів, за словами відомого російського дослідника, теоретика соціокультурного підходу М. Лапіна, у ролі людини активної (homoactivus) здійснювали соціальний вплив на різні групи суспільства та отримували від них зворотні імпульси [19]. Реагуючи на останні, партійці вносили корективи у форми та методи роботи, а інколи навіть виступали з пропозиціями внесення змін до партійних програм. Соціально-політична поведінка селянства зумовлювалася його загалом консервативною ментальністю. Водночас, у багатьох конкретних випадках можемо говорити про наявність серед хліборобів незначної групи активних людей;



це були, як правило, освіченіші представники громади, з більшим життєвим досвідом, який часто набувався під час перебування на заробітках у містах, у спілкуванні з інтелектуалами, носіями соціалістичних або ліберальних ідеологій. Можемо стверджувати, що саме ці селяни або, як їх називали сучасники – «сільська інтелігенція» [20], виступали агентами впливу політичних партій на селі.

У добу революції 1905-1907 рр. активізувалася робота серед українського селянства політичних партій, осередків Всеросійського селянського союзу. Хлібороби очікували наділення їх землею, яку сподівалися отримати насамперед від царської влади. Загальна атмосфера осені-зими 1905 р. характеризувалася загостренням суспільно-політичної кризи, що проявилася в загальному політичному страйкові, збройних повстаннях робітників, у масовому селянському русі, виступах в армії та на флоті. Відомо, що селяни с. Ольшаниці не стояли осторонь і ще навесні організували страйк, який був припинений, за твердженням селянина І. Павліченка, завдяки «неправильному приводу до нас військ» на чолі з губернатором [21].

Важливим чинником соціально-політичного життя в с. Ольшаниця Васильківського повіту стали осередки політичних організацій, які утворилися восени 1905 р. Ініціатива їхнього створення виходила від місцевого жителя, єврея, сина купця, виключеного з Седлецької гімназії Самійла Гельмана. Відомо, що він виступав організатором сільських сходів-мітингів, маніфестацій і займався поширенням соціал-демократичних видань, зокрема спілківських видруків «Как отобрать землю в помещиков и уделов», «Листок правди» та ін. На одне таке зібрання приїхав провідний діяч Української соціал-демократичної спілки М. Меленевський. У селі було створено таємний комітет із місцевих селян та євреїв, очевидно партійний осередок Української соціал-демократичної спілки. Він діяв конспіративно й за словами поліцейського урядника, на засідання гуртка нікого з сторонніх не допускали. Ініціатива створення зазначеного осередку виходила від місцевих євреїв, серед яких найбільшою активністю вирізнявся С. Гельман. Після 17 жовтня з його ж почину в селі заснували осередок Всеросійського селянського союзу (ВСС) чисельністю близько 70 осіб [22]. Згодом жандарми встановили, що комітет ВСС та осередок Спілки діяли в селі Ольшаниця до 1907 р., при цьому членом останнього був згадуваний нижче делегат листопадового 1905 р. Делегатського з'їзду ВСС І. Павліченко [23]. Отже, можемо стверджувати, що утворення в Ольшаниці осередків Спілки та ВСС стало наслідком активної діяльності членів Української соціал-демократичної спілки РСДРП.

Головною формою боротьби, яку пропонували діячі Української соціал-демократичної спілки селянам, був страйк. З'ясуємо, наскільки вона відповідала інтересам селян? С. Гельман здійснював типову для Спілки агітаційно-пропагандистську діяльність; він закликав хліборобів Ольшаниці не йти до поміщика на роботи, «навіть якби платив по 4-5 рублів на день» та рекомендував збирати кошти на підтримку тих, хто найбільше її потребує. Жителям сусіднього села Шарки він пропонував «з'єднатися дружно, не ходити до поміщика на роботи до тих пір, поки він не підвищить заробітної плати і продовжувати страйк, – поки не задовольнить вимог селян». Агітатор пропонував селянам утворити особливий комітет для зібрання пожертв для підтримки тих, хто під час страйку буде її найбільше потребувати. Проте деякі вказівки документів указують на те, що за допомогою страйку соціал-демократи прагнули не стільки добитися підвищення оплати праці та покращення умов роботи в економіях, скільки досягнути передачі землі хліборобам. Про це засвідчує хоча б те, що під час страйку пропонувалося встановити неймовірно високу платню за робо-

ту. Крім того, маємо припущення поліцейського пристава Г. Трунова, який оцінюючи тактику соціал-демократів, зазначав, що вона має на меті «щоб селяни згуртувались і виставили вимогу наділити їх землею, або ж шляхом загального страйку примусити поміщиків відмовитися від землі» [24]. Цю думку підтвердив кореспондент Вільного економічного товариства, який наводив слова хлібороба з Ольшаниці, що зазначав: «Для чого псувати те добро, яке незабаром переїде до нас?» [25]. Отже, широко використовуваний селянами під впливом агітації УСДС страйк, як форма боротьби, мав на меті не лише покращити становище працюючих у поміщицьких маєтках, але й добитися головного для селян – землі.

Восени 1905 р. в Ольшаниці розгорталися події, що набули великого резонансу. Наступного дня після оголошення Маніфесту 17 жовтня, ввечері, С. Гельман, з метою отримати прихильність селян, пригостив їх горілкою та влаштував хід із факелом до місцевої церкви. Учасники дійства вимагали від священника відкрити церкву та дзвонити в дзвони. Однак, коли той відмовився, маніфестанти зайшли на подвір'я священника та заспівали «Боже царя храни» та «Вечную пам'ять борцям, павшим за свободу» [26]. Зазначений епізод, якщо його розглянути під кутом зору соціокультурної парадигми, цікавий у кількох аспектах. Найперше, церква як соціальний інститут займала важливе місце в житті хліборобів. Усі основні події в житті хліборобів були пов'язані з вірою та обрядовістю. Тому, на наш погляд, не випадково після проголошення царського маніфесту селяни рушили саме до церкви. Водночас, священник уже не був для хліборобів тим авторитетом, який ототожнювався з святістю релігії та церкви. Більшою повагою у них користувалися соціал-демократи, навіть представники соціально чужої групи, іновірні євреї. Очевидно, що цей авторитет вони заробили в селян обстоюванням їхніх вимог і, насамперед домагання передачі їм землі. Саме цим борцям за свободу співали селяни осанну. Проте у патріархальному світогляді хліборобів цар усе ще залишався їхнім захисником і тому йому присвячувався спів «Боже царя храни». Про останнє свідчили неодноразові заяви землеробів; так, М. Ненужний говорив: «Ми, селяни, віримо в обіцянки Государя-Імператора потурбуватися про його підданих» [27].

19 жовтня 1905 р. на ст. Ольшаниця відбулося зібрання, в якому брали участь місцеві жителі; прикметно, що працюючий на станції П. Бойко, поділив їх на дві частини: 150-200 селян із дружинами та дітьми та 30-40 євреїв. Очевидно, що окремішність указаних етносоціальних груп була для сучасників самоочевидною. Керівництво на мітингові здійснювали згадуваний вже Самійло Гельман та його брат Йосип. Читання маніфесту Самійло завершив вигуком «Хай живе свобода, ура!», який підтримали всі присутні. Він пояснив, що усі тепер – «громадяни» і «всі рівні». Природньою виявилася підтримка селянами зазначеної промови, адже соціальна рівність займала важливе місце в пріоритетах їхнього світогляду.

Згодом стало відомо, що під керівництвом євреїв С. та Й. Гельманів, А. Каневського та Долгалевського відбувалися зібрання на квартирі батьків Гельманів, а згодом у спеціально орендованому будинку комісiонера (торгового посередника) Койхмана, в інших приміщеннях. Там конспіративно збиралися усі місцеві євреї та селяни, які утворили «якусь охорону» та «якийсь комітет». Сільський староста Гнат Зосименко навіть зазначав, що до «партії утвореного гуртка» входило «декілька сот душ». Євреями з його складу збиралися гроші на потреби страйкуючих під час загального страйку, що намічався на весну наступного року. За даними пристава П. Трунова, це був «гурток селян, які збиралися для захисту євреїв села Ольшаниці, у зв'язку з повсюдними антиєврейськими беззладами».

3 листопада в селі Ольшаниця відбувся схід, в якому, за словами сільсько-го старости Гната Зосименка, взяли участь 300 селян та 10 євреїв. На ньому

були присутні також двоє приїжджих «русских»; одного називали «слосарем», а другого – «оратором». Ними виявилися селянин с. Гречківки Черкаського повіту, слосар залізничних майстерень ст. Бобринська М. Лінков (цікаво, як з'ясувати соціокультурний образ цього селянина-робітника?) та провідний діяч Української соціал-демократичної спілки М. Меленевський. Присутність на зібранні спілківського діяча та поширення видань цієї організації (листівки «Как отобрать землю у помещиков и уделов», газет «Правда», «Листок Правды» та ін.) свідчили про те, що в селі діяв осередок цієї організації [28]. Першим виступив «оратор», М. Меленевський, який запропонував обрати делегатів на з'їзд ВСС. Останній мав відкритися 6 листопада в Москві та обговорювати селянські потреби. Хлібороби погодилися з цим, але відхилили пропозицію С. Гельмана з приводу запропонованих ним конкретних кандидатів і обрали делегатами Івана Павліченка та Лаврентія Кириченка. Дослідники відзначали нехтіль українських селян до громадських справ» [29]; зазначене підтверджує й цей випадок: обидва обранці відмовлялися, проте «схід напoліг, щоб вони поїхали». Прикметно, що для селян визначальну вагу в їхньому виборі делегатів мала приналежність до однієї соціальної групи та до однієї громади. За мірками соціал-демократів, один із делегатів, Л. Кириченко, був украй невдалим обранцем; він належав до заможних селян, оскільки мав у своїй власності 9 десятин землі та ще 7 десятин орендував, і був вірним релігійної конфесії Євангельських християн (у доповіді Васильківського повітового справника – «штундист»). Проте селяни, обравши його, очевидно, мали іншу точку зору. Тут же, на сході, зібрали гроші на поїздку; хлібороби назбирали 40 рублів, а євреї «заимообразно» (позичково) дали 15. Делегати негайно виїхали до Москви.

Ольшаницькі посланці взяли участь у роботі Делегатського з'їзду ВСС, що знайшло відображення в його стенограмі. У ній зазначалося, що делегат від Васильківського повіту (ним був І. Павліченко [30]) повідомив про низькі заробітки та бідність селянства, про страйк, який відбувся та спричинив приїзд губернатора з драгунами. «Наше село організоване частково під впливом соціал-демократів», – доповідав виступаючий. Він також зауважив про діяльність соціал-демократів у повіті та про складання селянами присудів про передачу землі в «спільну власність народу». Повідомив також про створення «оборони» на захист євреїв [31]. Окрім того, ольшаницькі делегати уважно дослухалися до всього, що відбувалося на з'їзді, адже їхнього приїзду чекала громада.

Жителі не лише Ольшаниці, але й навколишніх сіл із нетерпінням очікували приїзду посланців. Місцевий староста так описував наступне зібрання: «13 листопада цього року біля правління знову зібрався схід селян, жінок і навіть дітей; всього, можливо, більше 1000; було доволі багато жителів із сусідніх сіл». Повідомляючи присутнім про склад та засідання селянського з'їзду, Л. Кириченко коротко переказував зміст свого виступу і після кожної тези звертався до односельців: «Чи правду я кажу громадяни?», на що учасники сходу відповідали схвально: «Правда, правда! Оратор повідомив також, що з'їзд ВСС доручив депутатам повідомити, щоб селяни об'єднувалися в союзи і вимагали Установчих зборів, «оскільки від Думи толку не буде», але щоб до того часу не чинили ніяких насильств і безладів, щоб не чіпали поміщицьких і удільних лісів, випасів. Пізніше, даючи свідчення жандармському підполковнику, Л. Кириченко зізнався, що він свідомо замовчав перед селянами, боячись «збентежити народ», усе, що чув на з'їзді, зокрема «про селянські бунти в Саратовській губернії, де палили та грабували...». Власне, ольшаницькі делегати озвучили близьку їм позицію керівництва ВСС, що прагнуло за допомогою м'якої але потужної сили організації багатомільйонного селянства добитися розв'язання питань, які турбували селянство й, особливо, земельного.

Під впливом промов Л. Кириченка, зокрема слів про те, що «землю відбира-ти не можна», 13 листопада на сільському сході обрано «комітет розпорядників» із 10 селян, в обов'язки якого входило «не допускати неподобств і захист бідняків». Члени комітету мали стежити за порядком, особливо, щоб не було п'янства та щоб не купляли горілки в осіб, які продають її без патенту [32]. Завдяки діяльності комітету селяни не порушували «нічиїх прав власності» та припинили випас худоби на землях удільного відомства. Отже, хлібороби загалом сприйняли помірковані вимоги Селянського союзу. Водночас, після приїзду делегатів із Москви «селяни стали сильно хвилюватися і серед них точилися розмови про землю<sup>1</sup>, яка повинна нібито перейти від поміщиків до них, землеробів».

Під час подій в Ольшаниці відбулася подія, що засвідчувала існування патерналістських взаємин селян з поміщиком. Члени «комітету розпорядників» звернулися до управляючого удільним маєтком барона Корфа з проханням про «відпуск» дров для селян із удільного лісу за заниженими цінами, «надаючи перевагу тим, хто найбільше потребує». Управляючий пішов назустріч побажанням землеробів, зменшивши відпускну ціну «на сажень два рублі». За це представники селян М. Ненужний та Л. Кириченко ходили до барона Корфа «дякувати за надану милість». Отже, попри те, що загалом існувала гостра неприязнь селян до поміщиків, між ними подекуди ще залишались патерналістські взаємини. Важко сказати, наскільки ці почуття були глибокими та як на них могли вплинути події тогочасного життя.

Описані вище події засвідчували про значний вплив на селянство соціал-демократів. Серед їхніх активістів особливо вирізнялися представники місцевих євреїв. Цікаво оцінити українсько-єврейські відносини в Ольшаниці з урахуванням партійно-політичного чинника. Як засвідчують джерела, повної довіри з боку землеробів до юдеїв не було; згадати хоча б епізод із обранням делегатів на з'їзд ВСС. Їхній авторитет ще більше підупав після того, як 20 листопада в Ольшаниці прибули драгуни. За словами місцевого сільського старости, «євреї керівники кудись зникли», а серед селян стали ширитися розмови: «не стали би ховатися, якщо правильно мову вели», – говорили одні, «не злодій – не побіжиш, – казали інші».

Під час революційних подій виразно окреслилися взаємини селян та влади. Сільський староста Г. Зосименко, що обирався сільським сходом і виконував адміністративно-поліцейські функції, загалом був достатньо ознайомлений із тим, що відбувалося в селі. Він наголошував на ненасильницькому характері дій односельчан і, водночас, призвідниками зазначених подій називав ольшаницьких євреїв-членів Спілки, що не були членами сільської громади, та приїжджих діячів соціал-демократів. До інших урядовців місцеві селяни та євреї ставилися негативно. Так, коли 13 листопада волосний старшина Рокитнянської волості Василь Сміленко вимагав, аби сільський схід покинули євреї та жінки, які не мали права бути присутніми на ньому, то на запитання С. Гельмана про згоду на це селянської громади, останні наполягли, щоб ті залишилися. Більше того, як свідчив В. Сміленко, землероби одногласно заявили, що присутність Гельмана на сході більш необхідна, ніж присутність старшини, оскільки він «краще турбується про їхні інтереси, ніж старшина та інше начальство». На одне з зібрань євреїв та селян безуспішно прагнув потрапити місцевий урядник Кривохатко. Його не допустили присутні, а С. Гельман заявив, що поліція – «підозрілі», «мерзенні» люди, й висловив міркування, що вони з 1 січня будуть замінені «народною поліцією». Інший місцевий поліцей-

<sup>1</sup> У документі, написаному російською мовою, дослівно зазначено так: «между ними шли толки о земле».

ський урядник А. Левера також не допускався на зазначені зібрання. Таким чином, представники влади не користувалися довірою з боку селян.

Отже, наприкінці 1905 р. у селі Ольшаниця відбулися бурхливі революційні події. Вони справили значний вплив на селян регіону; за словами справника сусіднього Канівського повіту «Ольшаниця служить заразливим прикладом для навколишніх сіл» [33]. Встановлено, що революційні події в селі мали відгук серед хліборобів Васильківського, Канівського, Київського та Таращанського повітів Київської губернії [34]. Водночас, історичні документи засвідчують, що попри значний авторитет Української соціал-демократичної спілки та Всеросійського селянського союзу серед хліборобів, останні часто діяли на основі архетипних імперативів традиційної ментальності.

#### **Список використаних джерел:**

1. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / сост. Т. Шанин; под ред. А.В. Гордона; пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – 432 с.
2. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради: монографія / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.
3. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2007. – 456 с.
4. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ-ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: [навчальний посібник для студентів історичних факультетів] / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
5. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с. та ін.
6. Медушевский А.Н. Проекты аграрных реформ в России: XVIII – начала ХХІ века / А.Н. Медушевский; Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2005. – 639 с.
7. Священко З. Про урядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ століття: [монографія] / Зінаїда Священко; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань: Жовтий О.О. [вид.], 2012. – 343 с.
8. Земское самоуправление в России, 1864-1918: в 2 кн. / отв. ред. Н.Г. Королева. – М.: Наука, 2005. – Кн.1. 1864-1918. – 428 с.
9. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина ХІХ – ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.О. Бакуменко; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
10. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.О. Шаравара; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 19 с.
11. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Деснянська правда, 1996. – 204 с.
12. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.
13. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: монографія / І.А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
14. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки: монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
15. Пантелеймоненко А.О. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.01 / А.О. Пантелеймоненко; Державний вищий

- навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2009. – 36 с.
16. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В.В. Бондар ; Інститут історії України НАН України. – К., 2010. – С. 13.
  17. Присяжнюк Ю.П. Селянин у антиноміях історичних культур чи чого варті більшість наукових суперечок / Ю.П. Присяжнюк // Чорноморський літопис. – 2012. – Вип. 5. – С. 122-127. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl\\_2012\\_5\\_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2012_5_21).
  18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.318. Київська судова палата, оп.1, спр.302.
  19. Лапин Н.И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация / Н.И. Лапин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – №3. – С. 32.
  20. Нариси з історії українського національного руху : колективна монографія / відп. ред. В.Г. Сарбей. – К. : Інститут історії України, 1994. – С. 114.
  21. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.21 зв.; Матеріали в крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. С вступительной статьей В. Громана. – Ростов на Дону : Книгоиздательство «Новый мир», 1905. – С. 51.
  22. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.2-3 зі зв., арк.56. , арк.2 зв.
  23. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки : монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – С. 166.
  24. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.13 зв., арк.59 зв., арк.14 зв.
  25. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. Часть II. – СПб. : Общественная польза, 1908. – С. 101.
  26. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.12.
  27. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О.А. Сухова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 197.
  28. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.19 в., арк.11., арк.11 зв., арк.63., арк.12, 12 зв., арк.16, 16 зв., арк.2 зв., 3, 13.
  29. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – С. 326-327.
  30. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.16 зв., арк.2 зв., 17 зв., арк.16 зв., арк.21 зв.
  31. Матеріали в крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. С вступительной статьей В. Громана. – Ростов на Дону : Книгоиздательство «Новый мир», 1905. – С. 51-52.
  32. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.16 зв., арк.17, арк.21, 19 зв., арк.13 зв.
  33. ЦДІАУК, ф.318, оп.1, спр.302, арк.11, арк.3, 13, 19 зв., арк.19 зв., арк.16, 17 зв., арк.54, 54 зв., арк.12 зв., 55 зв.
  34. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки : монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – С. 93.

In the article the revolutionary events that took place in the village Olshanyesia end of 1905 established that these events had a response among farmers neighboring districts of Kyiv province. It was found that despite considerable credibility Ukrainian Social Democratic Union and the All-Russian Union of peasant farmers, farmers were often based on archetypal imperatives traditional mentality.

**Key words:** village Olshanyesia, revolution, Ukrainian Social-Democratic Union, farmers, traditional mentality.

*Отримано: 27.10.2016 р.*

**А. Л. Глушковецький**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **ВИБОРИ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ**

У статті на основі маловідомих архівних джерел розглядаються вибори до І Державної Думи у міській курії Кам'янця-Подільського. Автор висвітлює численні зловживання під час виборів кам'янецького міського голови В.І. Калішевича. Характеризує діяльність та постанови Кам'янецької повітової, Подільської губернської виборчих комісій щодо виборів у губернському центрі. Аналізує причини і наслідки оскарження та відміни виборів у місті.

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, вибори, скарги, Державна Дума, міський голова, виборча комісія.

Революційні події 1905 р. змусили владні кола Російської імперії поряд із силовим придушенням виступів йти на певні поступки й оголосити вибори до представницького органу парламентського типу – Державної Думи. Вибори до Державної Думи першого скликання відбувалися у січні-квітні 1906 р., а 27 квітня вона розпочала свою роботу.

Для організації виборчого процесу у Подільській губернії була створена мережа спеціальних комісії у справах про вибори до Державної Думи. Вони були створені у кожному повіті, а координувала їхню діяльність Подільська губернська комісія у справах виборів до Державної Думи. До складу комісії входили члени Кам'янець-Подільського окружного суду, предводителі дворянства, мирові посередники, податкові інспектори, міські голови. Функціональними обов'язками комісії були: призначення та організація виборчих з'їзтів, розгляд скарг виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів.

Уже на етапі складання виборчих списків повітові та губерньська комісії почали отримувати велику кількість скарг виборців на ймовірні порушення їхніх виборчих прав та виборчого законодавства загалом. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісії. За нашими підрахунками лише Подільська губерньська комісія у справах про вибори до І Державної Думи упродовж своєї діяльності розглянула 77 скарг, значна частина з яких були колективними.

Найбільшого резонансу в губернії набуло оскарження виборів до І Державної Думи у міській курії Кам'янця-Подільського, що відбувалися 13 березня 1906 р. Вже через декілька днів після голосування до Кам'янецької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії надійшла колективна скарга. Скаржники Б.І. Папашико, М.М. Петерсон, В.І. Шихуцький, І.М. Меньшиков, Ц.Ф. Свіщевський та ще 343 міських виборці звертали увагу комісії на низку серйозних порушень допущених під час організації та проведення виборів у Кам'янці-Подільському [1, арк.30]. Апелюючи до норм виборчого законодавства, вони аргументовано доводили необхідність відміни виборів та скасування їхніх результатів.

Усі автори скарги, будучи православними християнами насамперед, були незадоволені складом обраних виборщиків. Так, із 6 виборщиків – 4 (присяжні повірені Й.С. Вайслович, Г.О. Шатуновський, Д.Ш. Шлейфер і лікар З.М. Оксман) були євреями. Двома іншими виборщиками стали міський голова Кам'янця-Подільського В.І. Калішевич та, очевидно, його син, присяжний

повірений М.В. Калішевич [2, арк.238; 3, с.223]. Такий склад виборщиків та застосування міським головою адміністративного ресурсу під час підготовки і проведення виборів викликали обурення православних виборців Кам'янець-Подільського. Тому останні були змушені усіма засобами домогтися визнання незаконним обрання виборщиками вказаних осіб.

Означимо головні аргументи прихильників відміни виборів вказані у скарзі до Кам'янецької повітової виборчої комісії. По-перше, іменні запрошення, які слугували посвідченням особи виборця та бюлетені розсилалися виборцям-євреям єврейським виборчим комітетом, якому їх видала міська управа, а це було заборонено законом. Християнам такі документи розсилало міське управління, але робило це настільки халатно, що багато виборців їх не отримали, бо на конвертах не вказувалися адреси виборців. По-друге, в день виборів не було вжито ніяких заходів для збереження порядку: «Загальне враження було таким, ніби відбувалися вибори не в вищу Державну установу, а в правління якого-небудь товариства, в якому вибори можна проводити «по-домашньому» [1, арк.30], – зауважували скаржники. Це проявилось у тому, що: «Виборці впускалися в приміщення з'їзду цілими юрбами. Спочатку здійснювалися спроби посвідчення особи виборців при вході, як того вимагає ст.12 Інструкції, але пізніше через сильний натиск юрби це стало неможливим і в приміщення з'їзду входили всі бажаючі. Більш того, хто хотів отримати запрошення, встановлене 25 і 26 ст. Інструкції, тому варто було звернутися лише до осіб, які сиділи при вході і запрошення видавалося» [1, арк.30-30 зв.]. Далі скаржники наводили конкретні прізвища осіб, які отримали такі запрошення і посилаючись на Інструкцію, яка регламентувала проведення виборів вказували, що саме запрошення слугувало посвідченням особи виборця і у разі його втрати могло бути замінене лише письмовим формальним посвідченням особи. Крім того, особа, яка видавала запрошення на з'їзді, якийсь Рачинський, не мав ніякого відношення до виборчої комісії, а до такого заняття його уповноважив секретар міської управи Семенов.

Водночас, автори скарги вказували конкретні факти голосування за помірних осіб та виборців, що не брали участі у з'їзді. Із належним аргументуванням доводили теоретичну і практичну можливість неодноразового подання виборчого бюлетеня однією особою.

Проте, найбільші зловживання та порушення, за свідченням скаржників, були здійснені головою виборчого з'їзду міських виборців, міським головою Кам'янець-Подільського В.І. Калішевичем. Останній грубо порушив технологію голосування визначену виборчим законодавством, що не могло не вплинути на результати виборів. З цього приводу скаржники писали: «Проникнувши до зали, виборці юрбами оточували виборчі ящики, яких було три. Біля двох крайніх ящиків запрошення і бюлетені приймалися із належною перевіркою і відміткою за списком, а тому виборці повинні були проштовхуватися і втрачати час. Між тим біля виборчого ящика голови Комісії п. Калішевича справа робилася дуже просто. Запрошення та бюлетені прямо вихоплювалися із рук виборців услужливими асистентами п. Голови і виборці відпускалися так швидко, що не встигали опам'ятатися» [1, арк.30зв]. Наслідком такого «прискореного голосування» стало те, що маса виборців ринулася до виборчого ящика В.І. Калішевича і за такого хаосу не могло бути й мови про скільки-небудь ретельну перевірку виборчих запрошень, відмітку виборців, які проголосували та виконання інших формальностей передбачених виборчим законодавством.

Як підтвердження своїх спостережень скаржники наводили дані щодо числа бюлетенів вилучених із кожного виборчого ящика. «Що справа відбу-



валася так як ми указуємо доводить число прийнятих п. Калішевичем бюлетенів. У виборчий ящик п. Аксюка було зложено 552 бюлетені, в ящик п. Беньковського – 516, а п. Калішевича було прийнято 2691 бюлетень, причому звичайно приймалися бюлетені за всіма літерами алфавіту, а не лише указаними над столиком п. Голови Комісії, згідно 15 ст. Інструкції» [1, арк.30 зв]. Причому таку кількість бюлетенів В.І. Калішевич прийняв за 2-3 години [1, арк. 30зв]. Таким чином, упродовж кожної хвилини до виборчого ящика міського голови опускалося близько 20 виборчих бюлетенів і водночас приймалося стільки ж запрошень. Зрозуміло, що при таких космічних швидкостях голосування, як резонно зауважували скаржники, зловживань та порушень не встигали помітити не лише члени виборчої комісії, а й самі виборці.

Попри викладені у скарзі порушення, на засіданні 19 березня 1906 р. Кам'янецька повітова виборча комісія у складі члена Кам'янець-Подільського окружного суду К.З. Бренцівського (голова), кам'янецького повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича, голови з'їзду мирових суддів О.Г. Навроцького, мирового посередника К.П. Маркова затвердила результати виборів [1, арк.48-49]. Про гострі дебати навколо такого рішення свідчить особлива думка члена комісії К.П. Маркова, який не погодився з ухвалою своїх колег [1, арк.50 зв]. Очевидно, не останню роль у такому рішенні відіграло те, що виборщиком було обрано згаданого «порушника» В.І. Калішевича, котрий, перебуваючи на посаді міського голови та будучи членом Подільської губернської у справах про вибори до Державної думи комісії, безумовно, мав вплив на членів комісії та любивав свої інтереси.

Така позиція Кам'янецької повітової виборчої комісії, звичайно, не задовольнила скаржників і 22 березня вони подали скаргу вже до Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії. Причому автори скарги заявили, що рішення повітової комісії було їм оголошено лише ввечері 21 березня. Тому раніше оскаржити його вони не мали можливості.

Цього разу невдоволені виборці підійшли до написання скарги більш ретельно. Практично кожен аркуш скарги був поділений на дві половини: у першій вказувалися вимоги конкретної статті Положення про вибори до Державної Думи та Інструкції МВС від 24 лютого 1906 р. щодо проведення виборів, а в другій – яким чином вона порушувалася під час міських виборів у Кам'янці-Подільському. Левова частка недодержань виборчого законодавства припадала на дії В.І. Калішевича. Скаржники нарахували більше десяти видів суттєвих порушень: голова комісії В.І. Калішевич розгортав виборчі записки деяких виборців і під приводом неправильного заповнення віддавав на доопрацювання або знищував; виборчі записки біля першого виборчого ящика приймалися у розгорнутому вигляді нібито з метою перевірки правильності заповнення; В.І. Калішевич приймав виборчі записки за всіма літерами алфавіту, а не лише за тими, що були вказані на його виборчому ящику; голова комісії опікуючись першим виборчим ящиком прийняв понад 2000 виборчих записок, що заборонено законом та у кілька разів більше у порівнянні із іншими двома ящиками; виборча комісія не вжила заходів для забезпечення порядку та спокою під час голосування і воно відбувалося у повному хаосі та тисняві; близько 500 виборчих записок не були розіслані виборцям міською управою, натомість особами близькими до міського голови вони заповнювалися і роздавалися малограмотним і неграмотним виборцям, які таким чином вводилися в оману; виборчі списки були складені міською управою вкрай халатно, зокрема, внесено як мінімум кілька десятків померлих осіб тощо [1, арк.2-8].

На будь-які зауваження та протести виборців щодо такого неподобства міський голова В.І. Калішевич як свідчать скаржники «або не звертав ніякої

уваги або відказував, що він знає справу або залякував скласти протокол на заявників про неналежне проведення виборів...» [1, арк.3].

Губернська комісія у складі голови Кам'янець-Подільського окружного суду С.В. Сукачова (голова), управляючого Подільською казенною палатою А.Е. Броецького, голови губернської управи у справах земського господарства П.М. Александрова, члена окружного суду С.А. Майделя, кам'янецького повітового предводителя дворянства І.С. Раковича, більш зважено підійшла до розгляду скарги кам'янецьких виборців. На своєму засіданні 24 березня 1906 р. комісія проаналізувавши матеріали виборів й заслухавши пояснення В.І. Калішевича, виявила, що зазначені у скарзі порушення і зловживання дійсно мали місце та відмінила вибори. Так, у постанові комісії з цього приводу зазначалося що «отримані за таких умов результати голосування не можуть вважатися правильними, так як за відсутності допущених порушень і при дотриманні установлених правил обраними в Кам'янецькому виборчому зібранні могли б виявитися зовсім інші особи» [1, арк.24 зв.]. Водночас, оцінки діям під час голосування голови виборчої комісії, кам'янецького міського голови В.І. Калішевича губернська комісія не зробила.

Однак, таке цілком логічне та виважене рішення Подільська губернська виборча комісія прийняла лише за 2 дні до виборів членів Державної Думи у Губернському виборчому зібранні, які були призначені на 26 березня. Таким чином, на проведення повторних виборів у міській курії Кам'янець-Подільського вже не було часу. Отже, неналежне виконання своїх обов'язків що організації та проведення виборів Кам'янець-Подільською міською управою, зловживання захищеного у обранні виборщиком міського голови В.І. Калішевича та некваліфіковані дії Кам'янецької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії позбавили кам'янецьку міську громаду можливості делегувати своїх представників для обрання депутатів Державної Думи.

Разом із тим, епістолярні баталії навколо кам'янецьких виборів на цьому не завершилися. Обрані виборщиками В.І. Калішевич, Г.О. Шатуновський та інші спробували оскаржити постанову губернської комісії про відміну виборів у Правлячому Сенаті. Таке звернення уже не мало ніякого практичного значення, адже навіть у разі задоволення скарги взяти участь у виборах депутатів Державної Думи від Подільської губернії зважаючи на дату їх проведення вони все одно б не змогли. До того ж, Правлячий Сенат повністю підтвердив рішення губернської комісії, про що повідомив останню лише 15 травня 1906 р., тобто вже після початку роботи I Державної Думи [1, арк.83-83 зв.].

Примітно, що практично одночасно із кам'янецькими виборщиками свою скаргу до Правлячого Сенату подав і фактичний керівник виборчої кампанії євреїв у Подільській губернії, один із засновників Союзу для досягнення повноправності євреїв в Росії, присяжний повірений Г.Б. Сльозберг. У ній він указував, що відмінивши вибори губернська комісія повинна була оголосити повторні. Проте, згідно із роз'ясненням Сенату, цей обов'язок покладалася не на комісію, а на губернатора. Тому скарга була визнана безпідставною [1, арк.83-83 зв.].

Аналіз організації та проведення виборів до I Державної Думи у міській курії Кам'янець-Подільського дозволяє стверджувати, що вони супроводжувалися значними порушеннями виборчого законодавства та гострим протистоянням між православними і єврейськими виборцями. Констатуємо серйозні зловживання під час проведення виборів кам'янецького міського голови В.І. Калішевича, які очевидно були викликані його бажанням стати виборщиком, а можливо, й депутатом Державної Думи. Зважаючи на склад обраних виборщиків та прямі фальсифікації, що супроводжували їхню перемогу, з ве-

ликою долею вірогідності можна припустити наявність певних домовленостей між представниками єврейської громади Кам'янця-Подільського та міського голови щодо проведення визначених кандидатів у виборщики. На наш погляд, не можна відкидати і звичайний підкуп головного чиновника міста євреями, які прагнули будь-якими засобами провести якомога більше своїх кандидатів у виборщики, щоб мати шанси на обрання депутатів-євреїв. Урешті-решт значні порушення та підтасовки призвели до численних скарг з боку православних виборців та відміни виборів у Кам'янці-Подільському. Внаслідок чого жителі губернського центру були позбавлені можливості делегувати своїх виборщиків у Губернське виборче зібрання для обрання депутатів Державної Думи.

#### **Список використаних джерел:**

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф.273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную Думу комиссия, оп.1, спр.68. По жалобам жителей г. Каменца Бориса Ивановича Папашико, Николая Магнусовича Петерсона, Владимира Ивановича Шихуцкого, Ивана Михайловича Меншикова, Цеслава Феофиловича Свищевского и других в числе 348 лиц на постановление Каменецкой уездной комиссии об утверждении выборов городских избирателей в г. Каменце и оставлении без последствий, поданных на эти выборы жалоб, 84 арк.
2. ДАХМО, ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие, оп.2, спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах, избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др., 361 арк.
3. Глушковецкий А.Л. Демократия в провинции: выборы та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії / А.Л. Глушковецкий. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2010. – 400 с.

Based on the little known archival sources, the article deals with the elections to State Duma I in Kamianets-Podilsky urban curia. The author finds out numerous abuses during the elections by the mayor Kalishevych. The activities and decisions of Kamianets district, Podilsky provincial election committees for elections to the provincial center are characterized. It is analyzed the causes and consequences of the appeal and cancel of the elections in the city.

**Key words:** Kamianets-Podilsky, elections, complaint, State Duma, mayor, election committee.

*Отримано: 25.10.2016 р.*

**П. В. Кліщинський**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Оєienка*

## **ОСЕРЕДКИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 — лютий 1917)**

У статті характеризується діяльність політичних партій в Подільській губернії в роки Першої світової війни. Зазначено, що Поділля, в силу свого прифронтового статусу, а також наявності великої кількості військових, перебувала під пильним наглядом департаменту поліції. Це проявлялося у фактично примусовій евакуації політично активного населення регіону в тиллові губернії України чи до Росії, що відповідно, ускладнювало роботу політичних партій. Автор наголошує на діяльності політичних партій різного спектру.

**Ключові слова:** політична партія, прокламація, підпільна діяльність, Подільська губернія, пропаганда, агітація.

Дослідження політичної історії України періоду Першої світової війни є одним із перспективних напрямків сучасної української історіографії. Попри значну кількість робіт з даної тематики [11-15; 20], малодослідженим залишається регіональний аспект проблеми, зокрема висвітлення діяльності осередків політичних партій на території Подільської губернії протягом 1914 – лютого 1917 р.

Умови для роботи політичних партій на території Правобережної України були специфічними: з початком війни представники Верховної влади в регіоні (Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, Київський, Подільський і Волинський губернатори) здійснювали заходи, спрямовані на розробку та реалізацію планів евакуації прифронтових територій. Крім того, територія Південно-Західного краю потрапила в зону контролю військової адміністрації (Верховного головнокомандувача, командувача Київського військового округу, командувача Південно-Західного фронту, командувачів арміями). Тому, вже 10 жовтня 1914 р. Радою Міністрів було офіційно ліквідовано Київське, Подільське і Волинське генерал-губернаторство [21, с.336].

Відзначимо, що умови для політичної діяльності в період війни на Поділлі були вкрай несприятливими, оскільки час від часу тут відбувались бойові дії та існувала реальна загроза окупації території. Внаслідок цього значна частина населення губернії (здебільшого політично свідомого та активно-го) була евакуйована в тиллові губернії України чи в глиб Росії. Існуючі ж на території цих губерній організації працювали серед решти населення, яке в своїй більшості було політично інертним.

Як і на решті території України, на початку Першої світової війни значна частина населення Подільської губернії була охоплена патріотичним настроєм. Домінуюче становище в політичному житті губернії займали російські «націоналісти», зокрема, Подільський союз російських націоналістів [7, арк.55] (далі ПСРН).

ПСРН був помітною силою у націоналістичному русі, що діяв на Правобережній Україні й, зокрема, на території Подільської губернії. Його було створено 7 серпня 1909 р. за зразком Київського клубу Російських націоналістів [17, с.56]. Засновниками ПСРН стали 16 осіб, головними серед яких були Є. Броєцький, І.Є. Ракович, С.Ф. Тапезніков. Друкованими органами ПСРН були газета «Подоланин» та журнал «Земський вісник». Згідно статуту ПСРН, його

метою було «сприяння пануванню російського народу й першості православ'я у краї та зміцнення основ російської державності та утвердження російської народної єдності серед місцевого населення» [8, арк.79]. Для цього планувалося проводити збори і з'їзди; видавати книги, брошури; засновувати аудиторії, школи, бібліотеки, читальні, клуби, гуртки самооборони, виставки, музеї, театральні сцени, народні доми; сприяти організації товариств взаємодопомоги: споживчих, промислових, продовольчих, страхових та кредитових закладів тощо.

В період війни ПСРН, користуючись певним патріотичним піднесенням населення, ще більше зміцнив свої позиції в Подільській губернії. Про це, зокрема, свідчить звіт Подільського губернатора за серпень 1916 р., в якому він зазначає, що відносно партійної належності подоляні домінуюче становили в губернії займають «націоналісти», представників яких було вибрано в IV Державну Думу. При цьому губернатор зазначав, що «великий вплив на спрямування діяльності повітових предводителів на місцях має губернський предводитель дворянства – Член Державної Ради І.Є. Ракович, який є дуже бажаним представником Подільської губернії в Державній Раді» [8, арк.82].

Дещо по-іншому оцінював роль та значення діяльності ПСРН в губернії Н. Григорійв. В своїх «Спогадах» він, зокрема, писав: «Уряд бачив реальні настрої суспільства і, рятуючи себе, організував на свою оборону також нібито «суспільство» – чорносотенний «Союз рускаго народа». Граф С. Вітте свідчив, що в ньому були самі «хулігани і злодії». Столипін називав його просто «злочинною бандою» [9, с.45]. В Кам'янці на чолі «Союзу...» стояв священник Кирило Стиринський. «Союз рускаго народа» не міг втихомирювати суспільного невдоволення. Навпаки, тільки роздрочував його. Бачачи, що й «Союз рускаго народа» не допомагає, російський уряд збільшував репресії» [9, с.46].

Активну діяльність на Поділлі в умовах війни проводили місцеві осередки революційних партій. Хоча начальник Подільського губернського жандармського управління з цього приводу повідомляв прокурора окружного суду «... згідно з перевіреними даними деякі соціал-демократичні та соціал-революційні партії одержали вказівки припинити на час війни всякі дії і намагатися надавати допомогу царському уряду» [3, арк.70-70 зв.; 16, с.13]. Допомога допомогою, а звіти повітових жандармів Подільської губернії протягом жовтня-грудня 1914 р. свідчили про відсутність політичної активності в регіоні [2, арк.60-66]. Так, наприкінці жовтня 1914 р. на ім'я начальника Подільського губернського жандармського управління прийшла телеграма від його полтавського колеги з інформацією про імовірність скликання «Південної конференції РСДРП» [2, арк.66-66 зв.]. Місцем імовірного зібрання мала стати Полтава, оскільки тут проживали (за інформацією вже харківських жандармів) активні її організатори М.П. Скрипніков і М.М. Лазко [2, арк.67]. 6 листопада тимчасово виконуючий обов'язки начальника Подільського ГЖУ доповідав, що жодних відомостей про конференцію і її делегатів від Подільської губернії в нього немає [2, арк.69]. Схожа за змістом інформація стосувалася і меншовицького крила РСДРП, яке за повідомленням самарських жандармів на початку липня 1915 р. організувало конференцію в Самарі. У її роботі взяло участь 6 делегатів, серед яких представників з Поділля не було [3, арк.61].

Після декількох місяців війни ситуація дещо змінюється. В своєму зверненні до офіцерів прикордонної служби Янчука, Лабутина і Бурова від 12 січня 1915 р. начальник Подільського губернського жандармського управління зазначав: «Згідно наявних агентурних даних колишні лідери революційного руху (особливо соціалісти-революціонери) з огляду на війну тимчасово припини-

ли активну роботу в організаціях на місцях. Ситуацію, що склалася (воєнний час. — Авт.) вони вирішили використати для збору інформації про настрої в селянському середовищі [1, арк.7]. А саме: 1. Про випадки незадоволення селян урядовими указами, пов'язаними з війною; 2. Про наміри селян після війни виступити з вимогами відшкодування збитків та збільшення земельних наділів за рахунок поміщицьких земель; 3. Про ставлення уряду до польського і російського населення Подільської губернії [1, арк.7].

За інформацією правоохоронців, «роботу зі збору інформації соціалістично-революціонери поклали на деяких працівників земства, а також осіб сільсько-духовенства та сільських вчителів» [1, арк.7]. Для прикладу, 25 липня 1915 р. в Краснянське повітове управління Ямпільського повіту Подільської губернії надійшов рекомендований лист з Канади на ім'я жителя с. Розсоше Г.О. Пасічника. Так як об'єм конверта видався дивним, волосний писар, у присутності свідків його відкрив. Зміст листа опосередковано вказував на приналежність адресата до партії соціалістів революціонерів: «Дорогий товариш Григорій Осипович. Не можу задовольнити ваше прохання, тому що це буде важко. Літературу можуть перехопити. Зброю можна дістати у Вінниці у Давида. Дійте, по можливості, конспіративно, про решту — не турбуйтеся: ви на даний момент поза підозрою. Період тепер дуже сприятливий (для політичної діяльності — Авт.) у зв'язку з поразкою росіян... Діяти активно і виключно через товариша Давида» [5, арк.5]. Крім тексту листа у конверті було виявлено прокламацію партії соціалістично-революціонерів (додаток до №67 «Революционной России») [5, арк.5-5 зв.]. Відразу після цього, в будинку Г. Пасічника приставом 2 стану волості було проведено обшук, в ході якого нічого компроментуючого господаря виявлено не було. Цікавим є й те, що ні до духовенства, ні до місцевої інтелігенції Г.О. Пасічник не належав. Навпаки — займався сільським господарством і, навіть, мав дві судимості за важкі злочини [5, арк.5 зв.].

Осередки більшовицької течії РСДРП, виходячи з тези свого лідера про необхідність негайної боротьби за припинення війни і перетворення імперіалістичної війни в громадянську, намагались проводити роз'яснення позиції своєї партії серед населення. Однак така діяльність мала певний ризик, оскільки царський уряд доклав усіх зусиль для ліквідації будь-яких антиурядових виступів в країні. В одному зі своїх циркулярів Міністерство внутрішніх справ вимагало «без всяких вагань спокійно розправитися з кривою та революційними організаціями» [19, с.42].

Як і соціалісти революціонери, соціал-демократи потужної організації на Поділлі не створили. Їх діяльність зводилась, здебільшого, до створення нечисленних осередків з метою поширення нелегальної літератури і ведення пропаганди в середовищі робітників. Так з початком війни фактично згорнула свою роботу прокурівська організація РСДРП. Прокурівські жандарми відзначали, що станом на середину листопада 1914 р. в касі колишнього таємного есдеківського гуртка було 60 крб., які зберігалися у 2 Прокурівському ошадно-позиковому товаристві на рахунках А. Ріхмана і Л. Вевісеца [2, арк.76]. Серед колишніх членів товариства не було спільної думки щодо подальшої долі коштів: одні вважали, що їх необхідно роздати сім'ям мобілізованих солдатів, інші ж — витратити на оплату адвоката колишньому учаснику Прокурівської організації РСДРП П. Крупнику. Спільне питання мало вирішитися на спільному «зібранні» членів організації, яке, через пильний нагляд поліції так і не відбулося [2, арк.77]. Як наслідок, П. Крупник, не дочекавшись фінансової підтримки однопартійців, у січні 1915 р. був засуджений Кам'янець-Подільським окружним судом за статтею 134 Кримінального кодексу до позбавлення волі [3, арк.10]

(санкція даної статті передбачає ув'язнення або каторгу на термін до 8 років) [10, с.30]. Партиїні кошти врешті були роздані на «різні потреби» [3, арк. 11], що свідчить про відсутність політичної активності і намірів її налагодження.

На стадії відновлення і згуртування перебував і Могилів-Подільський осередок партії, який гуртувався навколо місцевого жителя Я. Грейсера. Ще у 1905 р. він, як учасник РСДРП, був засуджений за розповсюдження нелегальної літератури серед військових. Відбувши ув'язнення, протягом трьох років проживав у США, не розриваючи контактів з однопартійцями. З літа 1915 р., проживаючи в м. Могилів-Подільський, потрапив у поле зору жандармів за ведення політичної пропаганди серед робітників ливарних підприємств і млинів, а також через неодноразове отримання листів від колишніх однодумців з усієї Росії і Америки [3, арк.80]. За даними жандармів, станом на 20 серпня 1915 р. в організацію, створену Я. Грейсером входили: службовець контори Раппопорта Ш. Розенблат, службовець першого ошадно-позикового товариства А. Бейдер, кравці І. Броніс і А. Лобанов, працівник типографії К. Шеремет. Я. Грейсер з метою конспірації збирав їх для «катання на човнах» Дністром, під час якого велись розмови про підготовку і утворення осередку, методи роботи [3, арк.80]. Таким чином, діяльність соціал-демократів Поділля зводився до поодиноких акцій і налагодження партійних зв'язків.

В зазначений період для відновлення і зміцнення своїх партійних осередків центральні установи більшовицької партії надсилали своїх представників з промислових центрів країни. Так, 5 травня 1915 р. губернські органи влади повідомляли, що перед робітниками часто виступають і розповсюджують крамольні листівки соціал-демократичної партії робітники-більшовики, які приїжджають з великих промислових центрів. У м. Вінниця вони поширювали листівки Петербурзького комітету РСДРП із заклик до повалення існуючого ладу [18, с.27].

Навесні 1915 р. Київський комітет РСДРП з метою допомоги більшовикам на місцях та взаємної інформації організував поїздки своїх представників до партійних організацій Подільської губернії [17, с.43]. Так, за даними жандармів, у другій половині березня 1915 р. «з метою ознайомлення з партійною роботою і встановлення зв'язку з місцевими активістами», на Поділля виїхала делегатка від Київської соціал-демократичної організації А.А. Костюковська, відома під партійним псевдонімом «Анюта Прачка» [3, арк.15, 19]. Проте вже 18 квітня того ж року начальник Подільського губернського жандармського управління доповідав у Департамент поліції, що зазначена особа в губернію не прибувала [3, арк.17]. У тому ж 1915 р. через Могилів-Подільський було організовано транспортування літератури із-за кордону [18, с.27].

Агітаційну роботу серед робітників губернії проводили також більшовики тилкових частин Південно-Західного фронту, закликаючи їх боротися проти імперіалістичної війни, за перетворення її на війну громадянську. Так, в м. Лучинець Могилівського повіту проводила роботу більшовицька група 17 запасного піхотного полку 8 армії [18, с.27].

У 1916 р. антивоєнні листівки розповсюджувались ще в більшому обсязі, і не лише серед цивільного населення, а й у розташуванні військових частин. Так, неодноразово знаходили листівки проти війни і уряду у Вінниці на території казарми Кримського полку [16, с.13-14].

Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. більшовицька група в Кам'янці-Подільському зміцнилася, особливо після повернення з армії її керівника М.М. Кушелева. Члени групи (М.М. Кушелев, Сіперштейн, Г.А. Голованіський-Барський та ін.) друкували і розповсюджували у військових частинах листівки, проводили усну агітацію серед солдатів. Підпільна соціал-демократична група

існувала також серед робітників депо станції Гречани, яку очолював більшовик О.А. Дубінін [17, с.44].

Підпільні більшовицькі групи діяли у військових частинах, що дислокувались на території Подільської губернії, використовуючи невдачі на фронті та незадоволення солдатів вищим командуванням, яке, на їхню думку, виявило повну нездатність керувати військовими операціями. Всі ці обставини, на думку члена більшовицької партії Ф. Попова, який діяв у 12 армійському корпусі, «сприяли підпільній революційній роботі в армії». Не лише рядові, а й деякі офіцери, особливо молоді, відрито висловлювали незадоволення війною. На підтвердження цієї думки Ф. Попов наводив красномовний приклад, як до підпільної революційної трійки більшовикам вдалося залучити командира батальйону 19 дивізії підполковника Кропивлянського, якому було доручено організацію революційної роботи в 74 Ставропольському полку. При цьому Ф. Попов зазначає, що «до початку Лютневої революції в кожному полку другої дивізії було створено невеликі групи, головним чином з солдатів, які співчували більшовизму» [8, арк. 111]. Підпільні більшовицькі групи діяли також у лейб-гвардії Преображенському полку, що дислокувався на території Подільської губернії [17, с.44].

Загалом в губернії опозиційний настрій не вщухав, а загострювався. Все робилося для того, щоб підбурити громадськість проти тогочасного ладу. Література і преса займались критикою. Таємні соціалістичні організації закликали до революції. Н. Григоріїв-Наш у своїх спогадах писав: «Особливою революційністю відзначалися соціалісти-жиди, за ними йшли соціалісти-поляки й москалі, а українці пленталися десь у самому кінці» [9, с.42-43].

В надзвичайно несприятливих умовах в Правобережних губерніях знаходився український рух, який зазнавав постійних репресій. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. пропонував представникам місцевої адміністрації українських губерній не допускати створення союзів і товариств «інородніх», в тому числі українських, незалежно від переслідуваної ними мети, бо «об'єднання на ґрунті національних інтересів веде до поглиблення національної відособленості в Росії» [17, с.57]. Пильна увага до українських організацій Правобережної України пояснюється в першу чергу тим, що вони намагались підтримувати зв'язки з українськими організаціями Галичини, які, як відомо, були відверто антицарськими і визволення України бачили лише через крах Російської імперії. Вже у 1912 р. вони активно готувались до війни. З Галичини в Наддніпрянську Україну масово (транзитом через Волинь) йшла література, преса, в якій пропагувались національно-демократичні ідеї. В пропагандистській діяльності українських партій Волинь і Поділля займали далеко не останнє місце, оскільки мали стати своєрідним трампліном, звідки державна ідея поширювалася б на всю Україну. Але, як показало подальші події, ефективність цієї агітації була невисокою.

За свідченням Н. Григорієва і українці Поділля не сиділи без діла. В самому Кам'янці-Подільському було декілька таємних організацій. А саме: філія Товариства Українських Поступовців (ТУП), яка працювала серед старшого громадянства, гурток середньо шкільної молоді під проводом В. Солухи та Світелка. Останній українізував учнів Кам'янецьких гімназій та комерційних шкіл (перед тим індивідуально українську працю провели там як учні гімназій брати Олександр та Євген Онацькі, батько яких був свідомим українським діячем). В духовній семінарії, яка з попередніх часів була «заражена» українською пропагандою вчителів Володимира Чехівського, Стиранкевича та ін., працював таємний гурток на чолі з Михайлом Рошаківським. Активними діячами його



були Микуляк, Видибіда, Прокопович та ін. [9, с.43-44]. Нитки від тих гуртків сходились в місцевій філії ТУП. Були там безпартійні, соціал-демократи (Л. Єзерницький, Злоштанський) та співчуваючі соціалістам-революціонерам (Григоріїв, Сочинецький) тощо. Та не тільки таємні організації зворушували суспільство. Всякі зібрання – земські, кооперативні, учительські, духовенства і т.п. обертались в огнища протиурядової пропаганди [9, с.43-44].

Характеризуючи складну ситуацію в місті та губернії, Н. Григоріїв-Наш відзначав, що війна й викликані нею тягарі особливо озлоблювали населення. Неуспіхи на фронті: «зрада Сухомлінова», що «не підготував запасів»; суперечки в головному штабі; розмови по сепаратний мир; переміна головного командування; недостача зброї; хаос в постачанні харчів; утеча «маминих синків» в різні «Земгори» і «Земосоюзи», що звільняли своїх співробітників від участі на фронті, через що ставали притулками втікачів з війська і викликали заздрість та лють фронтовиків, – все це поширювало невдоволення серед населення [9, с.42].

Отже, за умов тотального контролю з боку держави за суспільством паростки українського національного руху все ж проростали на теренах Подільської губернії. Прифронтний статус і евакуація населення, насичення регіону військами і його підпорядкування армійському керівництву зумовили нечисленність партійних осередків і, порівняно з довоєнним періодом, значно менші масштаби діяльності.

#### **Список використаних джерел:**

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві), ф.301, оп.2, спр.418. – 40 арк.
2. ЦДІАУ в м. Києві, ф.301, оп.1, спр.1652. – 78 арк.
3. ЦДІАУ в м. Києві, ф.301, оп.1, спр.1735. – 95 арк.
4. ЦДІАУ в м. Києві, ф.301, оп.1, спр.1736. – 10 арк.
5. ЦДІАУ в м. Києві, ф.301, оп.1, спр.1738. – 67 арк.
6. ЦДІАУ в м. Києві, ф.301, оп.2, спр.418. – 749 арк.
7. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф.228, оп.1, спр.8412. – 118 арк.
8. ДАХМО, ф.629, оп.1, спр.23. – 169 арк.
9. Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрми народів, а будували свою хату / Н. Григоріїв. – Львів, 1937. – 262 с.
10. Уголовное уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб. : Издание «Сенатская типография», 1903. – 151 с.
11. Брицький П. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни / П. Брицький // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 128-132.
12. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ ст. (1900-1925) / Р.І. Ветров. – Дніпродзержинськ : Поліграфіст, 1997. – 112 с.
13. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог та поразок / О. Висоцький. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.
14. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття) / А.І. Голуб. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 92 с.
15. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни / Д. Дорошенко. – Прага, 1936. – 99 с.
16. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі / І.С. Зеленюк. – Львів : Каменяр, 1966. – 166 с.

17. Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій / В.Б. Любченко // Укр. істор. журн. — 1996. — №2. — С. 55-64.
18. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса : Маяк, 1980. — 343 с.
19. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. — Львів : Каменяр, 1972. — 372 с.
20. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кін. XIX — поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А.І. Павко. — К. : Либідь 1999. — 247 с.
21. Шандра В.С. Генерал губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В.С. Шандра. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2005. — 427 с.

The article deals with the political parties in Podilska province during the First World War. It is noted that the skirts, because of its frontline status, as well as a large number of military, was under the watchful eye of the police department. This was manifested in virtually forced the evacuation of politically active people in the rear region of the province or the interior of Ukraine, which accordingly complicates the work of political parties author emphasizes the political parties of different spectrum.

**Key words:** political party proclamation, underground activity, Podolia, propaganda, agitation.

*Отримано: 24.11.2016 р.*

УДК 070.482:378.4(477.43/44)КПДУУ

**В. Р. Адамський**

*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія*

## **УНІВЕРСИТЕТСЬКА ТЕМА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ПОДОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ»**

У статті проаналізовано інформативні повідомлення, замітки, статті, оголошення, опубліковані на сторінках органу Подільського духовенства та мирян «Голос Подольської церкви», в яких висвітлюються різні аспекти, дотичні до заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Підкреслено, що більшість матеріалів присвячена висвітленню низки проблемних питань, пов'язаних із відкриттям у структурі вищого навчального закладу богословського факультету. Досить ґрунтовно висвітлено засідання Кам'янець-Подільської міської думи, на якому розглядалося університетське питання. Подано до загального ознайомлення записку Міністра ісповідань про богословські факультети, проект зразкового навчального плану, розробленого представниками професорсько-викладацької корпорації Київської духовної академії та кошторис на утримання теологічного підрозділу на перше півріччя 1918/19 навчального року. У контексті цієї теми проаналізовано історичну довідку за підписом київського богослова щодо місця богослов'я в системі навчального процесу в університетах Російської імперії з кінця XVIII — до початку XX століття.

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський державний український університет, міська дума, богословський факультет, студенти, реформа духовної вищої освіти, навчальний план, університетська реформа.

У добу гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському виходило чимало різножанрових часописів, які з різних позицій висвітлювали події, що відносилися як до загальноукраїнського інформаційного контексту, так і місцевого життя. Губернську періодику цього періоду за комплексом виконуваних завдань дослідни-

ки поділяють на офіційні видання, громадсько-політичні, просвітницькі, економічні, фахові та релігійні [1]. Останній тип видання у регіоні був представлений органом Подільського духовенства і мирян газетою «Голос Подольской церкви».

Рішення про видання нового часопису було ухвалене на єпархіальному з'їзді Подільського духовенства у грудні 1917 р. За відвертим знанням редакції, воно приймалося під «впливом промов представників Української Центральної Ради, котрі щиро вітали з'їзд і закликали духовенство до по-жвавлення релігійно-просвітницької діяльності серед народу» [2]. В протиположному разі, стверджували репрезентанти національної демократії, відмова у будь-якій формі означатиме небажання з боку духовенства співробітничати з Центральною Радою в культурному облаштуванні рідної України, що не відповідає її реальним інтересам самого духовенства.

Відтак з даного питання представницький духовний форум ухвалив спеціальну постанову: «Видавати з 1 січня 1918 року газету «Голос Подольской церкви» у тому місті, де буде розміщуватися Церковно-Єпархіальна Рада, а на час війни у м. Тульчині. Кошти на газету надаються Парафіяльними Радами з церковних сум або шляхом збору по двадцять карбованців за річний екземпляр. Духovenство запрошується підтримувати свій друкований орган. Редакція прийме усі засоби до розповсюдження газети» [3].

Планувалося, що видання виходитиме у світ до трьох раз на тиждень. Вартість місячної передплати визначалася у сумі 2 карб., річної – 20 карб. Програма газети включала два основних відділи. У межах офіційного передбачалося публікувати матеріали на суспільно-значимі теми з церковно-громадського життя, а також повідомлення, відповідні змістовному навантаженню двох рубрик: «Єпархія та парафія у всіх проявах їх життєдіяльності» та «Проповідь, законовчительство, тверезість і місія». Апологетичний відділ включав у свою структуру дещо ширший спектр інформаційних матеріалів, які мали бути представлені у декількох розділах: «Повісті, оповідання, нариси, вірші. Сільське господарство, кооперація, союзи духовенства і мирян та ін. Огляд духовного і світського друку. Огляд церковних та політичних подій. Кореспонденції. Бібліографія. Додатки релігійно-морального змісту» [4].

Набір газети здійснювався у друкарні Св.-Троїцького братства. До редакційного комітету увійшли священники С.А. Козубовський, Н.П. Карпович та І. Степановський. Часопис вирішено було друкувати російською та українською мовами з огляду на той факт, що «більшість місцевих та іноєпархіальних співробітників ще не оволоділи літературною українською мовою» [3].

Однак перший номер часопису вийшов у світ лише 6 квітня 1918 р. за новим стилем. Причиною тому слугували три суттєві обставини. По-перше, у перші два місяці 1918 р. на видання газети не надійшло жодних сум, а кредитуватися у управлінні свічкового заводу, як це практикувалося раніше, практичної можливості не було, позаяк єпархіальний з'їзд не ухвалив з цього питання позитивного рішення. По-друге, журнали з'їзду отримали схвалення єпископа Подільського та Брацлавського Митрофана лише 29 січня 1918 р., а офіційне повідомлення про це надійшло до редакції лише у лютому [2]. Врешті, не останню роль на затримку видання вплинули події суспільно-політичного характеру, пов'язані з тимчасовим контролем регіону пробільшовицьки налаштованих військових. Втім, цю незручність редакція зобов'язувалася виправити шляхом випуску декількох додатків релігійно-морального змісту, у чому відчувалася гостра потреба.

Чимало місця на шпальтах видання відводилося й питанням університетського будівництва в Українській державі. Оскільки ця тема ще не стала пред-

метом спеціальної уваги вітчизняних дослідників, у даній статті ми розглянемо її більш ґрунтовно.

Перше повідомлення на університетську тему з'явилося уже в першому номері «Голосу Подольської церкви». У лаконічному матеріалі під назвою «Открытие университета в городе Каменце» йшлося про надзвичайне засідання Кам'янець-Подільської міської думи 1 квітня 1918 р., на якому, як стверджувалося у замітці, «остаточно вирішено питання про відкриття в м. Кам'янці урядового українського університету з початком нового навчального року» [5]. Вказувалося також на першочергове відкриття історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного факультетів. Окремо було зауважено, що під час обговорення питання висловлювалися побажання за прикладом західноєвропейських університетів відкрити у першу чергу й богословський факультет.

Як доканий факт доводилося до відома громадськості про асигнування думою на реалізацію проєкту одного мільйону гривень та надання відповідного приміщення. У цьому ж матеріалі анонсувався візит до міста київської делегації, яка мала оглянути будинки та визначитися із відкриттям структурних підрозділів майбутнього навчального закладу. Завершувався матеріал оптимістичним передбаченням: «Мрія стає реальністю. Наше благодатне Поділля з його численними багатствами, з високо обдарованим народом, що нараховує до 4 мільйонів, врешті буде мати свій розсадник освіти. Розвиток його природних багатств і культурних сил піде тепер гігантськими кроками» [5].

Більш детальний звіт про засідання Кам'янець-Подільської міської думи було надруковано в газеті 26 травня 1918 р. у матеріалі за авторством А. Войткова. Оскільки дослідники проблеми вкрай обмежені первинними джерелами про початковий період в реалізації університетської ідеї на Поділлі, ми подаємо цей документ без скорочень в авторській редакції, як він був опублікований у газеті: «Университет! Universitas litterarum!.. Какое великое и прекрасное будущее принадлежит городу, который получает высокое счастье принять у себя и дать приют высшему культурно-просветительному учреждению, созданному целыми веками цивилизации и культуры. Наш захудалый, провинциальный городок, недавно лишь соединенный с внешним миром стальной лентой, волею судеб, совершенно неожиданно получает это счастье и то, чего добивались, с громадным напряжением сил и средств, богатейшие и многолюднейшие русские города, да так и не добились (Тифлис, Нижний Новгород, Самара и др.), достается нашему городу в удел, как волшебный дар неба.

Я шел в Городскую Думу на историческое заседание не только с целью присутствовать при рождении нового университета. Я интересовался в тоже время новым, «революционным», демократическим самоуправлением, новым типом общественных деятелей, именуемых, выражаясь старой терминологией «отцами города». До сих пор у меня не было подходящего к этому случая. Могу сказать, что я в одном отношении только не разочаровался. Университетский вопрос прошел недостаточно ярко, бледно, при полном отсутствии той экспрессии, какая соответствовала бы важности исторического момента; но физиономия нового городского самоуправления, личность городских деятелей одних и безличность других для меня, как и для всякого объективного наблюдателя, определились в совершенной, можно сказать, исчерпывающей полнотой и рельефностью.

Большой день в Думе. Все места для публики переполнены. Гласные присутствуют in согроре. Мы впервые и с интересом присматриваемся к нашему «парламенту». Ведь мы, строго говоря, выбирали по знаменитой четырех-

востке не живых людей, а абстрактные формулы, в которые неизвестные нам главари партий вливали живое содержание. Общий фон – серенький. За исключением небольшой группы лиц интеллигентных профессий и старых общественных деятелей – в большинстве «прекрасные незнакомцы», в условном, конечно, смысле, ибо с этими «незнакомцами» мы ежедневно имеем дело за прилавками магазинов и в ремесленных мастерских. Капризной волею судеб и по мудрому решению новых строителей нашей жизни – они из-за прилавка непосредственно попали в руководители общественной жизни нашего города. Но спрашивается, что им Гекуба и что они Гекубе?.. Ведь прилавок – не подготовка к общественной трибуне... Что существование их в Думе является несомненным недоразумением – видно из того, как апатично, безмолвно и уныло созерцали они все происходившее во время прений. Их мысль, если и вращалась, то, очевидно, в совершенно другой, более привычной для них, плоскости представлений. Так, нам, да и многим, казалось, что в наиболее горячие моменты прений по университетскому вопросу их воображение, по видимому, работало в области самых прозаических расчетов и меркантильных соображений (барыши, проценты и пр.). Ведь, университет, помимо всего прочего, несет с собою несомненно грандиозное экономическое оживление города и края. Его существование необходимо повлечет за собой целый ряд предприятий по благоустройству города, без которых самое существование научно-вспомогательных учреждений университета немислимо (водопровод, канализация, трамвай и пр.). А это, в свою очередь, даст целые реки денег...

Поражает обилие юных лиц, почти детей. Дети несомненно, некоторые с значками учебных заведений; но эти дети, столь решительно порвавшие связь с отцами, собственно и создали новую Думу, как они же создали и новую Россию, несчастную, опозоренную, но все же «новую»... Об этом юном элементе в Думе, занявшем левый сектор ее, скажем несколько слов ниже.

Университетские речи велись вообще в сдержанной и вялой форме. Особого воодушевления, соответственного моменту, заметно не было. Прения начались программным докладом гл. Шульминского. В обстоятельной речи гл. Шульминский изложил историю университетского вопроса в г. Каменце. Оратор, в общем, не блестящий, но говорит толково, вдумчиво и объективно, без излишних аффектаций. Было несколько странно слушать подробную мотивировку необходимости университета. Повторялись общие места и избитые трюизмы о пользе народного просвещения и высшего в частности. Но, принимая во внимание наличность аудитории из-за прилавка и необходимость добиться единогласного вотума, такое повторение элементарных понятий было неизбежно. О гл. Шульминском можно сказать вообще, судя по наблюдениям что он пользуется, по видимому, уважением всех фракций, без изъятия. И неудивительно: старый общественный деятель, прекрасно знающий городское дело, с безупречной личной репутацией, представитель наиболее гуманитарной из профессий – педагогической, он не может не внушить к себе общего почтения и уважения. Его суждения в Думе по затронутым вопросам были наиболее вески и авторитетны. Его предложения были, можно сказать, осью, вокруг которой вращались все дебаты. Юная часть Думы, быть может, с негодованием созерцала, что и при новом строе представителей «буржуазии» придется не только признавать, но и с ними считаться, но – ничего не поделаешь, милостивые государи! Дума – не митинг, и при всяком строе в ней будут пользоваться признанием только интеллект и знания, а не хорошая глотка...

В прениях принимали участие многие гласные, из различных фракций. Выступали неоднократно юристы, часто между собою вступавшие в пикировку, в силу профессиональной привычки. Гл. Крайз говорит спокойно, без особого одушевления, но с знанием дела и потому авторитетно. Резолюции в его редакции принимаются в большинстве Думой. Гл. Выржиковский – оратор с огнем, более нервного темперамента, но не всегда последователен и логичен, а потому и не всегда убедителен. Из думских персонажей характерна, между прочем, фигура гл. Вольфмана. Сравнительно чистая, складная речь, хорошая дикция производили известное впечатление. Но было в выступлениях этого гласного нечто, что гораздо сильнее ораторских приемов imponировало слушателям. Гл. Вольфман выступал, гл. обр., как финансист, или, точнее говоря, как лицо, прикосновенное к финансовым сферам. Его рассуждения о готовности финансовых кругов принять самое широкое участие в реализации университетского займа, попутно о современном положении денежного рынка вообще и о бесспорном в ближайшем времени привлечении капитала на службу общекультурным потребностям нашего города – звучали властно, убедительно и авторитетно. Да, в лице гл. Вольфмана говорил подлинный представитель капитала, того «презираемого» товарищами из левого сектора Думы, капитала, без которого, сколько не устраивайте форсированных социалистических экспериментов, немисливо никакое культурное начинание в стране. Ничего не сделаешь: одной «демократией», вне связи с умственной материальной культурой страны, без знаний и денег, можно добиться только того, чего уже добились – гибели и культуры, и страны. История скачков не любит. Принцип исторической эволюции (а не революции) подтвердил еще раз на примере несчастной России всю свою неизбежность и категоричность...

С живым любопытством следили слушатели за выступлением украинской фракции. Эта молодая, в общем, группа «діячів», представителей «державной» народности, приковывала к себе общее внимание. Старательно и подчеркнuto выделялись речи этой группы, произносившиеся на «державній мові». Особенно сильного впечатления, впрочем, они, за единственным исключением, не произвели ни глубиной содержания, ни подъемом в настроении по затронутым темам. Казалось, и таково было, повидимому, общее впечатление, что центр тяжести лежал в данном случае именно в «мові», в самом строе и фонетике украинского слова, нежного, левучего и мелодичного, но почему то столь долго и, конечно, незаслуженно гонимого при старом режиме, и теперь, волею неисповедимых судеб, возведенного на степень языка государственного. Не всем «добродіям» родной язык давался легко и свободно: техника живой разговорной речи требует не меньшего навыка, чем техника речи литературной. Гл. Красовский говорит, повидимому, легко, но быстрота речи и недостаток отчетливой дикции в достаточной степени препятствуют цельности впечатления. Мило щebetала «щира українка» гл. Пашенко, уже в силу своей педагогической профессии с горячностью поддерживавшая принцип высшей национальной школы. Некоторые из членов украинской фракции выступали на русском языке. Вообще, в некоторых случаях, нам кажется, в интересах практического разрешения вопроса, не следовало бы гласным-украинцам, на основании официального причисления к украинской фракции, выступать на языке, знание которого еще недостаточно усвоено. В этом отношении заслуживает одобрения пример гл. Карпенко, который, не чувствуя себя, очевидно, в достаточной степени сильным вести беседу на «мові», с полной свободой и пользой для дела излагал свои соображения на общепринятом русском наречии. И никому это не казалось ни странным, ни смешным.

Решительно хорошо и с неподдельным чувством говорил гл. Дияченко. Владея почти свободно литературной украинской речью, и притом простой, доступной для понимания и чуждой вычурных «галлицизмов», гласный в двукратных выступлениях горячо, с большим воодушевлением говорил о народной темноте и необходимости народного просвещения вообще и высшего в особенности, о финансировании нарождающегося университета и пр. Исходя, по видимому, из недр народа, просвещенный гласный обнаружил сердечную любовь к меньшему брату, погрязшему в кромешной тьме. Нельзя было без глубокого волнения слушать простой, но глубоко содержательный рассказ г. Дияченко о том, до какой степени тлетворно и разлагающе воздействовала революция на психику народного духа вместо благ, ожидавшихся от нее в этом направлении.

«Що нам дала ося сама революція?» воскликнул оратор, суммируя свои положения. Вона нас знищила... Жутко было слушать этот трагический вопль настоящего народного печальника-интеллигента, обманутого и разочарованного в своих лучших чаяниях и надеждах. Но и ныне, как и всегда было и будет в среде лучших русских людей, его мысль, поставив столь решительный и беспощадный анализ русской революции, как разлагающего фактора, направлена исключительно в сторону просвещения, как единственной панацеи, единственной возможности вывести страдающий народ на путь добра и счастья...

«Младенцы» из левого сектора на этот вырвавшийся вопль чуткой и благородной души смолчали, хотя им лично революция принесла много неожиданных благ, выдвинув их из бездны неизвестности на верхи общественной жизни, и они морально были обязаны выступить в ее защиту. Почему они ничего не ответили? Почему они молчали вообще во все время думского заседания? Это были в полном смысле слова, выражаясь языком римлян, *perso nae mutae* – немые персонажи. Ни слова, ни звука... А между тем, до какой степени была благодарна возможность именно теперь выступить с программными заявлениями пред аудиторией в таком высокой важности вопросе, как университетский, и вообще развернуть содержание благородных в сущности, но извращенных невежественной толпой, социалистических доктрин. Ведь, вы, глашатаи новых совершенных начал социального строя, обязаны были сделать это. Почему же с вашей стороны проявлено лишь «глубокомысленное» безмолвие? Классическая древность по отношению к таким персонажам выработала две формулы: их, вероятно, разберет кое-кто из «младенцев», изучавших в школе латинский язык. Первая формула гласит: «*stultitiam dissimul re non pot sonis taciturnitate*». Вторая гласит: «*saepe summa ingenia in occulto latent*» (Плавт). Первую формулу, как обидную для самолюбия, «младенцы», конечно, исключат. Остается, след., признать, по второй формуле, что в молчании думских «младенцев» были сокрыты величайшие умы (*summa ingenia*). Да, они молчали, эти «гениальные» дети. Но гениальность их, конечно, бесспорна и вне сомнений. В Думе они молчали, но в стране они многоречивы и шумны. Находясь у вершины власти и управляя судьбами государства, они залили его огромным океаном словоизвержения и бумажных резолюций. И что же? Каковы результаты столь шумной и говорливой волны красноречия, какие плоды принесло узко партийное, вырвавшееся из подполья доктринерство, чуждое жизни и абстрактное по содержанию? Они на лицо. Великий народ, тысячу лет созидавший и создавший величайшее государство, подаривший миру величайших писателей и мыслителей, сейчас находится накануне полной гражданской смерти, а государство – накануне конечной и безысходной, по видимому, гибели. Разве для совершения столь огромного дела не нужны, действительно, сатанинские гениальные способности?

Скажем кратко и серьезно. В Думе левый сектор молчал, ибо к серьезному общественному делу и строительству он, состоя в неопытной, в большинстве совершенно невежественной молодежи, абсолютно неспособен. Ему нечего было сказать, ибо в его умственном, да пожалуй и в моральном активе – абсолютный нуль. К пустозвонству и крикливым, уличным, митинговым речам эти типы еще пригодны, но в Думе они являются сплошным и досадным недоразумением. Выступил, впрочем, некий персонаж с нелепым проектом организации лекций в открывающемся университете на четырех языках, соответственно сложившимся на Украине четырем этнографическим элементам. Такого вавилонского смешения языков не знает, конечно, ни один, даже самый свободный, университет мира. Но наши «законодатели» не признают традиций. «Революция всего мира», а, след., и революция в университетских традициях. Молчаливая монада зашевелилась только тогда, когда пошли личные партийные счета между фракциями: вот где, действительно, их подлинная стихия. «Мы послали в президиум... Мы отзовем из президиума... Мы отказались... Мы берем свой отказ обратно»... Типичная картинка той тарабарщины среди партий и фракций, от которой изнемогает истекающая кровью родина уже целый год. Выступал, между прочим, «светило» наших юных законодателей – гл. Саркисов. *Enfant terrible* в начале революции, он, к удивлению, нашему, вел себя довольно скромно и даже деловито. Очевидно, ежедневная, деловая, будничная работа в Управе значительно поохладела пыл этого Робеспьера в миниатюре и низвела его с заоблачных высот социалистической идеологии в русло живой и конкретной действительности. Получился тип интеллигентного юноши, с видимой склонностью и, быть может, даже способностью к созидательной работе, вместо трескучего фразера первых дней революции...

Пора кончить наши летучие наброски. Французский сатирик Рабле, умирая, воскликнул: «*La farse est jouee...*» Русская революция, умирая (а в ее смерти кто же может ныне еще сомневаться?) имеет право повторить эти бессмертные слова. Да, российский фарс сыгран, и игра этого фарса стоила величайшей цены, какую когда-либо приносило человечество на алтарь всемирных драматических событий. Цена эта – гибель государства, которое если и не разорвано пока совершенно, то уже рвет его на части – и враги, и друзья...

Государство гибнет, но им еще управляют те же неопытные кормчие, которые воспитаны были в традициях только разрушения, а не созидания. Эти кормчие, «сверх-социалисты» разных фракций и направлений, сидят и в нашей Думе, и их пригодность к творчеству наглядно обрисовалась в прениях по университетскому вопросу. Тем не менее, здоровые, уравновешенные общественные элементы в Думе, представляющие собой действительную гражданственность, получили несомненный моральный перевес над элементом столь неустойчивым и в общественном смысле ничтожным, как левый сектор, как и вообще в природе все нормальное и здоровое получает преобладание над явлением болезненно ненормальным, патологическим. Несмотря на своего рода обструкцию со стороны наших «сверх-человеков» (*Uebermensch* – по Ницше), университетский вопрос в нашей Городской Думе прошел громадным большинством голосов. И если не произойдет изменений в общей политической ситуации страны, то к осени наш край и город обогатится новым, высшим расадником света и знания» [6].

Авторська позиція цілком зрозуміла щодо тих новацій суспільно-політичного життя, які стали можливими завдяки революційним подіям. Тут



нічого коментувати. Однак заслугоує на увагу оцінка представників різних політичних таборів та сам факт заснування вищого навчального закладу у губерньському центрі Поділля.

29 травня 1918 р. «Голос Подольской церкви» повідомив читачів про те, що, за достовірними джерелами, університет у Кам'янці-Подільському розпочав свою діяльність з осені 1918 р. Наразі констатувалося, що І.І. Огієнка затверджено ректором вищого навчального закладу, а П.М. Бучинського – деканом природничого факультету. Також повідомлялося про початок роботи університетської канцелярії з червня 1918 р. [7].

Висловлені сподівання в черговий раз знайшли підтвердження, коли часопис повідомив про відвідини Києва делегацією Кам'янецької думи, яка мала завершити переговорний процес [8]. А на початку серпня 1918 р. у рубриці «Хроніка» «Голос Подольской церкви» оприлюднив рішення Міністерства ісповідань про доцільність відкриття при українських університетах богословських факультетів і, зокрема, в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету» [9].

За тиждень громадськість ознайомили з найбільш важливими нормами законопроекту про заснування в адміністративному центрі Поділля вищого навчального закладу, який затвердила Рада міністрів. Університет розпочинав свою діяльність з першого липня 1918 р. у складі чотирьох факультетів, з яких відкривалися два: історико-філологічний та фізико-математичний з відділами математичним та природничим. Мовою викладання виступала українська, але в окремих випадках на прохання факультетів та з дозволу міністра освіти допускалося викладання російською. Університет діставав усі права, надані Статутом 1884 р. з наступними змінами. Врешті, наголошувалося, що на історико-філологічному факультеті відкриваються кафедри польської та єврейської літератури і історії [10].

Наступне повідомлення на університетську тему з'явилося на шпальтах «Голосу Подольской церкви» 25 серпня 1918 р. У ньому йшлося про кадрові призначення. Зокрема, зазначалося, що К.В. Широцький займе посаду екстраординарного професора по кафедрі мистецтва, М.О. Драй-Хмара – посаду приват-доцента по кафедрі слов'янської філології, Л.Т. Білецький – посаду приват-доцента по кафедрі української літератури та П.М. Бучинський – посаду ординарного професора по кафедрі зоології та декана фізико-математичного факультету [11].

З дев'ятнадцятого номера газети, що вийшла у світ 5 вересня 1918 р., редакція розпочала розмішувати затвержені умови, за якими можна було вступити до вищого навчального закладу. Особам, котрі бажали стати студентами Кам'янецького університету необхідно було до 15 вересня 1918 р. подати прохання на ім'я ректора, додавши до нього в оригіналах атестат чи свідоцтво про закінчення середньої школи, метрику, свідоцтво про виконання військової служби або приписку до призовної дільниці, дві фотокартки та сплатити за перше півріччя 125 карб. за навчання. Зі всіх документів необхідно було виготовити власноручні копії [12].

29 вересня 1918 р. часопис повідомив про урочисте відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, що мало відбутися 22 жовтня. За газетною інформацією на свято були запрошені представники університетів та учених колегій як з України, так і закордону. Також були запрошені громадські установи Поділля, земства, представники середніх шкіл, делегації з повітів, усі благочинні Подільської єпархії. Зазначалося, що місто виділило із влас-

них сум кошти на відкриття десяти стипендій для найбільш бідних студентів та 20000 карб. на улаштування святкового обіду з нагоди відкриття університету [13].

Починаючи з 13 жовтня 1918 р., редакція «Голосу Подільської церкви» у трьох номерах подала ґрунтовну історичну довідку до відкриття першого богословського факультету в університетській структурі [14-16]. Її автор скривався за підписом «київський богослов». Можна припустити, що це був професор богослов'я університету св. Володимира протоієрей П.Я. Светлов, котрий в контексті обговорення фаховим середовищем нової університетської реформи спочатку у відкритій лекції [17], а потому у доповідній записці Раді професорів [18] намагався довести необхідність заснування теологічних підрозділів у світських вищих навчальних закладах. На його думку, така реорганізація обумовлювалася інтересами самого університету та просвітництвом загалом, інтересами церкви і богословської науки, врешті, інтересами держави.

Безпосередньо системному викладу історії питання передував невеликий вступ, в якому з'ясовувалась сутність проблеми. На думку автора, принципова відмінність російських університетів від західноєвропейських полягала у виключенні в перших важливої галузі людського знання, репрезентованого богослов'ям. Внаслідок цієї особливості російські університети не відповідали своєму призначенню служити розсадниками усіх наук (*universitas litterarum*), а відтак не могли називатися університетами у повному значенні цього слова. З відкриттям теологічного підрозділу в структурі Кам'янець-Подільського вищого навчального закладу «скромне провінційне містечко стає раптово відомим: російські школярі будуть тепер вивчати з географії, що місто Кам'янець-Подільський, розташоване на кордоні Австрії та України, відоме першим справжнім університетом в Україні з православним богословським факультетом» [14].

27 жовтня 1918 р. на шпальтах газети було подано звіт про урочистості, які відбулися у Кам'янці-Подільському з нагоди відкриття університету. Приготування розпочалися ще задовго до знаменної події. Були влаштовані арки, будинки прикрашені національними прапорами. Напередодні свята у всіх церквах були відслужені всеношні, а безпосередньо 22 жовтня божественна літургія за участі єпископа Подільського і Брацлавського Пимена. Остання відбувалася в університетській церкві. Сюди прибули хресним ходом усі священики м. Кам'янця-Подільського, які принесли в дар навчальному закладу ікону Св. Архистратига Михаїла. Прибув до завершення літургії і преосвящений Димитрій, єпископ Уманський, котрий представляв делегацію від митрополита Антонія.

По завершенні літургії всім духовенством у залі університету був відслужений молебень, під час якого до присутніх із спеціальною промовою звернувся Пимен, закликаючи помолитися за благополучний початок доброї справи. Усе це супроводжувалося співом Кам'янецького національного хору під керівництвом П. Бутовського.

Затим розпочалися вітальні промови, з якими виступали представник гетьмана генерал Лібов, товариш міністра народної освіти П. І. Холодний. Від імені митрополита університет вітав єпископ Димитрій, який подарував навчальному закладу Острозьку Біблію видання 1581 р., зауваживши при цьому: «Нехай ця Біблія вказує Вам напрямок у Вашій роботі» [19]. Далі був виступ ректора І.І. Оєйенка та десятки вітань від різних державних, громадських та культурно-освітніх установ.

Завершувався матеріал такими словами: «Великий культурный праздник отпраздновала родная Подолия. Все истинные сыны ее ликовали в этот день. Во время торжества были такие моменты подъема, что старики интеллигенты, убежденные седины, плакали чистыми слезами радости. Великая радость и для всего духовенства, так как в этот день получена была телеграмма об утверждении проекта открытия при Каменецком университете православного Богословского Факультета» [19].

У цьому ж номері газети, з огляду на останню інформацію, було розміщено окреме оголошення про умови вступу до богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вони були такими, що й для інших структурних підрозділів. Виняток становили лише панотці, котрим дозволялося замість атестатів, метрики та свідоцтва про військову службу подавати формулярні списки [20]. Відповідні прохання необхідно було подати до 1 грудня 1918 р.

Розвиваючи тематику богословських факультетів редакція подала до загального ознайомлення записку Міністра ісповідань про богословські факультети [21], проект навчального плану, розробниками якого виступала Рада Київської духовної академії [22; 23] та фінансовий обрахунок на утримання теологічного структурного підрозділу у Кам'янці-Подільському на перше півріччя 1918/19 навчального року [24].

Остання публікація на університетську тематику, яку нам вдалося відшукати на шпальтах «Голосу Подольской церкви», повідомляла про вільну посаду диякона при церкві вищого навчального закладу. Вимогою для кандидатів виступала наявність доброго голосу та знання церковного співу. Річна платня диякону визначалася у сумі 4000 карбованців. Бажаючі мали подати прохання на ім'я ректора університету [25].

Таким чином, часопис «Голос Подольской церкви» перебував під цілковитим контролем Подільської духовної консисторії, що, безумовно, віддзеркалювалось на редакційній політиці у висвітленні не лише церковних, але й суспільно-значимих питань регіону. На своїх шпальтах газета неодноразово зверталася до питання відкриття богословських факультетів в університетській структурі, зокрема до заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Це забезпечувало зацікавленого читача більш повною інформацією про реалізацію цього культурно-освітнього проекту та відповідно надавало можливість скористатися наданими можливостями щодо отримання вищої освіти. Власне у подальшому сталося саме так, оскільки більшість студентського контингенту богословського факультету КПДУУ становили якраз священики, котрі були вихідцями з Поділля. А для дослідників теми газета є ще одним критичним джерелом, яке допомагає скласти об'єктивну картину з історії університетського будівництва на Поділлі у знакову добу гетьманату П. Скоропадського.

#### **Список використаних джерел:**

1. Чубай У. Українські періодичні видання м. Кам'янця-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект / Уляна Чубай // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2007. – Вип. 31. – С. 265.
2. От Редакционного Комитета // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 24 марта (6 апреля).
3. Боже благослови // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 24 марта (6 апреля).

4. Объявление // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 24 марта (6 апреля).
5. Открытие университета в городе Каменце // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 24 марта (6 апреля).
6. Войтков А. «Университетский» день в Каменец-Подольской Городской думе // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 26 (13) мая.
7. Местная хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 29 (16) мая.
8. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 16 (3) июня.
9. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 22 июля (4) августа.
10. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 29 июля (11) августа.
11. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 12 (25) августа.
12. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 25 августа (5 сентября).
13. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 16 (29) сентября.
14. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) / Киевский богослов // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 30 сентября (13 октября).
15. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) / Киевский богослов // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 7 (20) октября.
16. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) / Киевский богослов // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 14 (27) октября.
17. Светлов П.Я. Место богословия в семье университетских наук / П.Я. Светлов // Христианское чтение. – 1897. – №11. – С. 320-338.
18. Светлов П.Я. О необходимости богословских факультетов в университетах или о реформе высшего религиозного образования в России / П.Я. Светлов. – К. : Типография Н.А. Гирк, 1906. – 30 с.
19. Свящ Н.К. Открытие Каменец-Подольского Университета / Н.К. Свящ // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 14 (27) октября.
20. Вступ до Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 14 (27) октября.
21. Записка Міністра Ісповідань про Богословський факультет // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 14 (27) октября.
22. Проект учебного плана // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 14 (27) октября.
23. Проект учебного плана // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 21 октября (3 ноября).

24. Обрахунок на утримання Богословського факультету Кам'янець-подільського Державного Українського Університету // Голос Подольської церкви (орган Подольського духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 21 октября (3 ноября).
25. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск, 1918. – 21 ноября (4 декабря).

The informative notifications, notes, articles, announcements published on the pages of the body of Podillia region clergy and laity «Voice of Podillia Church», which highlighted various aspects related to the foundation of Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University, have been analyzed in the article. It is emphasized that most of the materials is devoted to coverage of a number of problematic issues associated with the founding in the structure of higher educational institution of theological faculty. The meeting of Kamyanets-Podilskyi city Council, where the question of the University was studied, has been made clear quite thoroughly. The members of the Council submitted to the general approval the note about theological faculties of the Minister of religions, the project of exemplary curriculum, developed by the representatives of professors and teachers corporation of the Kyiv Theological Academy and the estimate for the maintenance of the theological department for the first half of 1918-1919 school year. In the context of this topic, historical reference, signed by the Kyiv theologian about the place of theology in the system of educational process at universities of the Russian Empire from the late XVIII to the early XX century has been published.

**Key words:** Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University, city Council, theological faculty, students, reform of spiritual higher education, curriculum, University reform.

*Отримано: 12.10.2016 р.*

## НАШІ АВТОРИ

**Адамовський Володимир** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Адамський Віктор** (*м. Хмельницький*), кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

**Баглай Віктор** (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Балушок Василь** (*м. Київ*), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

**Боровець Іван** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Бородій Андрій** (*м. Тернопіль*), кандидат історичних наук.

**Верстюк Володимир** (*м. Кам'янець-Подільський*), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Вонсович Геннадій** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Глушковецький Анатолій** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Головко Олександр** (*м. Київ*), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Дубінський Володимир** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Завальнюк Олександр** (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка.

**Кліщинський Павло** (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Комарницький Олександр** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Комарова Ольга** (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Копилов Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Копилова Марина** (м. Київ), аспірантка кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Кравчук Олександр** (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Лисенко Олександр** (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

**Лозовий Віталій** (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу гуманітарної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень.

**Магась В'ячеслав** (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Маркевич Оксана** (м. Житомир), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

**Моздир Віталій** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Олійник Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Олійник Юрій** (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області.

**Омаров Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Прокопчук Віктор** (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор.

**Савчук Петро** (м. Рівне) доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

**Сербалюк Юрій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Слюсаренко В'ячеслав** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Стецюк Вадим** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Федьков Олександр** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Хоптяр Юрій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Циганюк Микола** (м. Кам'янець-Подільський), викладач Коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету.

**Чернов Вадим** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Яблонський Вадим** (с. Поляхова) магістр архівознавства, вчитель історії Поляхівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-колегіум» Теофіпольської районної ради Хмельницької області.



## ЗМІСТ

### 1. ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

<b>Копилов С. А., Завальнюк О. М.</b> Основні напрями огієнкознавчих студій істориків в Україні (1990-і рр.) .....	5
<b>Прокопчук В. С.</b> Огієнкознавчі дослідження професора О. М. Завальнюка .....	24
<b>Слюсаренко В. В.</b> Іван Огієнко як духовний лідер та освітній діяч .....	33
<b>Моздір В. В.</b> Духовний сикретизм культури подолян: погляд через призму світогляду Івана Огієнка (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) .....	37

### 2. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<b>Верстюк В. В.</b> Українсько-польські відносини за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова .....	47
<b>Комарова О. О.</b> Особові документи представників родини Доманицьких у фонді 16 Державного архіву м. Києва .....	56
<b>Чернов В. В.</b> Фонди Державного архіву Волинської області як джерело вивчення виборів до Державної думи Російської імперії .....	61
<b>Лисенко О. Є.</b> Україна у двох світових війнах: проблеми воєнної антропології .....	67
<b>Баглай В. В.</b> «Філософ історичної інформатики»: штрихи до наукової біографії В.В. Підгаєцького .....	76

### 3. ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<b>Яблонський В. В.</b> Дипломатичні відносини Стародавнього Єгипту за правління Тутмоса III з країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу .....	84
<b>Омаров С. М.</b> Держава Чингізхана та Чингізидів в історії степових імперій середньовіччя: специфіка державної організації і дипломатична традиція монголів .....	90
<b>Олійник С. В.</b> Зовнішньополітичні плани Російської імперії щодо польської інтелігенції Галичини: проблема реалізації (1914-1916) .....	99
<b>Боровець І. І.</b> Між співпрацею та конфронтацією: чехословацька влада та словацькі автономісти у 1920-х рр. ....	105
<b>Кравчук О. М.</b> Постаць Т. І. Масарика у висвітленні української радянської преси 1920-1930-х рр. ....	114

#### 4. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<b>Головко О. Б.</b> Міжкнязівські війни в Південно-Західній Русі і поступове виникнення суверенних князівств-держав у Прикарпатті (80-ті роки XI – початок XII ст.).....	124
<b>Балушок В. Г.</b> Ритуал вступу возного на посаду в ранньомодерній Україні (спроба інтерпретації).....	135
<b>Бородій А. І.</b> Земля та ментальні риси єврейського населення Правобережної України .....	140
<b>Федьков О. М., Дубінський В. А.</b> Організації РСДРП у північних повітах Чернігівщини та на Гомельщині в 1905-1907 рр.: від Поліського комітету до Спілки.....	146
<b>Магась В. О.</b> Центри зародження всеросійського селянського союзу та періодизація його діяльності у Наддніпрянській Україні у 1905-1908 рр.....	155
<b>Циганюк М. А.</b> Позадумська діяльність депутатів І Державної Думи від українських губерній та відгуки про їхню роботу в краї .....	161

#### 5. ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<b>Копилова М. С.</b> Політико-правовий статус української меншини у другій Речі Посполитій (1918-1926 рр.).....	169
<b>Комарніцький О. Б.</b> Студентство педагогічних вишів Радянської України у 1920-1930-х рр.: соціальний склад .....	176
<b>Олійник Ю. В.</b> Створення органів української адміністрації в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» в роки нацистської окупації.....	185
<b>Вонсович Г. Б.</b> Концепт «державна» у політичній думці ОУН .....	189
<b>Адамовський В. І.</b> Реабілітаційні процеси в Україні у 1953-1960 роках: нормативно-правова база .....	196
<b>Савчук П. О.</b> Доля священика Григорія Солов'я.....	200

#### 6. РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<b>Маркевич О. В.</b> Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.).....	206
<b>Хоптяр Ю. А.</b> Розвиток шляхів сполучення Подільської губернії (друга половина XIX ст.) .....	213
<b>Сербалюк Ю. В.</b> Діяльність церковнопарафіяльних попечителств Подільської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціально-історичний аспект.....	219
<b>Стецюк В. Б.</b> Православні храми та духовенство військового відомства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний та архітектурний аспекти .....	225

<b>Лозовий В. С.</b> Діячі української соціал-демократичної спілки та хлібороби села Ольшаниця Васильківського повіту Київщини: до питання про вплив політичних партій на населення в епоху модернізації.....	231
<b>Глушковецький А. Л.</b> Вибори до I Державної Думи у Кам'янці-Подільському .....	239
<b>Кліщинський П. В.</b> Осередки політичних партій на Поділлі в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917) .....	244
<b>Адамський В. Р.</b> Університетська тема на сторінках газети «Голос Подольської церкви».....	250
<b>НАШІ АВТОРИ</b> .....	262

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

# ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

*Серія історична*

Випуск XIII

**Статті подані в авторській редакції.** Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

---

---

Підписано до друку 10.05.2017 р. Гарнітура «Таймс».  
Папір офсетний. Друк різнографічний.  
Формат 60х84/16. Умовн. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 24.  
Тираж 100. Зам. № 768.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.  
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному  
університеті імені Івана Огієнка,  
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.